

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

Δέμελη Παναγιώτα - Τουλίνα

**Μάνες υπό περιορισμό:
Μητρικές αναπαραστάσεις σε μια ελληνική γυναικεία φυλακή**

Διδακτορική Διατριβή

Μυτιλήνη, Οκτώβριος 2007

στην ελευθερία...

Ευχαριστίες

Η έρευνα αυτή έγινε εφικτή χάρη στην άδεια του Υπουργείου Δικαιοσύνης και του Συμβουλίου της Κλειστής Κεντρικής Φυλακής Γυναικών Κορυδαλλού. Με την ευκαιρία της ολοκλήρωσής της θα ήθελα να ευχαριστήσω ορισμένους ανθρώπους που συνέβαλαν με διαφορετικούς τρόπους στο τελικό αποτέλεσμα. Τις Πόπη Δημητρούλη και Έμμη Φρονίμου για την ενθάρρυνσή τους σε στιγμές που το είχα ανάγκη, πριν μου επιτραπεί η είσοδος στη φυλακή. Τις κοινωνικές λειτουργούς της Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. Έφη Χατζή και Ζωή Λιάπη για την υποδοχή τους, την αρμονική συνεργασία και την ανεκτίμητη βοήθειά τους κατά την παραμονή μου στη φυλακή. Τους ανθρώπους της «ΑΡΣΙΣ» και ειδικά το Γιώργο Μόσχο για την εμπειρία που μου μετέφερε, τις ενδιαφέρουσες συζητήσεις μας και τη συνδρομή του στο εργαστήρι δημιουργικής απασχόλησης, και τις «ενθουσιώδεις εθελόντριες» Νατάσσα, Παναγιώτα, Εύη, Φαίδρα, Νεκταρία, Τάνια, Βαγγέλη, Μαρία, με τις οποίες ταξιδέψαμε με μπουνάτσα και τρικυμία μέσα στη φυλακή. Η αλληλεγγύη φίλων και γνωστών σε Μυτιλήνη, Θεσσαλονίκη και Αθήνα όλον αυτόν τον καιρό υπήρξε αξέχαστη. Η φιλοξενία και η συντροφιά στην Αθήνα του Γιάννη, της Ράνιας και του εμβρύου που εξελίχθηκε σε Κωστή, της Σούλας και της Μάγδας, της Δώρας και του Καρίνιο (που μου συμπαραστάθηκε με το δικό του μοναδικό τρόπο) αποδείχθηκε παραπάνω από θερμή. Ο σύντροφός μου Αλέξης μου χάρισε ένα συναισθηματικό καταφύγιο σε καιρούς θυελλώδεις. Η οικογένεια και ο αδερφός μου στάθηκαν δίπλα μου σε όλα τα επίπεδα, υποστηρίζοντας ανεπιφύλακτα τις επιλογές μου και τους ευγνωμονώ γι' αυτό. Από το ξεκίνημα των μεταπτυχιακών σπουδών μου και εξής προπτυχιακοί, μεταπτυχιακοί, διδακτορικοί φοιτητές και διδάσκοντες του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας αποδείχθηκαν πολύτιμοι/ες συζητές/ριες. Ευχαριστώ θερμά τους Θόδωρο Παραδέλλη, Σίσσυ Δασκαλοπούλου, Σκεύο Παπαϊωάννου, Ιάκωβο Φαρσεδάκη και Κώστα Γκούνη για την τιμή που μου έκαναν να συμμετάσχουν στην επταμελή εξεταστική επιτροπή, και τη Ρίκα Μπενβενίστε για την άμεση ανταπόκρισή της, τις βοηθητικές παρατηρήσεις της επί του κειμένου και τις ενδιαφέρουσες βιβλιογραφικές συστάσεις που βελτίωσαν σημαντικά τη δουλειά μου. Η Ντιάνα Τράκα υπήρξε η στυλοβάτης αυτής της εργασίας. Η εμπιστοσύνη που μου έδειξε από το ξεκίνημα, η εμπειρία, η ακαδημαϊκή της κατάρτιση και η καινοτόμος παρότρυνσή της εξέλιξαν τη σκέψη μου και τα γραπτά μου. Στην παρουσία και τη συνδρομή της οφείλω πολλά.

Τέλος και πάνω απ' όλα, θέλω να ευχαριστήσω τις γυναίκες της Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. που παρά τις τραγικές περιστάσεις της ύπαρξής τους με καλωσόρισαν και μοιράστηκαν μαζί μου την προσωπική τους φυλακή, αλλάζοντας τη ζωή μου για πάντα.

Περιεχόμενα

Πρόλογος

Η γέννηση της έρευνας για τις φυλακισμένες μητέρες	11
--	----

Εισαγωγή

Από τον οικιακό χώρο στη φυλακή: Η μητρότητα υπό διαπραγμάτευση	15
1.0. Κατασκευάζοντας τη μητρότητα.....	17
1.1. Η μητρότητα ως ποιητική του γυναικείου πόνου.....	28
2.0. Η μητρότητα στη φυλακή.....	31
2.1. Οι οδύνες του εγκλεισμού.....	33
2.2. Φυλακισμένες μητέρες.....	36
2.3. Από τη μομφή στη λύτρωση μέσα από μια διαδρομή πόνου.....	41
3.0. Προεπισκόπηση κεφαλαίων	45

Κεφάλαιο 1

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18 ^{ος} -19 ^{ος} αι.).....	49
1.0. Εγκλεισμός γυναικών σε φυλακές από τα τέλη του 18 ^{ου} αιώνα και μετά.....	52
2.0. Ο έλεγχος και η εκμετάλλευση της γενετήσιας συμπεριφοράς στα πλαίσια του ποινικού ελέγχου.....	61
3.0. Η αναγνώριση της μητρότητας κατά την έκτιση των ποινών.....	68

Κεφάλαιο 2

Η «Κορδαλλού»: Η διεξαγωγή ανθρωπολογικής επιτόπιας έρευνας στη φυλακή.....	73
1.0. Η Κλειστή Κεντρική Φυλακή Γυναικών Κορδαλλού: Μια πρώτη γνωριμία με τη φυλακή....	74
2.0. Η ανθρωπολογική επιτόπια έρευνα στη φυλακή.....	79
2.1. «Εμείς αμάν κάνουμε να βγούμε κι αυτή παρακαλούσε για να μπει!».....	80
2.2. Συλλογή στοιχείων στην «Κορδαλλού».....	82
2.2.1. Οι συνεντεύξεις με τις φυλακισμένες μητέρες.....	85
2.2.2. Το εργαστήρι δημιουργικής απασχόλησης της «ΑΡΣΙΣ».....	91
2.3. Προσεγγίζοντας τους ανθρώπους και το υλικό της επιτόπιας έρευνας.....	95
2.3.1. Η παρουσία της εθνογράφου στο πεδίο και η επαφή με τις φυλακισμένες μητέρες.....	98

2.3.2. Η συμμετοχή στην έρευνα ως μορφή μητρικής επιτέλεσης.....	102
--	-----

Κεφάλαιο 3

Προσαρμογή και σχέσεις σε μια κλειστή γυναικεία κοινότητα.....	105
1.0. Περνώντας την πύλη: Η είσοδος και η προσαρμογή στη φυλακή γυναικών.....	106
2.0. Ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ των φυλακισμένων γυναικών.....	112
3.0. Διαπροσωπικές σχέσεις και κοινωνικοποίηση.....	116
4.0. Σχέσεις αλληλεγγύης με βάση τον κοινό πόνο και τη μητρότητα.....	127

Κεφάλαιο 4

Οικογένειες καταγωγής και «οικογένειες της φυλακής».....	135
1.0. Κοινωνικοοικονομική προέλευση και μετά τον εγκλεισμό οικογενειακές σχέσεις.....	137
1.1. Τόσο μακριά, τόσο κοντά...: Οι ιστορίες της Χούλια και της Τασούλας.....	140
1.2. «Ντρόπιασα το όνομα της οικογένειας»: Η ιστορία της Αθηνάς.....	144
1.3. «Τι συμφορά μας βρήκε!»: Η ιστορία της Δήμητρας.....	150
2.0. Οι «οικογένειες της φυλακής» στη βιβλιογραφία: Μια σύντομη περιήγηση.....	153
2.1. Τα «αντρόγυνα» της φυλακής.....	157
2.2. «Εμείς δεν είμαστε φίλες, αδερφές είμαστε!»	159
2.3. «Μάνες» και «κόρες» στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ.	162

Κεφάλαιο 5

Η επιτέλεση της μητρότητας στη φυλακή.....	169
1.1. Οι συμβολικές υλικές παροχές.....	170
1.2. Η διαμεσολαβημένη επικοινωνία: το επισκεπτήριο, το τηλέφωνο και τα γράμματα.....	175
1.3. Μητρική επιτέλεση με ή χωρίς αποδέκτες τα παιδιά.....	183
2.0. Οι «μωρομάνες»: Μητέρες και παιδιά μαζί, στο Παράρτημα.....	187

Κεφάλαιο 6

Μάνες στο στάσιμο χρόνο και χώρο της φυλακής: Η ιστορίες της Μπόνη και της Λίνας.....	199
1.0. «Ήθελα να φάω τα σίδερα: Η ιστορία της Μπόνη.....	202
2.0. Αντιστροφή των ρόλων «μάνας» - «παιδιού»: Η ιστορία της Λίνας.....	215

Κεφάλαιο 7

«Ζωοδότρα» και «Φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν

ζωή	231
1.0. «Ζωοδότρα» και Φόνισσα».....	232
1.1. «Εσύ στο χόμα κι εγώ στη φυλακή...». Και τα παιδιά;.....	236
1.2. «Μου πήρες το παιδί μου, θα σου πάρω το δικό σου».....	241
2.0. Η «φυλακή» του οικιακού χώρου και η «απελευθέρωση» της φυλακής.....	244
2.1. «Ήταν η ζωή μου ένας εφιάλτης»: Ιστορίες κακοποίησης πριν τον εγκλεισμό.....	247
2.2. «Εδώ αισθάνομαι ελεύθερη! Μόνο το σώμα μου είναι φυλακισμένο».....	254
2.3. Η «απελευθέρωση», ή η κατασκευή της «ελευθερίας» στη φυλακή.....	258

Επίλογος

Η «αποκατάσταση του γένους»: Η μητρότητα ως μομφή και ως λύτρωση	261
---	-----

Παράρτημα I

Πρόσκληση συμμετοχής στην έρευνα	275
---	-----

Παράρτημα II

«Κάτι διαφορετικό...»: Πρόσκληση συμμετοχής στο εργαστήριο δημιουργικής

απασχόλησης	279
--------------------------	-----

Παράρτημα III

«Στη φυλακή...»	283
------------------------------	-----

Βιβλιογραφία	293
---------------------------	-----

Πρόλογος

Η γέννηση της έρευνας για τις φυλακισμένες μητέρες

Το ενδιαφέρον μου για τη φυλακή και τις φυλακισμένες μητέρες είχε κινηθεί αρκετά χρόνια πριν ξεκινήσει η ανά χειράς ανθρωπολογική διατριβή, ήδη από το ξεκίνημα των νομικών σπουδών μου το 1992, και επιτάθηκε μετά από μια επίσκεψη σε ένα συγγενές προς τη λειτουργία και τη δομή της φυλακής ίδρυμα, ένα ψυχιατρείο της Θεσσαλονίκης. Την άνοιξη του 1993 φοιτούσα στη Σχολή Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στο Τμήμα Νομικής, στο δεύτερο εξάμηνο, όταν επισκεφτήκαμε με τους συμφοιτητές, τις συμφοιτήτριες και τον καθηγητή μας Νίκο Παρασκευόπουλο το Δημόσιο Ψυχιατρείο Σταυρούπολης, στα πλαίσια του μαθήματος «Ποινολογία». Η περιήγηση στο προαύλιο, τους εσωτερικούς χώρους, τους κοινόχρηστους και τα δωμάτια-κελιά, αλλά κυρίως η επαφή με τους ανθρώπους που ζούσαν εκεί υπήρξε καθοριστικής σημασίας για τον μετέπειτα ερευνητικό μου προσανατολισμό. Ήταν η πρώτη φορά που βρισκόμουν στο εσωτερικό ενός κλειστού, «ολοπαγούς» κατά τον Goffman (1994 [1961]), ιδρύματος και ήταν η πρώτη φορά που μιλούσα με ανθρώπους που είχαν περάσει, με τη θέλησή τους ή όχι, ένα σημαντικό κομμάτι της ζωής τους εκεί μέσα. Η συνάντηση και η συνομιλία με μια γυναίκα ειδικά, που βρισκόταν στο ίδιο κτίριο για περισσότερα από είκοσι χρόνια προέκτεινε το ενδιαφέρον μου από την ιδεολογία και τη λειτουργία του θεσμού του ψυχιατρείου, και κατ' επέκταση της φυλακής, στις αντιλήψεις, το λόγο και την πράξη των δρώντων υποκειμένων, στα πλαίσια της εμπειρίας του εγκλεισμού.

Με αφορμή την επίσκεψη στο Δημόσιο Ψυχιατρείο της Σταυρούπολης και την μετά από δύο χρόνια, το 1995, σύντομη προφυλάκιση ενός γνωστού μου φοιτητή, εξαιτίας της συμμετοχής του στην προσυγκέντρωση μιας διαδήλωσης στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, ο προβληματισμός μου σχετικά με τα κλειστά ιδρύματα, και κυρίως, τη φυλακή, εντάθηκε και προσανατολίστηκε στη βιωμένη εμπειρία του εγκλεισμού σε σωφρονιστικό κατάστημα. Την ίδια περίπου εποχή είχα αρχίσει να έρχομαι σε επαφή με

έναν πιο συγκροτημένο λόγο για το ρόλο της γυναίκας στην οικογένεια, την κοινωνία και την πολιτεία, για τη «γυναικεία φύση», το «μητρικό ένστικτο» και τη μητρότητα γενικότερα, που αναπόφευκτα με οδήγησε στη φαντασίωση του γυναικείου υποκειμένου, ως ολότητας, μέσα στη φυλακή. Αργότερα, κατά την επιλογή του ερευνητικού θέματος και την ακριβή οριοθέτησή του, προτιμήθηκε ως πεδίο η γυναικεία φυλακή έναντι της αντρικής, ακριβώς λόγω της ιδιαίτερης φόρτισης που φέρει η κοινωνική κατασκευή της μητρότητας για τη γυναίκα, και της έμφυλης διάστασης του εγκλεισμού που αυτή συνεπάγεται. Επειδή η κοινωνία προσδοκά από τις γυναίκες να είναι οι κύριες τροφοί και οι καθημερινά παρούσες παιδαγωγοί στη ζωή των παιδιών τους, τη στιγμή που, κατά την κυρίαρχη ιδεολογία, οι άντρες δε βαρύνονται στον ίδιο βαθμό από τέτοιου είδους οικογενειακές υποχρεώσεις, η φυλάκισή τους αποκτά ιδιαίτερη πολιτισμική σημασία στο επίπεδο ειδικά της μητρικής τους ιδιότητας, σε συνδυασμό και με την ιδιαιτερότητα έκτισης των ποινών μακριά από τα παιδιά.

Με την εισαγωγή μου το φθινόπωρο του 1998 στο Μεταπτυχιακό Κύκλο Σπουδών του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, και την επίσημη πια ακαδημαϊκή ενασχόλησή μου με την ανθρωπολογία, οι παραπάνω προβληματισμοί σχηματοποιήθηκαν στο αντίστοιχο επιστημονικό πλαίσιο. Οι σύγχρονες ανθρωπολογικές θεωρίες σχετικά με το φύλο, τη συγγένεια και την αναπαραγωγή, και, κυρίως, η πολιτισμική εννοιολόγηση της μητρότητας διαμόρφωσαν τα κεντρικά ερωτήματα της επικείμενης τότε έρευνας, με αφετηρία την αναζήτηση του τρόπου με τον οποίο μια ενήλικη γυναίκα, και πιθανότατα μητέρα, αντιλαμβάνεται κι επαναδιαπραγματεύεται τον εαυτό της και την οικογένειά της, μέσα από την εμπειρία και την καθημερινότητα του εγκλεισμού στη φυλακή.

Η διεξαγωγής επιτόπιας έρευνας στη φυλακή ήταν συνειδητή επιλογή που αποδείχθηκε και μοναδική εμπειρία. Μετά από επισκέψεις που διήρκεσαν σχεδόν ενάμιση χρόνο και τη γνωριμία με πολλές έγκλειστες γυναίκες, νιώθω παρούσα και επιτακτική την επιθυμία και την υποχρέωση να μιλήσω για τις προσωπικές τους ιστορίες. Αρκετούς μήνες αφότου ολοκληρώθηκαν οι επισκέψεις μου στη φυλακή, διάβασα σε καθημερινή απογευματινή εφημερίδα τη συνέντευξη μιας γυναίκας, μητέρας ενός ανήλικου αγοριού, που έμεινε προφυλακισμένη για δεκαπέντε μήνες στην Κλειστή Κεντρική Φυλακή Γυναικών Κορυδαλλού και στη συνέχεια απαλλάχθηκε των κατηγοριών και αφέθηκε ελεύθερη. Παρόλο που δεν υπήρξα κρατούμενη η ίδια,

δανείζομαι τα λόγια της Αγγελικής Σωτηροπούλου¹ για να αποτιμήσω, σε μια πρώτη φάση, την εμπειρία που είχα από τη φυλακή και τους ανθρώπους της:

Δε θα μπορούσα να μιλήσω για ελευθερία. Έστω κι αν είσαι στον έξω κόσμο, τίποτε δεν είναι όπως πριν για κάποιον που πέρασε από τη φυλακή. Η φυλακή εξακολουθεί να καθορίζει τη ζωή σου. Δεν μπορώ να ξεχάσω τους δεκαπέντε μήνες που πέρασα στο υπόγειο του Κορυδαλλού ούτε την απομόνωση της πρώτης περιόδου. Ούτε μπορώ να ξεχάσω τις κρατούμενες που γνώρισα, τις μικρές και μεγάλες ιστορίες τους, και θα κρατήσω τον λόγο μου ότι, όσο κι όπου βρίσκομαι, θα μιλάω για τις φυλακές και για τους ανθρώπους που αργοπεθαίνουν εκεί μέσα.²

Η φυλακή με τον τρόπο της καθόρισε και τη δική μου ζωή. Η παρούσα διατριβή είναι, μεταξύ άλλων, και αποτέλεσμα της προσωπικής και πολιτικής μου δέσμευσης να μιλήσω για τις ιστορίες των γυναικών που γνώρισα εκεί.

---

¹ Η 42χρονη τότε Αγγελική Σωτηροπούλου, σύντροφος του Δημήτρη Κουφοντίνα (καταδικασμένου για συγκρότηση και ένταξη στην οργάνωση 17 Νοέμβρη, ανθρωποκτονίες και πληθώρα άλλων κακουργημάτων) κατηγορήθηκε για συγκρότηση και ένταξη σε εγκληματική ομάδα και για συμμετοχή στις υποθέσεις της δολοφονίας του βρετανού στρατιωτικού ακολούθου Sonders και της έκρηξης στον Πειραιά, τον Ιούνιο του 2002, έξω από τα γραφεία της ναυτιλιακής εταιρείας Hellas Flying Dolphins. Απαλλάχθηκε των κατηγοριών, ενώ στο μεταξύ πέρασε δεκαπέντε μήνες προφυλακισμένη στα υπόγεια ειδικά κελιά της Κ.Κ.Φ.Γ.Κ..

² Από συνέντευξη της Αγγελικής Σωτηροπούλου στον Δημήτρη Τζαθά, στην εφημερίδα *TA NEA*, 19-04-2004: N62 (Κωδικός άρθρου: A17917N621 ID:411895).

Εισαγωγή

Από τον οικιακό χώρο στη φυλακή: Η μητρότητα υπό διαπραγμάτευση

Η έρευνα για τις φυλακισμένες μητέρες από τη γέννησή της καλείται να αντιμετωπίσει την παραδοχή πως η μητρότητα είναι μια έννοια πολυσήμαντη και πολυδιάστατη. Άλλοτε περιγράφει μια σχέση βιολογική που ορίζεται από τον τοκετό, τα χρωμοσώματα και το γενετικό υλικό, άλλοτε έχει νομικό χαρακτήρα με ή χωρίς βιολογική βάση, άλλοτε παραπέμπει σε σαφή συναισθηματική και ψυχολογική κατάσταση και πάντα φιλτράρεται μέσα από την ατομική και συλλογική εμπειρία και τις συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες υπό τις οποίες διαμορφώνεται, στην προκειμένη περίπτωση αυτές του εγκλεισμού. Αντιπροσωπεύει ένα ρόλο και ένα ιδανικό, μια προσωπική και κοινωνική πρακτική, κεντρικά προσδιοριστική του ατόμου που τη φέρει και κυκλωμένη από ισχυρά στερεότυπα και πολιτισμικές προσδοκίες. Για πολλές φεμινίστριες ερευνήτριες η μητρότητα συνιστά τη ρίζα της γυναικείας υποτίμησης και καταπίεσης στο πλαίσιο ανδροκρατούμενων κοινωνιών, ενώ για άλλες είναι η δύναμη απελευθερωτική κατάσταση που, παρά το ότι έχει αναπτυχθεί σε συνθήκες υποταγής, αποδίδει στις γυναίκες διακριτές και πιθανόν ανώτερες ηθικές και πνευματικές ικανότητες¹. Οι μητέρες, αντίστοιχα, είναι γυναίκες που διακηρύττουν πως η μητρότητα συνιστά την πεμπτουςία της κοινωνικής τους ομηρίας ή το δρόμο προς την απελευθέρωσή τους, ως κυριαρχικό εργαλείο κοινωνικού ελέγχου αλλά και καταξίωσης, μέσα και έξω από τη φυλακή.

Η μητρότητα κατασκευάζεται, επιτελείται, βιώνεται και υπόκειται σε συνεχή διαχείριση από τα υποκείμενά της. Η βιολογική και συναισθηματική διάστασή της δεν παύει να βρίσκεται σε δυναμική σχέση με το κοινωνικό, ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εγγράφεται· έτσι θα πρέπει να μιλάμε όχι για

---

¹ Βλ. σχετικά Lewin 1993: 5-6, Ιγγλέση 1994: 10-11, Umansky 1996: 3.

μία μητρότητα, αλλά για πολλές και διαφορετικές, όσες είναι αντίστοιχα οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες και διαφορές των ανθρώπων². Για το λόγο αυτό θα πρέπει η κατανόηση της μητρότητας να αναζητηθεί και στην κοινωνική εμπειρία των γυναικών, τη συνυφασμένη με τον τρόπο που οι ίδιες αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους (Ιγγλέση 1994: 26). Κεντρικός στόχος της έρευνας αυτής είναι ακριβώς να ανιχνεύσει πώς οι φυλακισμένες μητέρες νοηματοδοτούν, βιώνουν και μιλούν για την έννοια και την εμπειρία της σε όλες τις εκδοχές της, κάτω από συνθήκες εγκλεισμού. Η μελέτη εστιάζει στις εικόνες, τις επιθυμίες και τις διαπραγματεύσεις τους σχετικά με τη μητρότητα, αλλά και στην τοποθέτησή της απέναντι στο ίδιο το γεγονός του εγκλεισμού-σωφρονισμού τους. Μέσα από το λόγο των γυναικών γίνεται μια προσπάθεια να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο συγκροτείται, απειλείται, διατηρείται ή χάνεται η προσωπική, γυναικεία και μητρική τους ταυτότητα, όπως την ορίζουν οι ίδιες, το πώς αντιλαμβάνονται, αξιολογούν και αναμετρώνται με τις κυρίαρχες αντιλήψεις για τη μητρότητα, σε σχέση και με την εθνοτική και ταξική τους προέλευση, και το κατά πόσο οι αντιλήψεις αυτές επηρεάζονται από τον ολιγόμηνο ή πολυετή εγκλεισμό τους και το αδίκημα που παραδέχονται ή αρνούνται ότι έχουν τελέσει.

Οι περισσότερες μητέρες υπό τις ιδιαίτερες συνθήκες του εγκλεισμού βιώνουν μια μητρότητα μακριά από τα παιδιά τους, υπό το πρίσμα του πόνου, μια μητρότητα στο στάσιμο χώρο και χρόνο της φυλακής. Η μελέτη του λόγου τους διερευνά την υπόθεση ότι μέσα από την είσοδο και την ένταξη στην κοινότητα της φυλακής, η μητρότητα επανανοηματοδοτείται και η λειτουργία της προσλαμβάνεται με ένα διττό και αντιθετικό τρόπο από τις γυναίκες: ως μομφή και ως λύτρωση. Μέσα από την επαφή με τις γυναίκες παρακολουθείται η προσωπική τους διαδρομή μέσα στη φυλακή, όπως αυτή ξεδιπλώνεται από τις ίδιες, και η προσπάθειά τους, μέσω της επιτέλεσης της μητρότητας και του «πόνου» που αυτή συνεπάγεται, να απαντήσουν στη μομφή και να φτάσουν στη λύτρωση.

Η μητρότητα προσεγγίζεται «εκτός έδρας»: Απομακρύνεται από τον οικιακό χώρο και την οικογένεια όπου την έχουν προσεγγίσει οι περισσότερες

---

² Από τη δεκαετία του '70 φεμινιστικές προσεγγίσεις επικέντρωσαν το ενδιαφέρον τους στην πολυπλοκότητα των συνθηκών που περιβάλλουν τη μητρότητα (βλ. Ragoné, Twine 2000, Bell 2004). Για διαφορετικά είδη μητρότητας σε σχέση και με διαφορετικά είδη κατανάλωσης και τη μεταξύ τους διάδραση βλ. Taylor, Layne, Wozniak 2004.

ανθρωπολογικές έρευνες και τοποθετείται στο «ανοίκειο» περιβάλλον της φυλακής³, επηρεάζοντας σημαντικά τη διαπραγμάτευση και την επιτέλεσή της από τις γυναίκες. Πέρα από τη γνωριμία με ένα χώρο άγνωστο στην ανθρωπολογία στην Ελλάδα, αυτόν της γυναικείας φυλακής και των φυλακισμένων μητέρων, η μελέτη μου επιδιώκει να καταδείξει τον τρόπο με τον οποίο η διαχείριση της αναλυτικής έννοιας-κατηγορίας της μητρότητας και των επιτελεστικών της στρατηγικών μακριά από τον οικιακό χώρο, όπως αυτές αναπτύσσονται και προσαρμόζονται σε μια κλειστού τύπου αναγκαστικής προσχώρησης κοινότητα, εν προκειμένω της φυλακής, μπορεί να αποτελέσει το όχημα προς την εκ νέου σημασιοδότηση του εαυτού των υποκειμένων.

Στο εισαγωγικό αυτό κεφάλαιο κρίνεται απαραίτητο να διασαφηνιστεί ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιείται η έννοια της μητρότητας, καθώς και ο ρόλος της φυλακής στην παρούσα εργασία. Η μητρότητα παρακολουθείται κατά τη διαδικασία κατασκευής της ως κοινωνική κατηγορία, μέσα και από ένα σύντομο οδοιπορικό στην ελληνική εθνογραφία, και κατά την πολιτισμική εγγραφή της ως ποιητική του γυναικείου πόνου. Παρόλο που στην έρευνα συμμετείχαν και αλλοδαπές κρατούμενες, η εστίασή της παρέμεινε στην εμπειρία της μητρότητας πριν και μετά τον εγκλεισμό στην Ελλάδα: συνήθως οι γυναίκες αυτές ζούσαν πολλά χρόνια στην Ελλάδα κι ενδεικτικό είναι ότι οι περισσότερες μιλούσαν καλά ελληνικά. Θεμελιώδες φίλτρο ανάγνωσης του συλλεχθέντος υλικού, άλλωστε, είναι η κατασκευασμένη από την ελληνική κοινωνία «μητρότητα», όπως τη βιώνουν και τη διαχειρίζονται οι φυλακισμένες από τον τοκετό έως και τη στιγμή διεξαγωγής της έρευνας στη χώρα αυτή. Με άλλα λόγια η προσέγγιση δεν εστιάζει στη *μητρότητα στην Ελλάδα αλλά σε μητέρες στην Ελλάδα*. Στη συνέχεια η ιδέα και η εμπειρία της μητρότητας τοποθετείται πίσω από τα κάγκελα, στη φυλακή, όπου μέσα από το βιωματικό λόγο των γυναικών διέρχεται της μομφής οδηγώντας στη λύτρωσή τους, διανύοντας μια διαδρομή πόνου. Στο τέλος του εισαγωγικού αυτού κειμένου γίνεται μια προεπισκόπηση των κεφαλαίων που ακολουθούν.

1.0. Κατασκευάζοντας τη μητρότητα

Ως βιολογικό γεγονός η μητρότητα περιγράφει τη συγγενική εξ' αίματος σχέση δύο ανθρώπων, στην οποία ο ένας έχει γεννήσει τον άλλο. Σύμφωνα με το

---

³ Κατά την Barlow ο περιορισμός της μητρότητας στον οικιακό χώρο και την οικογένεια δυσχεραίνει την πολιτισμική κατανόηση της κοινωνίας και τη διερεύνηση των ορίων κοινωνικής κατασκευής της κι ενσωμάτωσής της σε άλλες πολιτισμικές αξίες (2004: 516).

βιολογικό ντετερμινισμό, οι γυναίκες προορίζονται από φύσης να γίνουν μητέρες λόγω του ότι φέρουν μήτρα και ωοθήκες. Ως έννοια ενταγμένη στα κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα, ωστόσο, η μητρότητα αποφυσικοποιείται. Η αναπαραγωγή ως πεδίο έρευνας και αμφισβήτησης δεν μπορεί να γίνεται αντιληπτή ως φυσικοποιημένη έννοια (Ragoné, Twine 2000: 1). Οι φεμινίστριες, κι όχι μόνο, ανθρωπολόγοι⁴ στις μελέτες τους αναδεικνύουν το φύλο ως αναλυτικό εργαλείο και επισημαίνουν ότι το φύλο δε συνδέεται με βιολογικές συνιστώσες, αλλά είναι πολιτισμικά κατασκευασμένο, ενώ η μελέτη του αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της μελέτης των συγγενικών σχέσεων (Collier, Yanagisako 1987). Η de Beauvoir γράφει ήδη από το 1952⁵, ότι η μητρότητα συνίσταται σε μια υποχρέωση που επιλέγει να αναλάβει μια γυναίκα, και στην οποία «δεν υπάρχει τίποτα το φυσικό»⁶. Η φύση δεν μπορεί να υπαγορεύει μια ηθική επιλογή⁷ (1979: 577). Η Schepers-Hughes (1992) επίσης αποφυσικοποιεί τη μητρότητα υποστηρίζοντας ότι οι γονικές πρακτικές και τα συναισθήματα εξαρτώνται από τα ειδικά οικονομικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα. Απομακρύνοντας τη μητρότητα από τη σφαίρα του φυσικού, μπορούμε να εξετάσουμε πώς το ιδανικό της μητρότητας και τα ιδεολογήματα της καλής και της κακής μητέρας κατασκευάζονται πολιτισμικά (Schepers-Hughes 1992: 401, Luker 2000: 295). Επιπλέον, οι πρόσφατες ιατρικές εξελίξεις⁸ με τις νέες τεχνολογίες αναπαραγωγής, εκ των πραγμάτων μας «απομακρύνουν ακόμα

---

⁴ Για μια πιο γενική προσέγγιση της συνομιλίας μεταξύ φεμινισμού και ανθρωπολογίας βλ. και Strathern 1987, Moore 1988.

⁵ Για την ελληνική γλώσσα το 1979.

⁶ Η de Beauvoir πιστεύει ότι το να κάνει μια γυναίκα παιδί προϋποθέτει μια δέσμευση, μια υπόσχεση που πρέπει να εκπληρωθεί· το να κάνεις ένα παιδί σημαίνει ότι αναλαμβάνεις μια επίσημη υποχρέωση. Αν η μητέρα στη συνέχεια αθετήσει αυτή την υπόσχεση, διαπράττει έγκλημα απέναντι σε μια ζωή, σ' ένα ανεξάρτητο ανθρώπινο πλάσμα. Κανείς όμως δεν μπορεί να την υποχρεώσει ν' αναλάβει αυτήν την υποχρέωση. Οι σχέσεις ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά πρέπει να είναι βασισμένες, όπως κι η σχέση ανάμεσα στον άντρα και τη γυναίκα, πάνω στην ελεύθερη θέληση. Και δεν είναι αλήθεια επίσης ότι το ν' αποχτήσει ένα παιδί, αποτελεί για τη γυναίκα πρωταρχικό καθήκον, ειδικά σε σχέση μ' όλα τ' άλλα. Λένε συχνά για μια γυναίκα ότι είναι κοκέτα, ερωτόληπτη, λεσβιάζουσα ή φιλόδοξη «γιατί δεν έκανε παιδί» (1979: 577).

⁷ Η κοινωνία, αντιθέτως, μπορεί να κατασκευάσει την «επιλογή», υποκαθιστώντας τη «σύμβαση» με την «επιλογή», το «καθήκον» με την «επιθυμία» (βλ. Strathern 1992: 154. Athanasiou 2001: 24).

⁸ Και ο τοκετός ανακατασκευάζεται πολιτισμικά. Κατά την Craven (2005) το σύγχρονο ιατρικό κατεστημένο και το κράτος αμφισβητούν την πρακτική του τοκετού στο σπίτι με τη βοήθεια μαμής, θεωρώντας ότι οι γυναίκες που την επιλέγουν συνδέονται με παθολογικές καταστάσεις όπως κακοποίηση και παραμέληση παιδιών, χρήση ναρκωτικών κ.ο.κ. και τοποθετώντας τες έξω από το κάδρο της «κανονικής» αμερικανίδας μητέρας που αναγνωρίζει τη «φυσική» ανωτερότητα των βιοϊατρικών πρακτικών τοκετού σε κατάλληλα εξοπλισμένες ιατρικές μονάδες.

περισσότερο από αυτό που κάποτε γινόταν κατανοητό ως η ‘φυσική’ βάση της ανθρώπινης αναπαραγωγής και συγγένειας»⁹ (Ragoné 1998: 118).

Μαζί με τη μητρότητα αποφυσικοποιείται και προσεγγίζεται ως πολιτισμική επιταγή και κατασκευή και το «μητρικό ένστικτο»¹⁰ και τα «μητρικά συναισθήματα» (βλ. Wolf 2003, Chodorow 1978). Η Hrdy, παρόλο που δέχεται το γεγονός ότι μητρικά συναισθήματα ενδέχεται να προκύψουν από ορμονικές αλλαγές που προκαλεί ο τοκετός, ο θηλασμός, η εξοικείωση με τη μυρωδιά του βρέφους κ.ο.κ. (1999: 487), υποστηρίζει πως δεν υπάρχει τίποτα το αυτόματο ή το ενστικτώδες στις αντιδράσεις της μητέρας απέναντι στο νεογέννητο μωρό της: Το συναισθηματικό δέσιμο μιας μητέρας με το βρέφος της εξαρτάται κατά ένα μεγάλο βαθμό από τις ιστορικά και πολιτισμικά παραγόμενες συγκυρίες (Hrdy 1999: 316). Κατά την de Beauvoir αποδεικνύεται ότι δεν υπάρχει μητρικό «ένστικτο» και η ίδια η λέξη δεν ταιριάζει διόλου στο ανθρώπινο είδος. Η συμπεριφορά κάθε μητέρας καθορίζεται από τη γενική της κατάσταση, από τον τρόπο που αποδέχεται τις ευθύνες που δημιουργεί η μητρότητα και διαφέρει με πολλούς τρόπους (1979: 565). Κατ’ επέκταση, εσφαλμένη είναι και η προκατάληψη ότι το παιδί θα βρει σίγουρα την ευτυχία στη μητρική αγκαλιά. Δεν υπάρχει αυτό που λένε «αφύσικη μητέρα», επειδή ασφαλώς δεν υπάρχει τίποτα το «φυσικό» στη μητρική αγάπη. Γι’ αυτό ακριβώς το λόγο υπάρχουν κακές μητέρες (de Beauvoir 1979: 578)¹¹.

Η μητρότητα και στην παρούσα εργασία δεν προσεγγίζεται ως αποκλειστικά βιολογικό γεγονός άμεσα συνδεδεμένο και απορρέον από τη «γυναικεία φύση» αλλά ως κοινωνική κατηγορία, ως θεσμός και πολιτισμική κατασκευή. Δεν εξαντλείται στο βιολογικό γεγονός της γέννας, ούτε συνιστά μια απόλυτα οριοθετημένη, μονολιθική έννοια-κατηγορία, αλλά μια παράμετρο συγκρότησης και ανασυγκρότησης του γυναικείου κοινωνικού φύλου, μέσα από κοινωνικο-πολιτισμικές διεργασίες, πάντα υποκείμενη σε ερμηνείες και διαχείριση από τα δρώντα υποκείμενα. Η μητρότητα γίνεται αντιληπτή ως κατασκευασμένη δομή και όχι ως αποτέλεσμα του φύλου μόνο, ως «κοινωνικός θεσμός και καθημερινή εμπειρία» (Rich 1986), ως «κοινωνική θέση» (Rushton 1998: 151), ως «συνειδητό και υπεύθυνο ατομικό δικαίωμα» (Ρήγα 1997: 18).

---

⁹ Βλ. και Dolgin 1997: 1-2. Για τη νομική αναγνώριση της μητρότητας κατά τις νέες τεχνολογίες αναπαραγωγής και για τις μη βιολογικές μητέρες και την αναγνώριση, ή μη, της κοινωνικής μητρότητας από τον καλιφορνέζικο νόμο βλ. Dalton 2000: 191-232.

¹⁰ Για απόψεις σχετικά με το μητρικό ένστικτο βλ. και Νασιάκου 1994.

¹¹ Βλ. σχετικά και Κομέρ χ.χ.

Η γυναικεία ταυτότητα¹² στη μεταπολεμική Ελλάδα, όπως προκύπτει από εθνογραφικά δεδομένα, κατά κύριο λόγο κατασκευάζεται με βασικό κριτήριο τους ρόλους που η γυναίκα επιτελεί μέσα στην οικογένεια, σε σχέση πάντα με έναν άντρα: η γυναίκα-κόρη, η γυναίκα-σύζυγος, η γυναίκα-μητέρα (βλ. du Boulay 1974). Η θέση μιας γυναίκας στην κοινωνία εξαρτάται από την ικανότητά της να αναπαραχθεί, ικανότητα που αποδεικνύεται από την εγκυμοσύνη (Loizos, Parataxiarchis 1991: 225). Η εγκυμοσύνη και στη συνέχεια η μητρότητα, ως αναπαραγωγικός προορισμός, δεν αποτελούν απλά βιολογικά προσδιοριζόμενο έμφυλο ρόλο, αλλά κοινωνική πρακτική και επιταγή που συνήθως συνιστά για τη γυναίκα αναπόδραστη πραγματικότητα. Η κατεστημένη ιδεολογία ανάγει τη γέννα και τη μητρότητα σε ύψιστο αγαθό της γυναίκας, πείθοντάς την πως μοναδικός σκοπός της είναι η διατήρηση της οικογένειας και η παραγωγή παιδιών (Αργυρίου-Κυρίτση 1986: 133)¹³. Η τεκνοποιία και η ανατροφή παιδιών φέρεται να κατέχει κεντρική θέση στη ζωή μιας γυναίκας. Η κοινωνική της αξία και η ηθική της αρετή εξαρτώνται από την επιτυχή αναπαραγωγική της επιτέλεση, την απόκτηση, δηλαδή, παιδιών μέσα σε γάμο, από την «πρέπουσα εκπλήρωση, τελικά, των επιταγών της γυναικείας φύσης» (Paxson 2004: 2, 43).

Στην ελληνική εθνογραφία η μητρότητα ανέκαθεν αποτελούσε, κι εξακολουθεί να αποτελεί, έναν ιδιαίτερα υπογραμμισμένο κοινωνικό θεσμό (Rushton 1992). Για αιώνες η μορφή της μητέρας καταγράφεται πως είχε μια ιδιαίτερη θέση στην ελληνική κοινωνία και περιβαλλόταν με μια μυστικιστική αίγλη, που την καθιστούσε αντικείμενο σεβασμού που έφτανε στα όρια της ευλάβειας (Χρηστέα-Δουμάνη 1989: 23, Dubisch 2000: 262). Η επιλογή και η χρήση των θρησκευτικά φορτισμένων λέξεων «σεβασμός» και «ευλάβεια» και από τη Χρηστέα-

---

¹² Η ανθρωπολογική ανάλυση περί ταυτότητας έχει στραφεί τις τελευταίες δεκαετίες, κατά τη Γκέφου-Μαδιανού, κυρίως στη μελέτη των εθνοτικών ομάδων και του εθνοτισμού, της κοινότητας και των συμβολικών κατασκευών της, στα φύλα και τις έμφυλες σχέσεις, έχει δηλαδή επικεντρωθεί στην ανάλυση των συλλογικών ομάδων και μορφών συλλογικής οργάνωσης και δράσης περισσότερο, έχοντας έτσι παραμελήσει τη μελέτη των ατομικών ταυτοτήτων (2003α: 20). Ο ίδιος ο όρος ταυτότητα, όπως υποστηρίζει ο Hall, παρόλο που βρίσκεται υπό αμφισβήτηση και σε μεταβατική κατάσταση δεν μπορεί ούτε πρέπει να καταργηθεί, αφού δε βρέθηκε ακόμη κατάλληλος αντικαταστάτης του (1995: 2).

¹³ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και η Plaza, η μαμά είναι ένα άτομο που ορίζεται από τις υπηρεσίες που προσφέρει σε ένα παιδί: η ύπαρξη της δεν έχει νόημα παρά μόνο σε σχέση με ένα παιδί που πρέπει να φροντίσει ως έγκυος, να το αναθρέψει, να το υπηρετεί, να το καθησυχάζει (Plaza, 1982:78). Η Benjamin, αντιθέτως, υποστηρίζει ότι τα παιδιά δε θέλουν οι μητέρες τους να υπηρετούν μόνο τις δικές τους ανάγκες και να τους παρέχουν πλήρη ικανοποίηση, αλλά έχουν ανάγκη να τις βλέπουν, επίσης, και ως ανεξάρτητα υποκείμενα (Benjamin 1974).

Δουμάνη και από την Dubisch για να περιγράψουν τη μητρική εικόνα στην Ελλάδα είναι σκόπιμη και συμβατή με την επικρατούσα ορθόδοξη χριστιανική ηθική που ανάγει τη μητρότητα στην υπέρτατη αξία για τη γυναίκα. Η μητρότητα, όπως αυτή αναπαρίσταται στην εικόνα και τη μορφή της Θεομήτορος Παναγίας, μητέρας του Θεανθρώπου, συνιστά ένα αδιαμφισβήτητο, απόλυτο αγαθό (Paxson 2004: 14), που αποτελεί το πεπρωμένο, τη μοίρα των γυναικών (du Boulay 1974, 1986).

Σε οποιαδήποτε ηλικία και αν τεκνοποιήσει μια γυναίκα, η επελθούσα μητρότητα μετουσιώνεται σε εγγενές και μόνιμο χαρακτηριστικό της ζωής της, που ελέγχεται και ρυθμίζεται από την κοινωνία. Από τη στιγμή που μια γυναίκα γεννάει προσλαμβάνει την ιδιότητα της «μητέρας» και τη διατηρεί έκτοτε. Η εγκαθίδρυση της ιδιότητας αυτής επιφέρει οριστική μεταβολή στο κοινωνικό πρόσωπο της γυναίκας που γίνεται και θα παραμείνει «μάννα», ανεξάρτητα από την ύπαρξη και την εξέλιξη της μητρικής σχέσης. Ενώ για παράδειγμα ανάλογα με την εξέλιξη της συζυγικής σχέσης θα μετονομαστεί σε «χήρα» αν ο σύζυγός της αποβιώσει, ή «ζωντοχήρα» και «χωρισμένη» εάν η σχέση λυθεί με διαζύγιο, η γυναίκα που έχει γίνει μητέρα δεν αλλάζει χαρακτηρισμό ακόμα και όταν δεν υφίσταται καν μητρική σχέση, με το θάνατο, για παράδειγμα, του τέκνου. Εάν συμβεί το αντίστροφο, εάν δηλαδή προαποβιώσει η μητέρα, το τέκνο αυτόματα μένει «ορφανό», στην περίπτωση, όμως, που η μητέρα χάσει το παιδί της, παρά την απώλεια εξακολουθεί να προσδιορίζεται ως «μάννα». «Χαροκαμένη μάννα» ίσως, «μαύρη μάννα», πάντως «μάννα». Η γυναίκα που τεκνοποίησε μια φορά τουλάχιστον θα παραμείνει μάννα ακόμα και αν απομείνει χωρίς παιδί, και ακριβώς στην κατασκευασμένη μητρική της ιδιότητα συμπυκνώνεται ο πόνος της απώλειας, αλλά και ο πόνος που τη συνοδεύει γενικότερα κατά τη μητρική της «καριέρα», όπως θα επιχειρηθεί να καταδειχθεί και πιο κάτω.

Ως μητέρες οι γυναίκες, σύμφωνα με παλαιότερες αλλά και πιο πρόσφατες ανθρωπολογικές έρευνες, εκφράζουν το τέλειο ηθικό αγαθό (Pitt-Rivers 1977: 80, Dubisch 2000: 249), κοινωνική καταξίωση από την οποία αποκλείονται εκείνες που για οποιονδήποτε λόγο δε συμβάλλουν στην αναπαραγωγική διαδικασία και δεν τεκνοποιούν. Η έμφυλη υπόσταση των γυναικών και η προσωπική, οικογενειακή και κοινωνική τους ευτυχία εκτιμάται πως παραμένουν ατελείς όταν δε συνοδεύονται από τη μητρότητα. Η γυναίκα «δεν ολοκληρώνεται» πάρα μόνο όταν γίνει μητέρα (Δραγώνα 1987: 47). Η εκφρασμένη πεποίθηση ότι η ολοκλήρωση της γυναίκας επιτυγχάνεται μέσα από τη μητρότητα υπονοεί σαφέστατα ότι χωρίς την τεκνοποιία

η γυναίκα παραμένει λειψή, ότι αν δε φέρει στον κόσμο ένα έστω παιδί υπολείπεται της πλήρους ανάπτυξής της. Σύμφωνα με λαϊκές και εθνογραφικές αναφορές, από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά οι γυναίκες αναγνωριζόταν ως ενήλικες με τη γέννηση του πρωτότοκου παιδιού τους¹⁴, ενώ οι γεροντοκόρες, οι μοναχές¹⁵ και άλλες γυναίκες που δε συμμετείχαν στην αναπαραγωγική διαδικασία αντιμετωπιζόταν ως κοινωνικές ανωμαλίες (*social anomalies*)¹⁶ (Paxson 2004: 2). Η γυναικεία υπόσταση και σεξουαλικότητα συνολικά προβάλλουν ακρωτηριασμένες και περιθωριοποιημένες αν δεν ολοκληρωθούν με την τεκνοποιία¹⁷.

Σε αντίθεση με τη μόνιμα ευάλωτη σεξουαλικότητα και την επιβεβλημένη αναγκαιότητα για έλεγχο της από τις γυναίκες, η μητρότητα καθεαυτή θεωρείται αδιαμφισβήτητη, αδιάφθορη. Η αναγνώρισή της ως η θεϊκά δοσμένη θετική πλευρά της φύσης των γυναικών είχε ως αποτέλεσμα στο παρελθόν οι μητρικές πρακτικές να υπόκεινται κατά πολύ λιγότερο σε εξονυχιστικούς ελέγχους, σε αντίθεση με τις σεξουαλικές πρακτικές (Paxson 2004: 51). Η μητρική ιδιότητα φέρεται να εμπεριέχει καταρχήν μια αδιάβλητη ηθική *sui generis*, σε αντίθεση με τη σεξουαλική ταυτότητα που δημιουργείται και καθορίζεται από τη σεξουαλική συμπεριφορά, με αποτέλεσμα, όπως διαπιστώνει ο Foucault (1978), το δρών υποκείμενο να «γίνεται» αυτά που κάνει¹⁸. Όταν, όμως, οι σεξουαλικές πρακτικές απολήγουν σε

---

¹⁴ Βλ. και Lewin 1993: 54.

¹⁵ Όπως παρατηρεί και η Dubisch, οι μοναχές αποσύρονται ή, κατά μια άλλη άποψη, αμφισβητούν τον τρόπο ζωής που υποτίθεται ότι ενώνει τις γυναίκες παγκοσμίως – δηλαδή το γάμο, τη σεξουαλικότητα, τη γέννα και τη μητρότητα (2000: 188).

¹⁶ Βλ. σχετικά και du Boulay 1974, 1986, Hirschon 1978, Ιωσηφίδου 1998, Dubisch 1993.

¹⁷ Η γυναικεία σεξουαλικότητα, μάλιστα, δε γίνεται αντιληπτή αυθύπαρκτη, αλλά αποτελεί το εργαλείο, το μέσο που οδηγεί στην αναπαραγωγή και κατά συνέπεια στην τελείωση. Για πολλούς ερευνητές η αναπαραγωγή και η ηδονή δεν μπορούν να διαχωριστούν (βλ και Caron 1997: 65), ή δεν πρέπει να διαχωριστούν για να μην προσβληθεί η χριστιανική ηθική. Η σεξουαλικότητα παρουσιάζεται να έχει για τη γυναίκα τόση σημασία όση έχει και για τον άνδρα, δεν είναι, ωστόσο, σκοπός της ζωής της, μα ένας από τους παράγοντες για την ολοκλήρωση της ευτυχίας της, μιας ευτυχίας που ένα μεγάλο μέρος της στηρίζεται στη μητρότητα (Λιναρδάκη-Παπαχρυσάνθου 1984: 10). Ως προϋπόθεση της μητρότητας, επιπρόσθετα, η σεξουαλικότητα των γυναικών υποστηρίχθηκε ότι θα πρέπει να ελέγχεται από τις ίδιες, ενώ για τους άντρες γίνεται δεκτό ότι δεν υπάρχει δυνατότητα, ή ανάγκη, για έναν τέτοιο έλεγχο (du Boulay 1974, 1986, Hirschon 1978, Cowan 1998, Ιωσηφίδου 1998). Στο συμβολικό επίπεδο, η ρύθμιση της γυναικείας σεξουαλικότητας μέσω του μονογαμικού γάμου κρίθηκε σημαντική, όχι μόνο για την απόδοση νομιμότητας στο τέκνο, αλλά για την εξασφάλιση του προσδιορισμού της πατρότητας και, από πολιτικο-οικονομική άποψη, της κληρονομικής διαδοχής (Paxson 2004: 43, Friedl 1962, 1986, Collier 1986, 1997).

¹⁸ Αναφερόμενη στις αντιλήψεις που κυριαρχούν στο Σόχο για το γυναικείο σώμα, η Cowan (1998: 205) παρατηρεί πως αυτές βασίζονται σε αναπαραστάσεις της σεξουαλικότητας που ενυπάρχουν στα διάφορα ιδεολογικά ρεύματα που συγκροτούν τον «κοινό νο». Μερικά από αυτά είναι η πατριαρχική παράδοση της ορθοδοξίας, οι αστικές αντιλήψεις περί ευυποληψίας, που έχουν τη ρίζα τους στο Διαφωτισμό, και οι διαφημιστικές πρακτικές της

αναπαραγωγή και τεκνοποιία στα πλαίσια μιας κοινωνικά νομιμοποιημένης σχέσης, υπερκαλύπτονται από την παγιωμένη φύση και την αναγνωρισμένη αξία της ίδιας της μητρότητας.

Η θηλυκότητα και η σεξουαλικότητα, σύμφωνα με τα παραπάνω, θεμελιώνουν ένα προπαρασκευαστικό στάδιο της αναπαραγωγής και της μητρότητας, καθορίζοντας τη «φυσιολογική» πορεία προς αυτό που θεωρείται γυναικεία ολοκλήρωση. Κάθε γυναίκα που επιδιώκει την προσωπική της ολοκλήρωση κατ' αυτόν τον τρόπο αναγκάζεται να ακολουθήσει τις επιταγές που προσδιορίζουν το τί είναι «φυσιολογικό» και τί όχι, έστω κι αν δεν αποτελούν πάντα δική της συνειδητή επιλογή. Ανθρωπολόγοι έχουν υποστηρίξει στο παρελθόν ότι, λόγω της ανατομίας τους που συνδέεται με την αναπαραγωγή και της αναπαραγωγικής τους λειτουργίας, οι γυναίκες είναι περισσότερο δέσμιες της βιολογίας τους από ότι οι άνδρες, και ότι η μερική έστω ένταξή τους στον κόσμο του πολιτισμού προϋποθέτει την αποδοχή της υποβάθμισής τους (Ortner 1974, Rosaldo 1974, 1980). Οι γυναίκες πρέπει να είναι, τελικά οι πιο πολλές θέλουν να είναι, και είναι σαν τις μητέρες τους. Σύμφωνα με την Chodorow, οι γυναίκες προετοιμάζονται για να γίνουν μητέρες μέσω μιας κατασκευής του θηλυκού συγγενικού εαυτού και μέσω της ταύτισης με τις μητέρες τους (1978: 169). Δεν πρόκειται μόνο για αναπαραγωγή παιδιών, αλλά για αναπαραγωγή στερεοτύπων.

Η διαιώνιση αυτού του μητρικού στερεοτύπου, ωστόσο, αρχίζει να παρουσιάζει ρωγμές. Αυτό το όραμα περί αναπαραγωγής φαίνεται να διαφέρει από την εμπειρία των γυναικών που δεσμεύονται να ζήσουν τις ζωές τους διαφορετικά από τις μητέρες τους, και κατά μια πιο ευρεία έννοια, στο να είναι διαφορετικά είδη ανθρώπων από τις μητέρες τους (Chodorow 1978). Παρά τη διάχυτη επιτακτικότητα που προβάλλεται ξεκάθαρα ή συγκαλυμμένα όσον αφορά την αναπαραγωγική υποκειμενικότητα (Athanasiou 2001: 46), αναδύεται σταδιακά μια νέα γυναικεία ταυτότητα που αμφισβητεί την παλιά και θέτει νέους όρους στην οικογενειακή

καπιταλιστικής κουλτούρας της κατανάλωσης. Αν και με διαφορετική ιστορική προέλευση, οι ιδεολογίες αυτές έχουν κάποιες κοινές τάσεις. Έχουν την τάση να εξαλείφουν τη διαφορά ανάμεσα στο γυναικείο υποκείμενο και το γυναικείο σώμα και να σχετίζουν το σώμα αυτό κυρίως με τη σεξουαλικότητα. Το γυναικείο σώμα θεωρείται ο «τόπος της σεξουαλικότητας» (de Lauretis 1984: 37).

οργάνωση¹⁹. Ανθρωπολογικές και φεμινιστικές προσεγγίσεις συντείνουν πλέον στην παραδοχή ότι η σύλληψη, η εγκυμοσύνη, ο τοκετός και άλλες παράμετροι της ανθρώπινης αναπαραγωγής δεν είναι απαραίλλαχτα γεγονότα, δεδομένα στη φύση, όπως γινόταν δεκτό, αλλά γίνονται κατανοητά μέσα από τις πολιτισμικά εξειδικευμένες σημασίες του φύλου, της συγγένειας και της αναπαραγωγής, και πραγματοποιούνται μέσα από εξουσιαστικά δομημένες κοινωνικές σχέσεις.

Ενώ παλιότερα, κατά τις εθνογραφικές καταγραφές, φαίνεται πως δεν υπήρχε ζήτημα επιλογής και η τεκνοποιία αποτελούσε μια αναπόδραστη εξέλιξη στη ζωή μιας γυναίκας, τώρα πλέον οι γυναίκες πρέπει να πάρουν μια απόφαση και ν' αναλάβουν τις ευθύνες τους αναλόγως (Paxson 2004). Για πολλές φεμινίστριες κατά τις δεκαετίες του '60 και του '70 η μητρότητα αποτελούσε το κύριο εμπόδιο για την ισότητα και την προσωπική τους αυτονομία²⁰. Η παρατακτική και αρμονικά συμπληρωματική σύνδεση των εννοιών της «γυναίκας» και της «μητρότητας», με το πέρασμα των χρόνων, για πολλές γυναίκες μετατρέπεται σε διάζευξη. Σε όλο και περισσότερες περιπτώσεις η γυναίκα καλείται να επιλέξει: Γυναίκα ή μητέρα; Όταν όμως η σύνδεση γίνει διάζευξη, η αρμονία γίνεται φάλτσο;

Το υπαρξιακό δίλημμα «γυναίκα ή μητέρα», έτσι όπως τίθεται, σαφέστατα οριοθετεί αντιφατικούς και ασύμβατους ρόλους. Οι γυναίκες που επιλέγουν την εργασία, για παράδειγμα, διακινδυνεύουν να κατηγορηθούν ότι το κάνουν εις βάρος των παιδιών τους και των μητρικών τους καθηκόντων²¹. Ακόμα, όμως, και για τις γυναίκες που έχουν τεκνοποιήσει και επιδιώκουν την εργασιακή τους αποκατάσταση με «μητρικά» κίνητρα, για την καλύτερη από άποψη βιοπορισμού φροντίδα της

---

¹⁹ Έχει υποστηριχτεί, για παράδειγμα, ότι το να είσαι μητέρα πλήρους απασχόλησης (*full time mothering*) σε μια συμπαγή πυρηνική οικογένεια είναι λάθος τρόπος για να οργανώνεται το περίπλοκο, απαιτητικό καθήκον της παιδικής ανατροφής και κοινωνικοποίησης (Bernard 1974). Η Hays μιλά για την «ιδεολογία της εντατικής μητρότητας» (*ideology of intensive motherhood*), που δηλώνει ότι η επιτέλεση της μητρότητας είναι αποκλειστική, ολοκληρωτικά επικεντρωμένη στο παιδί, συναισθηματικά φορτισμένη και χρονοβόρα, μια ιδεολογία που εξυπηρετεί τα συμφέροντα των ανδρών, του καπιταλισμού, του κράτους, της μεσαίας τάξης και των λευκών (1996: xiii). Η μητρότητα σύμφωνα με αυτήν την ιδεολογία σκιαγραφείται ρομαντικά γεμάτη αυτοθυσία και αφοσίωση στη φροντίδα των άλλων (Arendell 2000: 1194), παραγνωρίζοντας ότι επιτελείται σε μια «αρένα πολιτικού αγώνα» που περιλαμβάνει ποικίλες σχέσεις εξουσίας (Bell 2004: 49).

²⁰ Για τη φεμινιστική θεωρία γύρω από τη μητρότητα, ενδεικτικά βλ. και Everingham 1994: 3-19.

²¹ Κατά την Keough οι γυναίκες μετανάστριες από τη Μολδαβία, ειδικά εκείνες που αναζητούν εργασία στην Τουρκία, κατηγορούνται για εγκατάλειψη των παιδιών, διαταραχή της κοινωνικής ευταξίας και αναπαριστούνται ως «ανεύθυνες μητέρες, ανήθικες σύζυγοι και εγωίστρες καταναλώτριες» (2006).

οικογένειας²², η καθημερινότητα της σύγχρονης, επαγγελματικά επιτυχημένης και οικονομικά ανεξάρτητης γυναίκας δύσκολα συμβιβάζεται με το ρόλο της αφοσιωμένης στην υπηρεσία του συζύγου νοικοκυράς και της πλήρους απασχόλησης, στοργικής μητέρας²³. Σύμφωνα με την κυρίαρχη ιδεολογία σε πολλά πολιτισμικά συμφραζόμενα «φυσικός» ρόλος της γυναίκας παραμένει αυτός της μητέρας, ανεξάρτητα από άλλες παραμέτρους της ταυτότητάς της όπως είναι η εργασιακή²⁴ (Gailey 2000: 17, 18). Είτε η τεκνοποιία είναι προϊόν επιλογής είτε όχι, η γυναίκα θα υποστεί τις συνέπειες αυτής της διαφοροποίησης των ρόλων. Προβάλλεται, συνεπώς, μια καθαρή αμφιθυμία απέναντι στην αναπαραγωγή και την εγκυμοσύνη, και κατ' επέκταση στη μητρότητα. Μια αμφιθυμία που δημιουργήθηκε από την ίδια την εξέλιξη της κοινωνικοποίησης της γυναίκας. Η σημερινή γυναίκα ζει σ' έναν αντιφατικό κόσμο, όπου οι υποχρεώσεις της ενδεχομένως συγκρούονται με τα αισθήματα και τις επιθυμίες της (Δραγώνα 1987: 45-46, Gavron 1983: 125επ.).

Οι «καλές» μητέρες ανέκαθεν θεωρούνταν άτομα που τα χαρακτήριζε η απόλυτη προσφορά προς τα παιδιά και η αυτοθυσία, ωστόσο ο ρόλος αυτός πρόσφατα έχει αρχίσει να βρίσκεται σε αντίθεση με τα ιδανικά της γυναικείας ενηλικότητας. Εκτιμάται πλέον ότι τις τελευταίες δεκαετίες – υπό τις φιλελεύθερες επιρροές της καπιταλιστικής αγοράς, των βιοϊατρικών μοντέλων υγείας και ευδαιμονίας και των πολιτικών αναπροσαρμογών που επιτάσσει η Ευρωπαϊκή Ένωση στοχεύοντας στην ισότητα των δύο φύλων – το να είναι κάποια γυναίκα και

---

²² Βλ. και Gavron 1983: 107, Keough 2006.

²³ Τέλη 19^{ου} αιώνα αναφέρεται ότι η «εκτός της οικίας» εργασία της γυναίκας θεωρείται υπεύθυνη για «την αναγκαιώς επερχομένην ελάττωσιν της μητρότητος» και την παραμέληση των μητρικών καθηκόντων (Κορασίδου 2000: 179, 184). Το σύνηθες σύγχρονο σχήμα για πολλές γυναίκες περιλαμβάνει εργασία πριν το γάμο, εργασία μετά το γάμο και έως την τεκνοποιία και επιστροφή στη δουλειά όταν τα παιδιά μεγαλώσουν. Επομένως, ακόμη και εάν ο γάμος και η οικογένεια δε σημαίνουν το τέλος της εργασιακής τους απασχόλησης, συνιστούν συχνά μια διακοπή στην καριέρα τους (Gavron 1983: 33, 108-122).

²⁴ Ανάλογα και με το κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο η εργασία μιας γυναίκας δεν έρχεται οπωσδήποτε σε αντίθεση με την ικανότητά της να είναι «καλή» μητέρα στα παιδιά της (βλ. σχετικά Barlow 2001: 80). Στους Ασάντε της Γκάνα για παράδειγμα οι καλές, θυσιαζόμενες μητέρες δε μένουν σπίτι με τα παιδιά αλλά εργάζονται σκληρά για να τους παρέχουν τα απαραίτητα. Οι γυναίκες Ασάντε περιγράφουν την οικονομική τους υποχρέωση να θρέψουν τα παιδιά τους ως τον κυρίαρχο μητρικό δεσμό στην καθημερινότητά τους (Clark G. 1999: 719). Η Hrdy (1999) αμφισβητώντας το κυρίαρχο πολιτισμικά μοντέλο που αντιμετωπίζει τις εργαζόμενες γυναίκες ως ανεπαρκείς μητέρες υποστηρίζει ότι στο ανθρώπινο, όπως και σε άλλα είδη, τα θηλυκά που δίνουν ζωή δεν ήταν ποτέ μόνο «μητέρες». Η μητρική τους ιδιότητα επικοινωνεί και με άλλα κοινωνικά και πολιτισμικά δίκτυα σχέσεων, με αποτέλεσμα τη συμβατή προς αυτά τα δίκτυα εξέλιξη των βιολογικών αλλά και των κοινωνικών θεμελίων της μητρότητας, με στόχο όχι μόνο την καλύτερη δυνατή ανατροφή των παιδιών αλλά και την κάλυψη των αναγκών επιβίωσης και άλλων ατόμων και κοινωνικών ομάδων. Ο μητρικός ρόλος, ανάλογα και με τα συμφραζόμενα, δεν μπορεί πάντα να σημαίνει αποκλειστική αφοσίωση στις ανάγκες των παιδιών.

μητέρα κατέληξε να συμβολίζει τους δύο αντιτιθέμενους πόλους της θηλυκής ενηλικίωσης (Paxson 2004: 10). Όλο και περισσότερες γυναίκες επιλέγουν να μην τεκνοποιήσουν παρά τις προσπάθειες δημοσιογράφων, δημογράφων, γραφειοκρατών, πολιτικών και θρησκευτικών παραγόντων να τις φέρουν προ των «αναπαραγωγικών ευθυνών» τους, που περιλαμβάνουν και την «υπεύθυνη» χρήση των τεχνολογιών υποβοηθούμενης αναπαραγωγής²⁵, στο όνομα του «δημογραφικού προβλήματος²⁶» του ελληνικού έθνους (Athanasίου 2001: 9, 2003: 45). Η τελική απόφαση που θα πάρει μια γυναίκα μπορεί και να μην περιλαμβάνει καθόλου την αναπαραγωγή, τη μητρότητα και την οικογένεια λόγω της πεποίθησης ενδεχομένως ότι η ολοκλήρωση του ατόμου δεν επιτυγχάνεται μόνο με την τεκνοποιία, αλλά και με άλλους τρόπους. Το μέλλον της οικογένειας και η ολοκλήρωση των γυναικών ως άτομα φαίνονται να είναι πράγματα τόσο ξεχωριστά το ένα από το άλλο όσο ποτέ άλλοτε (Degler 1980: 473). Πρόσφατες έρευνες διαπιστώνουν ότι οι διαμένουσες στις πόλεις επαναπροσδιορίζουν τα δεδομένα που πρέπει να ελέγξουν ή να αλλάξουν προκειμένου να κάνουν παιδιά και να «ολοκληρωθούν» ως γυναίκες (Paxson 2004). Το ζήτημα της συνειδητής επιλογής ή απόρριψης της μητρότητας απασχολεί όλο και περισσότερο, μέσα σε ένα βιοπολιτικό πλαίσιο και υπό τις πιέσεις της «συμβολικής βίας»²⁷ που κατασκευάζει την επιλογή της μη-αναπαραγωγής και της μη-μητρότητας ως απόκλιση ή «ετεροδοξία», ως σύμπτωμα εγωισμού και ματαιόδοξης ανευθυνότητας, ως αλόγιστη διαχείριση του γυναικείου σώματος και ρήξη στη διαίωσιση πανανθρώπινων αξιών (Αθανασίου 2001: 78, 2003: 46, 48).

Η γυναίκα, ωστόσο, δεν έχει πάντα τη δυνατότητα να επιλέξει. Στην περίπτωση των φυλακισμένων γυναικών δεν παρέχεται αυτή η διακριτική ευχέρεια. Ο εγκλεισμός λειτουργεί αυτόματα και καταλυτικά, οπότε υπάρχουν δύο περιπτώσεις: εάν η γυναίκα κατά την είσοδό της στο σωφρονιστικό κατάστημα δεν είναι ήδη μητέρα ή έγκυος, της στερείται εκ των πραγμάτων η δυνατότητα να συλλάβει και να τεκνοποιήσει μέχρις ότου αποφυλακιστεί ή βγει από τη φυλακή με

---

²⁵ «Υπεύθυνη» χρήση των τεχνολογιών υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, κατά μια άποψη, νοείται μόνο από άτομα ετεροφυλοφιλικού προσανατολισμού. Η επιστράτευση της βιοτεχνολογίας δικαιολογείται ως η ηθικά απαραίτητη θεραπεία ενός φυσικού ελαττώματος της στέρξης ετεροσεξουαλικής ερωτικής συνεύρεσης, ενώ η τεχνητή γονιμοποίηση ομοφυλοφίλων ατόμων κρύβει μια υφέρπουσα απειλή δαμονικής επιμόλυνσης της αρχέτυπης ουσίας της ζωής (Athanasίου υπό δημοσίευση).

²⁶ Κατά την Αθανασίου ο λόγος περί δημογραφικού στην Ελλάδα σήμερα συνιστά ένα πρίσμα του κοινωνικού φαντασιακού μέσα από το οποίο τα κοινωνικά υποκειμένα βιώνουν την πληθυσμιακή πολιτική ως βιοπολιτική τεχνολογία του ενσώματου και έμφυλου εαυτού τους (2003: 45).

²⁷ Βλ. Bourdieu 1977.

άδεια, αφού ουσιαστικά της απαγορεύεται να περιέλθει σε σεξουαλική επαφή με άντρα· εάν είναι ήδη μητέρα ή έγκυος καθίσταται ιδιαίτερα δυσχερές το να συνδυάσει αρμονικά την ιδιότητά της αυτή με της φυλακισμένης γυναίκας, όπως θα εξεταστεί στη συνέχεια της εργασίας. Οι έγκλειστες γυναίκες είναι δηλαδή και στις δυο περιπτώσεις καταδικασμένες σε φάλτσο. Παρατηρείται μια αντίφαση. Απ' τη μια, η κοινωνία αναμένει από τη γυναίκα την επιλογή της μητρότητας, η οποία, μάλιστα, κατά τον Lombroso²⁸ (1895: 154), μπορεί να λειτουργήσει ως «ηθικό αντίδοτο» για τη γυναικεία εγκληματικότητα (στο Horn 1992: 121). Ο εγκλεισμός, απ' την άλλη, που αποτελεί δημιούργημα της ίδιας κοινωνίας αποκλείει, ενδεχομένως και ως μέρος της τιμωρίας, είτε την ύπαρξη, είτε την «ενδεδειγμένη» λειτουργία της. Η κοινωνία κατασκευάζει έτσι ταυτότητες και επιταγές, στερώντας, όμως, επιλεκτικά από μέλη της την οικειοποίησή τους, ενώ, στη συνέχεια, στιγματίζει τις γυναίκες στις οποίες η ίδια δεν έδωσε τη δυνατότητα να αντεπεξέλθουν στις επιταγές της.

Τα νέα δεδομένα που καθορίζουν τη σχέση των γυναικών με τη μητρότητα γενικότερα, δεν εντοπίζονται ίσως τόσο στις πρόσθετες υποχρεώσεις και τον εκσυγχρονισμό του ρόλου τους ή σε εξωτερικούς παράγοντες που εμποδίζουν την επιτέλεσή του, όπως ο εγκλεισμός, όσο σε μια γενικότερη αλλαγή του προσανατολισμού των γυναικών. Η μητρική συμπεριφορά και αξία που κάποτε θεωρούνταν δεδομένη ως το πεπρωμένο της γυναίκας, υπόκειται τώρα σε επιλογή, έγκριση και αναγνώριση. Η μητρική υπόσταση μιας γυναίκας πρέπει να αποδειχθεί μέσα από κοινωνικά αναγνωρισμένη δράση. Προσωπικές επιθυμίες και επιλογές παίρνουν τη θέση της μοίρας και του πεπρωμένου που ρύθμιζαν τις πρακτικές αναπαραγωγής. Οι σύγχρονες μετεξελίξεις, μάλιστα, δεν αντιμετωπίζονται ως αντικατάσταση των παλιών με νέα δεδομένα (Χρηστέα-Δουμάνη 1989), αλλά ως μια συνεχιζόμενη, ποικιλόμορφη και ευμετάβλητη πολιτισμική αλλαγή, που σηματοδοτεί το γεγονός ότι οι ίδιες οι γυναίκες αλλάζουν (Paxson 2004: 8).

---

²⁸ Ο ιταλός ιατρός και ανθρωπολόγος Lombroso (1835-1909), ξεκινώντας τις παρατηρήσεις του από τη συμπεριφορά των ζώων, των αρχαίων λαών και των «άγριων» φυλών, απέδωσε την εξακολούθηση της ύπαρξης του εγκλήματος μέχρι τη σύγχρονή του εποχή σε αταβισμό, σε επαναφορά δηλαδή του ατόμου (- εγκληματία) σε παλαιότερη άγρια κατάσταση (ιδέα που υποστήριξε πρώτος ο Δαρβίνος). Χρησιμοποιώντας ανθρωπομετρικές μεθόδους πάνω σε κρατούμενους στις φυλακές της εποχής του και αξιοποιώντας λαϊκές αντιλήψεις, παροιμίες και ήθη, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι είναι δυνατό να διακριθεί και να περιγραφεί ένας ιδιαίτερος τύπος ανθρώπου, τον οποίο ονόμασε εγκληματία άνθρωπο (uomo delinquente) (1876). Για τη λομπροζιανή θεωρία βλ. και Αλεξιάδης 1989: 95-100.

Η μητρότητα φέρει τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που της προσδίδουν τα εκάστοτε κοινωνικά συμφραζόμενα, είτε αυτά απαντώνται στην ελεύθερη κοινωνία, είτε στη φυλακή. Στη σημερινή εποχή ειδικά, η εικόνα παρουσιάζεται πολύ πιο σύνθετη και οι συγγενικές σχέσεις και δεσμοί γενικότερα διερευνώνται, όχι ως αυτόνομα πεδία της κοινωνικής οργάνωσης, αλλά μέσα από τη σχέση και τη διαπλοκή τους με άλλους παράγοντες και άλλες όψεις της κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής (Stone, 2001). Στην προκειμένη περίπτωση η διαχείριση της μητρότητας τοποθετείται στα πλαίσια της ιδιαίτερης κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας της γυναικείας φυλακής. Μέσα από το λόγο των φυλακισμένων γυναικών ξεδιπλώνεται η συνομιλία της μητρότητας με τη φυλακή, με τη μητρότητα να προσεγγίζεται συγκροτούμενη υπό τις περιστάσεις και την επιρροή της καθημερινότητας του εγκλεισμού.

1.1. Η μητρότητα ως ποιητική του γυναικείου πόνου

Η Caraveli (1986) κατά τη μελέτη της για το μοιρολόι σε χωριά της Κρήτης και της Ηπείρου παρατηρεί ότι οι γυναίκες για να συγκροτήσουν ένα σύστημα μεταφυσικής επικοινωνίας χρησιμοποιούν μια «αισθητική του πόνου». Ο «πόνος» εν γένει που εκφράζεται με το μοιρολόι ή με άλλη αφορμή και τρόπο, ως δομημένη συναισθηματική κατάσταση που συνδυάζεται όχι μόνο με τις «ειδικές» αλλά και με τις καθημερινές περιστάσεις της ζωής, προσδίδει στις γυναίκες που συμμετέχουν μια θέση αυτονομίας. Από τη θέση αυτή οι γυναίκες ανταλλάσσουν τις εμπειρίες τους, σχολιάζουν τις κοινωνικές ή πολιτικές συνθήκες της καθημερινότητάς τους ή διαμαρτύρονται εναντίον των περιστάσεων που τις φέρνουν στην κατάσταση του «πόνου» (Παπαταξιάρχης 1998α: 59). Η «αισθητική του πόνου» γίνεται αντικείμενο μιας ρητορικής της γυναικείας (Παπαταξιάρχης 1998α: 84) και κατ' επέκταση και της μητρικής ταυτότητας.

Η μητρότητα ξεκινά εν τη γενέσει της και συμβαδίζει κατόπιν με την έννοια του πόνου στις διάφορες εκφάνσεις του, διερχόμενη της επώδυνης σωματικά, γραφειοκρατικά, νομικά, συναισθηματικά και οικονομικά διαδικασίας του τοκετού, της υιοθεσίας ή της χρήσης των νέων τεχνολογιών αναπαραγωγής. Στις ζωές των γυναικών, σε όλες τις διαστάσεις της, στην ύπαρξη ή ακόμα και κατά την απουσία της, η μητρότητα συχνά συνδέεται άμεσα με τον πόνο. Γυναίκες που έχουν παιδιά, αλλά και αυτές που δεν έχουν παρά τη θέλησή τους, νιώθουν τις αντίστοιχες οδύνες του να είναι ή να μην είναι μητέρες. Όπως αρκετά απόλυτα παρατηρεί η Rushton:

Σε όλους τους κύκλους, εκτός από εκείνους των διανοούμενων, η απουσία της [μητρότητας] γίνεται αισθητή με έναν έντονο και οδυνηρό τρόπο. Και όμως οι γυναίκες που την έχουν βιώσει συμφωνούν σχεδόν ομόφωνα για τις οδύνες της (1998: 151).

Η du Boulay αναφέρει μια παροιμία από το Αμπέλι Ευβοίας, μια απομονωμένη γεωργοκτηνοτροφική κοινότητα όπου διεξήγαγε επιτόπια έρευνα, κατά την οποία η μητέρα «σκίζεται σαν το δέντρο» και «χύνει αίμα» (1984: 554) – παραστάσεις που συμβολίζουν ξεκάθαρα την επώδυνη στιγμή της γέννας, ακολουθούν, ωστόσο, τη γυναίκα και για όλη την υπόλοιπη ζωή της. Δε γεννά κανείς μέσα σε πόνο, γεννά τον πόνο, γράφει χαρακτηριστικά η Kristeva. Μια μητέρα σημαδεύεται πάντοτε από τον πόνο, τον παράγει (Kristeva 1986). Κατατίθεται πως τα παιδιά προκαλούν τον πιο ακραίο πόνο που έχει βιώσει ποτέ μια γυναίκα. Είναι ο πόνος της αμφιθυμίας: η δολοφονική εναλλαγή ανάμεσα στην πικρία και στον εκνευρισμό και στη μακάρια ικανοποίηση και τρυφερότητα (Rich 1986). Κατά μια απόλυτη, μεταφυσική σχεδόν διαπίστωση, μόλις μια γυναίκα γεννήσει ένα παιδί, η ικανότητά της να υποφέρει διευρύνεται και βαθαίνει πέρα από οποιοδήποτε σημείο μπορούσε ποτέ να φανταστεί (Greer G. 2001: 265).

Η επώδυνη διαδρομή της «κανονικής», «φυσικής» ή «βιολογικής» μητρότητας²⁹ ξεκινά από τις σωματικές ωδίνες του τοκετού³⁰ και συνεχίζεται μέσα από μια συμβολική διαχείριση του πόνου που συνεπάγεται η επιτέλεσή της. Το γυναικείο σώμα με τη μητρότητα εν-σωματώνει το γυναικείο πόνο κυριολεκτικά και μεταφορικά, εκφράζει, δηλαδή, εγγεγραμμένα μέσα στο σώμα κοινωνικά νοήματα (Bourdieu 1977). Το γυναικείο σώμα και οι αναπαραγωγικές λειτουργίες του δε γίνεται αντιληπτό απλά ως ένα φυσικό αντικείμενο, αλλά ως μια κοινωνικά και ιστορικά συγκροτημένη οντότητα³¹. Εάν η εγκυμοσύνη αναγνωρίζεται ως μια οντολογική σχέση, ο τοκετός είναι η δραματική, επώδυνη στιγμή που σηματοδοτεί την εκκίνηση της *κοινωνικής*³², μητρικής σχέσης (Paxson 2004: 97). Η γέννα με

---

²⁹ Σε αντιδιαστολή με την «από υιοθεσία» μητρότητα βλ. Gailey 2000: 18-20.

³⁰ Γυναίκες που μίλησαν στην Paxson στα πλαίσια της έρευνάς της, της είπαν ότι ήθελαν να νιώσουν τον πόνο της γέννας, και μάλιστα, δύο συγκεκριμένες γυναίκες της αποκάλυψαν πως ένιωσαν προδομένες επειδή χρειάστηκε να κάνουν καισαρική τομή (2004: 97).

³¹ Βλ. και Cowan 1998: 29. Η Cowan, σύμφωνα με την Παπαγαρουφάλη (1998: x), προσεγγίζει το σώμα όχι ως βιολογική, άρα δεδομένη, οντότητα αλλά ως πολιτισμικά κατασκευασμένο «κείμενο» στο οποίο «εγγράφονται» οι κοινωνικές σημασίες - μέσω της κοινωνικοποίησης - και το οποίο «διαβάζεται» από τους άλλους που το «φέρουν» αλλά και το «βιώνουν».

³² Η έμφαση στο πρωτότυπο.

αυτήν την έννοια αποκτά κοινωνική σημασία ως μια διαβατήρια τελετή³³ που ξεκινά από το σώμα της γυναίκας και απολήγει στο θεσμό της μητρότητας, με κυριότερο χαρακτηριστικό τους έντονους πόνους που αναμένεται να συνοδεύουν τη μητέρα, πλέον, στην υπόλοιπη ζωή της, στην κατασκευή του εαυτού της και στη διαπροσωπική σχέση της με το παιδί της.

Υπάρχουν ενδείξεις στη βιβλιογραφία ότι ο συναισθηματικός δεσμός μιας μητέρας με το παιδί της θεωρείται πως έχει μια φυσική διάσταση. Η υγεία της απειλείται από φόβο ή πόνο για λογαριασμό του παιδιού. Αν πεθάνει ένα παιδί ή ένα νεαρό άτομο, η κατάσταση της μητέρας απαιτεί άμεση φροντίδα και αναμένεται κάποιο είδος σωματικής κατάρρευσης (Rushton 1998: 164-5). Το σώμα της μητέρας αντιδρά ως πεδίο εμπειρίας και δράσης, ως φορέας του δρώντος υποκειμένου. Το ενδιαφέρον σε αυτήν την παρατήρηση δεν εντοπίζεται τόσο στην ψυχοσωματική διάσταση του μητρικού πόνου και της σχέσης με το παιδί, όσο στη διαδικασία πολιτισμικής συγκρότησης της μητρότητας μέσω του πόνου. Η μητρότητα φαίνεται να μορφοποιείται και να εξελίσσεται σε ένα γυναικείο κόσμο πόνου³⁴, με το μητρικό σώμα να είναι ο άμεσος αποδέκτης της διάδρασης με το παιδί.

Ο πόνος της μητρότητας πανηγυρικά άρχεται με τις ωδίνες του τοκετού, μεγαλύτερη όμως έμφαση δίνεται στη διαρκή αγωνία, στο άγχος και στο συναισθηματικό βάρος που οι μητέρες περιμένουν ότι θα υποφέρουν (Rushton 1998: 164). Οι μητέρες ακόμα και αν δεν υποφέρουν «περιμένουν ότι θα υποφέρουν», ή/και αναμένεται από αυτές να υποφέρουν. Η μητρότητα αποτελεί ιδιότητα την οποία οι γυναίκες αποκτούν τελετουργικά και επώδυνα μέσα από τη γέννα και κατόπιν εγκαθίσταται ως μια μόνιμη συνθήκη στη ζωή τους που συνοδεύεται από πόνο, σωματικό και κυρίως συναισθηματικό. Ο πόνος στη συγκεκριμένη περίπτωση μπορεί να γίνει αντιληπτός όχι μόνο με την έννοια της δυσφορίας, αλλά και με την έννοια της θυσίας που προσδοκά σε ανταπόδοση. Οι μητέρες πονάνε και υπομένουν

---

³³ Για τον τοκετό ως διαβατήρια τελετή βλ. και Ginsburg, Rapp 1991: 320.

³⁴ Ο Παραδέλλης εντοπίζει έναν ανάλογο γυναικείο κόσμο πόνου στη δουλειά της Dubisch για το προσκύνημα στην Τήνο: «...η Dubisch μας παρουσιάζει εδώ τις γυναίκες προσκυνήτριες, οι οποίες μέσα από μια σωματική, συναισθηματική ‘γλώσσα’ εκφράζουν ένα γυναικείο κόσμο πάθους, ψυχικού και σωματικού πόνου, έγνοιας για τους οικείους και τα προβλήματα τους, φθάνοντας έτσι σε αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε επιτελεστικό αυτοπροσδιορισμό τους. Η επιτέλεση αυτή της θηλυκότητας συμβαδίζει στο συμβολικό και ιδεολογικό επίπεδο με την εικόνα της Παναγίας, όχι απλώς ως αντιστροφής της Εύας και ιδεώδους της ενάρετης και υπομονετικής έγγαμης μητέρας, αλλά ως ισχυρής και καταφατικής μορφής, προστάτριας και υπέρμαχης στρατηγού του έθνους, της πατρίδας και της θρησκείας» (2000: xiv-xv).

τον πόνο με έναν μαρτυρικό τρόπο³⁵ και πολλές φορές ανταμείβονται κοινωνικά γι' αυτό. Το ότι μια μητέρα πονάει και υποφέρει για τα παιδιά της διαδηλώνει την πιο γνήσια και αδιαμφισβήτητη κοινωνική απόδειξη της μητρότητας και, ως εκ τούτου, ο πόνος ανάγεται σε κεντρική κατηγορία κατά τη διαδικασία πολιτισμικής συγκρότησης της μητρικής ταυτότητας μιας γυναίκας.

Η έννοια του πόνου κατά τη μητρική επιτέλεση μετασηματίζεται κι ενσωματώνεται στις καθημερινές φροντίδες, έγνοιες, ανησυχίες και προσδοκίες, στη διαρκή ανάγκη για επιβεβαίωση της «καλής» μητέρας. Η μητρότητα εξιδανικεύεται όχι όμως και οι μητέρες (Luker 2000: 295-296, Mulinari 2000: 233, Connolly 2000: 263-264). Η μυθολογία για την ιδανική μητέρα αυτόματα επιφέρει επώδυνα πλήγματα στις γυναίκες που έχουν να αντιμετωπίσουν μεταξύ άλλων και αντίξοες αντικειμενικές συνθήκες³⁶: έλλειψη δεύτερου γονέα, προβλήματα και ανασφάλεια σχετικά με το βιοπορισμό, την ασφάλιση, τη στέγαση, την υγεία, τη φυλάκισή τους. Οποιαδήποτε απόκλιση από την ηγεμονικά κατασκευασμένη ταυτότητα της «καλής» μητέρας, και οπωσδήποτε αυτή της «φυλακισμένης μητέρας», προκαλεί αποστροφή και αποδοκιμασία παρόλο που η ταυτότητα της «κακής» μητέρας είναι επίσης κατασκευασμένη: οι γυναίκες που θεωρούνται «κακές» μητέρες ενισχύουν εκ του αντιθέτου την εξιδανικευμένη εκδοχή της «καλής» μητρότητας (βλ. Connolly 2000: 266).

2.0. Η μητρότητα στη φυλακή

Η φυλακή κατά την παρούσα ερευνητική προσέγγιση δε διερευνάται μόνο ως εξουσιαστικός μηχανισμός με τη φουκωική έννοια, αλλά ως θεσμός και καθημερινότητα που κυριαρχικά επηρεάζει τις φυλακισμένες ως υποκείμενα, και ειδικότερα ως πλαίσιο διαχείρισης κι επιτέλεσης της μητρότητας. Μολονότι η οπτική του Foucault στο *Επιτήρηση και Τιμωρία* (1976) είναι στραμμένη προς την ιστορία των τιμωρητικών θεσμών και όχι των υποκειμένων που υφίστανται την τιμωρία, η συμβολή του είναι ουσιαστική και για τη δεύτερη, επειδή αναδεικνύει την έννοια της εξουσίας ως στρατηγικής και σχέσης, κατά την άσκηση της οποίας παράγεται μια ορισμένη γνώση και μια ορισμένη αλήθεια (Foucault 1983, Λαμπροπούλου Δ. 1999:

---

³⁵ Σύμφωνα με τη Mulinari, οι Σαντινίστας στη Νικαράγουα συχνά αναφέρονται στον αλτρουισμό και την αυτοθυσία των μητέρων ως *el dolor de una madre*, ο πόνος, δηλαδή, μιας μητέρας (2000: 241).

³⁶ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Connolly για φτωχές άστεγες λευκές μητέρες στις Η.Π.Α. (2000).

16-17). Παρά τα αναμφίβολα πλεονεκτήματα και τη βοήθεια που παρέχει η θεώρηση του Foucault για την ανάλυση του υποκειμένου, εντούτοις απέχει πολύ από το να είναι ικανοποιητική, επειδή σε μία τέτοια θεώρηση το υποκείμενο παρουσιάζεται ως απόν στη δημιουργία του, παθητικό και ενιαίο³⁷ (Βόγλης 2004: 23). Η φυλακή, στην προκειμένη περίπτωση, δεν εξετάζεται τόσο ως θεσμός καθεαυτός, όσο ως το πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κατασκευάζεται μια «άλλη», διαφορετική μητρότητα και γίνεται ο επαναπροσδιορισμός της από τις ίδιες τις φυλακισμένες μητέρες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν ενδιαφέρει και το αντίστροφο – η επαναδιαπραγμάτευση της φυλακής μέσα από τη μητρότητα. Η έρευνα αυτή, δηλαδή, προσπαθεί να παρακολουθήσει τη συνομιλία των φυλακισμένων μητέρων με τη φυλακή, να προσεγγίσει τη μητρότητα πίσω από τα τείχη και μέσα στα πλαίσια της φυλακής.

Οι μητέρες που φυλακίζονται, πριν οδηγηθούν στη φυλακή, είναι συνήθως οι κύριες τροφοί των παιδιών τους, με αποτέλεσμα η μητρική σχέση να δέχεται καίρια πλήγματα εξαιτίας του εγκλεισμού και της απομάκρυνσης από τον οικιακό χώρο. Ακούσια απομακρυσμένες από τον οικιακό χώρο οι φυλακισμένες μητέρες, υπό την εξουσία και τους αυστηρούς κανονισμούς του σωφρονιστικού καταστήματος επαναπροσδιορίζουν το μητρικό τους ρόλο και κατασκευάζουν μια μητρότητα προσαρμοσμένη στα δεδομένα του εγκλεισμού τους. Σε μια προσπάθεια να ανταποκριθούν στις κοινωνικές προσδοκίες περί μητρότητας προσαρμόζουν στους περιοριστικούς όρους του εγκλεισμού και τις επιτελεστικές τους στρατηγικές, που είναι εκ των πραγμάτων συγκεκριμένες και εκ των προτέρων οριοθετημένες.

Οι γυναίκες πίσω από τα κάγκελα παραθέτουν εικόνες πόνου που περιστρέφονται γύρω από τον αποχωρισμό από τα παιδιά τους και τη δική τους

---

³⁷ Η ανάλυση του Foucault για την εξουσία και το υποκείμενο επικρίθηκε επειδή δεν έθετε κανονιστικά κριτήρια για τη διάκριση σε αυτούς που κατέχουν και σε αυτούς που στερούνται την εξουσία, και, ιδιαίτερα από τη φεμινιστική σκοπιά, επειδή είχε αντιπαρέλθει τη δυνατότητα αντίστασης του υποκειμένου. Πιο συγκεκριμένα παρουσίαζε την πειθαρχική εξουσία μονολιθική και πανίσχυρη και στερούσε τη δυνατότητα αντίστασης από την πλευρά του υποκειμένου, το οποίο δεν μπορούσε να παραχθεί παρά μόνο από την εξουσία. Αυτό είχε ως συνέπεια την αδυναμία του Foucault να εξηγήσει γιατί κάποιες κοινωνικές ομάδες αντιστέκονται σε δεδομένες ιστορικές στιγμές και κάποιες άλλες όχι (Βόγλης 2004: 25-26). Οι απόψεις του Foucault για το υποκείμενο όπως αυτές διατυπώθηκαν στο *Επιτήρηση και Τιμωρία* αναθεωρήθηκαν αργότερα. Προς το τέλος της ζωής του, ειδικότερα όταν εξέδωσε την ημιτελή *Ιστορία της Σεξουαλικότητας*, επαναπροσδιόρισε την έννοια του υποκειμένου και της εξουσίας ως εξαρτώμενης από την αντίσταση (βλ. και Sawicki 1991: 8, 24-26, Hutton 1998: 132, Foucault 1988: 146). Αναγνώρισε τη διττή έννοια του υποκειμένου: «υποκείμενος σε κάποιον άλλο μέσω ελέγχου ή εξάρτησης και προσδεδεμένος στη δική του την ταυτότητα μέσω συνείδησης ή αυτογνωσίας» - το υποκείμενο, άρα, και ως σχέση με τον εαυτό του (Βόγλης 2004: 25-26).

αδυναμία να φανούν ικανές μητέρες, μια μομφή που τους αποδίδεται, καταρχήν, μέσα από το κοινωνικό φιλτράρισμα της παραβατικής, κατά την κρίση του δικαστηρίου, συμπεριφορά τους³⁸. Απαντώντας στην κατηγορία αυτή οι γυναίκες οφείλουν να αποδείξουν, με κάθε πρόσφορο μέσο, τη μητρική τους δραστηριοποίηση και ποιότητα. Πρόκειται για μια διαδικασία που περιγράφει την προσπάθειά τους να αναστρέψουν τις εναντίον τους μομφές και να λυτρωθούν μέσα από μια διαχείριση του πόνου και των μητρικών τους επιτελέσεων, και να αποδείξουν, τελικά, ότι είναι και αυτές αντάξιες φορείς του ιδανικού της μητρότητας.

2.1. Οι οδύνες του εγκλεισμού

Τα ολοπαγή ιδρύματα³⁹, όπως η φυλακή, σύμφωνα με τον Goffman, είναι ασύμβατα μ' ένα αποφασιστικό στοιχείο της κοινωνίας, την οικογένεια (1994[1961]: 30). Η ασυμβατότητα για την οποία μιλάει ο Goffman δεν είναι δύσκολο να εντοπιστεί. Η οικογένεια είναι καθοριστικής σημασίας για την κοινωνική οργάνωση και αναπαραγωγή, ενώ η ομαλή λειτουργία της κοινωνικής οργάνωσης διασφαλίζεται από την εκκαθαριστική αποστολή των ολοπαγών ιδρυμάτων (φυλακές, ψυχιατρεία), που αναλαμβάνουν να απομακρύνουν από τους κόλπους της τα «άρρωστα, επικίνδυνα και χρίζοντα βοήθειάς» μέλη της (Goffman 1994[1961]), εξαφανίζοντας «ως δια μαγείας» φτωχούς και μειονοτικής καταγωγής ανθρώπους⁴⁰ (Rhodes 2001: 67). Αυτοί, με τη σειρά τους, πριν τον εγκλεισμό τους αποτελούσαν, ή θα μπορούσαν εν δυνάμει να αποτελέσουν μέλη μιας οικογένειας, συμμετοχή από την οποία αποκλείονται εκ των πραγμάτων, ως αναγκαστική συνέπεια του εγκλεισμού τους.

Στην πραγματικότητα, τα ολοπαγή ιδρύματα, τα οποία προγραμματικά διακηρύττουν ότι επιτελούν «κοινωνικό έργο» οδηγούν πάρα πολύ συχνά στη διάλυση πυρηνικών οικογενειακών μονάδων που αποτελούν τη βάση για την αναπαραγωγή και την οργάνωση της κοινωνίας. Η αντίφαση είναι προφανής.

---

³⁸ Β.λ. και Dobash, Dobash, Gutteridge 1986: 193, Watterson Kathryn: 1996, Enos 2001 κ.ά.

³⁹ Ο Farrington (1992) απομακρύνεται από τον ορισμό του Goffman για τις φυλακές ως «ολοπαγή ιδρύματα» και υποστηρίζει ότι οι σύγχρονες αμερικάνικες φυλακές θα πρέπει να ειπωθούν ως «κάτι-λιγότερο-από-ολοπαγή» (*somewhat-less-than-total*) ιδρύματα.

⁴⁰ Ο Wacquant (2000) συγκρίνει και παραλληλίζει τη φυλακή με τα γκέτο, ως παρόμοια ιδρύματα εξαναγκαστικού εγκλεισμού που αναλαμβάνουν τον περιορισμό εντός τους μιας στιγματισμένης κατηγορίας ανθρώπων έτσι ώστε να ελαχιστοποιήσουν την πραγματική και/ή συμβολική απειλή που αυτή αποτελούν για την υπόλοιπη κοινωνία. Για τους προνομιούχους «πελάτες» των ευρωπαϊκών φυλακών βλ. και Wacquant 2001: 128επ.

Ανεξάρτητα από το αν ένα συγκεκριμένο ολοπαγές ίδρυμα επιδρά θετικά ή αρνητικά στην κοινωνία των πολιτών, η επίδρασή του είναι βέβαιη και θα συναρτηθεί με την κατάργηση ενός ολόκληρου κύκλου πραγματικών ή δυνητικών νοικοκυριών. Αντιστρόφως, ο σχηματισμός νοικοκυριών παρέχει μια δομική εγγύηση ότι τα ολοπαγή ιδρύματα δε θα παραμείνουν δίχως αντίσταση (Goffman 1994[1961]: 30), χωρίς αυτό να ισχύει πάντα. Τελικά, ακόμη κι αν η καταστροφή των νοικοκυριών δεν είναι ολοσχερής και ο τρόφιμος κατά την επιστροφή του στην κοινωνία μπορεί να επανακτήσει (ως ένα σημείο) τη θέση που κατείχε, η επιστροφή αυτή σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να είναι τέλεια, χωρίς διαρροές. Ο χρόνος που θα έχει περάσει θα έχει δημιουργήσει καταστάσεις μη αναστρέψιμες και απώλειες τελεσίδικες, όπως για παράδειγμα, στην περίπτωση της φυλακισμένης μητέρας, το να μη βλέπει τα παιδιά της να μεγαλώνουν, ή να μην μπορεί να συμβάλει, όπως δηλώνει πως θα ήθελε, στην ανατροφή τους. Γενικότερα, η οδυνηρή εμπειρία του εγκλεισμού εξακολουθεί, συνήθως, να επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τον κόσμο συνολικά οι γυναίκες ακόμα και μετά την αποφυλάκισή τους.

Η φυλακή από μόνη της δημιουργεί συνθήκες πόνου, τιμωρίας, απομόνωσης και δυστυχίας και συνιστά μια αφετηρία επώδυνων καταστάσεων για τις φυλακισμένες. Ο εγκλεισμός συνεπάγεται δεινά και προκαλεί πολυεπίπεδο πόνο⁴¹. Κατά τον Foucault (1976), άλλωστε, η φυλάκιση και η κάθειρξη είναι και αυτές «σωματικές» ποινές: σε αντίθεση με το πρόστιμο, επιδρούν, και μάλιστα άμεσα, πάνω στο σώμα. Η σχέση τιμωρία-σώμα δεν είναι ταυτόσημη μ' εκείνη των βασανιστηρίων. Το σώμα κατέχει εδώ τη θέση του οργάνου ή του διαμέσου: αν επεμβαίνουν πάνω σ' αυτό με την κάθειρξη, αυτό γίνεται για να στερήσουν το άτομο από μια ελευθερία που θεωρείται ταυτόχρονα και δικαίωμα και αγαθό. Σύμφωνα με την ποινική αυτή τακτική, το σώμα συλλαμβάνεται μέσα σ' ένα σύστημα καταναγκασμού και στέρησης, υποχρεώσεων και απαγορεύσεων. Η σωματική οδύνη, ο πόνος του ίδιου του σώματος, δεν είναι πια συστατικά στοιχεία της ποινής, όπως συνέβαινε στο παρελθόν. Και αν ακόμα χρειαστεί να επέμβει η δικαιοσύνη και να θίξει το σώμα του υπόδικου, αυτό γίνεται από απόσταση σύμφωνα με αυστηρούς κανόνες, αποβλέποντας σ' έναν «ανώτερο» σκοπό. Σε εφαρμογή της νέας αυτής διακριτικότητας, μια ολόκληρη στρατιά από τεχνικούς έρχεται ν' αντικαταστήσει το

---

⁴¹ Ο Sykes εύστοχα περιγράφει το 1958 *The Pains of Imprisonment* που θα μπορούσε να μεταφραστεί ως «Οι Οδύνες (ή τα Δεινά) του Εγκλεισμού».

δήμιο – άμεσο ανατόμο του πόνου: επιτηρητές, γιατροί, ιερωμένοι, ψυχίατροι, ψυχολόγοι, παιδαγωγοί· και μόνη η παρουσία τους πλέκει το απαραίτητο της δικαιοσύνης εγκώμιο: της εγγυώνται πως το σώμα και ο πόνος δεν είναι ο έσχατος στόχος της κολαστικής ενέργειας (Foucault 1976: 20-21). Η τιμωρία μετατρέπεται τώρα από μια τέχνη αβάσταχτων σωματικών ταλαιπωριών, σε μια διαβάθμιση της στέρησης των δικαιωμάτων που πλήττει το βιωμένο σώμα ως κοινωνικο-πολιτισμική οντότητα και το δρων υποκείμενο ως φορέα εμπειριών.

Στις κοινωνίες μας, σύμφωνα με το Foucault, τα κολαστικά συστήματα πρέπει να επανενταχθούν σε μια «πολιτική οικονομία» του σώματος. Ακόμα κι όταν τα συστήματα αυτά δεν καταφεύγουν σε βίαιες ή αιματηρές τιμωρίες, ακόμα κι όταν χρησιμοποιούν μεθόδους «απαλές» που εγκλείουν ή αναμορφώνουν, ασφαλώς πρόκειται πάντοτε για το σώμα - για το σώμα και τις δυνάμεις του, για τη χρησιμότητα των δυνάμεων αυτών και για την ευπείθειά τους, για την κατανομή τους και για την υποταγή τους (1976: 37-38). Από τη φαινομενολογική προσέγγιση, εξάλλου, ο απόλυτος τεχνητός διαχωρισμός πνεύματος/σώματος δεν μπορεί να υφίσταται ως τέτοιος, αφού το πνεύμα ενυπάρχει στο σώμα και αλληλεπιδρά με αυτό. Το σώμα δεν αποτελεί εργαλείο ή μεταφορικό μέσο του πνεύματος, αλλά αποτελεί την ενσωμάτωση της συνείδησης: το να έχω σώμα σημαίνει ταυτόχρονα ότι είμαι το σώμα μου, ότι είμαι πάντα ενσώματη (Turner B. 1984: 51)⁴². Οι τιμωρίες γενικά και η κάθειρξη ανάγονται σε μια πολιτική τεχνολογία του σώματος (Foucault 1976: 43) και απευθύνονται ακριβώς στον ενσώματο εαυτό της φυλακισμένης. Αυτό που ο ίδιος ο Foucault αποκαλεί «πολιτική τεχνολογία» του σώματος δεν αφορά αποκλειστικά και μόνο το «σώμα» της μονοσήμαντης καρτεσιανής διχοτομίας πνεύμα/σάρκα, αλλά υποδηλώνει μια «πολύμορφη ενορχήστρωση» θεσμικών, ενσώματων και ψυχικών τεχνολογιών υποκειμενοποίησης (Αθανασίου 2003: 48).

---

⁴² Σύμφωνα με τον Turner, για να κατανοηθεί η κοινωνική δράση είναι απαραίτητο να προσδιορισθεί η έννοια του «κοινωνικού δρώντος υποκειμένου» και, πιο συγκεκριμένα, η έννοια του «ενσώματου δρώντος υποκειμένου», που θα υπερβαίνει την καρτεσιανή διάκριση πνεύματος/σώματος βασιζόμενη σε μια φαινομενολογία του «βιωμένου σώματος» (B. Turner 1992: 7-8), του «νοήμονος σώματος» (Scheper-Hughes and Lock, 1987), απόλυτα διαχωρισμένου από το βιολογικό σώμα-δοχείο. Ο Ots, από την πλευρά του, πιστεύει ότι αυτή η προσέγγιση του νοήμονος σώματος δεν μπορεί να ξεπεράσει τα προβλήματα που αφορούν τη διχοτόμηση σώματος/πνεύματος, γιατί παραμένει μέσα στην παραδοσιακή σχέση υποκειμένου/αντικειμένου. Το σώμα γίνεται αντιληπτό ως ένα αντικείμενο του μυαλού, διαμορφώνεται από το μυαλό. Για τον Ots πρώτα απ' όλα το σώμα είναι σώμα και γι' αυτό θα έπρεπε να ερευνηθεί το σωματικό σώμα (*bodyfull body*) και ο σωματικός νους (*bodyfull mind*) (Ots 1991: 48).

Κατά την έκτιση των ποινών τους οι φυλακισμένες αναμένεται να βιώσουν τις ψυχολογικές και συναισθηματικές οδύνες του εγκλεισμού. Πράγματι, αυτή η μορφή βασάνου είναι μια από τις επιδιώξεις του σύγχρονου εγκλεισμού (Welch 1991: 51). Για το λόγο αυτό, η θεωρία και η έρευνα θα έπρεπε να μελετήσουν τις φυλακές μέσα στα συμφραζόμενά τους, δηλαδή ως σκόπιμα και επιμελώς ρυθμισμένους μηχανισμούς τιμωρίας που επιβάλλουν νομιμοποιημένο από την κρατική εξουσία πόνο. Η έρευνα οφείλει να προσεγγίσει τη φυλακή ως τιμωρητικό κρατικό μηχανισμό (Carlen 1994: 136, 138). Οι ερευνητές/τριες δε θα πρέπει να αναφέρονται στον πόνο ως παρεμπίπτον αποτέλεσμα του εγκλεισμού, αλλά ως δομικό συστατικό του εξουσιαστικού μηχανισμού της φυλάκισης. Κατ' επέκταση, και τα βιώματα των γυναικών μέσα από τη φυλακή και οι αντιλήψεις τους για τη μητρότητα τοποθετούνται μέσα στα συμφραζόμενα του εγκλεισμού τους, και κυρίως σε συνάρτηση με την εξουσία της φυλακής και να υπόσχεται και να μοιράζει πόνο (Carlen 1994: 138).

2.2. Φυλακισμένες μητέρες

Στο κλασικό του βιβλίο *The Society of Captives* (1958) ο Sykes διερευνά τις συνθήκες ζωής στη φυλακή και τις δομές που ο ίδιος αναγνωρίζει ως πηγές του πόνου των ανδρών κρατουμένων. Η φυλακή, ως ολοπαγής θεσμός, μπορεί να αναλυθεί ως προνομιακός τόπος στερήσεων. Μεταξύ των πιο βασανιστικών συνεπειών του εγκλεισμού και για τους άντρες συγκαταλέγεται, συχνά, η απομάκρυνση από τα παιδιά. Μάλιστα η απώλεια της οικογένειας μπορεί να θεωρηθεί μεγαλύτερη κι απ' την απώλεια αυτής της ίδιας της ελευθερίας⁴³ (Sykes 1958: 63). Αναφερόμενος στα τιμωρητικά αποτελέσματα του εγκλεισμού, ωστόσο, ο Sykes επικεντρώθηκε πρωταρχικά στην αποστέρηση, ειδικά, της ελευθερίας, των αγαθών, των ετεροφυλοφυλικών σχέσεων⁴⁴, της αυτονομίας και της ασφάλειας. Αποστερώντας τους κρατούμενους από αυτές τις δραστηριότητες και τις συνθήκες, προκαλείται αξιοσημείωτος πόνος γιατί ενώ όλα τα παραπάνω (ελευθερία, αγαθά,

---

⁴³ Ανάλογα και για τους πολιτικούς κρατούμενους κατά την περίοδο του εμφυλίου στην Ελλάδα, εγκλεισμός δε σήμαινε απλώς συνωστισμό σε θαλάμους, άνοστα φαγητά, μονοτονία και βασανισμούς, αλλά και χωρισμό από φίλους, οικογένεια και συγγενείς (Βόγλης 2004: 178).

⁴⁴ Όπως το θέτει ο Sykes, η ταυτότητα του κρατουμένου κλονίζεται και «καθώς του αρνούνται το σημαντικότερο έτερο ήμισυ του κοινού του, η εικόνα που ο εγκλειστος έχει για τον εαυτό του κινδυνεύει να γίνει ημιτελής, τεμαχισμένη, μια μονοχρωμία χωρίς τις αποχρώσεις της πραγματικότητας» (1958: 72). Για τη στέρηση ετεροφυλόφιλης επαφής σε φυλακές βλ. και Βόγλης 2004: 189επ.

αυτονομία κ.λ.π.) θεωρούνται αυτονότητα και εντάσσονται στην καθημερινότητα των κοινωνιών του ελεύθερου κόσμου, λείπουν ολοκληρωτικά από τη ζωή των φυλακισμένων.

Οι άντρες φυλακισμένοι παρουσιάζονται να μη θέτουν στο επίκεντρο του εγκλεισμού τους την απομάκρυνση από την οικογένεια⁴⁵ (Kiser 1991) και να μη βιώνουν τον πόνο του αποχωρισμού τόσο έντονα όσο οι γυναίκες, ή τουλάχιστον για λόγους επίδειξης «ανδρισμού» μέσα στη φυλακή δεν αναφέρονται σε αυτόν με την ίδια ένταση. Αυτό δε σημαίνει ότι μέσα στη φυλακή εγκαταλείπουν την οικογενειακή τους ταυτότητα και την πατρική τους ιδιότητα. Παρόλο, ωστόσο, που οι περισσότεροι κρατούμενοι είναι και γονείς και θεωρούν πολύ σημαντική τη διατήρηση της σχέσης τους με τα παιδιά τους κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού, από τις σφωφρονιστικές ρυθμίσεις απουσιάζει ένας οικογενειακός προσανατολισμός. Οι πατέρες στη φυλακή γενικά είτε το επιθυμούν είτε όχι δεν ενθαρρύνονται ή δεν αναμένεται από αυτούς να εκπληρώνουν τις γονικές τους υποχρεώσεις ή να αντεπεξέρχονται σε οικογενειακά καθήκοντα κατά τη διάρκεια της φυλάκισης/κάθειρξής τους (Finney Hairston 1995: 31). Μέσα στη φυλακή δεν προσδοκείται από αυτούς να αυτοπροσδιορίζονται πρωτίστως και κυρίως ως πατέρες. Σύμφωνα με μαρτυρίες ανδρών κρατουμένων, μάλιστα, ακόμα και σε σχέση με το δικό τους εγκλεισμό, η μητρότητα είναι και πάλι που πλήττεται συντριπτικά στο πρόσωπο των μανάδων τους, εφόσον αυτές κρίνεται πως υποφέρουν περισσότερο από τους ίδιους. Ο βάσκος αυτονομιστής Ινιάκι ντε Χουάνα Τσάος⁴⁶, για παράδειγμα, αφιερώνει το βιοματικό του βιβλίο *Μέρες (χ.χ.)*, γραμμένο μέσα στη

---

⁴⁵ Η απομάκρυνση από την οικογένεια βιώνεται πιο έντονα για τις μητέρες κρατούμενες απ' ό,τι για τους άντρες, κυρίως, όμως, σύμφωνα με έρευνες που διεξάγονται σε γυναικείες φυλακές, όπως και η παρούσα. Ο Kiser, πάντως, εξηγεί πως τα συμπεράσματά του τα αντλεί κατόπιν επισκέψεων και συζητήσεων και με άντρες φυλακισμένους.

⁴⁶ Ο Ινιάκι ντε Χουάνα Τσάος το 1987 συνελήφθη στη Μαδρίτη με άλλα έξι μέλη της ETA και καταδικάστηκε για εικοσιπέντε ανθρωποκτονίες κυρίως αστυνομικών και στρατιωτικών με το μάξιμουμ της προβλεπόμενης από το νόμο ποινής. Λίγες ημέρες πριν την κατάθεση αυτής της διατριβής, στις 8 Νοέμβρη 2006 καταδικάστηκε σε άλλα δώδεκα χρόνια και επτά μήνες κάθειρξης, καθώς βρέθηκε ένοχος της κατηγορίας ότι διατύπωνε τρομοκρατικές απειλές μέσα από την φυλακή. Εισαγγελείς κατέθεσαν νέες κατηγορίες σε βάρος του πριν την προγραμματισμένη απελευθέρωσή του τον Φεβρουάριο του 2005, μετά από άρθρα του που δημοσιεύτηκαν στη βασκική εφημερίδα GARA ενώ βρισκόταν φυλακισμένος. Λόγω των νέων κατηγοριών, παρέμεινε φυλακισμένος και ξεκίνησε αρχές Αυγούστου απεργία πείνας που διήρκεσε 63 μέρες, ως τις αρχές Οκτώβρη. Η διαμαρτυρία του προκάλεσε βίαια επεισόδια στην Χώρα των Βάσκων, και πολιτικοί αναλυτές χαρακτήρισαν την υπόθεση τροχοπέδη για τις συνομιλίες των αυτονομιστών με την Κυβέρνηση Θαπατέρο. Έπειτα από τη νέα του καταδίκη ξεκίνησε εκ νέου απεργία πείνας.

φυλακή: «Σε όλες τις μητέρες όλων των φυλακισμένων, που υποφέρουν ταπεινά και σιωπηρά, περισσότερο και από τα ίδια τα παιδιά τους. Στη μητέρα μου»⁴⁷.

Σύμφωνα με την ελληνική και τη διεθνή εθνογραφία, άλλωστε, για τον άνδρα ως πρωταρχικής σημασίας αξιολογείται η οικονομική διάσταση των οικογενειακών του ευθυνών. Αυτός θεωρείται υπεύθυνος για την υλική ευζωία της οικογένειάς του (Cowan 1998: 69, Lewin 1993: 143), σε αντίθεση με τη γυναίκα που επιφορτίζεται, κατά κύριο λόγο, με τη φροντίδα των παιδιών και τα βάρη της γονικής σχέσης (Dubisch 2000, Paxson 2004, Χρηστέα-Δουμάνη 1989 κ.ά.). Κατ' επέκταση, σε περίπτωση εγκλεισμού, οι άντρες ανησυχούν περισσότερο για την αδυναμία τους να στηρίξουν οικονομικά την οικογένεια⁴⁸. Ο αποχωρισμός από τα παιδιά έχει αξιολογηθεί ως πιο δύσκολος για τις μητέρες φυλακισμένες ακριβώς επειδή συνήθως αυτές έχουν την ευθύνη της ανατροφής και της διαπαιδαγώγησής τους. Ενώ ο εγκλεισμός της μητέρας μπορεί να συνεπάγεται επισφαλείς καταστάσεις για τη φροντίδα του παιδιού, που συχνά καθίσταται ελλιπής κατά την απουσία της, αντίθετα, όταν φυλακιστεί ο πατέρας, η διακινδύνευση της κηδεμονίας των παιδιών είναι μικρότερη, αφού η μητέρα αναλαμβάνει συνήθως εξ' ολοκλήρου την ευθύνη τους⁴⁹ (Beckerman 1991: 172, Bloom 1995: 21, Enos 2001: 3, Caddle, Crisp 1997β: ix, 2, 17, 55).

Αντιπαραβάλλοντας στην ανδροκεντρική προσέγγιση του Sykes τις ιδιαιτερότητες των γυναικών κρατουμένων αναδεικνύεται η ειδική πολιτισμική φόρτιση που συνοδεύει τη μητρότητα στα πλαίσια του εγκλεισμού. Η καθοριστικής σημασίας παρουσία της γυναίκας μέσα στην οικογένεια και τη ζωή των παιδιών της αναδεικνύεται ενίοτε εκ του αντιθέτου, δια της απουσίας της. Η απομάκρυνση της γυναίκας-μητέρας από το οικογενειακό περιβάλλον και ο εγκλεισμός της στη φυλακή συνεπάγεται ιδιαίτερα δυσμενείς καταστάσεις για την ίδια και για τα παιδιά

---

⁴⁷ Η μάνα, χωρίς να έχει άμεση συμμετοχή, είναι η τραγική πρωταγωνίστρια και στο περιστατικό του ατυχήματος με τη μοτοσικλέτα που περιγράφει η Dubisch, κατά το οποίο ένας νεαρός άνθρωπος σκοτώνεται και μια κοπέλα τραυματίζεται βαριά. Η σπιτονοικοκυρά της Dubisch όταν ενημερώνεται για το γεγονός αναφωνεί συγκινημένη: «Ποια μάνα κλαίει;», επικεντρώνοντας στο σημείο που ήταν για εκείνη η ουσία της τραγωδίας (2000: 244).

⁴⁸ Βλ σχετικά και Sharp κ.ά. 1997/1998.

⁴⁹ Οι γυναίκες κρατούμενες πιο συχνά απ' ότι οι άντρες είχαν στη φροντίδα τους τουλάχιστον ένα ανήλικο παιδί πριν τον εγκλεισμό τους. Μετά τη φυλάκιση, σύμφωνα με τα στοιχεία του Τμήματος Δικαιοσύνης των Η.Π.Α. για το 1991 που παραθέτει η Greer K., ένα 90% των αντρών αναφέρει ότι τα παιδιά κρατούνται από τις μητέρες τους, με ένα αντίστοιχο 25% των γυναικών που δηλώνουν ότι τα παιδιά μένουν με τους πατέρες τους (2000: 443). Παρόμοια στοιχεία παραθέτουν και οι Reed, Reed 1997: 155-156, Sharp κ.ά. 1997/1998.

της. Το γεγονός του εγκλεισμού δε βιώνεται με τον ίδιο τρόπο από τους άντρες και τις γυναίκες (Enos 2001). Ενώ για τους άντρες το μεγαλύτερο κόστος του εγκλεισμού, όπως διατυπώθηκε από το Sykes, είναι η απώλεια της προσωπικής ελευθερίας, αυτονομίας κι ασφάλειας, των ετεροφυλοφιλικών σεξουαλικών σχέσεων και των υλικών αγαθών, για τις γυναίκες το μεγαλύτερο κόστος εντοπίζεται σε επίπεδο οικογενειακών σχέσεων και κυρίως στην απομάκρυνσή τους από τα παιδιά τους, στην απώλεια του μητρικού τους ρόλου και στην ενδεχόμενη (νομική) στέρηση της επιμέλειας των παιδιών τους (1958). Λόγω της έμφυλης διάστασης της ανατροφής των παιδιών, πέρα από τις έγκλειστες γυναίκες, έμβρυα, βρέφη και παιδιά καλούνται να υποστούν τις συνέπειες του ενδεχόμενου εγκλεισμού της μητέρας τους, γεγονός που συνήθως αφήνει ανεξίτηλα σημάδια επάνω σε αυτά, αλλά και στις ίδιες.

Οι φυλακισμένες μητέρες, εξαιτίας του εγκλεισμού, ζουν μακριά από τα παιδιά τους και αντιμετωπίζουν μια σειρά από προκλήσεις κατά τη διαδικασία κατασκευής και διατήρησης των ρόλων και των ταυτοτήτων τους ως μητέρες. Μεταξύ άλλων, πρέπει να εξασφαλίσουν τη φροντίδα των παιδιών από άλλα πρόσωπα χωρίς να χάσουν την κηδεμονία τους, να αποδειχθούν ικανές μητέρες, να κατασκευάσουν και να διαχειριστούν ανάλογα την έννοια της μητρότητας μέσα στα συμφραζόμενα της φυλακής, και ταυτόχρονα να εξισορροπήσουν τους ρόλους και τις επιτελέσεις τους ως εγκληματίες (ή αθώες, αντίστροφα), ως φυλακισμένες, πιθανόν ως χρήστριες ναρκωτικών ουσιών και ως μητέρες ανήλικων παιδιών (Enos 2001: 34-35).

Η μητρική επιτέλεση κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες συνιστά μια δοκιμασία για όλες τις μητέρες, μέσα κι έξω απ' τη φυλακή. Ενδεχόμενη αποτυχία μιας γυναίκας να αντεπεξέλθει στις μητρικές της υποχρεώσεις, ενώ το επιθυμεί, βιώνεται επώδυνα και τη στιγματίζει. Όπως παρατηρείται στην ελληνική εθνογραφία οι γυναίκες έχουν σοβαρότατο συμφέρον να διατηρήσουν την εικόνα μιας αρμονικής οικογένειας, διότι στο βαθμό που η γυναίκα θεωρείται υπεύθυνη για το σπίτι, τα οποιαδήποτε οικογενειακά και συζυγικά προβλήματα αντανακλούν αρνητικά επάνω της. Αυτό μπορεί ν' αποτελέσει αίτιο μεγάλου πόνου (Cowan 1998: 92). Οι γυναίκες κοινωνικοποιούνται στο γονικό τους ρόλο ανταποκρινόμενες σε ορισμένες κοινωνικά καθοριζόμενες κατευθυντήριες γραμμές που προσδιορίζουν την ενδεδειγμένη συμπεριφορά τους σε πρακτικό και συναισθηματικό επίπεδο, υπό τη

μορφή «γονικών καθηκόντων»⁵⁰ (LeFlore, Holston 1989: 7). Η επιτέλεση της μητρότητας μέσα από τη φυλακή, ειδικά, σύμφωνα με τα παραπάνω στερεότυπα, καθίσταται εξαιρετικά δυσχερής, δεδομένων των περιορισμών του ιδρύματος και των πολιτισμικών επιταγών που υποδεικνύουν στις μητέρες πώς και τί πρέπει να κάνουν σε σχέση με τα παιδιά τους. Κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού επηρεάζεται οπωσδήποτε η ψυχοσυναισθηματική τους κατάσταση⁵¹ και η δυνατότητα και η ικανότητα τους να αντεπεξέλθουν στις μητρικές τους υποχρεώσεις. Η μητρική επιτέλεση, αναγκαστικά, προσαρμόζεται στις συνθήκες και τα δεδομένα του εγκλεισμού⁵² και πραγματοποιείται κυρίως μέσω της διαμεσολαβημένης επικοινωνίας των επισκεπτηρίων, των γραμμάτων/καρτών και των τηλεφωνημάτων και των συμβολικών υλικών παροχών των μητέρων προς τα παιδιά τους.

Αυτή την εκ των πραγμάτων περιορισμένη μητρική επιτέλεση συνήθως οι γυναίκες την εκλαμβάνουν ως προσωπική τους αποτυχία ως μητέρες και αποδίδουν για το λόγο αυτό στους εαυτούς τους μομφές. Σύμφωνα, εξάλλου, με τη σχετική βιβλιογραφία, οι μητέρες στη φυλακή γίνονται αποδέκτες και της μομφής, από την πλευρά της κοινωνίας αυτή τη φορά, ότι δεν ενδιαφέρονται για την ευζωία των παιδιών τους, ότι η παραμέληση του γονικού τους ρόλου είναι ένας από τους λόγους που βρίσκονται στη φυλακή και ότι παραβαίνοντας το νόμο επέλεξαν να

---

⁵⁰ Ο Clausen (1968) απαριθμεί αυτές που ο ίδιος θεωρεί ως γονικές υποχρεώσεις ως εξής:

1. εξασφάλιση τροφής και σωματικής φροντίδας
2. εκπαίδευση και διαχείριση των ψυχολογικών αναγκών σχετικά με την εκπαίδευση στην τουαλέτα, τον απογαλακτισμό και το πέρασμα στις στερεές τροφές κ.λ.π.
3. διδασκαλία και ανάπτυξη ικανοτήτων στη γλώσσα, σωματικών ικανοτήτων και εκμάθηση της φροντίδας του εαυτού ούτως ώστε να διευκολύνουν την αυτο-φροντίδα, να σιγουρέψουν την ασφάλειά τους κ.λ.π..
4. προσανατολισμός του παιδιού και γνωριμία με τους κοντινούς συγγενείς, γείτονες, την κοινότητα και την κοινωνία, και με τα δικά του αισθήματα
5. μετάδοση πολιτισμικών και υποπολιτισμικών στόχων και αξιών και παρακίνηση του παιδιού να τις οικειοποιηθεί
6. προώθηση διαπροσωπικών ικανοτήτων, κινήτρων και υποδείξεις για το πώς να συμπεριφέρεται και να αισθάνεται σε σχέση με άλλους
7. καθοδήγηση, διόρθωση, βοήθεια για να σχηματοποιήσει το παιδί τους δικούς στόχους και να σχεδιάσει τις δικές του δραστηριότητες

Γίνεται προφανές ότι ο εγκλεισμός θα επηρεάσει την ικανότητα της μητέρας να συνεχίσει να εκπληρώνει αυτά τα καθήκοντα (LeFlore, Holston 1989: 7).

⁵¹ Κατά την Barlow απαραίτητη κρίνεται μια ευρύτερη, ολιστική προσέγγιση της μητρότητας που θα συμπεριλάβει και θα εμβαθύνει και στα πολιτισμικά και ψυχολογικά της συμφοραζόμενα 2004.

⁵² Σχετικά με το εάν και κατά ποιόν τρόπο επηρεάζεται ο έλεγχος που ασκεί στον οικιακό χώρο η μητέρα πάνω στη συμπεριφορά του παιδιού ανάλογα με τις κοινωνικοπολιτιστικές συνθήκες που την περιβάλλουν, από τη δική της εμπειρία διαβίωσης σε αυταρχικό-ολοκληρωτικό (Εσθνία, Λετονία) ή δημοκρατικό καθεστώς (Σουηδία, Φινλανδία), βλ. Tulviste: 2004: 34-50.

εγκαταλείψουν τα παιδιά τους (Garcia Coll κ.ά. 1998: 257). Αντιλαμβάνονται, δηλαδή, τον εγκλεισμό τους ως δριμύ κατηγορώ της κοινωνίας στο πρόσωπό τους. Επιπλέον, στα Μ.Μ.Ε. που γίνεται δεκτό ότι εκφράζουν το κοινωνικό κατεστημένο δαιμονοποιούνται και παρουσιάζονται ως ηθικά εκφυλισμένες (Garcia Coll κ.ά. 1998: 263). Η παραβατική και ειδικά η βίαιη εκδοχή της θηλυκότητας εμφανίζεται περισσότερο ως διαταραχή, ως ανωμαλία⁵³. Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι γυναίκες που βρίσκονται στη φυλακή εξορισμού δεν μπορούν να είναι «καλές» μητέρες. Η αδιάβλητη μητρότητα (Paxson 2004, Foucault 1978) ως ιδιότητα στο πρόσωπο των φυλακισμένων γυναικών καταρχήν βάλλεται και δέχεται μομφές.

2.3. Από τη μομφή στη λύτρωση μέσα από μια διαδρομή πόνου

Όταν μια γυναίκα μπαίνει στη φυλακή κατακυριεύεται από πόνο, ενοχές, άγχος και μια αίσθηση αποτυχίας σε σχέση με το παιδί της, ταυτόχρονα, όμως, αυτό συνεχίζει να αποτελεί πηγή ελπίδας, ένα συνδεδειγμένο κρίκο με ένα κομμάτι του εαυτού της, ένα κίνητρο για να αλλάξει (Boudin 1998: 104, Baunach 1985: 1-2). Αντίστοιχα, και ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνεται τη μητρότητα στη ζωή της μεταφράζεται άλλοτε ως επώδυνη μομφή ενάντια στον εαυτό της, και άλλοτε ως μοναδική ελπίδα για κάθαρση και λύτρωση. Όπως αναφέρεται στην ελληνική εθνογραφία, οι γυναίκες εκπροσωπούν τόσο το καλό όσο και το κακό. Ιδιαίτερα με τον εξαιρετικά καταξιωμένο κοινωνικό ρόλο της μητέρας, οι γυναίκες εξαγοράζουν την αμαρτωλή τους φύση, ταυτίζονται με τη Θεομήτωρα και υπερβαίνουν την έκπτωτη Εύα μέσα τους. Και η Εύα και η Παναγία αντιπροσωπεύουν αναπόφευκτα και επομένως δικαιολογημένα συστατικά της συνθήκης της θηλυκότητας. Μέσα από κατάλληλη δράση, κατά τη διαδικασία κατασκευής του γυναικείου φύλου, η ηθική γυναίκα «μεταμορφώνει» την Εύα σε Θεομήτωρα, αναγνωρίζει και δέχεται την εκπεσούσα φύση της αλλά την ξεπερνά εκπληρώνοντας το μητρικό της πεπρωμένο⁵⁴ (du Boulay 1986, Rushton 1983, Dubisch 2000, Paxson 2004).

Η μητρότητα και ο πόνος που τη συνοδεύει εκλαμβάνεται από τις γυναίκες και λειτουργεί κατά τη διαπραγμάτευση του εαυτού τους με διττό τρόπο. Οι γυναίκες επαναπροσδιορίζουν τις ζωές τους στη φυλακή μέσα από το στοιχείο που θεωρούν ότι κυριαρχεί στην ύπαρξή τους κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού και αυτό δεν είναι

---

⁵³ Βλ. και Αβδελά 2002: 66, Φρονίμου 2000: 370.

⁵⁴ Όπως παρατηρεί και η Eastaerl, αυτός ο διαχωρισμός, η αντίστιξη των γυναικών σε καλές/κακές, Παναγιές/πόρνες βρίσκεται βαθιά ενσωματωμένος στα πολιτισμικά δεδομένα της πατριαρχικής κοινωνίας (2001: 88, 101).

άλλο από τον πόνο. Εντοπίζουν τον πόνο παντού: στα γεγονότα που τις οδήγησαν στη φυλακή (ή στην αδικία που τις κρατάει μέσα), στην καθημερινότητα της φυλακής, στην απαξίωση της μητρικής τους ιδιότητας από την κοινωνία, στην αδυναμία τους να είναι καθημερινά παρούσες στη ζωή των παιδιών τους, στο επισκεπτήριο με τα παιδιά τους⁵⁵, στη μητρική τους πορεία συνολικά. Την οδύνη τους οι φυλακισμένες μητέρες την στρέφουν ενάντια στον εαυτό τους ως μομφή, αντίστοιχη με αυτή που εισπράττουν από την κοινωνία, η οποία τις αντιμετωπίζει ως απειλή για την κοινωνική οργάνωση⁵⁶.

Στο παράδειγμα των πολιτικών κρατουμένων κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα, ο Βόγλης (2004) γλαφυρά συνοψίζει την ιδιαιτερότητα της κράτησης των γυναικών σε σχέση με τους άνδρες κρατούμενους, όπως αυτή καταδεικνύεται από το περιεχόμενο και τη στόχευση της διαφώτισης. Οι πολιτικές κρατούμενες παρουσιάζοντες ως παραστρατημένες μητέρες που πρέπει να σωφρονιστούν και να λυτρωθούν κοινωνικά επανοικειοποιούμενες με ή χωρίς τη θέλησή τους τη στερεοτυπική θέση της γυναίκας στον οικιακό χώρο, την οικογένεια και τη μητρότητα, όπως την αντιλαμβάνονται οι «διαφωτιστές» τους:

Το καθεστώς της εξορίας ή της κράτησης υποδήλωνε ότι οι γυναίκες αυτές ήταν αποξενωμένες από το έθνος και μακριά από τα σπίτια και τα νοικοκυριά τους, όπου ανήκαν εξ ορισμού⁵⁷. Λόγω της απομάκρυνσής τους από το έθνος, είχαν χάσει τον σωστό προορισμό και κατά συνέπεια, η επιστροφή στην πατρίδα θα άνοιγε το δρόμο της επιστροφής στους άνδρες τους. Πάνω απ' όλα, και όπως υποδήλωνε η έννοια της οικογένειας, οι γυναίκες θεωρούνταν κυρίως μητέρες... Ο λόγος της αναμόρφωσης υπογράμμιζε την έννοια της μητρότητας και της οικογένειας, κυρίως επειδή οι ριζοσπαστικές κινητοποιήσεις και κοινωνικές αλλαγές κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1940 είχαν υπονομεύσει τις παραδοσιακές αντιλήψεις σχετικά με την κοινωνική θέση των γυναικών⁵⁸ (Βόγλης 2004: 167-8).

---

⁵⁵ Ορισμένες γυναίκες, μάλιστα, επιλέγουν να μην κάνουν χρήση του δικαιώματός τους για επισκεπτήριο, εξαιτίας του πόνου που προκαλεί η συνάντηση με τα παιδιά τους στο χώρο της φυλακής (Garcia Coll κ.ά. 1998: 263).

⁵⁶ Παρομοίως, σχετικά με τις ανύπαντρες μητέρες, η Caron πιστεύει ότι προκαλούν φόβο, ότι είναι παρεκκλίνουσες, μη φυσιολογικές, όχι τόσο γιατί διατυμπανίζουν τη σεξουαλική τους ελευθερία, αλλά γιατί γίνονται αντιληπτές σαν απειλή για την κοινωνική οργάνωση (1997: 68).

⁵⁷ Αφενός, ο παραλληλισμός ανάμεσα σε «Βουλγάρες» και «πόρνες» και, αφετέρου, ανάμεσα σε «Ελληνίδες» και «μητέρες», δεν επέτρεπε στις πρώτες το δικαίωμα της μητρότητας – τις χώριζαν από τα παιδιά τους επειδή οι γυναίκες αυτές δεν μπορούσαν να τα αναθρέψουν σωστά, «εθνικώς» (Βόγλης 2004: 167).

⁵⁸ Κατά τη διάρκεια της Κατοχής και μετά, οι γυναίκες, μαζικά και για πρώτη φορά στη ζωή τους, είχαν βιώσει έναν κόσμο ο οποίος δεν περιοριζόταν στους οικογενειακούς δεσμούς και είχαν συμμετάσχει σε ένα κίνημα που όχι μόνον είχε δημιουργήσει ένα νέο πλαίσιο κοινωνικοποίησης (σε οργανώσεις νεολαίας, διαδηλώσεις, ανθρωπιστικές οργανώσεις,

Η συνηθισμένη προτροπή των αξιωματικών στη Μακρόνησο ήταν «Ελληνίδες, υπογράψτε για να επιστρέψετε σπίτια σας», έκκληση που απευθύνεται στις γυναίκες ως κόρες, μητέρες ή συζύγους, καθώς οι γυναίκες εγγράφονταν πάντα στο πλαίσιο των οικογενειακών σχέσεων (Βόγλης 2004: 167).

Οι φυλακισμένες μητέρες, και στο παρόν, φέρουν το επώδυνο στίγμα της «κακής» μητέρας⁵⁹ (Dodge, Pogrebin 2001: 52), λόγω της εμπλοκής τους με την ποινική δικαιοσύνη και του εγκλεισμού τους, και επιδιώκουν μέσω των επιτελεστικών τους πρακτικών να αναστρέψουν τη μομφή, επανοικειοποιούμενες την εξιδανικευμένη φύση της μητρότητας που θα τις λυτρώσει. Οι γυναίκες αυτές πρέπει να αποδείξουν, στον εαυτό τους και στην κοινωνία, ότι αξίζουν ως μητέρες, ότι είναι ικανές να επιτελέσουν το μητρικό τους ρόλο (Garcia Coll κ.ά. 1998: 262-3). Αν μια γυναίκα καταφέρει να αποδείξει μέσα από τη φυλακή ότι είναι καλή μητέρα, ή καλή στο να είναι μητέρα, αυτόματη απόδειξη ότι είναι και καλή γυναίκα, επέρχεται γι' αυτήν η κάθαρση και λυτρώνεται στα πλαίσια και της προαναφερθείσας χριστιανικής ηθικής κατά την οποία η Εύα μετουσιώνεται σε Παναγία⁶⁰.

Δεδομένης της περιορισμένης δυνατότητας για μητρική επιτέλεση μέσα από τη φυλακή, η απόδειξη της μητρικής ποιότητας των φυλακισμένων γυναικών επιτυγχάνεται μέσα από τη διαχείριση, προς αυτή την κατεύθυνση, του εκφρασμένου πόνου. Το ότι οι φυλακισμένες γυναίκες εστιάζουν και συμπυκνώνουν στη μητρότητα το «δράμα» τους, σκόπιμα ή όχι, γεννά τη μομφή στο πρόσωπό τους και

αντάρτικα σώματα κ.λ.π.) αλλά είχε επαγγελθεί και την απελευθέρωσή τους. Ή για να χρησιμοποιήσουμε τους στίχους από ένα γυναικείο αντιστασιακό τραγούδι: «Παλεύουμε για ν' απαλλαγούμε από την τριπλή σκλαβιά καταχτητή, προϊστάμενο και άντρα». Ο εθνικιστικός λόγος για τον κομμουνισμό ως εχθρό της οικογένειας απέβλεπε στην ανατροπή των πρόσφατων κατακτήσεων των γυναικών και την αναπαραγωγή των παραδοσιακών ρόλων της γυναίκας στην οικογένεια και το νοικοκυριό. Οι γυναίκες έπρεπε στην κυριολεξία να επιστρέψουν σπίτια τους (Βόγλης 2004: 167-8).

⁵⁹ Παρομοίως, η Lewin αναφέρεται στον εξ' ορισμού χαρακτηρισμό των λεσβιών μητέρων ως «κακών μητέρων» (1993: 3).

⁶⁰ Η μητρότητα, σύμφωνα και με πιο παλιές εθνογραφικές καταγραφές, αποτελούσε για τις γυναίκες το μέσο εξιλέωσης από την εγγενώς αμαρτωλή τους φύση (Cambell 1964). Όσον αφορά τις σημερινές ελληνικές δοξασίες και πρακτικές, οι Sant Cassia και Bada αμφισβητούν την ερμηνεία της du Boulay ότι η μετατροπή του βιοτικού κύκλου των γυναικών από Εύα σε Θεομήτωρα βασίζεται στη θρησκευτική ιδεολογία. Μια τέτοια μετάβαση, υποστηρίζουν, ίσως συνδέεται περισσότερο με κοινωνικούς παράγοντες παρά με την πνευματική πίστη: «Αυτός ο αμφίθυμος, αναπτυξιακός κύκλος, που αποδίδει στις γυναίκες ένα σύνολο εκ διαμέτρου αντίθετων χαρακτηριστικών...δε αποδίδεται άμεσα και αποκλειστικά στη θρησκεία, αλλά επηρεάζεται σοβαρά από τις οικογενειακές δομές» (Sant Cassia, Bada 1992: 204).

ταυτόχρονα την αντιστρέφει. Ο πόνος συνιστά προϋπόθεση ύπαρξης της μητρότητας και απόδειξη για την ποιότητα της μητρικής σχέσης. Η καθημερινή διάσταση του πόνου που κοινοποιείται γύρω από την ύπαρξη των παιδιών και τη βιωμένη εμπειρία της μητρότητας στη φυλακή, προβάλλεται ως τεκμήριο του έντονου και αδιάλειπτου μητρικού τους ενδιαφέροντος. Αφού τα παιδιά τους δεν είναι κοντά τους για να επιδείξουν άμεσα τις φροντίδες τους απέναντι τους, και εκτός από συγκεκριμένα πράγματα που μπορούν να κάνουν με αποδέκτες τα παιδιά, αυτό που απομένει στις γυναίκες, για να διατηρούν ζωντανή τη μητρική σχέση και τη μητρική διάσταση της ύπαρξής τους, είναι, μεταξύ άλλων, να τα κάνουν καθημερινά παρόντα στο λόγο τους.

Οι μητέρες μιλάνε για τον αποχωρισμό, την απόσταση από τα παιδιά και τον έντονο πόνο που αυτή συνεπάγεται, γιατί πρέπει να πονάνε και πρέπει να το δηλώσουν. Ο πόνος που εκφράζουν επιβεβαιώνει την ύπαρξη της σχέσης και το ενδιαφέρον τους. Μια γυναίκα που ισχυρίζεται πως υποφέρει κατ' αυτόν τον τρόπο επιδιώκει να πείσει πως δεν μπορεί να είναι αδιάφορη μητέρα. Η μητρότητα, εξάλλου, υπερτονίζεται στο λόγο των γυναικών, όπως αυτός καταγράφεται στην παρούσα έρευνα, το ίδιο και η μητρική τους ιδιότητα, και εξιδανικεύεται σε μια προσπάθεια να αναγνωριστεί ότι και οι ομιλούσες είναι φορείς του ιδανικού της μητρότητας. Μια τέτοια αναγνώριση θα επιτύχει ενδεχομένως να αποβάλλουν, εν μέρει τουλάχιστον, το στιγματισμό της καταδίκης και του εγκλεισμού και να νιώσουν αποδεκτά μέλη της κοινωνίας. Η μητρότητα προσεγγίζεται, όχι μόνο ως μια φυσική διαδικασία μέσα από την οποία η γυναίκα δίνει ζωή, αλλά ως ένα απόλυτο αγαθό μέσω του οποίου η φυλακισμένη επανεισάγεται στην κοινωνική ζωή. Και μόνο το γεγονός ότι έχει παιδιά και είναι μητέρα «παρέχει κανονικοποιητικό καθεστώς (*normalizing status*). Πιστοποιεί τη φυλακισμένη ως 'κανονικό' μέλος του κόσμου των γυναικών» (Enos 2001: 35).

Λαμβάνοντας υπόψη αυτή την ιδιαίτερη προσέγγιση της μητρότητας μέσα στη φυλακή, θα μπορούσαμε να πούμε πως πρόκειται για έναν γυναικείο κόσμο πόνου μέσα στον οποίο οι φυλακισμένες μητέρες επινοούν τις δικές τους μητρικές επιτελέσεις και πραγματώνουν τις δικές τους αντιστάσεις. Η θεωρητικοποίηση των δεινών του εγκλεισμού για τις γυναίκες (*pains of women's imprisonment*), έχει ορισμένες φορές δεχθεί κριτική επειδή δεν περιλαμβάνει στρατηγικές αντίστασης των κρατουμένων και, κατά συνέπεια, υπονοεί πως οι εγκλειστές γυναίκες είναι «θύματα». Όπως παρατηρεί η Carlen, δυστυχώς (και αν στην καθομιλούμενη, η λέξη

«θύμα» αποκτά οποιοδήποτε νόημα) οι γυναίκες φυλακισμένες είναι πολύ συχνά θύματα – θύματα περισσότερων πραγμάτων από όσα ονειρεύονται οι μεσοαστές φεμινίστριες εγκληματολόγοι είτε στο εμπειρικό, είτε στο θεωρητικό τους σύμπαν. Η πλήρης αναγνώριση των πολύπλοκων σχέσεων εξουσίας και των εκτιτικών πρακτικών μέσα στις οποίες ο *εγκλεισμός των γυναικών* συγκροτείται ως τέτοιος, δε σημαίνει ότι αρνείται στις φυλακισμένες γυναίκες τη δύναμη να αντιστέκονται, όσο ότι τους χαρίζει αυτήν την ίδια τη δύναμη (Carlen 1994: 133). Οι γυναίκες στη φυλακή αντιστέκονται, ακριβώς μέσω αυτής της αντιστροφής, κατά την οποία ο πόνος που αρχικά προκαλείται από τη μομφή που αντιμετωπίζουν οι φυλακισμένες μητέρες από την κοινωνία, αλλά και από τον εαυτό τους, χρησιμοποιείται, στη συνέχεια ως μέσο ανάδειξης των συγκεκριμένων ποιοτικών χαρακτηριστικών που συνθέτουν την αποδεκτή μητρότητα, οδηγώντας στη λύτρωσή τους. Οι φυλακισμένες μητέρες αντιστέκονται και επαναπροσδιορίζονται ανατρέποντας τη μομφή που λέει ότι «παρόλο που είναι μητέρες, είναι στη φυλακή», και λυτρώνονται αποδεικνύοντας ότι «παρόλο που είναι στη φυλακή, είναι μητέρες». Εν τέλει, δηλαδή, αντιστέκονται υιοθετώντας τον κυρίαρχο - ή μήπως τον μόνο; - διαθέσιμο κοινωνικά κατασκευασμένο λόγο περί μητρότητας.

3.0. Προεπισκόπηση κεφαλαίων

Η διατριβή αποτελείται συνολικά από οχτώ κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο, επιχειρείται μια ιστορική προσέγγιση της ποινικής αντιμετώπισης των γυναικών και της έμφυλης έκτισης των ποινών στο παρελθόν, με σκοπό την καλύτερη κατανόηση των υφιστάμενων στο σύγχρονο κόσμο διακριτών κατά φύλο εκτιτικών πρακτικών. Πηγαίνοντας πίσω στη γέννηση της φυλακής, το 18^ο αιώνα περίπου, και φτάνοντας μέχρι και το 19^ο, με επίκεντρο τον ευρωπαϊκό χώρο και την Ελλάδα, οι μορφές ποινικού ελέγχου και οι πρακτικές έκτισης των ποινών είναι εμφανώς διακριτές κατά φύλο. Η εξελικτική πορεία της ιδεολογίας του εγκλεισμού των γυναικών, που ανέλαβε να λειτουργήσει συμπληρωματικά στην αρχή και να αντικαταστήσει σταδιακά τις σωματικές ποινές, παρακολουθείται σε σχέση με το θεωρητικό λόγο και τα κοινωνικά συμφραζόμενα που τη συνόδευαν. Ειδικό βάρος δίνεται στις θεσμοθετημένες για γυναίκες ειδικά εκτιτικές πρακτικές, στον έλεγχο και την εκμετάλλευση της γενετήσιας συμπεριφοράς τους, και το γενικότερο κοινωνικό έλεγχο που επιδιώκεται μέσω της ποινικής τους αντιμετώπισης, καθώς και στη δυνατότητα να κρατούν μαζί τους τα ανήλικα παιδιά κατά την έκτιση της ποινής

τους, ως μια έμμεση αναγνώριση της κατηγορίας της «φυλακισμένης μητέρας» από τους σωφρονιστικούς μηχανισμούς.

Από το παρελθόν μεταφερόμαστε στο παρόν, στους χώρους και τους ανθρώπους της «Κορδαλλούς», όπως ορισμένες γυναίκες αποκαλούν την Κλειστή Κεντρική Φυλακή Γυναικών Κορδαλλού. Ο χώρος της φυλακής αποτελεί ένα ερευνητικό πεδίο με πολλές ιδιαιτερότητες και δυσκολίες, οι ειδικές συνθήκες λειτουργίας του οποίου, κατά ένα μεγάλο βαθμό, υποδεικνύουν τη μέθοδο και περιορίζουν τους τρόπους συλλογής των στοιχείων. Σε αυτό το δεύτερο κεφάλαιο παρατίθενται και συζητούνται μεθοδολογικά, δεοντολογικά και ηθικά ζητήματα. Περιγράφεται η διαδικασία πρόσβασης στη φυλακή, με την απόκτηση ειδικής προς τούτο άδειας από το Συμβούλιο της Φυλακής και το Υπουργείο Δικαιοσύνης, καθώς και η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε για τη συλλογή του εθνογραφικού υλικού, κυρίως μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων - ιστοριών ζωής και προσωπικής παρατήρησης, στα πλαίσια των δραστηριοτήτων του εργαστηρίου δημιουργικής απασχόλησης της μη κυβερνητικής οργάνωσης «ΑΡΣΙΣ» που λειτούργησε μέσα στη φυλακή. Σχετικά με την προσέγγιση του υλικού και των πληροφορητριών της ποιοτικής αυτής έρευνας, αλλά και την παρουσία της ανθρωπολόγου στο χώρο της φυλακής γενικότερα συζητούνται, αναστοχαστικά, ζητήματα που προέκυψαν στο ερευνητικό πεδίο. Η ίδια η συμμετοχή των γυναικών στην έρευνα ερμηνεύεται ως μια μορφή μητρικής επιτέλεσης απέναντι και ενώπιον της ερευνήτριας.

Η είσοδος των γυναικών στη φυλακή και σε μια νέα πραγματικότητα, η προσαρμογή των νεοφερμένων στους χώρους, τους κανόνες και τις διοικητικές και εσωτερικές ιεραρχίες, η κοινωνικοποίησή τους σε συνθήκες εγκλεισμού και η διαμόρφωση των διαπροσωπικών σχέσεων ερευνώνται στο τρίτο κεφάλαιο σε σχέση και με τα προηγούμενα βιώματα και τις αντιλήψεις των κρατουμένων. Ο τρόπος συγκρότησης και συμμετοχής στην κοινότητα της φυλακής βάσει συγκεκριμένων κοινών χαρακτηριστικών, καθώς και η θεμελίωση και η έκφραση της αλληλεγγύης μεταξύ των γυναικών με κριτήριο την προσβολή ενός από τα συστατικά της ταυτότητάς τους στοιχεία, όπως είναι ο πόνος που εκφράζουν και η μητρότητα, ολοκληρώνουν τη θεματική αυτή.

Υπό καθεστώς φυλάκισης πλέον, η διαχείριση και η εννοιοδότηση των διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ των γυναικών και των μελών των οικογενειών τους που βρίσκονται έξω, στην κοινωνία, και οι οικογενειακοί συμβολισμοί που χρησιμοποιούνται στη φυλακή αποτελούν το αντικείμενο του τέταρτου κεφαλαίου.

Η διαμόρφωση των στενών συγγενικών σχέσεων μέσα από τη φυλακή ανιχνεύεται μέσα από το πρίσμα της κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης της οικογένειας και του αντίστοιχου με αυτή στιγματιστικού βάρους που συνεπάγεται ο εγκλεισμός της γυναίκας για όλα τα μέλη της. Στη συνέχεια το ενδιαφέρον μεταφέρεται στις λεγόμενες «ψευδοοικογένειες» (Giallombardo 1966) ή «οικογένειες της φυλακής» (van Wormer 1987) και τη μεταφορά των οικογενειακών δομών μέσα στη φυλακή, με τη μορφή συγγενικών συμβολισμών: τα «αντρόγυνα», οι «αδερφές» και οι «μάνες» και «κόρες» της φυλακής.

Το αμέσως επόμενο, πέμπτο, κεφάλαιο εστιάζει στην πολιτισμική σημασία και τους τρόπους με τους οποίους η μητρότητα επιτελείται μέσα στη φυλακή. Οι συμβολικές υλικές παροχές των γυναικών προς τα παιδιά και η διαμεσολαβημένη επικοινωνία τους στο επισκεπτήριο, μέσω των γραμμάτων και του τηλεφώνου προσεγγίζονται ως στρατηγικές εκδήλωσης και πραγμάτωσης του μητρικού ρόλου. Οι γυναίκες εναρμονίζουν τις πρακτικές τους και ακολουθούν την κατασκευή μιας κοινωνικά επιβεβλημένης συμπεριφοράς, που τελικά συγκροτεί την επίσης κατασκευασμένη μητρότητα μέσα στη φυλακή. Το κεφάλαιο αυτό αναφέρεται και σε μια ειδική μορφή μητρικής επιτέλεσης μέσα στη φυλακή από τις «μωρομάνες», τις γυναίκες που κρατούν τα παιδιά τους μαζί τους σε μια ειδική πτέρυγα, στο Παράρτημα της φυλακής.

Στο έκτο κεφάλαιο κατατίθενται οι προσωπικές αντιλήψεις και εννοιοδοτήσεις δυο συγκεκριμένων γυναικών για τη μητρότητα στο στατικό χωροχρόνο πίσω από τα κάγκελα. Τα ατομικά τους χαρακτηριστικά, ο αποχωρισμός από τα παιδιά και οι σχέσεις τους μαζί τους επαναπροσδιορίζονται από τις ίδιες μέσα από το φίλτρο και την εμπειρία του εγκλεισμού. Η μητρότητα μέσα από την πρώτη ιστορία ζωής επαναπροσεγγίζεται στο στάσιμο χώρο και χρόνο της φυλακής και μακριά από το αντικείμενό της, καθώς οι περισσότερες μάνες μέσα στη φυλακή είναι μάνες χωρίς παιδιά. Μέσα από τη δεύτερη ιστορία, από την άλλη, η διαχείριση της μητρικής της ιδιότητας έπειτα από πολυετή φυλάκιση γίνεται, μεταξύ των άλλων, και μέσω μιας αναστροφής των στερεοτυπικά προσδιορισμένων ρόλων της «μάνας» και του «παιδιού».

Μια ειδική κατηγορία γυναικών, οι μητέρες που έχουν καταδικαστεί για εγκλήματα κατά της ζωής πρωταγωνιστούν στο έβδομο κεφάλαιο. Μέσα στη φυλακή αντιλαμβάνονται πως έχουν εγκλωβιστεί στην αντιφατική ταυτότητα της «Ζωοδότρας» και της «Φόνισσας», της γυναίκας που «δίνει» και που «παίρνει» ζωή.

Η επικοινωνία και η σχέση τους με τα παιδιά τους επηρεάζεται από τις ειδικές συνθήκες του εγκλήματος και από το γεγονός ότι τα παιδιά έχουν τον ένα γονιό νεκρό και τον άλλο στη φυλακή. Όταν, ειδικά, την φροντίδα τους αναλαμβάνουν τα πεθερικά της μητέρας, και γονείς του νεκρού, οι γυναίκες θεωρούν ότι τις αντεκδικούνται «με το ίδιο νόμισμα» παίρνοντάς τους τα παιδιά τους. Ειδική αναφορά γίνεται σε ορισμένες από τις γυναίκες αυτές, που αναφέρονται σε περιστατικά κακοποίησης και βίας στον οικιακό χώρο, πριν τον εγκλεισμό. Συγκρίνοντάς τα με την καθημερινότητά τους, μετά τη φυλάκιση, καταλήγουν να προσδίδουν στη φυλακή και ορισμένα «απελευθερωτικά» χαρακτηριστικά, κατασκευάζοντας μια πλασματική «ελευθερία» πίσω από τα σίδερα.

Στο τελευταίο επιλογικό κεφάλαιο κατατίθεται ένας προβληματισμός γύρω από τη διττή λειτουργία της μητρότητας ως μομφή και ως λύτρωση και επιχειρείται μια αναστοχαστική προσέγγιση της έρευνας, συνοδευόμενη και από ορισμένες σκέψεις για μελλοντική-περαιτέρω διερεύνηση. Λόγω της μητρικής τους ιδιότητας, απ' τη μια, οι γυναίκες εισπράττουν ευθύνες και μομφές για τον εγκλεισμό τους, και χάρη στη μητρική τους ιδιότητα, απ' την άλλη, επιδιώκουν να λυτρωθούν από τις στιγματιστικές του συνέπειες και να αποκατασταθούν προσωπικά και κοινωνικά. Ανατρέχοντας στη διαδρομή, την παρουσία, τις αντιλήψεις και τις στρατηγικές των γυναικών ως μητέρων μέσα στη φυλακή, όπως αυτές παρουσιάζονται στα προηγούμενα κεφάλαια, αναδύεται η συντηρητική επιλογή μιας παραδοσιακής εννοιολόγησης της μητρότητας, η οριοθετημένη επιτέλεση της οποίας μέσα από τη φυλακή ανάγεται σε όχημα που οδηγεί από τη μομφή προς τη λύτρωση και την κάθαρση. Οι γυναίκες στοχαζόμενες μέσα σε ένα πειθαρχημένο περιβάλλον εκφράζουν μια επίσης πειθαρχημένη άποψη που υποδεικνύεται από την εμπειρία και τις στιγματιστικές συνέπειες της δικαστικής κρίσης και του εγκλεισμού τους. Επανεξετάζοντας το ρόλο τους ως μητέρες του προσδίδουν τα χαρακτηριστικά που αυτός κατά την κυρίαρχη ιδεολογία «πρέπει» να έχει, συμβάλλοντας στην κατασκευή της μητέρας κρατούμενης.

Κεφάλαιο 1

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας)

Σε μεγάλο κομμάτι της ιστοριογραφίας της φυλακής οι κρατούμενοι/ες προσεγγίστηκαν ως το απρόσωπο αντικείμενο αναμορφωτικών λόγων και πρακτικών και ταυτόχρονα κίνησαν το ενδιαφέρον για τη μελέτη της δημιουργίας των διάφορων μορφών παραβατικότητας. Λίγες μελέτες ασχολήθηκαν με την καθημερινή ζωή των φυλακισμένων ανδρών και γυναικών και τη βιωμένη εμπειρία της φυλακής. Αυτό οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι πριν από τον 20^ό αιώνα, ο κρατούμενος ήταν ένα εκ των πραγμάτων άορατο υποκείμενο για τους ερευνητές· η φωνή του δεν καταγραφόταν στα διαθέσιμα αρχεία της φυλακής ούτε άφηνε τις περισσότερες φορές άλλες μαρτυρίες πίσω του. Ο άλλος λόγος ήταν ότι η ιστοριογραφία επέλεξε να επικεντρώσει το ενδιαφέρον της στη φυλακή ως θεσμό παρά τους ίδιους τους κρατούμενους ως υποκείμενα. Η φυλακή αναλύθηκε ως θεσμός που ανάγεται σε κυρίαρχη μορφή τιμωρίας εν μέσω σαρωτικών κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών αλλαγών που προκάλεσε η βιομηχανική επανάσταση και ο σχηματισμός του έθνους-κράτους (Βόγλης 2004: 21)¹.

Η έκτιση των ποινών είχε ανέκαθεν έμφυλο χαρακτήρα και βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με την εννοιολόγηση των κατηγοριών του άνδρα και της γυναίκας

---

¹ Συνεχίζοντας ο Βόγλης επισημαίνει ορισμένες αδυναμίες και περιορισμούς αυτών των μελετών: «Ο πρώτος περιορισμός ήταν ότι, σε μεγάλο βαθμό, η ιστοριογραφία της φυλακής επικεντρώθηκε στη γέννηση της φυλακής – δηλαδή το πώς και το γιατί ο εγκλεισμός στο σωφρονιστήριο έγινε η κυρίαρχη μορφή τιμωρίας – και στην εξέλιξή της κατά το 18^ο αιώνα και το 19^ο αιώνα. Η μελέτη της φυλακής στην ιστορία του 20^{ου} αιώνα έμεινε έξω από το πλαίσιο της ιστορικής μελέτης – με εξαίρεση τα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, τα οποία αποτελούν ιδιαίτερη περίπτωση. Ο δεύτερος περιορισμός ήταν ότι η ιστοριογραφία της φυλακής, μολονότι ορθά συνέδεσε τις νέες μορφές ρύθμισης και ελέγχου της κοινωνικής ‘αταξίας’ με τις νέες μορφές εγκληματικότητας και τις νέες αντιλήψεις για την έννοια του εγκλήματος, δεν επέμεινε στην ανάδειξη των πολιτικών εκφάνσεων και των συνεπειών τους» (2004: 21).

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) από την κοινωνική συνθήκη που τους περιέβαλλε. Η πορεία των μορφών του ποινικού ελέγχου και των πρακτικών έκτισης των ποινών στο χρόνο παρακολουθεί και εκφράζει τη διαδρομή του θεωρητικού λόγου και της εκάστοτε εξουσιαστικής δομής που τις παρήγαγε σε Ελλάδα, Ευρώπη και Βόρεια Αμερική. Όλες οι κοινωνίες αναζητούν τα αίτια της βίας και της εγκληματικότητας. Μέσα από αυτήν την αναζήτηση εκλογικεύουν τους φόβους τους και οραματίζονται μια ιδανική κοινωνία, στο όνομα της οποίας δικαιώνεται ιδεολογικά και πολιτικά η καταστολή των αναταραχών, όπως αυτές ορίζονται κάθε φορά, και των φερόμενων ενόχων. Η ποινική τιμωρία, άλλωστε, είναι μια γενικευμένη λειτουργία, που επεκτείνεται στο κοινωνικό σώμα και στο καθένα απ' τα στοιχεία του (Foucault 1976: 119). Εκείνο που αλλάζει στη διαχρονία είναι ο λόγος που χρησιμοποιεί η εκάστοτε κοινωνία, τα νοητικά εργαλεία με τα οποία κατανοεί, ερμηνεύει την εγκληματικότητα (Μπενβενίστε 1994: 15-16).

Η διαφορετική ποινική αντιμετώπιση των γυναικών, ειδικότερα, είναι αποτέλεσμα και μέσο του αδιάλειπτου κοινωνικού ελέγχου που επιβάλλει ρόλους και υποδεικνύει συγκεκριμένες συμπεριφορές, γι' αυτό και είναι σημαντικό να μελετηθεί διακριτά από αυτήν των ανδρών². Στοχαζόμενες πάνω στην ιστορική έρευνα με επίκεντρο τις γυναίκες, οι Davis και Farge υποστηρίζουν πως για να πάρουμε τις γυναίκες στα σοβαρά πρέπει να αναπροσαρμόσουμε τις πράξεις τους στα συμφραζόμενα των σχέσεων που οι άντρες και οι γυναίκες καθιέρωσαν μεταξύ τους. Αυτό συνεπάγεται το να ειπωθούν οι σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα ως ένα κοινωνικό κατασκεύασμα του οποίου η ιστορία μπορεί και θα έπρεπε να είναι αντικείμενο μελέτης (1994: 2). Η Αρχιμανδρίτου στο εισαγωγικό κείμενο του βιβλίου της *Γυναίκες και Έκτιση των Ποινών: Από την ιστορία του 16^{ου} στη θεωρία του 19^{ου} αιώνα* (2001) αναδεικνύει την ανάγκη της ξεχωριστής κατά φύλα προσέγγισης της έκτισης των ποινών και θεωρεί την ιστορική διερεύνηση του ποινικού ελέγχου των γυναικών απαραίτητη για τη διαμόρφωση και την κατανόηση των υφιστάμενων στο σύγχρονο κόσμο εκτιτικών πρακτικών³. Παρόλο που αναγνωρίζει ότι η σημερινή πολλαπλότητα των κοινωνικών εμπειριών και καθορισμών καθιστά τη διχοτομητική κατηγοριοποίηση άνδρας/γυναίκα απλουστευτική και επισφαλής, ισχυρίζεται ότι, όσον αφορά την επιστημονική διερεύνηση σε ορισμένα πεδία, τα πράγματα ασφαλώς διαφοροποιούνται όταν η

---

² Βλ. και Dobash, Dobash, Gutteridge 1986: 1.

³ Η σύγχρονη φυλακή θα πρέπει να αντιμετωπιστεί ως το αποτέλεσμα όχι μόνο των επιρροών, αλλά και των φαντασμάτων του παρελθόντος (Gordon 1997: 3-28).

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) ερευνήτρια επιχειρεί να συνθέσει, στο βαθμό που αυτό είναι εφικτό, μια εξιστόρηση της ποινικής αντιμετώπισης των γυναικών, κυρίως στη φάση της έκτισης των ποινών. Η ανάγκη για μια κατά φύλο διαφοροποίηση στην προκειμένη περίπτωση προκύπτει:

...αφενός γιατί οι κοινωνικές ταυτότητες γυναίκα/άνδρας υπήρξαν τουλάχιστον με διαφορετικό τρόπο διακριτές στην περίοδο που στη μελέτη αυτή ερευνάται, δηλαδή ανάμεσα στο 16^ο και το 19^ο αιώνα, με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση ιδιαίτερων μορφών ποινικού ελέγχου ή πρακτικών έκτισης των ποινών, που αντανακλούν τη διάκριση των φύλων και αφετέρου γιατί ακόμη και σήμερα δεν είμαστε βέβαιοι για αποφασιστικά βήματα άμβλυνσης της διαφορετικής αντιμετώπισης των φύλων, όταν και όπως υπάρχει, στο υπό συζήτηση πεδίο (Αρχιμανδρίτου 2001: VII-VIII).

Η διερεύνηση των έμφυλων στοιχείων της φυλάκισης όχι μόνο αναπλάθει την ιστορική εξέλιξη της φυλακής αλλά επανερμηνεύει το ρόλο και τα αποτελέσματά της (Bosworth 2000: 278). Η ανάγκη για διαμόρφωση εκτιτικών πρακτικών για τις γυναίκες, ομοίων ή διαφορετικών από αυτές που ισχύουν για τους άντρες, θα πρέπει να εκτιμηθεί με βάση την ιστορική πορεία τόσο των ίδιων των πρακτικών, όσο και του θεωρητικού λόγου που τις υποστήριξε, ανιχνεύοντας στο γράμμα του νόμου και το σωφρονιστικό σύστημα τις τρέχουσες αντιλήψεις για τα φύλα.

Η ποινική μεταχείριση των γυναικών στο δυτικό κόσμο, τόσο κατά την εκτέλεση των σωματικών ποινών μεταξύ του 16^{ου} και του 19^{ου} αιώνα, όσο και κατά την έκτιση της ποινής της φυλάκισης μετά το 18^ο αιώνα, διαφοροποιείται από αυτήν των ανδρών και όσον αφορά την αυστηρότητα αλλά και όσον αφορά τις ειδικές ποιοτικές της παραμέτρους. Οι ποινές τους διαμορφώνονται και εκτελούνται προσαρμοζόμενες και σε έμφυλα χαρακτηριστικά, όπως η «γυναικεία φύση», η σεξουαλικότητα και η μητρότητα. Κύριος στόχος της ποινικής παρέμβασης για τις γυναίκες και κύριο σημείο διαφοροποίησης στην αντιμετώπιση των φύλων αποτελεί η γενετήσια συμπεριφορά (Αρχιμανδρίτου 2001: 148). Συχνά, η αιτία της καταδίκης και το προσδοκώμενο αποτέλεσμα της ποινής εντοπίζονται στην απόκλιση από την αποδεκτή, για τη συμβατή με την εποχή και τον τόπο, γυναικεία συμπεριφορά και στην επιβολή ενός στερεοτυπικού καθωσπρέπει γυναικείου προτύπου, αντίστοιχα. Πέρα από το έγκλημα για το οποίο κατηγορείται η γυναίκα ελέγχεται, καταδικάζεται και τιμωρείται και στο επίπεδο της σεξουαλικότητάς της.

Η εικαζόμενη ανηθικότητα μιας γυναίκας επηρεάζει την ποινική και σωφρονιστική της αντιμετώπιση, και συχνά προκύπτει και «αποδεικνύεται» από

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) στοιχεία της συμπεριφοράς της άσχετα με το αδίκημα για το οποίο κατηγορείται και καταδικάζεται. Ακόμα και στα μέσα του 20^{ού} αιώνα για παράδειγμα, όταν αναφέρονται σε γυναίκες, τύπος⁴, μάρτυρες και δικαστικοί ταυτίζουν σε τέτοιο βαθμό την εφαρμογή των κανόνων της ηθικής με τη νοικοκυροσύνη ώστε η ακαταστασία, η έλλειψη καθαριότητας και γενικά η παραμέληση των οικιακών καθηκόντων να συνιστούν αποδεικτικά στοιχεία για τον ηθικό ξεπεσμό ή τουλάχιστον την τάση, τη ροπή της εν λόγω γυναίκας προς την ανηθικότητα. Στην τρέχουσα και κυρίαρχη εκδοχή της έμφυλης ταυτότητας τα εξωτερικά σημάδια παραπέμπουν σε εσωτερικές ηθικές ιδιότητες: η καθαριότητα ή η ακαθαρσία, η τάξη ή η αταξία μαρτυρούν για την ηθική ή την ανηθικότητα των γυναικών στις οποίες αναφέρονται (Αβδελά 2002: 80) κι επιφέρουν τις ανάλογες ποινικές συνέπειες. Η απόκλιση από την ιδεατή γυναικεία συμπεριφορά, όπως αυτή καθορίζεται από την κοινωνία, επισημαίνεται και καταστέλλεται, οριοθετώντας εκ του αντιθέτου την αποδεκτή μητρική συμπεριφορά. Η μομφή είναι συγκαλυμμένη αλλά υπαρκτή και έμφυλη.

Δια μέσω του εγκλήματος και της καταδίκης ασκείται κοινωνικός έλεγχος στην «κακή» διαχείριση της σεξουαλικότητας και της μητρότητας, ίσως όχι πάντα άμεσα με την αναγωγή της σε ξεχωριστό έγκλημα, αλλά τουλάχιστον έμμεσα, λόγω της αυταπόδεικτης, για παράδειγμα, εξαιτίας του εγκλεισμού, πλημμελούς εκτέλεσης των μητρικών καθηκόντων. Στόχος του παρόντος κεφαλαίου δεν είναι η εξαντλητική, σε χρονολογικά και γεωγραφικά συμφραζόμενα διερεύνηση του ποινικού ελέγχου των γυναικών στο παρελθόν, αλλά η ενδεικτική παρουσίαση των κατευθυντήριων γραμμών του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα κυρίως, που με γνώμονα έμφυλα χαρακτηριστικά οριοθέτησαν την αντιμετώπισή τους και την κοινωνική διαχείριση των ποινών που τους επιβλήθηκαν από τη γέννηση της φυλακής μέχρι σήμερα, αναγνωρίζοντας τελικά και την κατηγορία της «φυλακισμένης μητέρας».

1.0. Εγκλεισμός γυναικών σε φυλακές από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και μετά

Η δραστηριοποίηση των γυναικών στο χώρο του εγκλήματος, όπως αυτό προσδιορίζεται από την εκάστοτε και κατά τόπους νομοθεσία, εμφανίζεται ανέκαθεν ποσοτικά περιορισμένη και ποιοτικά διαφοροποιημένη από την εγκληματική συμπεριφορά των ανδρών. Στις προβιομηχανικές κοινωνίες μετά το 16^ο αιώνα, αλλά και αργότερα, μέχρι και το 19^ο αιώνα, οι γυναίκες παρουσιάζονται να έχουν μικρή

---

⁴ Για τον ημερήσιο τύπο ως ιστορική πηγή και πολιτισμικό προϊόν βλ. Αβδελά 2002: 23-25.

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) συμμετοχή ως δράστες σε εγκλήματα βίας, τα οποία τελούνται συνήθως σε ενδοοικογενειακά συμφραζόμενα και με θύματα συζύγους ή τέκνα⁵, αναδεικνύοντας, στις περιπτώσεις αυτές, τα ευρύτερα καθημερινά προβλήματα που αντιμετωπίζει η γυναίκα-σύζυγος-μητέρα της εποχής. Εκτός από τη σποραδική εμπλοκή των γυναικών σε εγκλήματα βίας, τις κυριότερες αιτίες καταδίκης τους αποτελούν οι μικροκλοπές, ενώ κυρώνονται ποινικά ως εγκλήματα και πράξεις και συμπεριφορές με ξεκάθαρα έμφυλα χαρακτηριστικά, όπως η μοιχεία, η πορνεία και η μαγεία, σε μια προσπάθεια κοινωνικού ελέγχου της σεξουαλικότητας και της συμπεριφοράς τους γενικότερα, με αποτέλεσμα να κατασκευάζονται ουσιαστικά αμιγώς «γυναικεία» εγκλήματα.

Διαφοροποιημένη είναι και η ποινική αντιμετώπιση των δύο φύλων σε Ευρώπη και Βόρεια Αμερική, που διαπιστώνεται ακόμα και στις περιπτώσεις όπου μια γυναίκα κι ένας άνδρας φέρονται να έχουν διαπράξει το ίδιο, παρόμοιο ή συναφές έγκλημα. Το γυναικείο φύλο φαίνεται να συνιστά, κατά κάποιον τρόπο, επιβαρυντική περίσταση στην τέλεση του αδικήματος, και οι γυναίκες, ακόμα και όταν αντιμετωπίζουν τις ίδιες κατηγορίες με τους άνδρες, υφίστανται αυστηρότερες ποινές. Η ποινική τους κατάσταση είναι, κατά κύριο λόγο, δυσχερέστερη των ανδρών, και μόνο στην περίπτωση που βρίσκονται σε κατάσταση εγκυμοσύνης μπορούν να ελπίζουν και να τύχουν ηπιότερης μεταχείρισης, μια ηπιότητα που έχει ως σημείο αναφοράς το έμβρυο κι όχι τις ίδιες τις μέλλουσες μητέρες (Αρχιμανδρίτου 2001: 21-22). Στις περιπτώσεις αυτές προστατεύεται το αποτέλεσμα της κύησης και του τοκετού, το παιδί, και όχι οι μητέρες ή η μητρότητα.

Κατά το 16^ο και το 17^ο αιώνα ο ποινικός κολασμός, ανδρών και γυναικών για αδικήματα που γίνεται δεκτό ότι τελέστηκαν επικεντρώνεται στο σώμα, με την επιβολή φυσικών-σωματικών κυρώσεων⁶, και στην αιδώ του/ης φερόμενου/ης ως

---

⁵ Γυναίκες ανύπαντρες, οικιακές βοηθοί κ.ο.κ, που ανήκουν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, είναι αυτές που, συνήθως, καταδικάζονται για το έγκλημα της παιδοκτονίας (βλ. και Schulte 1988), έγκλημα η ποινικοποίηση του οποίου εξαρτάται και από τις δημογραφικές ανάγκες του κάθε κράτους. Δημογραφικοί λόγοι και πολιτικές συγκυρίες επηρεάζουν και τη νομοθεσία για τις αμβλώσεις. Ένας, πρωσικός νόμος του 18^{ου} αιώνα, για παράδειγμα, προβλέπει την ποινική δίωξη των ανύπαντρων γυναικών που στερούν τον πρίγκιπα από εν δυνάμει στρατιώτες εξαιτίας των αμβλώσεων στις οποίες προβαίνουν (Duden 1993: 59). Προκύπτει, έμμεσα, δηλαδή, υποχρέωση των γυναικών στη μητρότητα, ακόμα και εκτός γάμου, προς εξυπηρέτηση των αναγκών και των επιλογών της κρατικής εξουσίας (βλ. και Athanasiou 2001).

⁶ Η αποτελεσματικότητα κι ο κοινωνικός έλεγχος που επιτυγχάνεται την περίοδο αυτή μέσω της θεσμικής πρόβλεψης των σωματικών ποινών, και ειδικά της θανατικής, βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τον τρόπο δημόσιας εκτέλεσής τους, που δεν είναι ο ίδιος για τους άνδρες και για τις γυναίκες. Σύμφωνα με την ιστορική συγκριτική έρευνα, οι δημόσιες

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) δράστη, με την υποβολή του σε συμβολικές κυρώσεις. Τη χρονική αυτή περίοδο πολλά από τα προβλεπόμενα εγκλήματα, όπως προαναφέρθηκε, έχουν ξεκάθαρα έμφυλο χαρακτήρα, όπως η μαγεία σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες. Σύμφωνα με τον κοινωνικό έλεγχο που ασκείται μέσω του ποινικού συστήματος της εποχής, οι γυναίκες τιμωρούνται με αυστηρότητα για πράξεις που αναγνωρίζονται ως εγκλήματα, και για τις οποίες οι άντρες, συνήθως, δε διώκονται καν, παραμένουν ατιμώρητοι ή τους επιβάλλονται απλώς χρηματικές ποινές.

Η ποινική παρέμβαση της πολιτείας στην Ευρώπη του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα, κυριαρχείται από την επιβολή σωματικών ποινών. Αναφερόμενος στη Γαλλική μοναρχία, ο Foucault (1976) υποστηρίζει ότι τα άκρως απάνθρωπα και πρωτόγονα βασανιστήρια που επιβαλλόταν στους εγκληματίες και τους αντικαθεστωτικούς από την τότε πολιτεία ήταν συμβατά με τον απολυταρχισμό της, διότι, όπως παρατηρεί και ο Durkheim, όσο πιο απολυταρχική είναι η εξουσία, τόσο σκληρότερη είναι η αντίδραση κατά του εγκληματία (Δασκαλάκης 1985: 4). Με το φιλελευθερισμό και την εκδημοκράτιση της εξουσίας, αλλά και τις γενικότερες ιστορικές εξελίξεις⁷, πιο ήπιες μορφές ποινικού κολασμού – φυλακές, αναμορφωτήρια κ.λ.π. – κρίθηκαν περισσότερο εναρμονισμένες με το πνεύμα της εποχής. Για το Foucault, η μοναδική χρησιμότητα του θεσμού της φυλακής ήταν (και είναι), η μετατροπή των κρατούμενων σε μια απόλυτα ελεγχόμενη ομάδα ατόμων, που θα αντιπροσωπεύει το παράδειγμα προς αποφυγή και την ανάγκη για διαχωρισμό και συσπείρωση των άλλων, «νομιμοφρόνων» πολιτών. Στο έργο του *Επιτήρηση και Τιμωρία* (1976) υποστηρίζει ότι, αυτό που ο ίδιος αποκαλεί

εκτελέσεις τόσο των σωματικών, όσο και των κεφαλικών ποινών των γυναικών που καταγράφονται σε όλο το γνωστό ευρωπαϊκό χώρο, πραγματοποιούνται με διαφορετικό τρόπο, ενδεικτικό, συνήθως, του είδους και της έκτασης του ισχύοντος κατά τόπους ποινικού κοινωνικού ελέγχου (Αρχιμανδρίτου 2001: 12-14). Διαφορετικός κατά φύλο τρόπος εκτέλεσης της κεφαλικής ποινής, μεταξύ άλλων, υιοθετείται και για λόγους ευπρεπείας. Ο απαγχονισμός, για παράδειγμα, δεν έπρεπε να εφαρμόζεται σε γυναίκες για λόγους ευπρέπειας, ωστόσο οι εναλλακτικοί τρόποι που τον αντικατέστησαν σήμαιναν πιο αργό και πιο βασανιστικό θάνατο, όπως η δια πυράς θανάτωση των γυναικών που κυριάρχησε στη Γαλλία μέχρι το 16^ο αιώνα και στην Αγγλία ακόμη περισσότερο. Η πρόκριση και η επιβολή συγκεκριμένων τρόπων θανάτωσης για τις γυναίκες, όπως η καύση στην πυρά και ο πνιγμός, εκ των πραγμάτων καθιστούσε την τιμωρία τους παρατεταμένη, εναγώνια και, συνήθως, αυστηρότερη από εκείνη των ανδρών.

⁷ Κατά τον Κουράκη η σημαντική στροφή στο χώρο των σωφρονιστικών θεσμών, που παρατηρείται ιδίως μετά το 1550, συμπίπτει, πρώτον, με την εδραίωση του Προτεσταντισμού και των αντιλήψεών του στις περισσότερες χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης, δεύτερον, με την οικονομική ακμή που σημειώνεται στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες έπειτα από την ανακάλυψη νέων εδαφών στην Αμερική (1493) και τη δημιουργία εκεί νέων εμπορικών αγορών (μερκαντιλισμός), και, τρίτον, με την μεγάλη μείωση του πληθυσμού της Ευρώπης λόγω θρησκευτικών ή άλλων πολέμων και επιδημιών (π.χ. πανούκλας) που συνέβησαν (1985: 104-105).

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) «υπάκουο» (*docile*) σώμα είναι το ιστορικό αποτέλεσμα διαφόρων συσχετισμών εξουσίας-γνώσης, που συνεχώς παράγουν διάφορες κατηγορίες σωμάτων⁸.

Οι σωματικές ποινές θεωρούνται αποτελεσματικές και αποτελούν ακόμη σημαντικό κομμάτι του ποινικού συστήματος και κατά το 18^ο αιώνα. Τα επί μέρους ευρωπαϊκά κράτη συνεχίζουν να τις επιβάλλουν, με συχνότητα και ένταση που κατά τόπους προκρίνεται, και μόνο μετά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, κατόπιν των προσπαθειών των Διαφωτιστών⁹, υποσκελίζονται από τις διάφορες μορφές εγκλεισμού που αρχίζουν πια να επικρατούν. Κι ενώ, κατά το Foucault, το 17^ο και το 18^ο αιώνα η πειθαρχία είχε στο επίκεντρο το σώμα του εγκλείστου, επειδή η φυσική βία αποτελούσε πανηγυρική διακήρυξη της απόλυτης εξουσίας του μονάρχη εναντίον αυτού που έθιγε ή αμφισβητούσε την εν λόγω εξουσία, το 19^ο αιώνα έχει ως επίκεντρο την ψυχή¹⁰, με τη σιωπή και την απομόνωση. Τη σωματική ποινή που χρησιμοποιούταν ως τώρα με πάθος για να εξασφαλιστεί ο εξιλασμός, πρέπει τώρα να τη διαδεχθεί μια τιμωρία που να επιδρά βαθύτερα, στην καρδιά, στη σκέψη, στη θέληση, στο θυμικό. Στην πράξη, βέβαια, η φυλακή – ακόμα και στις πιο σαφείς της διατάξεις – διατήρησε πάντα κάποιο ποσοστό σωματικού πόνου (Foucault 1976: 26-27).

Η ποινή της φυλάκισης το 16^ο και το 17^ο αιώνα, τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες, εμφανίζεται να λειτουργεί συμπληρωματικά μόνο, ή εναλλακτικά των συμβολικών και σωματικών ποινών. Ο εγκλεισμός σε φυλακή ή σωφρονιστήριο με το πέρασμα των χρόνων αρχίζει να κερδίζει έδαφος έναντι των σωματικών ποινών, και ήδη μετά το 18^ο αιώνα αρχίζει να προσλαμβάνει την οριστική του μορφή. Κατά το τέλος του 18ου και καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, ο συστηματικός εγκλεισμός αυτών που φέρονται να έχουν διαπράξει εγκλήματα αποκτά την πιο οργανωμένη μορφή του και κορυφώνεται (Foucault 1976), και τα εγκλήματα των γυναικών τιμωρούνται πλέον, ως επί το πλείστον, με

---

⁸ Ο Foucault αναφέρεται γενικά στο σώμα, χωρίς να διαχωρίζει το γυναικείο από το αντρικό. Σύμφωνα με την κριτική που του ασκεί η Naffine: «η δουλειά του Foucault... ενσωματώθηκε σε πολλές φεμινιστικές δουλειές, οι οποίες, ωστόσο, παρέμεναν ευαίσθητες απέναντι στο γεγονός ότι ο Foucault δεν επέμενε και πολύ στο γυναικείο ζήτημα: ίσα που διακρίνεται στο έργο του. Αυτή η έλλειψη ευαισθησίας του για την επιρροή του φύλου σε θέματα εξουσίας, είναι», σύμφωνα με την Naffine, «ίσως ενδεικτική της προσκόλλησής του στο δικό του φύλο κάτι που αντανακλάται και στη δουλειά του» (1997: 77).

⁹ Μεταξύ άλλων, οι Cesare Beccaria (1738-1794) και Jeremy Bentham (1748-1832) προτείνουν την αντικατάσταση της σωματικής τιμωρίας με τον εγκλεισμό στη φυλακή, σε συνδυασμό με την εργασία για την ηθική βελτίωση των κρατουμένων, ενώ ο John Howard (1726-1790) εισηγήθηκε νέες σωφρονιστικές μεθόδους (Κουράκης 1985: 104-140).

¹⁰ Ο Mably διατύπωσε το αξίωμα: «Πρέπει η τιμωρία να πλήττει, θα έλεγα, μάλλον την ψυχή και όχι το σώμα» (1789: 326).

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) την ποινή της φυλάκισης. Την ίδια περίοδο και παράλληλα με τη σταδιακή εγκατάλειψη των σωματικών ποινών, αρχίζει να εξασθενεί και ο έμφυλος χαρακτήρας των συμπεριφορών και των πράξεων που αναγνωρίζονται ως εγκλήματα, χωρίς, ωστόσο, να εξαφανιστεί ολοκληρωτικά από το ποινικό σύστημα μέχρι και το 19^ο αιώνα (Αρχιμανδρίτου 2001: 147-148). Κι ενώ όσον αφορά το επιεικές ή το αυστηρότερο της δικαστικής αντιμετώπισης των γυναικών έναντι των ανδρών, από το 19^ο αιώνα και μετά, οι απόψεις των ερευνητών δίστανται, στο επίπεδο της έκτισης των ποινών επικρατεί συμφωνία ως προς το δυσμενέστερο αυτής για τις γυναίκες.

Η ιστορία των φυλακών στην Ελλάδα μετά την τουρκοκρατία¹¹ είναι μια ιστορία εκσυγχρονιστικών ιδεών και φιλόδοξων μεταρρυθμίσεων που δεν ανταποκρινόταν ούτε στις ισχύουσες κοινωνικές συνθήκες ούτε στις δυνατότητες του κράτους. Μερικές από τις σημαντικότερες ιδέες και μεταρρυθμίσεις παρέμειναν στα χαρτιά, ενώ άλλες υλοποιήθηκαν μερικώς με πολύ φτωχά αποτελέσματα (Βόγλης 2004: 59)¹². Στο πρώτο νομοθέτημα του ελληνικού κράτους που αφορά τις

---

¹¹ Στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, οι επιδράσεις της Δύσης στη διαμόρφωση των ποινικών θεσμών υπήρξαν ως την εποχή του Διαφωτισμού λιγοστές. Οι φυλακές, στις οποίες εγκλείονται κυρίως χρεοφειλέτες, γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης από τον τοπάρχη, που με τη σειρά τους τις εκμίσθωνε στον αρχιδεσμοφύλακα. Ως εκ τούτου, όσοι δεν είχαν να πληρώσουν τα έξοδα διατροφής τους πέθαιναν (Κουράκης 1985: 182). Ποινική δικαιοδοσία μπορούσαν να ασκούν, κατ' αρχήν, μόνο οι τούρκικες αρχές και δη οι οθωμανοί ιεροδικαστές («καδήςδες» ή «μουλάδες») σύμφωνα με το οθωμανικό δίκαιο, που απαρτίζεται από το «ιερό δίκαιο» (Κοράνιο, ιερή παράδοση) και το «πολιτικό δίκαιο» (αυτοκρατορικές διατάξεις). Σε αρκετά εγκλήματα, ωστόσο, εκτός αυτών που έθιγαν άμεσα την κρατική κυριαρχία και τα οικονομικά συμφέροντα του κατακτητή, η απονομή της δικαιοσύνης και η εκτέλεση των ποινών, που δεν μπορούσαν να φτάσουν κι έως τη θανάτωση (η επιβολή θανατικής ποινής από ελληνικές αρχές θα αντιστρατευόταν την κυριαρχική εξουσία των οθωμανών και θα εξασθενίσει, παράλληλα, τη συνοχή του υπόδουλου γένους), καθιερώθηκε σε πολλές περιοχές να γίνεται από τις ελληνικές εκκλησιαστικές και τοπικές αρχές, με τη σιωπηρή έγκριση ή ανοχή του οθωμανού κατακτητή (Κουράκης 1985: 161-165).

¹² Οι περισσότερες φυλακές ήταν παλαιά κάστρα και ενοικιασμένα κτίρια τα οποία κατά το παρελθόν είχαν ποικίλες χρήσεις. Η Ελλάδα απέκτησε τις πρώτες κανονικές φυλακές με την προσάρτηση των Ιονίων Νήσων (και το πέρασμα επομένως στο ελληνικό κράτος των φυλακών που είχαν ιδρύσει οι Βρετανοί) και χάρη στις δωρεές φιλανθρώπων και ευεργετών προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα. Το 1885 υπήρχαν είκοσι τέσσερις φυλακές με 5.487 κρατούμενους. Τις δεκαετίες πριν από το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ο αριθμός των φυλακών είχε σχεδόν τριπλασιαστεί (68 φυλακές το 1940) ενώ ο πληθυσμός των φυλακών μόλις και μετά βίας είχε διπλασιαστεί (9.800 το 1937). Έπειτα από έναν αιώνα νομοθετικών μεταρρυθμίσεων, από τη δεκαετία του 1920 εγκαινιάστηκε μια σοβαρή προσπάθεια για να επιλυθούν τα πρακτικά προβλήματα των φυλακών και των φυλακισμένων. Εντούτοις οι συνθήκες διαβίωσης στις φυλακές παρέμειναν άθλιες. Στη δεκαετία του 1930, ένας Αθηναίος δικηγόρος διαπίστωνε ότι μόνο οι φυλακές Αβέρωφ άξιζαν το χαρακτηρισμό της φυλακής. Όσο για τα υπόλοιπα κτίρια φυλακών, συνέχιζε «εμπνέουν φρίκην εις τους επισκεπτόμενους αυτά και ο χαρακτηρισμός τους ως τάφων ζώντων ανθρώπων δεν είναι υπερβολικός» (Πρόκος 1936, Βόγλης 2004: 59).

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) φυλακές¹³, το υπ' αριθμό 278/1830 Ψήφισμα του Καποδίστρια, δεν προβλέπεται κατά φύλο διάκριση των κρατουμένων¹⁴, ρύθμιση που εισάγεται τελικά για πρώτη φορά με το διάταγμα του Όθωνα της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1836/12^{ης} Ιανουαρίου 1837 «Περί Σωφρονιστικής Φυλακής». Με το διάταγμα αυτό εισάγεται στην Ελλάδα το Ωβούρνειο σύστημα, ή σύστημα της σιωπής¹⁵, που είχε ήδη εφαρμοστεί αρχικά στη Β. Αμερική κι έπειτα στην Ευρώπη. Σύμφωνα με αυτό οι φυλακισμένες γυναίκες, οι οποίες, όπως πληροφορεί η Παρρέν (1887) έχουν μικρό αριθμό εκπροσώπησης στο εκτιτικό σύστημα, θα έπρεπε να βρίσκονται σε απομόνωση μόνο κατά τη νύχτα, ενώ την ημέρα μπορούσαν και όφειλαν να εργάζονται μαζί, χωρίς, όμως, να τους επιτρέπεται να συνδιαλέγονται μεταξύ τους (Αρχιμανδρίτου 2001: 143). Προορισμένη να λειτουργήσει με το Ωβούρνειο σύστημα ήταν και η πρώτη αυτόνομη κελιωτή φυλακή γυναικών στην Ελλάδα, οι «Κεντρικά Γυναικεία Φυλακαί Αβέρωφ» που ιδρύθηκε το 1900.

Η λειτουργία διακριτής γυναικείας φυλακής στην Αθήνα κατά τη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία είναι συμβατή και με τις ευρύτερες κοινωνικές αντιλήψεις που επέβαλλαν στις γυναίκες να μην προσεγγίζουν και να μη μοιράζονται τους ίδιους χώρους με τους άνδρες. Αντίθετα, στις αγγλοσαξωνικές κυρίως χώρες καθ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα οι γυναίκες φυλακίζονται από κοινού με τους άνδρες, με εξαίρεση αυτές που βρίσκονται έγκλειστες σε οίκους αναμόρφωσης/εργασίας σε διάφορες περιοχές της Ευρώπης, όπως στη Βρετανία, την Ολλανδία και τη Γερμανία. Πέρα από το μη διαχωρισμό των φυλακισμένων σε άνδρες και γυναίκες και τις άθλιες συνθήκες που επικρατούν γενικά στις φυλακές, τη διαβίωση των εγκλείστων γυναικών έρχεται να επιδεινώσει η έλλειψη ειδικού ενδιαφέροντος γι' αυτές, εξαιτίας και του μικρού αριθμού τους επί του συνόλου των εγκλείστων, και, πάνω απ' όλα, η συστηματική και ανέλεγκτη γενετήσια εκμετάλλευσή τους, στην οποία θα γίνει εκτενέστερη αναφορά στο υποκεφάλαιο που

---

¹³ Η κυκεωνική νομοθεσία από 1847 έως το 1952 είναι ενδεικτική της σημασίας που αποδίδεται στο σωφρονιστικό πρόβλημα από όλες τις κυβερνήσεις μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους, χωρίς, ωστόσο, να χαράσσεται μια μακρόπνοη και αποτελεσματική σωφρονιστική πολιτική (Λαμπροπούλου Έ. 1994: 236-237).

¹⁴ Ένα ζήτημα διαρκούς κριτικής του τρόπου οργάνωσης των ελληνικών φυλακών αποτελούσε η απουσία διαχωρισμού και ανάμεσα σε διαφορετικές κατηγορίες κρατουμένων, ιδιαίτερα δε επειδή οι περισσότερες ελληνικές φυλακές δε διέθεταν κελιά αλλά θαλάμους, όπου οι βαρupoινίτες συμβίωναν με μικροαπατεώνες και ναρκομανείς (Βόγλης 2004: 59-60). Για την κατά φύλα διάκριση των κρατουμένων το 19^ο αιώνα βλ. και Αρχιμανδρίτου 1994: 79επ.

¹⁵ Το σύστημα εφαρμόστηκε για πρώτη φορά το 1824, σε ένα προάστιο της Νέας Υόρκης, στη φυλακή της Ωβούρνης (Auburn), απ' όπου και πήρε το όνομά του (βλ. Κουράκης 1985: 144, Λαμπροπούλου Έ. 1994: 229, 232).

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) ακολουθεί. Τα πολλαπλά προβλήματα που συνεπάγεται η μεικτή έκτιση και η ανάγκη για την κατά φύλο διάκρισή της διατυπώνονται και κατά το 18^ο αιώνα¹⁶, ο κανονιστικός διαχωρισμός, ωστόσο, των χώρων κράτησης σε ανδρικούς και γυναικείους επιτυγχάνεται τον αμέσως επόμενο αιώνα¹⁷ (Αρχιμανδρίτου 2001: 80-81).

Πράγματι, το 19^ο αιώνα σε Ευρώπη και Η.Π.Α. οι άνδρες και οι γυναίκες τυγχάνουν διακριτού εγκλεισμού και διακριτής μεταχείρισης κατά την έκτιση της ποινής τους. Κι ενώ στο επίπεδο της πρόβλεψης των ποινών και της στοιχειοθέτησης των εγκλημάτων τα αδικήματα δείχνουν να αποχρωματίζονται και τα έμφυλα κριτήρια καταλογισμού να εξασθενούν βαθμιαία, στα επόμενα στάδια της δίκης, της καταδίκης και της φυλάκισης ο κατά φύλα προσανατολισμός παραμένει κυρίαρχος. Ο κοινωνικός έλεγχος των γυναικών δεν επιτυγχάνεται πλέον με την ποινικοποίηση πράξεων και συμπεριφορών από τις αρχές, αλλά εστιάζεται στην επιβολή και τον τρόπο έκτισης των ποινών (Αρχιμανδρίτου 2001: 86). Οι εσωτερικοί κανονισμοί των φυλακών διαμορφώνονται και λειτουργούν θέτοντας ως στόχο την αναπαραγωγή του κυρίαρχου κοινωνικά γυναικείου μοντέλου, με μεθόδους όπως η θρησκευτική διαπαιδαγώγηση και πειθαρχία, και η επιβολή στις φυλακισμένες στερεοτυπικών συμπεριφορών της σύγχρονης τους καθωσπρέπει μεσοαστής γυναίκας-συζύγου-μητέρας¹⁸.

Όπως και στις ανδρικές, έτσι και στις διακριτές πια γυναικείες φυλακές, ή στα ξεχωριστά τμήματα γυναικών κρατουμένων που δημιουργούνται σε ανδρικές φυλακές, δίνεται έμφαση στις θρησκευτικές λειτουργίες και η καθημερινή θρησκευτική εκπαίδευση συνιστά απαραίτητη και πρωταρχική επιδίωξη του εγκλεισμού. Η εγκληματική συμπεριφορά που φέρονται να έχουν επιδειξεί οι

---

¹⁶ Ο John Howard (1874) άσκησε εντονότατη κριτική στις άθλιες συνθήκες που επικρατούσαν στις βρετανικές και γενικότερα στις ευρωπαϊκές φυλακές, και κατόπιν επισκέψεων που πραγματοποίησε στα Bridewells (οίκοι αναμόρφωσης/εργασίας) και τις τοπικές φυλακές της Βρετανίας κατέληξε να προτείνει την κατά φύλα διάκριση των κρατουμένων.

¹⁷ Η εξέλιξη των γυναικείων φυλακών στη Β. Αμερική, πέρα από τις έντονες αποκλίσεις που υπήρχαν σε διάφορες περιοχές της χώρας, συνοψίζεται από τη Rafter σε τρία στάδια: Αρχικά οι γυναίκες αποτελούσαν κομμάτι του ευρύτερου πληθυσμού της φυλακής, μαζί με τους άνδρες, εγκλειόταν σε μεγάλα δωμάτια ή ατομικά κελιά, αλλά δεν απομονωνόταν παραπέρα. Κατόπιν, φυλασσόταν σε ξεχωριστά τμήματα, που βρισκόταν μέσα ή ήταν προσαρτημένα στην κυρίως φυλακή των ανδρών, και, τελικά, άρχισαν να φυλακίζονται σε ανεξάρτητα κτίρια εντός ενός συμπλέγματος σωφρονιστικών καταστημάτων ή κοντά σε μια κεντρική ανδρική φυλακή (Rafter, 1982).

¹⁸ Το «καλό» παράδειγμα στις φυλακισμένες δίνουν φιλόνητες κυρίες που επισκέπτονται και τις ελληνικές φυλακές, χωρίς να παρεμβαίνουν στη ροή του προγράμματος της φυλακής. Η Παρρέν αναφέρεται σε μια τέτοια επίσκεψη (1887: 1επ.).

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) γυναίκες αυτές δε συνάδει με τα ήθη της εποχής. Το έγκλημα ταυτίζεται με την αμαρτία, οι φερόμενες εγκληματίες θεωρούνται αμαρτωλές, και, συνεπώς, η ηθική τους αναμόρφωση, μέσω της θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης, κρίνεται απαραίτητη για την επανένταξή τους στην κοινωνία, μετά την αποφυλάκιση. Ο θρησκευτικός λόγος με τον τρόπο αυτό λειτουργεί νομιμοποιητικά ως προς τις αναμορφωτικές πρακτικές της διεύθυνσης της φυλακής, δικαιολογεί τη σωματική τιμωρία¹⁹ κ.λ.π. (Βόγλης 2004: 118).

Η προτεραιότητα της θρησκευτικής διδασκαλίας, παράλληλα με τη διαρκή επιτήρηση και την αδιάκοπη εργασιακή απασχόληση επρόκειτο να αποτελέσουν τους ακρογωνιαίους λίθους για την πειθαρχική πολιτική και της Millbank, της προοριζόμενης ως πρότυπης βρετανικής φυλακής που λειτούργησε το 1816²⁰. Η σημασία του ρόλου που διαδραμάτιζε η θρησκεία στη συγκεκριμένη φυλακή καταδεικνύεται και από το διορισμό στη θέση του Διευθυντή θρησκευτικών λειτουργιών (Dobash, Dobash, Gutteridge 1986: 56). Σε άλλες φυλακές γίνεται προσπάθεια να υιοθετηθεί μοναστηριακού τύπου πειθαρχική διαβίωση, όπου μοναχές αναλαμβάνουν την επιτήρηση των γυναικών. Η πρακτική αυτή εισάγεται πολύ αργότερα, το 1937, και στην Ελλάδα²¹ (Καρανίκας 1950: 309), παρά την απουσία συγκεκριμένου ρεύματος θρησκευτικής αναμόρφωσης των γυναικών εγκλείστων της χώρας.

Οι γυναίκες που κρατούνται στις φυλακές και στις δυο πλευρές του Ατλαντικού, και στη Βρετανία και στις Η.Π.Α., κατά το 19^ο αιώνα εκτός από σεβασμό προς το θρησκευτικό στοιχείο οφείλουν να επιδεικνύουν εργατικότητα και να υιοθετούν στάσεις και συμπεριφορές υποδεικνύομενες από τα μεσοαστικά κοινωνικά πρότυπα. Η καταδίκη τους για οποιοδήποτε αδίκημα σημαίνει παράβαση των ποινικών, αλλά και των ηθικών και κοινωνικών νόμων, για την οποία οφείλουν να ντρέπονται και να έχουν ενοχές. Οι προσπάθειες για την αναμόρφωση και τη λύτρωση των εγκλειστων γυναικών, κατά συνέπεια, στρέφονται προς την ηθική τους αποκατάσταση ή συγκρότηση και την επαναφορά τους σε αποδεκτά και επιβεβλημένα πλαίσια θηλυκής συμπεριφοράς. Ουσιαστικά σημεία των

---

¹⁹ Το σώμα, ως η πηγή της αμαρτίας και η «φυλακή της ψυχής», έπρεπε να δοκιμαστεί προκειμένου να θεραπευτεί η ψυχή (Βόγλης 2004: 118).

²⁰ Η Millbank τελικά απέτυχε ως πρότυπη φυλακή. Οι εγκλειστές αντιστεκόταν στην επιβολή θρησκευτικών θεωριών, ο υπερπληθυσμός απέτρεπε την πλήρη εργασιακή απασχόληση των γυναικών και οι προσπάθειες για κελιωτή διαβίωσή τους απέτυχαν. Επιπρόσθετα, οι επιδημίες και οι συχνές εξεγέρσεις προκαλούσαν συνεχή κριτική από την κοινότητα και τον τύπο (Dobash, Dobash, Gutteridge 1986: 56-57).

²¹ Και στην Κλειστή Κεντρική Φυλακή Γυναικών Κορυδαλλού που κατασκευάστηκε το 1974 οι πρώτες σωφρονιστικές υπάλληλοι ήταν μοναχές.

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) αναμορφωτικών αυτών προσπαθειών συνιστούν η εμμονή στη μετάδοση των συμπεριφορών της «καλής κοινωνίας» και η πεποίθηση ότι μέσω της εκμάθησης των τρόπων έκφρασης και συμπεριφοράς των «κυριών» της μεσοαστικής τάξης είναι δυνατό να επέλθει η ηθική ακεραιότητα των παραστρατημένων γυναικών²².

Ευνοϊκή συνθήκη για την ηθική ανάταση των φυλακισμένων γυναικών κρίθηκε η ενασχόλησή τους σε είδη οικιακής εργασίας και η δημιουργία, μέσα στα φυλακτικά ιδρύματα, παραστάσεων οίκου και οικογένειας, που αποτελούσαν και τις κατεξοχήν «γυναικείες» παραστάσεις. Ορισμένα αναμορφωτήρια στη Β. Αμερική λειτούργησαν με γνώμονα την εγκατάλειψη μιας αμιγούς τιμωρητικής λογικής και την αντικατάστασή της με το πρόγραμμα της «μητρικής φροντίδας», που αποδίδεται στις έγκλειστες από αξιολόγησες γυναίκες. Το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, το *Cottage Plan* εφαρμόστηκε στη Νέα Υόρκη και στο Lancaster της Μασαχουσέτης σε ένα σχολείο αναμόρφωσης κοριτσιών. Σύμφωνα με το σχέδιο αυτό, η αρχιτεκτονική και οργανωτική δομή του αναμορφωτηρίου συνίστατο σε μια σειρά από αγροικίες γύρω από το κεντρικό κτίριο της διοίκησης, σε κάθε μια από τις οποίες φυλασσόταν μια «οικογένεια» είκοσι ή τριάντα γυναικών. Σε κάθε αγροικία επιδιωκόταν η καλλιέργεια πραγματικής «σπιτικής» ατμόσφαιρας, όπου μια συμπαθής γυναίκα αναλάμβανε το ρόλο της «μητέρας» (Αρχιμανδρίτου 2001: 130-131). Οι ίδιοι οι πρωτεργάτες, ωστόσο, των προγραμμάτων αναμόρφωσης επισήμαναν, τελικά, ότι ο συνδυασμός της οικογενειακής με την ποινική πειθαρχία κατέληγε σε αυστηρότερο πειθαρχικό σύστημα από αυτό που επέβαλε η υλικοτεχνική υποδομή και οι όροι διαβίωσης ενός κοινού φυλακτικού ιδρύματος (ό.π. 136). Ανάλογα ιδρύματα δημιουργήθηκαν και στην Αθήνα το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα²³, ως έκφραση των φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων Εταιριών και Συλλόγων κυριών²⁴ και επιδίωξη

---

²² Η προσπάθεια για την ηθική αναμόρφωση των γυναικών, βέβαια, δε γίνεται με την επιδίωξη να κατακτήσουν και οι ίδιες, μετά την αποφυλάκισή τους το *status* της «κυρίας», αλλά έχοντας εξοικειωθεί με τα συγκεκριμένα είδη συμπεριφορών να γίνουν αποδεκτές ως οικιακοί βοηθοί σε μεσοαστικά νοικοκυριά (Αρχιμανδρίτου 2001: 130).

²³ Μέσω της στοιχειώδους επαγγελματικής εκπαίδευσης, της ηθικής ανατροφής και της προσφοράς εργασίας το «Εργαστήριο των απόρων γυναικών», το «Άσυλο των εργατριών και υπηρετριών της Αγίας Αικατερίνης και το «Κυριακό σχολείο των γυναικών και κορασιών του λαού» επεδίωξαν να μετατρέψουν τις φτωχές γυναίκες σε κύριες υπεύθυνες της «αναμόρφωσης» της λαϊκής οικογένειας (Κορασίδου 2000: 14).

²⁴ Η μορφή της μητέρας-παιδαγωγού καθορίζει αποφασιστικά και τη φυσιογνωμία της γυναίκας-φιλανθρώπου. Οι ίδιες ιδιότητες της «αγάπης», της «τρυφερότητας», της «ευαισθησίας», της «αφοσίωσης», της «αυταπάρνησης» και της «θυσίας» που θεωρούνταν ότι προδιαθέτουν τις γυναίκες να γίνουν οι «φύλακες-άγγελοι του σπιτιού και οι αποκλειστικοί παιδαγωγοί των παιδιών τους», μπορούσαν να τις μετατρέψουν συγχρόνως σε «φύλακες-αγγέλους των αποκλήρων» (Κορασίδου 2000: 174). Όπως υποστηρίζει και η Βαρίκα: «το βάρος που δινόταν στο λυτρωτικό δυναμικό της Γυναίκας ως Μητέρας

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) διάδοσης της «ηθικής μητρότητας», που στόχευαν να ενισχύσουν την εκπαίδευση των φτωχών κοριτσιών στις «γυναικείες τέχνες», με τη διαφορά ότι τα κορίτσια αυτά δεν είχαν διαπράξει αδικήματα (βλ. Κορασίδου 1993: 145επ., Κορασίδου 2000: 176). Απόπειρες με στόχο την υλική και ηθική υποστήριξη των φυλακισμένων ανδρών, γυναικών και παιδιών έγιναν από την «Εν Χριστώ Αδελφότητα των Κυριών», στην οποία ανατέθηκε το 1891 η επιμέλεια των ανηλίκων κρατουμένων του «τμήματος παιδών» στις φυλακές Συγγρού, καθώς και η ευθύνη για τη στοιχειώδη και ηθική τους εκπαίδευση²⁵ (Κορασίδου 2000: 175).

Οι μεταρρυθμίσεις στις γυναικείες φυλακές του 19^{ου} αιώνα, ουσιαστικά σηματοδοτούν το πέρασμα σε μια νέα διάσταση του κοινωνικού ελέγχου των γυναικών, στην Ευρώπη και την Β. Αμερική. Η έκτιση της ποινής αποκτά σταδιακά τα χαρακτηριστικά μιας αδιάλειπτης εκπαιδευτικής, παραγωγικής και ηθικοπλαστικής διαδικασίας, που επιδιώκει την αναπαραγωγή αποδεκτών και λειτουργικών μοντέλων συμβατικής γυναικείας συμπεριφοράς. Οι φυλακές ανασκευάζονται για να μετατραπούν σε εργοστάσια μαζικής παραγωγής «καθωσπρέπει» γυναικών, οικιακών βοηθών και εργατριών, συζύγων και μητέρων, έτοιμων να ανταποκριθούν στους κοινωνικά και οικογενειακά επιβεβλημένους ρόλους τους, όπως αυτοί διαμορφώνονται σε άμεση συνάρτηση και με τις γεωγραφικές και ευρύτερες πολιτισμικές συνθήκες της ιστορικής συγκυρίας.

2.0. Ο έλεγχος και η εκμετάλλευση της γενετήσιας συμπεριφοράς στα πλαίσια του ποινικού ελέγχου

Η σεξουαλικότητα των γυναικών εντός²⁶ και εκτός γάμου αποτελεί ένα από τα κυριότερα αντικείμενα του ποινικού και κοινωνικού ελέγχου καθ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Η ίδια η ιστορία της σεξουαλικότητας, κατά το Foucault, θα έπρεπε να διαβαστεί πριν απ' όλα ως το χρονικό μια αύξουσας καταστολής. Ως το τέλος του 18^{ου} αιώνα, πέρα από τις εθιμικές ρυθμίσεις και τους

πρόσφερε μια ιδεολογική νομιμοποίηση στην επιθυμία των γυναικών να επεκτείνουν τη 'σφαίρα τους' στο χώρο της δημόσιας διοίκησης» (1987: 178).

²⁵ Βλ. Ληξουριώτης 1986: 206.

²⁶ Μια από τις χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις διαφοροποίησης στη μεταχείριση των δύο φύλων, στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο και στην Ελλάδα, αποτελεί αυτή του εγκλήματος της μοιχείας. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι σε συγκεκριμένες περιόδους των ύστερων μεσαιωνικών χρόνων, οι γυναίκες που διέπρατταν μοιχεία και, περισσότερο, όσες διέπρατταν ανθρωποκτονία εις βάρος του συζύγου τους, οδηγούνταν στην πυρά, ενώ, αντίθετα, για τους άνδρες η μοιχεία μπορούσε ορισμένες φορές να μη θεωρηθεί καν ως αδίκημα και η θανάτωση της συζύγου τους ήταν δυνατόν κάποτε να μην οδηγήσει στην ποινική τους δίωξη (Αρχιμανδρίτου 2001: 22).

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) καταναγκασμούς της γνώμης, η σεξουαλική πρακτική κυριαρχείται από τρεις μεγάλους ξεκάθαρους κώδικες: το εκκλησιαστικό δίκαιο, τη χριστιανική ποιμαντορία και τους αστικούς νόμους²⁷. Αυτοί καθόριζαν, ο καθένας με τον τρόπο του, το διαχωρισμό ανάμεσα στο θεμιτό και το αθέμιτο (1978: 13, 51). Σε Ευρώπη και Β. Αμερική, καθ' υπόδειξη των κυρίαρχων κοινωνικών συμβάσεων και των αντικειμενικών συνθηκών διαβίωσης, η επιτήρηση της γενετήσιας συμπεριφοράς κρίνεται αναγκαία και η επιρροή της είναι έκδηλη σε όλα τα στάδια της ποινικής διαδικασίας, από τη στοιχειοθέτηση του εγκλήματος, μέχρι και την έκτιση της ποινής.

Στην Ελλάδα πιθανολογείται ότι τα περιστατικά που χαρακτηρίζονται ως γενετήσια εγκλήματα δεν είναι ιδιαίτερα συχνά, λόγω του αυστηρού αποκλεισμού των γυναικών από τη δημόσια σφαίρα, σε αντίθεση με την υπόλοιπη Ευρώπη και τη Β. Αμερική, όπου τα εγκλήματα αυτά, κατά κύριο λόγο, τροφοδοτούν το ποινικό σύστημα. Παρόλο που δε διαθέτουμε επίσημα στοιχεία για τη γυναικεία εγκληματικότητα της εποχής, σύμφωνα με γενικές πληροφορίες που προέρχονται, κυρίως, από τη νεοελληνική λογοτεχνία, αλλά και από ιστορικές και ανθρωπολογικές πηγές, η ελληνική αφανής εγκληματικότητα συγκροτείται από μικροκλοπές²⁸, από επιλήψιμες πράξεις ανήλικων υπηρετριών, από αμβλώσεις με βότανα και θανατώσεις βρεφών, όπως και ορισμένες γενετήσιες παρεκτροπές, που αντιμετωπίζεται μέσα στα πλαίσια της κοινότητας, με μια μορφή εσωτερικού εξοστρακισμού (Αρχιμανδρίτου 2001: 141-142).

Στη Β. Αμερική η αναγκαιότητα επιτήρησης της γενετήσιας συμπεριφοράς των λευκών γυναικών προκύπτει ως επιταγή ηθική, θρησκευτικού τύπου, πολιτειακή, αλλά και επιβαλλόμενη από την κοινωνική πραγματικότητα. Η παραβατική γενετήσια συμπεριφορά²⁹ θεωρείται ότι αποτελεί αμαρτία, ποινικό αδίκημα και πρακτική δυσλειτουργία για την κοινότητα, η οποία θα επιβαρυνθεί

---

²⁷ Το 19^ο αιώνα, κατά τον Foucault η αυστηρότητα των κωδίκων ως προς τα σεξουαλικά εγκλήματα υποχωρεί σημαντικά και συχνά η δικαιοσύνη υποχωρεί υπέρ της ιατρικής. Παράλληλα, ένα πρόσθετο τέχνασμα αυστηρότητας αναδύεται, αν σκεφτεί κανείς όλα τα κέντρα ελέγχου και όλους τους μηχανισμούς επαγρύπνησης που στήθηκαν από την παιδαγωγική ή τη θεραπευτική. Η ιατρική παρεμβαίνει έντονα στις απολαύσεις του ζευγαριού, επινοεί μια ολόκληρη οργανική παθολογία, λειτουργική ή διανοητική, που προκαλείται τάχα από τις «ατελείς» σεξουαλικές συνήθειες, ταξινομεί επιμελώς όλες τις μορφές των επιπρόσθετων ηδονών, τις ενσωματώνει στην «ανάπτυξη» και τις «διαταραχές» του ενστίκτου και αναλαμβάνει τη διαχείρισή τους (1978: 55-56).

²⁸ Βλ. Σπινέλλη 1985: 155επ.

²⁹ Αρμόδιοι για την επιτήρηση της γενετήσιας συμπεριφοράς των έγγαμων γυναικών ήταν οι γείτονες και οι «φίλοι» των παραβατών, που έκαναν επίσημες καταγγελίες. Η τιμωρία των γυναικών, σε ορισμένες περιπτώσεις μοιχείας, ήταν να φέρουν υποχρεωτικά το γράμμα Α (*adultery* = μοιχεία) στις δημόσιες εμφανίσεις τους, σε εμφανές σημείο.

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) οικονομικά καλούμενη να υποστηρίξει τα παιδιά που θα γεννηθούν εκτός γάμου. Το πρόβλημα αναφέρεται ως αρκετά έντονο και σύνηθες, καθώς πίσω από μια επίφαση πουριτανισμού, κατά το 17^ο αιώνα, σύμφωνα με δικαστικές αναφορές, τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες είχαν δραστήριες προσωπικές ζωές.³⁰ Η σεξουαλική δραστηριότητα των αφροαμερικανών γυναικών, αντίθετα, δεν τυγχάνει του ιδίου ελέγχου, ακριβώς επειδή τα δικά τους εκτός γάμου παιδιά, όχι μόνο δε θα επιβαρύνουν την κοινότητα των λευκών, αλλά αντίθετα θα αποτελέσουν και πρόσθετα εργατικά χέρια υπέρ της ευημερίας της (Αρχιμανδρίτου 2001: 38-39).

Ένα άλλο έγκλημα άμεσα σχετιζόμενο με τη γενετήσια συμπεριφορά των γυναικών που τροφοδοτούσε τον ποινικό μηχανισμό, κατά την περίοδο των ύστερων μεσαιωνικών χρόνων έως και το 19^ο αιώνα, ήταν αυτό της πορνείας. Οι αντιλήψεις στις διάφορες τοπικές κοινωνίες της Ευρώπης για το ρόλο και τη θέση της γυναίκας στην οικογένεια, τη μητρότητα και την κοινότητα ήταν ασυμβίβαστες με πρακτικές όπως αυτή του εγκλήματος της πορνείας, όπως αυτό κάθε φορά οριζόταν. Οι κυρώσεις που προηγήθηκαν του εγκλεισμού για τις γυναίκες που κατηγορούταν ως πόρνες ήταν πολυάριθμες, σωματικές αλλά και συμβολικές, κυρίως, στο πλαίσιο του θεατρικού σκηνικού των δημόσιων κυρωτικών εκδηλώσεων (Αρχιμανδρίτου 2001: 31-32, Dobash, Dobash, Gutteridge 1986: 19).

Ο έλεγχος της γενετήσιας συμπεριφοράς ορισμένων γυναικών είχε ενίοτε ως αποτέλεσμα τον εγκλεισμό τους σε οίκους αναμόρφωσης/εργασίας. Στην Ολλανδία διοργανώθηκε στο παλιό μοναστήρι της St. Ursula το «*spinhuis*», με στόχο την ειδική εκπαίδευση των γυναικών που εγκλειόταν σε αυτό από το 1597³¹. Παράλληλα με το φιλανθρωπικό χαρακτήρα του «*spinhuis*» ο ποινικός του χαρακτήρας γίνεται εμφανής και σταδιακά επικρατέστερος του φιλανθρωπικού, ασκούμενος από τις επιβλέπουσες του ιδρύματος, που έχουν την εξουσιοδότηση να εντοπίζουν και να εγκλείουν σε αυτό γυναίκες εκδιδόμενες σε ξενοδοχεία και ταβέρνες. Η πειθαρχική

---

³⁰ Αναφέρεται, για παράδειγμα, ότι στην περιοχή του Essex πολλές γυναίκες, παρόλο που δεν είχαν παντρευτεί ακόμα βρισκόταν σε κατάσταση εγκυμοσύνης. Σε μια στιγμή έντασης του ποινικού ελέγχου, μάλιστα, ποσοστό 60% των εγκύων νυφών παραπέμφθηκε σε δίκη, χωρίς ουσιαστικά αποτελέσματα. Σε αντίθεση με τις γυναίκες στον ευρωπαϊκό χώρο, οι γυναίκες στο Νέο Κόσμο, ειδικά κατά την πρώτη περίοδο της αποικιοκρατίας, κατείχαν περισσότερες ελευθερίες δράσης και παρέμβασης, λόγω της συμμετοχής τους στην οργάνωση της αποικίας και την ισοβαρή απασχόλησή τους με τον άνδρα αρχηγό του οίκου. Αργότερα, όταν άρχισαν να επικεντρώνονται σε οικιακού ενδιαφέροντος ζητήματα και να εξαρτώνται οικονομικά από τους άνδρες, έχασαν αρκετή από την ελευθερία κίνησής τους και για αντάλλαγμα τους απονεμήθηκε ο τίτλος της «κυρίας» (*Lady*) (Αρχιμανδρίτου 2001: 40-41).

³¹ Το «*spinhuis*» κήκε ολοσχερώς το 1643, κι αφού ξαναχτίστηκε επαναλειτούργησε το 1645. Οι τελευταίες γυναίκες που κρατήθηκαν εκεί απομακρύνθηκαν από το ίδρυμα το 1788.

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) οργάνωση της διαβίωσης προσαρμόζεται ανάλογα στους νέους στόχους του ιδρύματος, που είναι η εκμάθηση των χρηστών ηθών από τις έγκλειστες σε αυτό γυναίκες³², οι οποίες, με διοικητική πράξη των αρχών ή με έγκριση του δικαστηρίου κατόπιν αιτήματος που έχει υποβληθεί από τους γονείς τους, διαμένουν σε χωριστό τμήμα και δεν εκτίθενται σε δημόσια θέα (Sellin 1944: 87, 90-91).

Εκτός από την ποινικοποίηση συμπεριφορών και τη συκοφάντηση γυναικών στο όνομα της χρηστής διαβίωσης, η γενετήσια συμπεριφορά υπήρξε και αντικείμενο εκμετάλλευσης κατά την έκτιση των ποινών. Έτσι, ενώ σε ορισμένους οίκους αναμόρφωσης/εργασίας οι γυναίκες εγκλείονται εξαιτίας της εκπόρνευσής τους, σε άλλους εξαναγκάζονται στην προσφορά σεξουαλικών υπηρεσιών. Στον οίκο αναμόρφωσης/εργασίας Bridewell³³ του Λονδίνου, για παράδειγμα, για όσο χρονικό διάστημα αυτό τελούσε υπό την εκμετάλλευση ορισμένων εμπόρων, οι έγκλειστες σε αυτό γυναίκες υποχρεωνόταν σε παροχή γενετήσιων υπηρεσιών, και όσες αρνούσαν να το κάνουν εξαναγκάζονταν να συμμορφωθούν με την απειλή και τη χρήση μαστιγίου. Αναφέρεται μάλιστα ότι η επιχείρηση υπήρξε επικερδής (Zedner 1998: 295).

Στις συνθήκες εγκλεισμού, όπως αυτές αρχίζουν να διαμορφώνονται και μετά το 18^ο αιώνα, η γυναικεία σεξουαλικότητα παραμένει καθοριστική παράμετρος της έκτισης. Καθ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, ο κανόνας διαβίωσης είναι να βρίσκονται οι γυναίκες αναμειγμένες με τον ανδρικό πληθυσμό της φυλακής, υπό συνθήκες αθλιότητας που επιδεινώνονται σφόδρα από τη γενετήσια εκμετάλλευσή τους. Η βρετανή μεταρρυθμίστρια Elisabeth Fry, που είχε έρθει σε άμεση επαφή με την εκμετάλλευση των γυναικών από συγκρατούμενους και φύλακες, τόσο κατά τη διαδικασία της εκτόπισης, όσο και κατά το χρονικό διάστημα πριν από το διαχωρισμό των κρατουμένων κατά φύλα, διεκδίκησε ένθερμα την εξάλειψη αυτής της απαράδεκτης πρακτικής σε όλα τα επίπεδα της ζωής των γυναικών στη φυλακή. Για το λόγο αυτό, όταν κατέθετε το 1835 ενώπιον της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής, θεωρούσε ότι η ιδιωτική διδασκαλία δε θα έπρεπε να παρέχεται στις κρατούμενες από άνδρες: «Έχω πειστεί ότι αυτού του τύπου η διδασκαλία πρέπει να παρέχεται

---

³² Οι κατηγορίες των κρατουμένων, όπως αυτές αναφέρονται το 1611, είναι οι ακόλουθες: α. γυναίκες που συνελήφθησαν να περιφέρονται άσκοπα στους δρόμους της πόλης, επαίτες, ή ορισμένες στις οποίες είχε ήδη επιβληθεί κάποια σωματική ποινή, β. γυναίκες που εντοπίστηκαν σε οίκους ανοχής και γ. θυγατέρες που εγκλείονταν μετά από αίτημα των γονέων τους.

³³ Το εκτός χρήσης παλάτι του Ερρίκου του VIII, το Bridewell, είναι ο πρώτος οίκος αναμόρφωσης/εργασίας που καταγράφεται στη βιβλιογραφία. Οργανώθηκε το 1556 και έδωσε το όνομά του σε πολλά ανάλογα ιδρύματα στην Αγγλία (Bridewells) (Αρχιμανδρίτου 2001: 46).

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) από άτομα του φύλου τους». Δυο χρόνια αργότερα, η Fry επισκέπτεται γαλλικές φυλακές και οι πεποιθήσεις της επιβεβαιώνονται από τη σοκαριστική εκμετάλλευση των γυναικών και τις συνεχείς εγκυμοσύνες τους που αποτελούν μείζον πρόβλημα των φυλακών. Στην κεντρική φυλακή του Montpelier το 1829, για παράδειγμα, πολλές γυναίκες βρίσκονται σε κατάσταση εγκυμοσύνης λίγο μετά από τον πρώτο χρόνο της ποινής τους. Όπως χαρακτηριστικά διαπιστώνει: «*The Guards! This is the plague of prisons where women are kept*» («Οι Φύλακες! Αυτή είναι η χολέρα των φυλακών όπου κρατούνται γυναίκες»). Στη Βρετανία για το λόγο αυτό είχε η ίδια επιδιώξει την επίβλεψη των γυναικών να αναλαμβάνουν γυναίκες, στο Νόμο για τις Φυλακές του 1823 (Zedner 1998: 299).

Το 19^ο αιώνα η έκτιση των ποινών διαχωρίζεται κατά φύλα κι έτσι διευθετούνται ορισμένα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες λόγω της κοινής διαβίωσης σε κακές συνθήκες εγκλεισμού με άνδρες καταδίκους. Εκτίοντας τις ποινές τους ξεχωριστά, οι γυναίκες ορισμένες φορές τυγχάνουν ηπιότερης μεταχείρισης από τη διοίκηση της φυλακής, υφίστανται, ωστόσο, ταυτόχρονα και τις συνέπειες αυτής της χαλαρότητας. Λιγότερη πειθαρχία στις γυναικείες φυλακές σήμαινε λιγότερη επίβλεψη, και κατά συνέπεια, μειωμένη προστασία και ασφάλεια στις μεταξύ τους σχέσεις, και, κυρίως, στις σχέσεις με τους άνδρες υπαλλήλους του ιδρύματος, που εξακολουθούν να τις εκμεταλλεύονται σεξουαλικά. Η διαβίωση στους κοινούς κοιτώνες, απ' την άλλη, διευκόλυνε την κοινωνικοποίηση και την επικοινωνία μεταξύ των γυναικών, δημιουργούσε, όμως, συνθήκες έντονου συνωστισμού που συχνά γινόταν ασφυκτικές (Αρχιμανδρίτου 2001: 111). Ο ποινικός και κοινωνικός έλεγχος της σεξουαλικότητας των γυναικών, τέλος, διατηρεί και κατά το 19^ο αιώνα την ισχύ του. Εκτός από τις αντικειμενικές συνθήκες φυλάκισης που οφείλουν να υπομείνουν οι έγκλειστες γυναίκες, είναι αναγκασμένες επιπλέον να ακολουθούν αυστηρότατους κώδικες γενετήσιας συμπεριφοράς, ώστε να αναμορφωθούν ηθικά και να συμμορφωθούν με τις κοινωνικές επιταγές και το ιδεώδες περί θηλυκότητας της εποχής.

Με παρόμοιο σκεπτικό εισάγεται και στην Ελλάδα η κατά φύλα διάκριση των κρατουμένων, με το διάταγμα του Όθωνα «Περί Σωφρονιστικής Φυλακής» το 1836-1837. Η ρύθμιση της «ιδιαιτέρας κάθειρξης των δύο γενών» και του αυστηρότατου διαχωρισμού τους εξυπηρετεί πειθαρχικές ανάγκες με σκοπό να εμποδίζεται το «αμοιβαίον βλέμμα μεταξύ των άρρενων και των του θήλεως γένους καταδίκων». Η εν λόγω διάταξη, μάλιστα, τυγχάνει άμεσης εφαρμογής στη χώρα,

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) καθώς εκφράζει απόλυτα το κανονιστικό πλαίσιο του ευρύτερου κοινωνικού ελέγχου για τα δύο φύλα την εποχή εκείνη.

Οι συνθήκες διαβίωσης στη φυλακή για τις γυναίκες στην Ελλάδα είναι χειρίστες. Σύμφωνα και με περιγραφή της Παρρέν που δημοσιεύεται το 1887, οι ολιγάριθμες κρατούμενες φυλάσσονταν:

...εντός ερειπίου ισογείου, ου ο πρόδομος ορίζεται υπό σειράς πλυσταριών... άνευ θυρών και έσωθεν του οποίου υπάρχουσι δύο ή τρεις τρώγλαι, η μεν άνευ παραθύρου, η δε με δύο τοιαύτα, άνευ υάλων προ διετίας, με σανίδας ετοιμορρόπους, άνευ καθίσματος άνευ κλίνης...

Η διατροφή είναι ελλιπής:

Η εισαγόμενη μετά τρεις μόνον πολλάκις δε και μετά τέσσαρες ημέρας λαμβάνει τροφήν δηλ. τριακόσια δράμια μαύρου άρτους και 10 λεπτά καθ' ημέραν, άτινα δίδονται αυταίς μετά παρέλευσιν 2-3 πολλάκις μηνών (1887: 1επ.).

Ενώ αναφέρεται ότι οι συνθήκες κράτησης των γυναικών είναι κάκιστες, τουλάχιστον φαίνεται να απουσιάζει η γενετήσια εκμετάλλευση στο μέγεθος που καταγράφηκε κατά τις πρώιμες εκφάνσεις εγκλεισμού στην Ευρώπη, και που ευνοήθηκε εξαιτίας της μεικτής έκτισης των ποινών (Αρχιμανδρίτου 2001: 143-144).

Σε όλο το εύρος του ευρωπαϊκού χώρου, κατά το 18^ο και το 19^ο αιώνα, καταγράφεται και μια ιδιαίτερη περίπτωση ποινικού και κοινωνικού ελέγχου, μέσω της γενετήσιας εκμετάλλευσης ή της συκοφάντησης των οικιακών βοηθών³⁴ από τους εργοδότες τους. Στην Ελλάδα μέσα από τις γραμμές της αστυνομικής «Διάταξης», η τάξη των υπηρετών σκιαγραφείται ως σύνολο υπόπτων και ασυνεπών προς τις υποχρεώσεις τους προσώπων, ως εν δυνάμει πηγή αταξίας και τελικά επικίνδυνων για τη δημόσια τάξη, ενώ επιχειρείται να εγκαθιδρυθεί και μια προσέγγιση ανάμεσα στις υπηρέτριες και την πορνεία (Κορασίδου 2000: 202, 206). Οι οικιακές βοηθοί, υπαγόμενες στον άμεσο έλεγχο της οικοδέσποινας, εκτός από τις συχνά κατασκευασμένες εναντίον τους κατηγορίες για παράβαση του ποινικού νόμου, για μικροκλοπές συνήθως, είχαν να αντιμετωπίσουν και τη γενετήσια εκμετάλλευση από τους εργοδότες τους, που είχε ενίοτε ως επακόλουθο την ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη³⁵. Σε μια εποχή όπου η κοινωνική και η ποινική ανοχή

---

³⁴ Για τις οικιακές βοηθούς στην Ελλάδα από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα βλ. Κορασίδου 1993: 145 επ., Κορασίδου 2000: 195επ.

³⁵ Σχετικές αναφορές συναντούμε και στη λογοτεχνία της εποχής. Στο μυθιστόρημα *Οι Αθλιοι των Αθηνών* του Ιωάννη Κονδυλάκη που δημοσιεύτηκε το 1894 εκτυλίσσεται η ιστορία μιας νεαρής οικιακής βοηθού από ένα χωριό της Τήνου, της Μαριώρας, την οποία

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) είναι σχεδόν ανύπαρκτες, οι γυναίκες αυτές συχνά βρέθηκαν συκοφαντημένες, με παιδιά εκτός γάμου, που πάνω στην απελπισία τους μπορεί να θανάτωναν ή να εγκατέλειπαν, κι αναγκασμένες να υποστούν τις προβλεπόμενες κυρώσεις (Αρχιμανδρίτου 2001: 69-70).

Οι γυναίκες που καταδικάζοταν για κάποιο αδίκημα υποβαλλόταν σε έντονη και διαρκή γενετήσια εκμετάλλευση και στην περίπτωση της ποινής της εκτόπισης³⁶, που άρχισε να επιβάλλεται και σε γυναίκες μετά το 16^ο αιώνα μέχρι και το 19ο αιώνα³⁷. Ταυτόχρονα με την αποίκηση της Β. Αμερικής εμφανίστηκε και η ποινή της εκτόπισης στην Αγγλία, σε μια προσπάθεια να εκκαθαριστεί το έδαφος της από τα περιθωριακά και ενοχλητικά στοιχεία, όπως οι επαίτες, οι άστεγοι κ.λ.π., ποινή που αποτέλεσε τελικά, και τον κυριότερο τρόπο εποικισμού της Β. Αμερικής³⁸ από όλους όσους θεωρούνταν κοινωνικά απροσάρμοστοι (Burford, Shulman 1992: 187). Κι ενώ οι άνδρες κατάδικοι αποστέλλονταν στην αποικία ως εργατικά χέρια, οι γυναίκες εκτοπιζόταν είτε για να γίνουν σύζυγοι των αποίκων, εάν ήταν τυχερές, είτε για να παρέχουν, χωρίς καμία δέσμευση ή έναντι μικρών εκδουλεύσεων σεξουαλικές

τελικά εκμεταλλεύεται γενετήσια ο εργοδότης της στην Αθήνα με αποτέλεσμα μια ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη.

³⁶ Βλ. και Κουράκης 1985: 106-108.

³⁷ Μετά το 1787 άρχισαν να αποστέλλονται στην Αυστραλία γυναίκες κάτω των πενήντα ετών, οι περισσότερες μεταξύ τριάντα και τριανταπέντε και ανύπαντρες. Αρχικά, οι μητέρες ήταν αναγκασμένες να αφήσουν τα ανήλικα παιδιά τους στην Αγγλία, αργότερα, όμως, τους δόθηκε το δικαίωμα να πάρουν μαζί τους τα μικρότερα των επτά ετών παιδιά τους. Τις άθλιες συνθήκες στα πλοία προσπάθησε να βελτιώσει η Elisabeth Fry, και η επιτροπή των Κυριών που διοργάνωσε, επιτυγχάνοντας την κατάργηση της αλυσόδεσης των γυναικών κατά τη διάρκεια του πλου, τη δυνατότητα των παιδιών να ταξιδεύουν μαζί με τις μητέρες τους και τέλος, την αναστολή, για ένα χρονικό διάστημα, της διαδικασίας της εκτόπισης για τις γυναίκες που βρισκόταν σε κατάσταση εγκυμοσύνης (Zedner, 1998). Όταν το καράβι έφτανε στο Botany Bay, οι αρμόδιοι υπάλληλοι επέλεγαν, κατά προτεραιότητα, τις πιο εμφανίσιμες γυναίκες, και κατόπιν επέλεγαν οι υπόλοιποι υπάλληλοι (*non-commissioned officers*), οι ιδιώτες και, τέλος, οι κατάδικοι που βρισκόταν στη χώρα αρκετό καιρό και είχαν άδεια από τον κυβερνήτη για επιλογή συζύγου. Οι γυναίκες που δεν επιλεγόταν κατά την άφιξή τους, ούτε ως σύζυγοι, ούτε ως οικιακοί βοηθοί, κατέληγαν αβοήθητες σε τραγική κατάσταση. Μετά το 1804, οι εκτοπισμένες γυναίκες που απέμεναν από την επιλεκτική διαδικασία, οδηγούνταν σε ένα εργοστάσιο που ίδρυσε η αποικιακή κυβέρνηση (Αρχιμανδρίτου 2001: 62-63, 69-70).

³⁸ Μεταξύ 1609 και 1618 εκατοντάδες γυναίκες προερχόμενες από τις φυλακές Marshalsea, Clink και Newgate, καθώς και από τα Bridewells, μεταφέρθηκαν στη Virginia και στις νήσους των δυτικών Ινδιών, επιλέγοντας την εκτόπιση από το θάνατο στην πυρά, στην αγχόνη και άλλες σκληρές ποινές. Ο αριθμός των γυναικών που εκτοπίστηκαν στη Β. Αμερική το 18^ο αιώνα υπολογίζεται ότι ξεπερνά τις τριάντα χιλιάδες. Μετά την ειρήνη, ωστόσο, του 1783 και την αναγνώριση της Αμερικανικής Ανεξαρτησίας οι εκτοπίσεις σταμάτησαν να γίνονται δεκτές, και το 1788 η προσέλευση πλοίων με εκτοπισμένους στη Virginia κηρύχθηκε παράνομη (Burford, Shulman 1992: 187). Οι ποινές εκτόπισης για τις γυναίκες που καταδικάζοταν για μικροκλοπές επιβάλλονταν ως το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Ο νόμος για την «Penal Servitude» του 1857 κατάργησε την ποινή της εκτόπισης, ενώ για τις γυναίκες η πρακτική αυτή σταμάτησε το 1852 (Burford, Shulman 1992: 200).

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) υπηρεσίες. Πέρα από το γεγονός, μάλιστα, ότι ένας μεγάλος αριθμός των εκτοπιζόμενων γυναικών είχε καταδικαστεί για πορνεία, λόγω του αυξημένου ενδιαφέροντος του ποινικού ελέγχου στη γενετήσια συμπεριφορά των γυναικών, ακόμα κι όταν είχαν καταδικαστεί για μικροκλοπές θεωρούνταν εξ' ορισμού «ελευθέρων ηθών» κι υποβαλλόταν σε γενετήσια εκμετάλλευση και κατά τη διάρκεια του ταξιδιού προς την αποικία, από το πλήρωμα, αλλά και από τους άνδρες καταδίκους που επέβαιναν στο καράβι (Zedner 1998: 296). Όσες γυναίκες τελικά κατάφεραν να επιβιώσουν στις άθλιες συνθήκες του ταξιδιού, στην καλύτερη περίπτωση γινόταν αναγκαστικά σύζυγοι στην αποικία, διαφορετικά εξαγοραζόταν από τους καλλιεργητές και ζούσαν σε καθεστώς σκλαβιάς, χωρίς κανένα δικαίωμα, καθ' όλη τη διάρκεια της ποινής τους.

Οι γυναίκες που εκτοπιζόταν, ουσιαστικά καταδικάζονταν σε γάμο και σε μητρότητα. Ο πολιτεία, καθιστώντας την ποινή της εκτόπισης ως εναλλακτική ρύθμιση έναντι της ποινής του θανάτου, παρείχε στις γυναίκες το ψευδοδικαίωμα επιλογής ή να χάσουν τη ζωή τους ή να δώσουν ζωή. Πρόκειται για μια ιδιόμορφη ποινή, όπου η μητρότητα ουσιαστικά επιβάλλεται ως άμεσο αποτέλεσμα των γενετήσιων υπηρεσιών μέσα στον καταναγκαστικό γάμο. Έτσι, ενώ σε άλλες περιπτώσεις τιμωρούνται εξαιτίας της γενετήσιας συμπεριφοράς τους, στην περίπτωση της εκτόπισης η τιμωρία τους συνίσταται στην εκμετάλλευση της σεξουαλικότητάς τους, στη δημιουργία οικογένειας και την ανατροφή παιδιών. Η καταδικασμένη δε στερείται τη δυνατότητα μητρικής επιτέλεσης, όπως συμβαίνει στην ποινή της φυλάκισης, αλλά υποχρεώνεται σε αυτήν, χωρίς να έχει δικαίωμα επιλογής και λόγο πάνω στην αυτοδιάθεση του σώματός της. Σκοπός της ποινής της εκτόπισης δεν είναι άλλος από τη μετάβαση εν δυνάμει μητέρων στις αποικίες, την αναπαραγωγή και την ανατροφή της νέας γενιάς των αποικιοκρατών, πρακτική που έχει γλαφυρά χαρακτηριστεί ως «*the mothering of America*» (Burford, Shulman 1992: 191).

3.0. Η αναγνώριση της μητρότητας κατά την έκτιση των ποινών

Καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο μέχρι και σήμερα, πολλές γυναίκες που αντιμετώπιζαν κατηγορίες για την τέλεση εγκλήματος, και καταδικαζόταν για αυτό, ήταν μητέρες ανήλικων τέκνων. Η απομάκρυνση της μητέρας για την έκτιση της ποινής της είχε ως συνέπεια τη φροντίδα του παιδιού να αναλαμβάνει ορισμένο συγγενικό ή φιλικό πρόσωπο, αν υπήρχε τέτοιο, διαφορετικά το παιδί κατέληγε, είτε στο ορφανοτροφείο, είτε στο δρόμο, περιτριγυρισμένο από κινδύνους και

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) επιτηδείους. Σταδιακά, από το 19^ο αιώνα κυρίως και μετά³⁹, μια ακόμη εναλλακτική λύση προσφέρεται στις καταδικασμένες μητέρες που κρατούνται σε ορισμένα φυλακτικά ιδρύματα, καθώς τους δίνεται η δυνατότητα να κρατήσουν μαζί τους τα ανήλικα παιδιά τους.

Η παρουσία βρεφών και νηπίων αποτελεί ένα καινούργιο χαρακτηριστικό της φυλακής για αυτήν την περίοδο που επηρεάζει και τη λειτουργία της κατά το ότι, για παράδειγμα, επιτρέπεται στις μητέρες να μιλούν στα παιδιά τους, οι μητέρες αποκλείονται από σκληρή εργασία κ.λ.π. (Forsythe 1993: 531, Zedner 1991: 147). Αναφέρεται στη βιβλιογραφία ότι στην Βρετανία στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, γυναίκες που ζούσαν υπό συνθήκες φτώχειας, παραμέλησης και κακοποίησης συχνά επεδίωκαν να μουν στη φυλακή όπου θεωρούσαν ότι οι φύλακες τους φερόταν καλύτερα απ' ό τι ο κόσμος έξω. Για τις γυναίκες αυτές, ένας θάλαμος φυλακής, όπου θα μπορούσαν να μείνουν με τα παιδιά τους ήταν προτιμότερος από την ανέχεια και την κακοποίηση που βίωναν έξω (Forsythe 1993: 531).

Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η Elisabeth Fry, εστίασε το ενδιαφέρον της σε αυτό που η ίδια θεώρησε ως την πιο ευαίσθητη παράμετρο της έκτισης των ποινών για τις γυναίκες, δηλαδή στο θέμα των ανήλικων παιδιών τους. Χάρη στη δραστηριοποίηση της Fry, οι μητέρες που εκτοπιζόταν από το 1820 και μετά στις αποικίες μπορούσαν να πάρουν στο ταξίδι μαζί και τα παιδιά τους που ήταν κάτω από επτά ετών, όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο υποκεφάλαιο. Επίσης, σχετικά με τη βελτίωση των συνθηκών στη φυλακή Newgate, πρότεινε στις έγκλειστες τη δημιουργία ενός σχολείου για τη διδασκαλία των παιδιών τους, που θα λειτουργούσε υπό την καθοδήγηση της ίδιας και των άλλων επισκεπτριών. Η Fry τους ζήτησε να σκεφτούν την πρότασή της και, στην περίπτωση που συμφωνούσαν, να διαλέξουν για δασκάλα μια γυναίκα από το δικό τους κύκλο. Όταν την επόμενη ημέρα επέστρεψε στη φυλακή μαζί με τις άλλες κυρίες οι γυναίκες της ανακοίνωσαν

---

³⁹ Ήδη από το 1669 που αρχίζει να λειτουργεί η μικτή φυλακή Spinhau του Αμβούργου, με το 91% του συνόλου των εγκλειστών να είναι γυναίκες, και κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες λειτουργίας του, γίνεται λόγος για γυναίκες που έχουν μαζί τους και τα παιδιά τους. Η ρύθμιση αυτή δεν ισχύει για όλες τις γυναίκες που βρίσκονται στη συγκεκριμένη φυλακή, ανεξαιρέτως. Τον Οκτώβριο του 1671 αναφέρεται η περίπτωση μιας εκδιδόμενης γυναίκας που οδηγείται στο Spinhau για να εκτίσει ποινή πέντε ετών, ενώ το μόλις είκοσι επτά εβδομάδων μωρό της καταλήγει στο ορφανοτροφείο. Η ίδια ιστορία επαναλαμβάνεται και λίγους μήνες αργότερα. Το 1672, όμως, το ορφανοτροφείο δε δέχεται ένα παιδί του οποίου η μητέρα πρόκειται να φυλακιστεί για δεύτερη φορά, με το αιτιολογικό ότι «το ορφανοτροφείο δεν επιθυμούσε να επιβαρύνεται με την ανατροφή ανυπόληπτων παιδιών» (Spiereburg 1991:148-149). Από τότε άλλα παιδιά γινόταν δεκτά από το ορφανοτροφείο και άλλα όχι, ακολουθώντας τις μητέρες τους στη φυλακή. Τελικά, μετά το θάνατο δύο ανηλίκων το 1694 και το 1698, αποφασίζεται ότι «δεν είναι καλό για τη φυλακή να εγκλείονται μικρά παιδιά σε αυτή» (Spiereburg 1991: 150).

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) ότι είχαν συνταχθεί με την πρότασή της κι είχαν επιλέξει μια πρώην δασκάλα για να διδάξει τα παιδιά (Dobash, Dobash, Gutteridge 1986: 43, Feinman 1986: 36).

Στις φυλακές Brixton και Mount Pleasant⁴⁰, που υπήρξαν οι πρώτες διακριτές φυλακές για γυναίκες στη Βρετανία, το 1853, και τις Η.Π.Α. το 1839, αντίστοιχα, λήφθηκε ειδική πρόνοια για τις γυναίκες που έφεραν μαζί και τα ανήλικα παιδιά τους. Ως θετικότερο χαρακτηριστικό της φυλακής Brixton θεωρήθηκε η πρόβλεψη και η οργάνωση της διακριτής διαβίωσης των εγκλείστων μητέρων με τα βρέφη και τα νήπια, και η ειδική πρόνοια για τις διατροφικές τους ανάγκες (Αρχιμανδρίτου 2001: 101), ενώ το στοιχείο που διαφοροποιούσε και τη φυλακή Mount Pleasant από τις υπόλοιπες που κρατούσαν γυναίκες, σύμφωνα με τα αρχεία της, ήταν ο ξεχωριστός θάλαμος που προοριζόταν για την περιποίηση των βρεφών και των νηπίων (Zedner 1998: 307). Η ειδική αυτή φροντίδα για τα βρέφη και τα νήπια αποκτά μεγάλη σημασία αν ληφθεί υπ' όψη και το γεγονός ότι, σύμφωνα με την Ένωση Φυλάκων της Νέας Υόρκης, κάθε νεογέννητο στη φυλακή Sing Sing πέθαινε. Λόγω του ότι η φυλακή αυτή αριθμούσε το μεγαλύτερο πληθυσμό γυναικών από όλες τις φυλακές της χώρας, η σημασία που δόθηκε στα μωρά των εγκλείστων ήταν μεγάλη (Αρχιμανδρίτου 2001: 118-119).

Νήπια και ανήλικα παιδιά γινόταν δεκτά το 19^ο αιώνα και σε αναμορφωτήρια των Η.Π.Α. που διέθεταν διακριτούς χώρους για την περιποίησή τους. Οι γυναίκες που κρατούνταν στα αναμορφωτήρια, σύμφωνα με τους κανόνες εισαγωγής τους, ήταν κυρίως πρωτόπειρες, είχαν καταδικαστεί για ιδιαίτερα ελαφρά εγκλήματα και η ηλικία τους δεν ξεπερνούσε ένα όριο, κανόνας που έπαυσε να ισχύει με το πέρασμα του χρόνου. Κατά την πρώτη φάση της λειτουργίας των αναμορφωτηρίων, ένας μεγάλος αριθμός γυναικών είχε τη φροντίδα τουλάχιστον ενός ανηλίκου. Τελικά, εξαίρεση στον κανόνα αποδοχής των ανηλίκων, που συνήθως ήταν βρέφη και νήπια, αποτέλεσε η απόφαση του αναμορφωτηρίου της Μασαχουσέτης να μη δέχεται πλέον παιδιά, με το σκεπτικό ότι η φυλάκιση αποτελεί «κακό πιστοποιητικό για ένα αθώο παιδί» (Αρχιμανδρίτου 2001: 133-134).

Την κράτηση μιας γυναίκας μαζί με το βρέφος της στη φυλακή της Υπάτης στην Ελλάδα, μαρτυρεί και μια έκθεση του υπουργού Δικαιοσύνης Γ. Πραΐδη, της 14^{ης}/26^{ης} Φεβρουαρίου του 1835. Η έκθεση περιλαμβάνει έναν κατάλογο με τους 109 εγκλείστους σε όλες τις φυλακές του κράτους, κι έναν λεπτομερή πίνακα στον οποίο αναφέρεται το όνομα, το φύλο, η ηλικία, και άλλα στοιχεία που αφορούν την

---

⁴⁰ Η υψηλής ασφαλείας φυλακή Mount Pleasant κατασκευάστηκε το 1828, 30 μίλια βόρεια της Νέας Υόρκης στο χωριό Ossining κατά το οποίο μετονομάστηκε αργότερα σε Sing Sing.

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) προσωπική και ποινική κατάσταση των 107 (και όχι 109, όπως αναφέρεται στον κατάλογο) φυλακισμένων. Ανάμεσά τους, στον πίνακα υπάρχει μόνο μια γυναίκα, 34 ετών και μητέρα έξι παιδιών, η οποία κατηγορήθηκε κατ' επανάληψη ως συνεργός του συζύγου της, και, όπως παρατηρεί ο υπουργός, βρίσκεται στη φυλακή μαζί με το μικρότερο από τα παιδιά της, το οποίο και θηλάζει (Μπενβενίστε 1994: 51-54).

Τον επόμενο αιώνα, κατά τον εμφύλιο πόλεμο στην Ελλάδα, στον πληθυσμό των γυναικείων στρατοπέδων - και, σε μικρότερο βαθμό, των φυλακών - πρέπει να υπολογιστεί και ένας αριθμός παιδιών, τα οποία οι μητέρες-κρατούμενες δεν είχαν σε ποιον να εμπιστευτούν και τα έπαιρναν μαζί τους. Η ιστορία αυτών των παιδιών συνθέτει μια διαφορετική ιστορία της βρεφικής και παιδικής ηλικίας. Όπως φαίνεται και από διάφορες μαρτυρίες πρώην κρατούμενων, τα παιδιά αυτά, και οι μητέρες τους κατ' επέκταση, αντιμετώπιζαν με ακόμα πιο οξύ τρόπο τα καθημερινά προβλήματα διαβίωσης, καθώς δεν λογαριάζονταν από τη διαχείριση ως «άτομα» στα οποία αναλογούσαν είδη καθημερινής ανάγκης όπως φαγητό, ψωμί, σαπούνι κ.λ.π. (Λαμπροπούλου 1999: 35-36). Οι πολιτικές κρατούμενες και εκτοπισμένες στις Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ⁴¹, στο αστυνομικό τμήμα Αλεξανδρούπολης⁴², σε τόπους εξορίας όπως το Τρίκερι⁴³, η Χίος⁴⁴ και η Μακρόνησος⁴⁵, αντίστοιχα, είχαν το δικαίωμα να κρατούν μαζί τους και τα παιδιά τους, δικαίωμα που όμως μπορούσε κατά περίπτωση να τους αφαιρεθεί. Ο χωρισμός αυτός των μητέρων από τα ανήλικα παιδιά τους αποτελούσε, άλλωστε, μια ιδιαίτερη μορφή εκβιασμού και πίεσης που ασκήθηκε στις εξόριστες και τις φυλακισμένες (Βόγλης 2004: 164-165).

Δεδομένων των γενικότερων συνθηκών διαβίωσης στις φυλακές και τη μεταχείριση των εγκλειστών σε Ευρώπη και Β. Αμερική είναι ενδιαφέρον το γεγονός

---

⁴¹ Η Παπαδοúκα, κρατούμενη και η ίδια στις Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ, αναφέρει ότι επτά έγκλειστες νηπιαγωγοί είχαν αναλάβει τη φροντίδα 90-100 παιδιών των κρατούμενων γυναικών (1981: 20), ενώ υπήρχαν ειδικοί θάλαμοι για «μωρομάνες» που κρατούσαν «από βυζανιάρικα μωρά ως τεσσάρων-πέντε χρονών» (1981: 13).

⁴² Σε μια προσέγγιση των προβλημάτων στις φυλακές ανά την Ελλάδα μεταξύ 1945-46, ο Βόγλης παρατηρεί πως «δύσκολα μπορούμε να φανταστούμε πώς 260 γυναίκες και παιδιά κατάφερναν να ζουν στοιβαγμένοι σε ένα χώρο δέκα επί είκοσι μέτρα που έμοιαζε με σοφίτα στο αστυνομικό τμήμα της Αλεξανδρούπολης, έστω κι αν 130 ήταν παιδιά κάτω των δώδεκα, ενώ υπήρχαν δεκατρία βρέφη που ακόμη δεν είχαν συμπληρώσει το πρώτο έτος της ηλικίας τους» (2004: 148).

⁴³ Στο στρατόπεδο στο Τρίκερι, όπου μεταφέρθηκαν οι κρατούμενες από τη Χίο τον Μάρτιο του 1949, μολονότι υπήρχαν πολλά μικρά παιδιά με τις μητέρες τους (περισσότερα από 200 παιδιά το καλοκαίρι του 1949), δεν υπήρχε καμία ειδική μέριμνα αλλά ούτε καν επιπλέον μερίδες. Οι μητέρες ήταν υποχρεωμένες να μοιράζονται το φτωχό συσσίτιό τους (80 δράμα ψωμί και όσπρια) με τα παιδιά τους (Βόγλης 2004: 165-166).

⁴⁴ Βλ. Βόγλης 2004: 163-168.

⁴⁵ Τον Ιανουάριο του 1950 σχεδόν 1.200 γυναίκες και παιδιά μεταφέρθηκαν στην Μακρόνησο όπου χωρίστηκαν οι μητέρες από τα παιδιά τους (Βόγλης 2004: 166).

Το παρελθόν της έμφυλης έκτισης των ποινών (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) ότι από το 19^ο αιώνα κυρίως και μετά λαμβάνεται υπ' όψη από τις φυλακτικές αρχές η ιδιαιτερότητα των μητέρων που εκτίουν ποινή φυλάκισης, ή εκτοπίζονται, κι αναγνωρίζεται η αναγκαιότητα και η χρηστικότητα συμβίωσης με το παιδί, έστω και μέσα στη φυλακή. Στη συγκεκριμένη ρύθμιση μπορεί να ανιχνευθεί ενδεχομένως και μια υποβόσκουσα, συμβολική καινοτομία. Σε μια εποχή όπου συγκεκριμένες εκφάνσεις της γενετήσιας συμπεριφοράς ελέγχονται αυστηρά και καταστέλλονται σθεναρά από την κοινωνικοπολιτική εξουσία, φτάνοντας σε σημείο ολικής άρνησης της κατά την έκτιση της ποινής, η αποδοχή των παιδιών μέσα στη φυλακή αποτελεί μια λανθάνουσα αναγνώριση της σεξουαλικότητας των γυναικών. Μέχρι τότε η επίδειξη οποιουδήποτε χαρακτηριστικού, πράξης ή συμπεριφοράς σεξουαλικής φύσης είναι απαγορευτική, στο βωμό της ηθικής αναγέννησης της φυλακισμένης. Οι φυλακισμένες είναι υποχρεωμένες να ακολουθούν αυστηρότατους κώδικες γενετήσιας συμπεριφοράς, τα παιδιά, ωστόσο, ενσαρκώνουν τη ζωντανή απόδειξη της σεξουαλικής δραστηριοποίησης των μητέρων τους, εντός ή εκτός γάμου.

Πάνω απ' όλα και ανεξάρτητα από τις προθέσεις του, ο νομοθέτης αναγνωρίζοντας την πρακτική σημασία της ανατροφής του παιδιού από τη μητέρα του, και επιδιώκοντας την αντιμετώπιση των προβλημάτων που συνεπάγεται η εγκατάλειψη ανήλικων παιδιών στο δρόμο και τα ιδρύματα, ή αποζητώντας ίσως τον αποτελεσματικότερο έλεγχο της μέσω της απειλής απομάκρυνσης του παιδιού από τη φυλακή, οριοθετεί και θεσμικά την κατηγορία της «φυλακισμένης μητέρας». Οι γυναίκες, είτε τελικά κρατούν μαζί το παιδί τους στη φυλακή είτε όχι, δεν είναι πια για τους διωκτικούς και τους φυλακτικούς μηχανισμούς μόνο εγκληματίες και κρατούμενες. Είναι και μητέρες, ιδιότητα που επηρεάζει στο εξής σημαντικά και ποικιλοτρόπως τα δεδομένα έκτισης των ποινών.

Κεφάλαιο 2

Η Κορδαλλού: Η διεξαγωγή ανθρωπολογικής επιτόπιας έρευνας στη φυλακή

Στο παρελθόν ή το παρόν, όλοι οι άνθρωποι, κατά την προσωπική τους εκτίμηση, διαμορφώνουν μια εικόνα, περισσότερο ή λιγότερο ανταποκρινόμενη στην πραγματικότητα, για το τι είναι και πώς λειτουργεί το κτιριακό συγκρότημα και ο κρατικά ρυθμιζόμενος σωφρονιστικός μηχανισμός που λέγεται φυλακή. Για λόγους διευκρινιστικούς και κατατοπιστικούς, απαραίτητη κρίνεται στο σημείο αυτό η γεωγραφική τοποθέτηση της Κλειστής Κεντρικής Φυλακής Γυναικών Κορδαλλού στο σήμερα, μια σύντομη περιήγηση στο εσωτερικό της, στους χώρους και το ανθρώπινο δυναμικό της, και μια συνοπτική αναφορά στους κανονισμούς που διέπουν τη λειτουργία της.

Η διεξαγωγή ανθρωπολογικής έρευνας στη φυλακή διήρκεσε από το Σεπτέμβριο του 2001 έως τα τέλη Γενάρη του 2003 και αποδείχθηκε από το ξεκίνημά της ένας δρόμος μετ' εμποδίων. Όλες οι επιτόπιες έρευνες παρουσιάζουν, ανάλογα με το αντικείμενο και το πεδίο τους, δυσκολίες σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, στην περίπτωση της φυλακής, όμως, οι δυσκολίες πολλαπλασιάζονται εξαιτίας του ολοκληρωτικού και κλειστού χαρακτήρα της¹. Η πρόσβαση στη φυλακή του ερευνητή ή της ερευνήτριας δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί δεδομένη και πραγματοποιείται μόνο σύμφωνα με τους όρους και ύστερα από την ειδική άδεια που παραχωρεί κατά τη διακριτική του ευχέρεια το Υπουργείο Δικαιοσύνης και το Συμβούλιο της Φυλακής. Το υλικό που προέκυψε τελικά και η εξέλιξη της επιτόπιας έρευνας σχηματοποιήθηκε από τους ανθρώπους που συμμετείχαν σ' αυτήν, από το

---

¹ Προβλήματα σχετικά με τη διεξαγωγή έρευνας στη φυλακή και άλλα ολοπαγή ιδρύματα, καθώς και πιθανές λύσεις δίνονται από την Lundström (1987).

πεδίο όπου δούλεψε η ανθρωπολόγος και την ίδια την ερευνήτρια (Burgess 1985: 31). Η αναφορά σε ορισμένες από τις ειδικές παραμέτρους της συγκεκριμένης μελέτης στα υποκεφάλαια που ακολουθούν αποσκοπεί στη διαπραγμάτευση ορισμένων ζητημάτων που συνεπάγεται η διεξαγωγή ανθρωπολογικής, ειδικά, επιτόπιας έρευνας στη φυλακή, καταδεικνύοντας την ιδιαιτερότητα της φυλακής ως ερευνητικού πεδίου.

1.0. Η Κλειστή Κεντρική Φυλακή Γυναικών Κορδαλλού: Μια πρώτη γνωριμία με τη φυλακή

Η Κλειστή Κεντρική Φυλακή Γυναικών Κορδαλλού (Κ.Κ.Φ.Γ.Κ.)² βρίσκεται στον Κορδαλλό στην Αθήνα, στην οδό Σόλωνος 2 κάθετα στη λεωφόρο Γρηγορίου Λαμπράκη και απέναντι από τη Δικαστική Φυλακή Κορδαλλού, όπου κρατούνται άντρες. Κατασκευάστηκε το 1974 κι ανήκει στο Δημόσιο. Πέρα από τη Δικαστική Φυλακή Θεσσαλονίκης που εδρεύει στα Διαβατά και τη Δικαστική Φυλακή Νεάπολης στην Κρήτη, που φιλοξενούν μικρό κάθε φορά αριθμό υπόδικων κυρίως γυναικών ή κρατουμένων που βρίσκονται εκεί λόγω μεταγωγής, περί των τριάντα και δέκα ατόμων αντίστοιχα, η Κλειστή Κεντρική Φυλακή Γυναικών Κορδαλλού αποτελεί τον κύριο χώρο στην Ελλάδα όπου κρατούνται γυναίκες. Ο εγκλεισμός της συντριπτικής πλειοψηφίας των γυναικών στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. πρακτικά σημαίνει ότι συχνά οι κρατούμενες βρίσκονται πολύ μακριά από τον τόπο διαμονής τους και η επαφή τους με τα παιδιά τους γίνεται ιδιαίτερα δυσχερής. Στην Ελλάδα, επιπλέον, δεν υπάρχει ούτε νοσοκομείο ή ψυχιατρική φυλακή γυναικών ούτε φυλακή για ανήλικα κορίτσια, με αποτέλεσμα να οδηγούνται στον ίδιο και μοναδικό διαθέσιμο για το σκοπό αυτό χώρο όλες οι περιπτώσεις καταδικασμένων ή υπόδικων γυναικών και νεαρών κοριτσιών, παραγνωρίζοντας τις ιδιαίτερες ανάγκες του κάθε ατόμου και πολλαπλασιάζοντας τα ήδη υπάρχοντα προβλήματα στη λειτουργία της φυλακής.

Όσον αφορά το εσωτερικό της, η Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. διαθέτει χώρους διοικητικούς (γραφεία, λογιστήριο, θυρωρείο κ.λ.π.), χώρους βοηθητικούς (μαγειρεία, εργαστήρια, αίθουσα επισκεπτηρίων κ.λ.π.), χώρους αναψυχής και εκκλησιασμού (αίθουσα αναψυχής, προαύλιο, ναό), και, φυσικά, τους χώρους έκτισης της ποινής, που αποτελούν το κυρίως και μεγαλύτερο κομμάτι της φυλακής (κελιά, θάλαμοι, ειδικό κελί κράτησης λόγω πειθαρχικού παραπτώματος κ.λ.π.).

---

² Στοιχεία για την Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. συναντώνται και στις δουλειές των Δημόπουλου (1998), Θανοπούλου, Φρονίμου, Τσιλιμιγκάκη (1997), Κουράκη, Μηλιώνη (1999).

Πιο συγκεκριμένα, το εσωτερικό κομμάτι του κτιρίου όπου κρατούνται οι υπόδικες και καταδικασμένες γυναίκες αποτελείται από τρεις πτέρυγες και κάθε πτέρυγα από δύο ή τρεις ορόφους. Σε κάθε όροφο πτέρυγας, στη λεγόμενη «ακτίνα», υπάρχουν δύο θάλαμοι με διώροφα κρεβάτια-κουκέτες, δέκα κελιά, κοινόχρηστο κουζινάκι και μπάνια. Σε κάθε θάλαμο κρατούνται περίπου είκοσι, συχνά και περισσότερες γυναίκες, ενώ στα τέσσερα τετραγωνικά μέτρα του κάθε κελιού κρατούνται δύο, και σε λίγες περιπτώσεις μία, βαρυποινίτισσες συνήθως ή ανίατα ασθενείς κρατούμενες. Οι κρατούμενες είναι συνήθως χονδρικά κατανεμημένες στις ακτίνες είτε κατά την φυλετική-εθνοτική τους προέλευση, είτε ανάλογα με το έγκλημα για το οποίο έχουν καταδικαστεί. Για παράδειγμα, κατά τον ενάμιση περίπου χρόνο παρουσίας μου στη φυλακή, στην Α πτέρυγα στο ισόγειο κρατούνταν οι τσιγγάνες, στη Γ στο υπόγειο οι χρήστριες ναρκωτικών (οι «βαριές» περιπτώσεις, όπως μου διευκρίνισαν συγκρατούμενές τους), στη Β στον τρίτο όροφο οι καταδικασμένες για ανθρωποκτονίες, εμπορία ναρκωτικών κ.ο.κ. Στις «μωρομάνες», στις μητέρες, δηλαδή, παιδιών βρεφικής ηλικίας δίνεται η δυνατότητα να τα κρατήσουν μαζί τους μέσα στη φυλακή μέχρι και τη συμπλήρωση του τρίτου έτους της ηλικίας τους. Για το σκοπό αυτό στη φυλακή λειτουργεί το Παράρτημα με τη μορφή ξεχωριστής πτέρυγας που βρίσκεται δίπλα στα γραφεία της διοίκησης και αποτελείται από δεκαέξι κελιά, ενώ για τις ανάγκες των παιδιών λειτουργεί και παιδικός σταθμός.

Ο αριθμός των γυναικών που κρατείται στους ανωτέρω χώρους της φυλακής, για να περάσουμε στο ανθρώπινο δυναμικό³, σύμφωνα με το βιβλίο εισόδου υποδίκων-καταδίκων γυναικών, κυμαινόταν κατά το χρονικό διάστημα διεξαγωγής της επιτόπιας έρευνας από 370 έως 400⁴ περίπου άτομα, παρόλο που η χωρητικότητα του κτιρίου της Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. περιορίζεται στα 270 άτομα, με αποτέλεσμα να δημιουργείται πρόβλημα υπερπληθυσμού, αφού το ένα τέταρτο (1/4)

---

³ Όσον αφορά το υπαλληλικό προσωπικό, σύμφωνα με στοιχεία του 2000, στην Κλειστή Κεντρική Φυλακή Γυναικών Κορδαλλού εργαζόταν οι παρακάτω υπάλληλοι: 1 Αρχιφύλακας, 7 Υπαρχιφύλακες, 85 Σωφρονιστικοί υπάλληλοι, 12 Διοικητικοί υπάλληλοι, 2 Τεχνικοί, 1 Κλητήρας, 3 Δασκάλες, 1 Νοσηλεύτρια και 2 Κοινωνικοί Λειτουργοί (Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης 2000: 4-5, βλ. Παράρτημα ΙΙΙ).

⁴ Λόγω των συνεχών φυλακίσεων-αποφυλακίσεων ο αριθμός αυξομειώνεται διαρκώς. Για παράδειγμα, την 1/11/2001 οι κρατούμενες αριθμούσαν τις 388 και τη 16/10/2002 τις 370, σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Δικαιοσύνης. Σύμφωνα με τα τελευταία προφορικά στοιχεία που μου δόθηκαν από τον ψυχολόγο της φυλακής, στα μέσα Σεπτεμβρη του 2006 οι φυλακισμένες στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. είχαν φτάσει τις 560.

και πλέον των κρατουμένων γυναικών είναι υπεράριθμες⁵. Από το σύνολο των εγκλείστων στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. το ένα τέταρτο (1/4) περίπου είναι υπόδικες, δεν έχουν δηλαδή καταδικαστεί για το αδίκημα για το οποίο κατηγορούνται, αλλά βρίσκονται στη φυλακή εν αναμονή της εκδίκασης της υπόθεσής τους. Οι περισσότερες ήδη καταδικασμένες γυναίκες εκτίουν ιδιαίτερα μεγάλες, κακουργηματικές ποινές (πάνω από πέντε χρόνια) για διάφορα αδικήματα, όπως παράβαση του νόμου περί ναρκωτικών, κλοπές, υπεξαιρέσεις, σωματικές βλάβες, ανθρωποκτονίες κ.λ.π., ενώ οι αλλοδαπές που κρατούνται αποτελούν το ένα τρίτο (1/3) περίπου του πληθυσμού της φυλακής. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι η πλειοψηφία των κρατουμένων προέρχεται από κατώτερα κοινωνικά-οικονομικά στρώματα και διαθέτει μάλλον χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, ενώ ιδιαίτερα μεγάλος είναι και ο αριθμός των κρατουμένων που είναι μητέρες, ξεπερνώντας τα δύο τρίτα (2/3) του συνολικού πληθυσμού της φυλακής⁶.

Το ποσοστό των γυναικών κρατουμένων αντιστοιχεί το πολύ στο πέντε τοις εκατό (5%) του συνολικού ανδρικού πληθυσμού των φυλακών, γι' αυτό και στα ευρωπαϊκά κράτη και την Ελλάδα η εκτέλεση της στερητικής της ελευθερίας ποινής είναι προσανατολισμένη κυρίως στις ανάγκες των ανδρών κρατουμένων. Κατά συνέπεια, προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης και απασχόλησης σχεδιάζονται και προσφέρονται περισσότερο σε άνδρες παρά σε γυναίκες και οι δυνατότητες για εκπαίδευση και επιμόρφωση των γυναικών είναι περιορισμένες, παρά την πρόβλεψη για ισότιμη μεταχείριση των κρατουμένων από τις σωφρονιστικές αρχές (Kaiser 1995:35).

Όλες οι γυναίκες που κρατούνται στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. είναι υποχρεωμένες να συμμορφώνονται με τους κανονισμούς της φυλακής, οι οποίοι προβλέπουν μια σειρά από δικαιώματα, υποχρεώσεις και απαγορεύσεις (βλ. Παράρτημα ΙΙΙ)⁷. Ενδεικτικά, και πέρα από την πρωταρχική υποχρέωση έκτισης της ποινής τους, οι γυναίκες οφείλουν να ακολουθούν το ημερήσιο πρόγραμμα της φυλακής, να μην αποδράσουν,

---

⁵ Σύμφωνα με την Acoca, οι γυναίκες επειδή ορθά θεωρούνται λιγότερο βίαιες σε σχέση με τους άντρες κρατούμενους είναι πιο πιθανό να τοποθετηθούν από τις σωφρονιστικές αρχές πολλές μαζί σε μικρούς χώρους (1998: 63). Στην ελληνική πραγματικότητα πάντως φαινόμενα υπερπληθυσμού παρατηρούνται τόσο στη γυναικεία, όσο και στις περισσότερες αντρικές φυλακές της επικράτειας.

⁶ Για στοιχεία σχετικά με τους ανθρώπους της Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. βλ. και Κουράκης, Μηλιώνη 1999.

⁷ Οι κανόνες που ρυθμίζουν τους όρους και τις συνθήκες εκτέλεσης ποινών και μέτρων ασφαλείας κατά της ελευθερίας, σύμφωνα με το Σύνταγμα, τις διεθνείς συμβάσεις, τους νόμους και τις κανονιστικές πράξεις που εκδίδονται κατ' εξουσιοδότησή τους περιλαμβάνονται στο Σωφρονιστικό Κώδικα που κυρώθηκε από το νόμο 2776/1999 (ΦΕΚ Α 291).

να μην προσβάλλουν τη γενετήσια ελευθερία, τη σωματική ή ψυχική ακεραιότητα άλλου προσώπου, να μην οργανώνουν παράνομα παιχνίδια, να μην κατέχουν απαγορευμένα από τον κανονισμό είδη, να μην παραπονιούνται συχνά χωρίς λόγο, να μη συκοφαντούν τους/τις υπαλλήλους της φυλακής ή συγκρατούμενές τους κ.ο.κ. Οποιαδήποτε μη συμμόρφωση με τους κανονισμούς της φυλακής, ή με νόμιμη εντολή του προσωπικού της, συνιστά πειθαρχικό παράπτωμα που επιφέρει πειθαρχική ποινή επιβαλλόμενη από το Συμβούλιο της Φυλακής. Ως πειθαρχική ποινή μπορεί να διαταχθεί ο περιορισμός της κρατούμενης σε ειδικό κελί κράτησης, η μεταγωγή της, η απαγόρευση συμμετοχής της για ορισμένο χρονικό διάστημα σε εργασία ή σε πρόγραμμα επαγγελματικής κατάρτισης και η επιβολή βαθμών ποινής. Οι βαθμοί ποινής είναι ανάλογοι του παραπτώματος στο οποίο κατηγορείται ότι έχει υποπέσει η κρατούμενη και λαμβάνονται υπόψη ως ανασταλτικοί παράγοντες για τη χορήγηση άδειας ή με όρους απόλυσής της.

Ο κανονισμός της φυλακής και ο σωφρονιστικός κώδικας αναγνωρίζουν και ορισμένα δικαιώματα των φυλακισμένων γυναικών όσον αφορά την επικοινωνία τους με το ευρύτερο κοινωνικό και οικογενειακό περιβάλλον, η οποία επιτελείται κυρίως μέσω του επισκεπτηρίου, των τηλεφωνικών συνδιαλέξεων, της αλληλογραφίας και των αδειών (βλ. Παράρτημα ΙΙΙ).. Σύμφωνα με το σωφρονιστικό κώδικα, επισκέψεις μπορεί να δέχεται η κρατούμενη τουλάχιστον μια φορά τη βδομάδα από συγγενείς της μέχρι και τετάρτου βαθμού⁸ και το λιγότερο για μισή ώρα στην αίθουσα επισκεπτηρίου, που είναι μια αίθουσα μακρόστενη κομμένη στη μέση από ένα πυκνό συρμάτινο πλέγμα (σήτα) που δυσχεραίνει την επικοινωνία κρατουμένων και επισκεπτών πρακτικά και ψυχολογικά. Για το λόγο αυτό, και κατόπιν συνεννόησης με την κοινωνική υπηρεσία, επιτρέπεται το ελεύθερο, χωρίς σήτα, επισκεπτήριο με τα παιδιά, το σύζυγο και τους γονείς της κρατούμενης. Επισκέψεις από το δικηγόρο⁹ της μπορεί να δέχεται όσες φορές και για όση ώρα θέλει στην αίθουσα των συνηγόρων, που δεν έχει συρμάτινο πλέγμα. Η κρατούμενη μπορεί, επίσης, να δεχτεί επισκέψεις και από άλλα άτομα, εάν κριθεί ότι μπορούν να ασκήσουν ευεργετική επίδραση σ' αυτήν και χορηγηθεί γι' αυτό ρητή, ειδική άδεια

---

⁸ Οι ώρες και ημέρες επισκεπτηρίου για τους συγγενείς είναι: Δευτέρα: 15:00-17:30, Τετάρτη: 15:00-17:30 και Παρασκευή: 8:30-11:00 (βλ. Παράρτημα ΙΙΙ).

⁹ Οι ώρες επισκεπτηρίου για τους δικηγόρους είναι: Δευτέρα: 9:00-11:00, Τρίτη: 9:00-11:00 και 15:00-17:00, Πέμπτη: 9:00-11:00 και 15:00-17:00 και Παρασκευή: 15:00-17:00 (βλ. Παράρτημα ΙΙΙ).

από το Συμβούλιο της Φυλακής¹⁰ ή από τον Υπουργό Δικαιοσύνης. Για τις τηλεφωνικές της συνομιλίες η φυλακισμένη μπορεί να χρησιμοποιεί τα καρτοτηλέφωνα που βρίσκονται στους κοινόχρηστους χώρους της φυλακής, και κατ' αυτόν τον τρόπο πολλές μητέρες επικοινωνούν καθημερινά με τα παιδιά τους και με όποιον άλλο το επιλέγουν, ενώ της επιτρέπεται, χωρίς περιορισμό, να αποστέλλει και να δέχεται γράμματα και τηλεγραφήματα, το περιεχόμενο του φακέλου των οποίων ελέγχεται μπροστά στην κρατούμενη. Το περιεχόμενο του κειμένου δεν ελέγχεται εκτός από εξαιρετικές περιπτώσεις, εάν κριθεί για παράδειγμα ότι λόγοι ασφαλείας το επιβάλλουν ή για να εξακριβωθούν ιδιαίτερα σοβαρά εγκλήματα.

Εάν πληρούνται οι προϋποθέσεις του νόμου¹¹, η κατάδικη μόνο κρατούμενη, κι όχι η υπόδικη, δικαιούται να πάρει άδεια απουσίας από τη φυλακή, η οποία μπορεί να διαρκέσει από μια έως οχτώ ημέρες κάθε φορά και να φτάσει τις σαράντα ημέρες συνολικά για έναν χρόνο, ημέρες που θεωρούνται ως χρόνος έκτισης. Σκοπός της άδειας είναι η περιστασιακή ανακούφιση της κρατούμενης από το φορτίο του εγκλεισμού και η σταδιακή επανένταξή της στην κοινωνία μετά την αποφυλάκισή της. Μέσα από τις άδειες της δίνεται η ευκαιρία να περάσει λίγο χρόνο με τα παιδιά της και με το οικογενειακό και/ή φιλικό της περιβάλλον γενικότερα, μετριάζοντας λίγο την απομόνωση του εγκλεισμού. Η επαναφορά, ωστόσο, στο χώρο και τις συνθήκες της φυλακής επιφέρει ενίοτε συντριπτικά πλήγματα στη συναισθηματική και ψυχική υγεία της. Εκτός από την παραπάνω τακτική άδεια, η κρατούμενη μπορεί να πάρει και εκπαιδευτική άδεια για να ξεκινήσει ή να συνεχίσει την εκπαίδευσή της σε όλες τις βαθμίδες της (πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια, τριτοβάθμια), αλλά και έκτακτη άδεια σε περίπτωση που συντρέχει έκτακτη και επείγουσα ανάγκη, όπως η ανάγκη να παραστεί στην κηδεία μέλους της οικογενείας της.

Τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των κρατουμένων γυναικών, καθώς και το γενικότερο ισχύον κατά τη διεξαγωγή της έρευνας θεσμικό πλαίσιο της φυλακής

---

¹⁰ Κατά τους πρώτους μήνες της επιτόπιας έρευνας στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. και ανεξάρτητα από αυτήν μου είχε χορηγηθεί η συγκεκριμένη ειδική άδεια για να επισκέπτομαι γνωστό μου κρατούμενο στο Ψυχιατρείο Κρατουμένων Κορδαλλού.

¹¹ Οι προϋποθέσεις για τη χορήγηση τακτικής άδειας είναι: α) να μην εκκρεμεί σε βάρος της κρατούμενης ποινική διαδικασία για αδίκημα σε βαθμό κακουργήματος, β) να έχει εκτιθεί το ένα πέμπτο (1/5) της ποινής της, χωρίς ευεργετικό υπολογισμό των ημερών εργασίας. Αν η κρατούμενη έχει καταδικαστεί σε ισόβια κάθειρξη, η κράτησή της πρέπει να έχει διαρκέσει τουλάχιστον οχτώ χρόνια. Αν η ισόβια κάθειρξη προέρχεται από μετατροπή μη εκτελεσθείσας θανατικής ποινής, η κράτησή της πρέπει να έχει διαρκέσει τουλάχιστον δεκαπέντε χρόνια, γ) να έχει συμπληρώσει τουλάχιστον τρεις μήνες κράτησης στη φυλακή, και δ) να μη δημιουργεί βάσιμες υποψίες (υπόνοιες) ότι υπάρχει περίπτωση να διαφύγει ή να τελέσει νέα αδικήματα και ότι υπάρχει περίπτωση να κάνει κακή χρήση της άδειάς της (βλ. Παράρτημα ΙΙΙ).

ρυθμίζονται και από πληθώρα άλλων διατάξεων, χωρίς να εξαντλούνται στις προαναφερθείσες. Λεπτομερέστερη αναφορά στον κανονισμό της φυλακής και στις ρυθμίσεις του Σωφρονιστικού Κώδικα, ωστόσο, για τις ανάγκες της συγκεκριμένης έρευνας δεν κρίθηκε αναγκαία. Σκόπιμο, αντίθετα, θεωρήθηκε ένα σύντομο ξεφύλλισμά τους στο κεφάλαιο αυτό, έτσι ώστε να σκιαγραφηθούν οι ιδιαίτερες, ορισμένες και περιορισμένες συνθήκες ύπαρξης των φυλακισμένων γυναικών και να διευκολυνθεί κατ' αυτόν τον τρόπο ο/η αναγνώστης να περάσει το βλέμμα, όσο και εάν αυτό είναι δυνατό, πίσω από τα κάγκελα.

2.0. Η ανθρωπολογική επιτόπια έρευνα στη φυλακή

Η επιτόπια έρευνα στην Κλειστή Κεντρική Φυλακή Γυναικών Κορδαλλού έγινε εφικτή κατόπιν παραχώρησης της απαραίτητης άδειας από τις αρμόδιες αρχές: το Συμβούλιο της Φυλακής και το Υπουργείο Δικαιοσύνης¹². Η συλλογή του υλικού στηρίχθηκε, κατά κύριο λόγο, στις προσωπικές συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν με τις, δεκαεννέα στο σύνολό τους, γυναίκες που συμμετείχαν αυτόβουλα στην έρευνα, συνεντεύξεις που πήραν τη μορφή ιστοριών ζωής. Η ερευνητική εικόνα ολοκληρώθηκε και η συμμετοχική παρατήρηση κατέστη εφικτή χάρη στη λειτουργία ενός εργαστηρίου δημιουργικής απασχόλησης μέσα στη φυλακή, του οποίου και ήμουν υπεύθυνη, από τη γέννησή του μέχρι και το πέρας της επιτόπιας έρευνας.

Η επαφή και η προσέγγιση των ανθρώπων, αλλά και του ίδιου του υλικού που προέκυψε από την επιτόπια έρευνα είναι, ενδεικτικά, ορισμένα από τα θέματα που με απασχόλησαν περισσότερο. Τα μεθοδολογικά, δεοντολογικά και ηθικά ζητήματα που κλήθηκα να αντιμετωπίσω εντός και εκτός φυλακής είναι αναμφισβήτητα περισσότερα, η ρητά διατυπωμένη ανάγκη των γυναικών να μιλήσουν μεγαλύτερη κι ακόμα πιο μεγάλο το χρέος της ανθρωπολόγου να δώσει βήμα στο λόγο τους. Οι ίδιες οι αντιξοότητες που συναντώνται στο πεδίο, άλλωστε, δε θα πρέπει να αντιμετωπίζονται μόνο ως εμπόδια που πρέπει να υπερπηδηθούν, αλλά επιπλέον και ως στοιχεία και πληροφορίες που πρέπει να συλλεχθούν, αφού ουσιαστικά αποτελούν τα συμφραζόμενα μέσα στα οποία είναι αναγκασμένες να ζουν και να διαπραγματεύονται τον εαυτό τους οι γυναίκες αυτές.

---

¹² Σχετικά με ζητήματα πρόσβασης στο ερευνητικό πεδίο βλ. και Burgess 1985: 31-52.

2.1. «Εμείς αμάν κάνουμε να βγούμε κι αυτή παρακαλούσε για να μπει!»

Η διαδικασία που ακολουθείται για να χορηγηθεί η άδεια εισόδου στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. για τη διεξαγωγή επιτόπιας έρευνας είναι η εξής: Αρχικά η αίτηση που περιγράφει την ερευνητική υπόθεση κατατίθεται στο Συμβούλιο της Φυλακής, το οποίο αποτελείται από τη διευθύντρια της φυλακής, τον αρμόδιο εισαγγελέα και την παλαιότερη κοινωνική λειτουργό που εργάζεται στο ίδρυμα. Το Συμβούλιο της Φυλακής γνωμοδοτεί επί της αιτήσεως και στη συνέχεια αποστέλλει τη γνωμοδότησή του στη Διεύθυνση Σωφρονιστικής Αγωγής Ενηλίκων του Υπουργείου Δικαιοσύνης, το οποίο, με τη σειρά του, λαμβάνει και κοινοποιεί την απόφασή του στο Συμβούλιο της Φυλακής. Στην πράξη το Υπουργείο Δικαιοσύνης αποφασίζει σύμφωνα, συνήθως, με τη γνωμοδότηση του Συμβουλίου της Φυλακής και αναλόγως δέχεται ή απορρίπτει, ολικά ή εν μέρει, την αίτηση που του έχει υποβληθεί.

Με τα παραπάνω δεδομένα ξεκίνησε και η παρούσα έρευνα. Την αίτηση για τη χορήγηση άδειας εισόδου στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. για τη διεξαγωγή της έρευνας την έστειλα στη διευθύντρια της φυλακής με φαξ, όπως μου είχε η ίδια υποδείξει σε τηλεφωνική μας συνομιλία, στις 10 Οκτώβρη 2001, και η τελική απάντηση του Υπουργείου μου γνωστοποιήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2001, ένα μήνα μετά. Το χρονικό αυτό διάστημα ήταν κρίσιμο, καθώς μια ενδεχόμενη αρνητική απάντηση θα σήμαινε τον αποκλεισμό μου από την κεντρική γυναικεία φυλακή της Ελλάδας και, κατά συνέπεια, τη ματαίωση της έρευνας. Ευτυχώς η αίτηση κρίθηκε εν μέρει θετικά¹³ δίνοντάς μου την ευκαιρία να προσεγγίσω τις φυλακισμένες μητέρες, οι οποίες αργότερα θα έβρισκαν πολύ διασκεδαστική την επιμονή να μου επιτραπεί να μπω στη φυλακή, φωνάζοντας γελώντας «εμείς αμάν κάνουμε να βγούμε κι αυτή παρακαλούσε για να μπει!».

Μια άλλη δυσκολία που συναντά η ανθρωπολόγος στο δρόμο προς τη φυλακή είναι ότι ουσιαστικά δεν της παρέχεται η δυνατότητα διενέργειας προέρευνας στο πεδίο, έτσι ώστε να διαμορφωθεί κατάλληλα ο ερευνητικός της ορίζοντας. Επιπλέον, και μετά το πέρας της έρευνας, εφόσον, βέβαια, έγινε

---

¹³ Η απάντηση του Υπουργείου αναφέρει ρητά ότι επιτρέπεται η είσοδος στη φυλακή «για τη διεξαγωγή επιστημονικής και ανθρωπολογικής έρευνας, μόνο με τη συμπλήρωση **γραπτών** ερωτηματολογίων από τις κρατούμενες που θα επιλεγούν υπό την καθοδήγηση της κοινωνικής υπηρεσίας» (η έμφαση στο έγγραφο του Υπουργείου). Οι παραπάνω όροι, ωστόσο, αμβλύθηκαν ύστερα από επεξήγησή μου ότι δεν μπορεί να νοηθεί ανθρωπολογική έρευνα μόνο με τη συμπλήρωση τυποποιημένων γραπτών ερωτηματολογίων, και επετράπη από την κοινωνική υπηρεσία η άμεση επαφή και η διενέργεια προσωπικών συνεντεύξεων με τις κρατούμενες.

καταρχήν δεκτή η αίτηση για χορήγηση άδειας εισόδου στη φυλακή, δεν είναι δυνατή η κατά βούληση επιστροφή στο πεδίο για τη συμπλήρωση του ερευνητικού υλικού. Τέλος, δεν πρέπει να παραβλεφθεί και η δυνατότητα του Συμβουλίου της Φυλακής να αποφασίσει, εν εξελίξει της έρευνας, την ανά πάσα στιγμή απομάκρυνση της ερευνήτριας από το πεδίο, επειδή κρίνει ότι για λόγους ασφαλείας, για παράδειγμα, δεν μπορούν να συνεχιστούν οι επισκέψεις στη φυλακή και οι συνομιλίες με τις κρατούμενες. Με λίγα λόγια, η ανθρωπολόγος, στην προσπάθεια για τη συλλογή του ερευνητικού της υλικού, βαδίζει πάνω σε τεντωμένο σκοινί.

Η ίδια η ερευνητική υπόθεση προκειμένου να εγκριθεί απ' τους αρμόδιους φορείς δε μένει ανεπηρέαστη. Οι περισσότερες εμπειρικές μελέτες διεξάγονται από ερευνητές/τριες των οποίων η πρόσβαση στις φυλακές και σε ορισμένες χώρες και η άδεια ακόμη και για να δημοσιεύσουν σχετικά με τη μέθοδο και τα ευρήματά τους εξαρτώνται από την έγκριση της κυβέρνησης (Carlen 1994: 135, 136). Η διαδικασία απόκτησης πρόσβασης συνεπάγεται συνεχείς διαπραγματεύσεις και επαναδιαπραγματεύσεις (Burgess 1985: 45). Η εξάρτηση αυτή των κοινωνικών ερευνητών από τους «κλειδοκράτορες»¹⁴ της φυλακής συχνά τους αναγκάζει να παρουσιάζουν ακίνδυνες για την εξουσία ερευνητικές υποθέσεις, προκειμένου οι πύλες της φυλακής να παραμείνουν ανοιχτές (Carlen 1994). Στην αντίθετη περίπτωση, η αίτηση για τη διεξαγωγή στη φυλακή μιας έρευνας που θα μπορούσε να φανεί ενοχλητική, είτε στο Συμβούλιο της Φυλακής, είτε στο Υπουργείο Δικαιοσύνης, κινδυνεύει να καταλήξει στο καλάθι των αχρήστων. Εδώ υπάρχει ένα δίλημμα: επιλέγεις και ακολουθείς μια «ενοχλητική» ερευνητική υπόθεση και δεν (ξανα)μπαίνεις στη φυλακή, ή αποφεύγεις τη ριζοσπαστική κριτική για να μένει η πόρτα της φυλακής ανοιχτή στην έρευνα; Όποια επιλογή και αν προκρίνει ο/η κάθε ερευνητής/τρια η διαπίστωση παραμένει πως όσο οι έρευνες στη φυλακή θα επιδιώκουν να είναι ανώδυνες για τις αρχές, δε θα γίνει πρόοδος προς την κατεύθυνση της κατανόησης της τιμωρητικής της λειτουργίας και της κατάργησής της (Carlen 1994: 137).

---

¹⁴ Στο κείμενο της Carlen (1994), του Burgess (1985) κ.ά. αναφέρονται ως *gatekeepers*. Κατά τον Burgess «κλειδοκράτορες» είναι τα άτομα εκείνα σε ένα ίδρυμα ή οργανισμό που έχουν την εξουσία να επιτρέψουν ή να αποτρέψουν την πρόσβαση σε ανθρώπους ή καταστάσεις για τις ανάγκες της έρευνας (1985: 48).

2.2. Συλλογή στοιχείων στην «Κορδαλλού»

Η επιτόπια έρευνα για τις κρατούμενες μητέρες ξεκίνησε το Σεπτέμβριο του 2001 στην Αθήνα, και οι τακτικές επισκέψεις στην «Κορδαλλού», όπως πολλές κρατούμενες αποκαλούν την Κλειστή Κεντρική Φυλακή Γυναικών Κορδαλλού, άρχισαν να πραγματοποιούνται λίγο αργότερα, το Νοέμβριο του 2001, κατόπιν της σχετικής άδειας του Υπουργείου Δικαιοσύνης. Μέσα στην επόμενη βδομάδα από την πρώτη μου επίσκεψη στη φυλακή μοιράστηκε σε φυλακισμένες μητέρες μια «Πρόσκληση Συμμετοχής σε Έρευνα» που ανακοίνωνε το περιεχόμενο της έρευνας και τις προσκαλούσε να πάρουν μέρος σ' αυτήν οικειοθελώς και με διασφαλισμένη την ανωνυμία τους¹⁵. Η επίσημη πρόσκληση επιδόθηκε σε ορισμένο αριθμό γυναικών, ύστερα από συνεννόηση με την κοινωνική υπηρεσία και σύμφωνα με τις επιταγές του Υπουργείου, στη συνέχεια, ωστόσο, κλήθηκαν προφορικά να συμμετάσχουν κι άλλες κρατούμενες. Οι περισσότερες γυναίκες που πήραν την πρόσκληση δέχτηκαν να μου μιλήσουν, ορισμένες από αυτές, όμως, είτε αποφυλακίστηκαν, είτε άλλαξαν γνώμη μέχρι το πέρας της επιτόπιας έρευνας, ενώ τελικά ζήτησαν με δική τους πρωτοβουλία να συμμετάσχουν και άλλες που άκουσαν θετικά σχόλια για την έρευνα από συζητήσεις μέσα στη φυλακή.

Η επιτόπια έρευνα ολοκληρώθηκε τέλος Ιανουαρίου του 2003. Το βάρος δόθηκε στις συνομιλίες μας και στο λόγο των ίδιων των φυλακισμένων μητέρων, στις ιστορίες της ζωής τους¹⁶, έτσι ώστε να αναδειχθούν, μέσα από την υποκειμενικότητα της βιωμένης εμπειρίας, τον αφηγηματικό λόγο και τις μη λεκτικές αναπαραστάσεις, οι αντιλήψεις των γυναικών σχετικά με τις πολιτικές, κοινωνικές και προσωπικές συνθήκες της ύπαρξής τους. Το νόημα κατασκευάζεται μόνο διυποκειμενικά και πάντα μέσω πολιτισμικά επεξεργασμένων σωματικών και μη, προδιαθέσεων (Παπαγαρουφάλη 2002: 34)¹⁷. Ο αφηγηματικός λόγος, ως πεδίο συνάντησης της υποκειμενικότητας με τον πολιτισμό, αποτελεί και το κατεξοχήν πεδίο όπου μπορούμε να προσεγγίσουμε τους τρόπους με τους οποίους τα άτομα νοηματοδοτούν τον κόσμο (Ρήγα, Τρινταφυλλίδου 2001: 3). Η μεγάλη αρετή της

---

¹⁵ Το πλήρες κείμενο της «Πρόσκλησης Συμμετοχής σε Έρευνα» παρατίθεται στο Παράρτημα Ι.

¹⁶ Για μια ιστορική-βιβλιογραφική ανασκόπηση σχετικά με τη βιογραφική προσέγγιση, την αφήγηση ζωής (*life story*) και την ιστορία ζωής (*life history*) και τα πλεονεκτήματα και τις αδυναμίες της μεθόδου βλ. Bertaux 1981α, Θανοπούλου, Πετρονάτη 1987.

¹⁷ Σύμφωνα με την Παπαγαρουφάλη, η ίδια η γλώσσα είναι μια κοινωνικά επηρεασμένη «λεκτική χειρονομία», μία από τις πολλές, διαφορετικές «εμπειρίες» που ζούμε συνεχώς μέσα στο μη γραμμικό χρόνο (2002), «μία από τις πολλές δυνατές χρήσεις [ή γλώσσες] του σώματός μας» (Csordas, 1990:25).

βιογραφικής προσέγγισης εντοπίζεται, μεταξύ άλλων, στο γεγονός ότι παρέχει μια εσωτερική εικόνα της ζωής του υποκειμένου, μια πλευρά που δεν είναι απόλυτα εμφανής ούτε απόλυτα δημόσια, με την επιφύλαξη ότι είναι, πάντα, πολύ πιθανό «το υποκείμενο να μην βρίσκεται σε θέση ή να μη θέλει να αποκαλύψει στην ερευνήτρια ορισμένα πράγματα από τη ζωή του» (Caron 1997: 18-19).

Αρχικά πραγματοποιήθηκαν ελεύθερες συνεντεύξεις με τις γυναίκες¹⁸, με λίγες από μέρους μου υποστηρικτικές παρεμβάσεις που σκοπό είχαν να ξεκαθαρίσουν σημεία που δεν ήταν τελείως κατανοητά ή να βοηθήσουν να προχωρήσει μια κουβέντα που θα μπορούσε ίσως να ολοκληρωθεί και να εξελιχθεί¹⁹. Κατόπιν, όλες οι κρατούμενες κλήθηκαν να συμμετέχουν στο «εργαστήρι δημιουργικής απασχόλησης» που λειτούργησε από τον Απρίλιο του 2002 μέσα στη φυλακή²⁰, όπου ήταν δυνατή η συναναστροφή μου με τις γυναίκες και η παρατήρηση των διαπροσωπικών τους σχέσεων, σύμφωνα και με τους κώδικες της φυλακής, μέσα στο χώρο όπου είναι αναγκασμένες να ζουν.

Κατά τη διάρκεια των επισκέψεών μου στη φυλακή είχα, επίσης, την ευκαιρία να κουβεντιάσω παρεμπιπτόντως στους διαδρόμους, στο θυρωρείο και στις αίθουσες με μερικές/ούς σωφρονιστικούς υπαλλήλους, παίρνοντας έτσι ένα πλάνο κι απ' τη δική τους οπτική γωνία, και κυρίως με τις κοινωνικές λειτουργούς. Επίσημα δε διεξήχθησαν συνεντεύξεις με μέλη του προσωπικού της φυλακής για να μη διαταραχθεί η σχέση εμπιστοσύνης που είχε καλλιεργηθεί με τις κρατούμενες, να μην τους δημιουργηθεί η υπόνοια ότι κοινοποιώ το περιεχόμενο των συζητήσεών μας ή τα τεκταινόμενα κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του εργαστηρίου στη διεύθυνση της φυλακής. Οι συζητήσεις, που, παρ' όλα αυτά, λάμβαναν χώρα με τις κοινωνικές λειτουργούς, κυρίως, αλλά και με τις φύλακες, ήταν αρκετά βοηθητικές, δεδομένου και του ότι δε μου επιτράπηκε η πρόσβαση στους φακέλους των κρατουμένων, γιατί, πέρα από τις γενικότερες πληροφορίες που μου παρείχαν για τη

---

¹⁸ Ο Duverger διακρίνει ειδική κατηγορία συνεντεύξεων τις «συνεντεύξεις των φυλακισμένων». Όπως παρατηρεί, λίγο γενικευτικά ίσως: «Πρόκειται για μια μέθοδο η οποία χρησιμοποιείται σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Οι φυλακισμένοι βρίσκονται σε μια κατάσταση διαθεσιμότητας (εάν μπορούμε να το διατυπώσουμε κατ' αυτόν τον τρόπο), διότι η συμμετοχή τους σε μια συνέντευξη αποτελεί για αυτούς, κατά κάποιον τρόπο, διασκέδαση και διατίθενται ευχαρίστως σε αυτό το πείραμα» (1978: 249).

¹⁹ Κατά τον Bertaux: «...μια καλή συνέντευξη, κι ακόμη περισσότερο, μια καλή ιστορία ζωής, είναι εκείνη στην οποία ο συνεντευξιζόμενος αναλαμβάνει τον έλεγχο της όλης συνέντευξης και μιλά ελεύθερα.... Είναι φυσικά χρήσιμο να έχει κανείς έναν οδηγό για τη συνέντευξη στο πίσω μέρος του μυαλού του» (1981β: 39).

²⁰ Το «εργαστήρι δημιουργικής απασχόλησης» στελεχωνόταν από ομάδα εθελοντριών κι αποτέλεσε κομμάτι των δραστηριοτήτων της, επί σειρά ετών παρεμβαίνοντας στο χώρο της φυλακής, μη κυβερνητικής οργάνωσης «ΑΡΣΙΣ» (οργάνωση κοινωνικής υποστήριξης νέων).

λειτουργία και την πραγματικότητα της φυλακής, περιλάμβαναν και μια προφορική γενική αναφορά στο φάκελο της γυναίκας που επρόκειτο να συναντήσω κάθε φορά. Αυτές ήταν και οι μόνες πληροφορίες που είχα για τις συνομιλήτριές μου από την πλευρά της διοίκησης της φυλακής πριν τις συναντήσεις, και συνέβαλαν ουσιαστικά στην τελική διαμόρφωση του δείγματος της έρευνας.

Σημαντικές επαφές και συζητήσεις πραγματοποιήθηκαν και έξω από το χώρο της γυναικείας φυλακής, με εθελόντριες και εθελοντές της «ΑΡΣΙΣ» και του Ερυθρού Σταυρού που επισκέπτονται την Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. και το Ειδικό Κατάστημα Κράτησης Νέων (ΕΚΚΝ) Αυλώνα, με εργαζόμενες/ους στο Υπουργείο Δικαιοσύνης, στη Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, στο ΚΕΘΕΑ (Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων), όσον αφορά τις δραστηριότητές του που σχετίζονται με τις γυναικείες φυλακές, με μέλη του προσωπικού του Ψυχιατρείου Κρατουμένων και της Δικαστικής Φυλακής Κορδαλλού, αλλά και με κατοίκους και μαγαζάτορες της περιοχής του Κορδαλλού. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες ήταν και οι συζητήσεις με άντρες πρώην κρατούμενους που μου άνοιξαν για λίγο την πύλη των ανδρικών φυλακών, καθώς και μια συνέντευξη που πραγματοποιήθηκε έξω από το χώρο της φυλακής με την παιδοψυχολόγο που παρακολουθούσε τα παιδιά μιας πληροφορήτριας, η οποία ήταν καταδικασμένη για τη δολοφονία του άντρα της και πατέρα των παιδιών.

Πηγή πληροφοριών σε έντυπη μορφή αποτέλεσε η ισχύουσα νομοθεσία σχετικά με την έκτιση των ποινών και ειδικά ο Σωφρονιστικός Κώδικας 2776/1999 και ο εσωτερικός κανονισμός της φυλακής. Η καλή γνώση των διατάξεων που ρυθμίζουν τη λειτουργία της Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. διευκόλυνε την παρατήρηση της εφαρμογής τους στην πράξη, αλλά και των παρατυπιών της πράξης. Τα στατιστικά στοιχεία του Υπουργείου Δικαιοσύνης παρουσιάζουν μια όψη της σωφρονιστικής πραγματικότητας των τελευταίων χρόνων σε αριθμούς. Στις καθημερινές εφημερίδες και τα περιοδικά, απ' την άλλη, αντικατοπτρίζεται μια διαφορετική εικόνα της σωφρονιστικής πραγματικότητας και των κρατουμένων, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και μεταφέρεται στην κοινή γνώμη, διαιωνίζοντας συνήθως το «μύθο» της φυλακής. Μια πιο κριτική, έως καταργητική, θεώρηση του θεσμού της φυλακής μπορεί να βρεθεί σε ανεξάρτητες εκδόσεις και αφιερώματα πολιτικών συλλογικοτήτων και ατόμων, όπως η έκδοση, στις αρχές της δεκαετίας του '80, του περιοδικού «Της Φυλακής» που επιμελούνταν γνωστή δικηγόρος της Αθήνας. Τέλος, κατά τη συλλογή των στοιχείων, εκτιμήθηκε και το υλικό βιντεοταινιών-ντοκιμαντέρ. Ενδεικτικά αναφέρονται «Το σπίτι του Κάιν»

(Καρακέπελης Χρήστος, 2000) και «Τα περιστερία του Κορδαλλού» (Στεφανή Εύα, τέταρτη εκπομπή της σειράς «Κλειστοί Χώροι», Σεπτέμβρης 2001, NET).

Πέρα από τη σημασία των παραπάνω επαφών και του έντυπου/οπτικοακουστικού υλικού για τη συγκρότηση μιας εισαγωγικής εικόνας για τη γυναικεία, κυρίως, φυλακή, ειδικά πριν μπορέσω αυτοπροσώπως να προσεγγίσω το χώρο και τους ανθρώπους της, η έρευνα επικεντρώνεται τελικά στο λόγο και τις πράξεις των ίδιων των φυλακισμένων μητέρων, όπως αυτός ξεδιπλώνεται μέσα από τις συνεντεύξεις και τη συμμετοχή τους στο εργαστήρι.

2.2.1. Οι συνεντεύξεις με τις φυλακισμένες μητέρες

Μετά τη γνωστοποίηση της έναρξης της έρευνας και τη ρητή συναίνεση των γυναικών να συμμετάσχουν σ' αυτήν αποδεχόμενες είτε την αρχική ή μια μεταγενέστερη πρόσκληση συμμετοχής, είτε ζητώντας το με δική τους πρωτοβουλία, άρχισαν να πραγματοποιούνται οι συνεντεύξεις για ένα χρονικό διάστημα που διήρκεσε από το Νοέμβριο του 2001 μέχρι και τον Απρίλιο του 2002. Κατά το χρονικό αυτό διάστημα επισκεπτόμουν τη φυλακή κάθε Τρίτη, Πέμπτη και Σάββατο, από τις 9:30 το πρωί έως και τις 12:00 το μεσημέρι περίπου. Αφού άλλαζα δύο μέσα μαζικής μεταφοράς έφτανα στον Κορδαλλό, έξω από τη σιδερένια πόρτα της φυλακής και χτυπούσα το κουδούνι. Ένα πολύ μικρό παραθυράκι στο ύψος του προσώπου άνοιγε και ο/η σωφρονιστικός υπάλληλος που είχε υπηρεσία στο θυρωρείο εκείνη την ώρα με ρωτούσε ποια είμαι και τι θέλω. Κατόπιν ξεκλείδωνε την πόρτα για να μπω. Όσο περνούσε ο καιρός, βέβαια, και με γνώριζαν οι υπάλληλοι της πόρτας, αρκούσε να ανοίξουν το παραθυράκι και να με δουν για να ανοίξουν. Ως επισκέπτρια έπρεπε να αφήσω την αστυνομική μου ταυτότητα στο θυρωρείο και να καταγραφώ με αύξοντα αριθμό στο βιβλίο όπου καταχωρούνται καθημερινά όλοι οι επισκέπτες που μπαίνουν και βγαίνουν από τη φυλακή, και όπου αναφέρεται το ονοματεπώνυμο, ο ακριβής χρόνος εισόδου και εξόδου αντίστοιχα, και ο λόγος της επίσκεψης (π.χ. «έρευνα», «συνήγορος», «ΑΡΣΙΣ» κ.ο.κ.). Μετά την τυπική αυτή διαδικασία κατευθυνόμουν δεξιά στο διάδρομο μετά το θυρωρείο και πριν την κεντρική κιγκλίδα, προς τους διοικητικούς χώρους και το γραφείο της κοινωνικής υπηρεσίας.

Στο γραφείο της κοινωνικής υπηρεσίας κουβεντιάζαμε για το ποια κρατούμενη θα μπορούσε να μου μιλήσει τη συγκεκριμένη ημέρα, ανάλογα και με το αν έλειπε σε άδεια, ασθενούσε ή είχε οποιοδήποτε άλλο κώλυμα. Κατόπιν, μία από τις κοινωνικές λειτουργούς επικοινωνούσε μέσω της εσωτερικής γραμμής της

φυλακής είτε με την πτέρυγα ή με το χώρο εργασίας της κρατούμενης, καλώντας την τις πρώτες εβδομάδες ειδικά να έρθει στο γραφείο της κοινωνικής υπηρεσίας για να κάνουμε εκεί την πρώτη γνωριμία, είτε διαμήνυε στον/ην υπάλληλο του θυρωρείου να την καλέσει στην κιγκλίδα μέσω του μεγαφώνου της φυλακής. Κατά τις επισκέψεις του Σαββάτου, ημέρα κατά την οποία οι κοινωνικές λειτουργοί δεν εργαζόταν, η παραπάνω διαδικασία παραλειπόταν και καλούσα απευθείας από το μεγάφωνο του θυρωρείου την κρατούμενη που ήθελα να συναντήσω.

Κρίνοντας ότι έχει μεγάλη σημασία το πώς και από ποιόν καλούνται οι γυναίκες να συμμετάσχουν στην έρευνα επεδίωξα και κατάφερα μετά από ολιγόμηνη παρουσία στη φυλακή, να κάνω η ίδια τις ανακοινώσεις από το μεγάφωνο. Η αυταρχική κλήση ρουτίνας συγκεκριμένων σωφρονιστικών υπαλλήλων «Δέμελη στην κιγκλίδα, Δέμελη στην κιγκλίδα!», που επηρέαζε την προσέλευση και τη μετέπειτα στάση των κληθεισών γυναικών, υποκαταστάθηκε κατ' αυτόν τον τρόπο με μια πιο ευγενική πρόσκληση προς την κρατούμενη (π.χ. «παρακαλείται η κυρία Δέμελη να έρθει στην κιγκλίδα για την έρευνα»). Ανεξάρτητα από τον τρόπο κλήσης, αν η γυναίκα δεχόταν να μιλήσουμε, συνοδευόταν από μια σωφρονιστική υπάλληλο στο χώρο που μου παραχωρούσε η διεύθυνση της φυλακής, τις συγκεκριμένες ώρες και μέρες, για τη διεξαγωγή της συνέντευξης.

Οι δύο διαδοχικές αίθουσες στις οποίες συναντιόμασταν, ανάλογα με το ποια ήταν διαθέσιμη, ήταν οι αίθουσες συνηγόρων και είχαν δύο πόρτες: μία για τις κρατούμενες, που συνδεόταν με τον εσωτερικό χώρο της φυλακής, και μία για τους επισκέπτες, απ' όπου εισερχόμουν εγώ στην αίθουσα. Μέσα σε κάθε αίθουσα υπήρχε ένας μεγάλος πάγκος με καρέκλες εκατέρωθεν και ένα πολύ χαμηλό διαχωριστικό τζαμάκι στο κέντρο του, που επέτρεπε τη σωματική επαφή μεταξύ μας κι έδινε τη δυνατότητα στις γυναίκες, μετά την πρώτη μας συνάντηση κατά κανόνα, και αφού είχε δημιουργηθεί μια στοιχειώδης οικειότητα, να μου δίνουν με ευκολία στα χέρια γράμματα, ζωγραφιές και φωτογραφίες των παιδιών τους. Η σωφρονιστική υπάλληλος, αφού ξεκλείδωνε την πόρτα της αίθουσας και οδηγούσε μέσα την κρατούμενη, αποχωρούσε και η συνέντευξη διεξαγόταν χωρίς την παρουσία, ή την οπτική έστω επίβλεψη (π.χ. κάμερας), τη δική της ή οποιουδήποτε άλλου. Αφού ανταλλάσσαμε ονόματα και χειραψίες στο χώρο απομέναμε οι δυο μας, γεγονός που διευκόλυνε πολύ στη δημιουργία άνετου και φιλικού κλίματος μεταξύ μας. Η χειραψία έπαιξε επίσης το ρόλο της στη γνωριμία μας προσδίδοντας μια εξισωτική χροιά στη συνάντηση, μετριάζοντας την απόσταση ερευνήτριας-κρατούμενης και δίνοντας την ευκαιρία για την πρώτη μας σωματική επαφή. Η

σωματική επαφή, όπως αποδείχθηκε και αργότερα κατά τις δραστηριότητες του εργαστηρίου δημιουργικής απασχόλησης, ήταν σημαντική για πολλές γυναίκες που παρατηρούσαν ότι πολλοί απέξω επισκέπτες «σιχαίνονται να μας ακουμπήσουν». Στο εσωτερικό της φυλακής, ωστόσο, υπήρχε ενίοτε και η αντίθετη επιθετική αντίδραση στη σωματική επαφή: «μην τυχόν με ξαναακουμπήσεις καήκες», κυρίως από γυναίκες που συνήθιζαν να φέρονται εριστικά με ασήμαντες αφορμές, κι ενώ μπορεί σε διαφορετική χρονική στιγμή να είχαν καλωσορίσει τη σωματική επαφή από το ίδιο άτομο.

Οι συμμετέχουσες στις συνεντεύξεις ήταν δεκαεννέα ενήλικες μητέρες, όλες καταδικασμένες εκτός από μία που ήταν υπόδικη. Η γεωγραφική τους προέλευση, μέσα κι έξω από την Ελλάδα, παρουσίαζε μεγάλη ποικιλία (π.χ. Πελοπόννησο, Κρήτη, Αθήνα, Μπελίζ, Αλβανία, Καζακστάν), όπως επίσης και το μορφωτικό τους επίπεδο (από εντελώς αναλφάβητες, έως κάτοχος διδακτορικού διπλώματος, πτυχίων ξένων γλωσσών κ.ο.κ.) και η επαγγελματική τους ταυτότητα (τραπεζική υπάλληλος, εργάτρια, οικιακά κ.λ.π.). Στην πλειοψηφία τους, ελληνίδες και αλλοδαπές, ήταν νεαρές στην ηλικία, καταδικασμένες για ιδιαίτερα σοβαρά αδικήματα και εξέτιαν μακροχρόνιες ποινές. Όλες οι γυναίκες ήταν μητέρες ενός έως και έξι εν ζωή παιδιών, με το ένα τουλάχιστον να είναι ανήλικο. Οι δύο από αυτές ανήκαν στην κατηγορία των «μωρομάνων», κρατούνταν δηλαδή σε ειδική πτέρυγα, στο Παράρτημα, μαζί με τα μωρά τους, τα οποία αμφότερες γέννησαν κατά τη διάρκεια της έκτισης της ποινής τους και θήλαζαν την εποχή που διεξήχθη η έρευνα.. (Βλ. παρακάτω, Πίνακας 1).

Οι συνεντεύξεις ήταν όλες χειρόγραφες²¹. Κατά τη διάρκειά τους κρατούσα εκτενείς σημειώσεις, τις οποίες επεξεργαζόμουν αμέσως μετά την αποχώρησή μου από τη φυλακή. Από τη διεύθυνση δεν επιτράπηκε η χρήση μαγνητοφώνου, απαγόρευση που έβρισκε σύμφωνες και τις ίδιες τις γυναίκες, ορισμένες από τις οποίες, μάλιστα, μου δήλωσαν ξεκάθαρα ότι εάν είχα πάει με μαγνητόφωνο δε θα μου μιλούσαν καθόλου, ή θα μου έλεγαν αυτά που θεωρούσαν πως θα ήθελε η διεύθυνση να ακούσει. Αφού γινόταν οι μεταξύ μας συστάσεις, τους εξηγούσα για ποιο λόγο βρισκόμουν εκεί και τις διαβεβαίωνα για τη διασφάλιση της ανωνυμίας τους, μεταφέροντας σε ελεύθερο προφορικό λόγο την γραπτή *Πρόσκληση συμμετοχής σε έρευνα* (βλ. Παράρτημα I) και απαντώντας σε τυχόν διευκρινιστικές ερωτήσεις, οι συζητήσεις μας έπαιρναν το δρόμο τους.

---

²¹ Η απουσία μαγνητοφώνου συνηθίζεται στις έρευνες που πραγματοποιούνται σε φυλακές, βλ. και Dobash, Dobash, Gutteridge 1986: 14.

Οι συνεντεύξεις αριθμούσαν από μία έως τέσσερις ανά άτομο, κλιμακούμενης εμπιστοσύνης και οικειότητας, διαρκούσαν περίπου δύο ώρες και γινόταν, όπως προείπα, χωρίς την παρουσία δεσμοφυλάκισσας. Παρόλο που οι οχτώ από τις δεκαεννέα γυναίκες ήταν αλλοδαπές, σχεδόν όλες οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν στα ελληνικά, εκτός από τις συνεντεύξεις με μια κρατούμενη από το Μπελίζ με την οποία κουβεντιάσαμε στην αγγλική. Με ορισμένες γυναίκες, τέλος, είχαμε και τηλεφωνικές συνδιαλέξεις, ενώ με τις περισσότερες από τις δεκαεννέα αυτές μητέρες συναντηθήκαμε και στο εσωτερικό της φυλακής στο εργαστήριο δημιουργικής απασχόλησης και υπό διαφορετικές συνθήκες.

Πίνακας 1. Χαρακτηριστικά των γυναικών που συμμετείχαν στις συνεντεύξεις *

	Ψευδώνυμο	Ηλικία	Καταγωγή	Γραμματικές γνώσεις	Επάγγελμα	Αιτία καταδίκης**	Ποινή	Παιδιά
1	Μπόφι	40 και κάτι	ΗΠΑ	απόφοιτη β' βάθμιας εκπαίδευσης	διακοσμήτρια	παράβαση νόμου περί ναρκωτικών, οπλοκατοχή	κάθειρξη 11 ετών	2
2	Λίνα	31	Ελλάδα	απόφοιτη γυμνασίου	οικογενειακή επιχείρηση	άμεση συνέργια σε ανθρωποκτονία	ισόβια κάθειρξη	2
3	Μίτση	30	Ελλάδα	απόφοιτη ιδιωτικού κολλεγίου	ελεύθ. επαγγελματίας	ακάλυπτες επιταγές	φυλάκιση 3 ½ ετών	2
4	Άννα	39	Ελλάδα	απόφοιτη Ανωτάτης Δημόσιας Σχολής Εμπορικού Ναυτικού	τραπεζική υπάλληλος	απάτες	φυλάκιση 5 ετών	2
5	Κέλι	26	Ρουμανία	σχολείο μέχρι 12 ετών, από 12-16 σε ίδρυμα	καθαρίστρια, υπάλληλος σε ταβέρνα	(έργω εξύβριση ή ελαφρά σωματική βλάβη)***	φυλάκιση 9 μηνών	4 (το μικρότερο μαζί της στη φυλακή)
6	Ηλέκτρα	42	Ελλάδα	απόφοιτη β' βάθμιας εκπαίδευσης	οικογενειακή επιχείρηση	ανθρωποκτονία με πρόθεση	κάθειρξη 15 ετών	3
7	Τασούλα	40	Ελλάδα	απόφοιτη α' γυμνασίου	άεργη	άμεση συνέργια σε ανθρωποκτονία	ισόβια κάθειρξη	2
8	Νατάσα	29	Καζακστάν	απόφοιτη ΑΕΙ	διάφορα	παράβαση του νόμου περί ναρκωτικών	κάθειρξη 11 ετών	1
9	Πηνελόπη	28	Αλβανία	σταμάτησε το σχολείο 16 χρονών	αγροτικές εργασίες	ανθρωποκτονία με πρόθεση, με ενδεχόμενο δόλο	κάθειρξη 20 ετών	2
10	Χούλια	32	Μπελίζ	πήγε λίγα χρόνια σχολείο	άεργη	ανθρωποκτονία με πρόθεση	κάθειρξη 20 ετών	3

	Ψευδώνυμο	Ηλικία	Καταγωγή	Γραμματικές γνώσεις	Επάγγελμα	Αιτία καταδίκης**	Ποινή	Παιδιά
11	Βαλμπόνα	39-40	Αλβανία	πήγε λίγα χρόνια σχολείο	χειρονακτικές εργασίες	ανθρωποκτονία με πρόθεση	κάθειρξη 17 ½ ετών	3
12	Αθηνά	40 περίπου	Ελλάδα	κάτοχος διδακτορικού διπλώματος	επιστημονική συνεργάτιδα σε ΑΕΙ	υπεξαίρεση, απάτη	κακουργηματικές ποινές	1
13	Αμαλλία	31	Ελλάδα	απόφοιτη β' βάρθμιας εκπαίδευσης	οικογενειακή επιχείρηση	ανθρωποκτονία με πρόθεση	κάθειρξη 15 ½ ετών	2
14	Αγγελική	30	Αλβανία	απόφοιτη α' βάρθμιας εκπαίδευσης	καθαρίστρια	παράβαση του νόμου περί ναρκωτικών	υπόδικη εδώ και ένα έτος	3 (το μικρότερο μαζί της στη φυλακή)
15	Γιελένα	35	Ελλάδα	απόφοιτη ιδιωτικής σχολής	ιδιωτική επιχείρηση	απλή συνέργια σε κλοπή	κάθειρξη 6 ετών	1
16	Ελευθερία	43-44	Ελλάδα	απόφοιτη β' βάρθμιας εκπαίδευσης	άεργη, περιστασιακά πόρνη	παράβαση του νόμου περί ναρκωτικών	φυλάκιση κάτω από 2 έτη	4
17	Δήμητρα	43	Ελλάδα	αναλφάβητη	εμπόριο με αυτοκίνητο στο δρόμο	παράβαση του νόμου περί ναρκωτικών	κάθειρξη 12 ετών	6
18	Ολυμπία	55 περίπου	Ελλάδα	απόφοιτη β' δημοτικού	αγροτικές εργασίες	ανθρωποκτονία με πρόθεση	ισόβια κάθειρξη	5
19	Φλόρα	43	Αλβανία	απόφοιτη β' βάρθμιας εκπαίδευσης	εργάτρια σε μεταλλουργία	θανατηφόρα σωματική βλάβη	κάθειρξη 12 ετών	2

* Τα χαρακτηριστικά του πίνακα είναι βασισμένα σε στοιχεία που έδωσαν οι ίδιες οι κρατούμενες.

** Αναφέρεται το βαρύτερο αδίκημα, στην περίπτωση που η κρατούμενη έχει καταδικαστεί και για άλλο αδίκημα, αλλά κατά πολύ ηπιότερο. Εάν π.χ. μια κρατούμενη έχει καταδικαστεί για ανθρωποκτονία από πρόθεση και για εξύβριση, στον πίνακα αναφέρεται μόνο η ανθρωποκτονία. Στην περίπτωση μιας κρατούμενης αναφέρονται και τα δύο αδικήματα για τα οποία έχει καταδικαστεί, η παράβαση του νόμου περί ναρκωτικών και η οπλοκατοχή, γιατί κρίθηκε ότι δεν απέχουν πολύ σε βαρύτητα το ένα από το άλλο.

*** Η κρατούμενη περιορίστηκε στην περιγραφή του περιστατικού. Ο νομικός χαρακτηρισμός της πράξης για την οποία καταδικάστηκε αποτελεί δική μου εκτίμηση.

2.2.2. Το εργαστήρι δημιουργικής απασχόλησης της «ΑΡΣΙΣ»

Μέσα Απρίλη 2002 η κοινωνική υπηρεσία μου ανακοίνωσε πως θα έπρεπε να ολοκληρώσω τις συνεντεύξεις με τις κρατούμενες και να αποχωρήσω από τη φυλακή, δίνοντάς μου για το σκοπό αυτό διορία μιας εβδομάδας. Συμπτωματικά, λίγες ημέρες πριν, όμως, η διεύθυνση του καταστήματος είχε εγκρίνει την πρόταση που είχε υποβληθεί από την «ΑΡΣΙΣ» για τη δημιουργία ενός εργαστηρίου δημιουργικής απασχόλησης μέσα στη φυλακή, ανοίγοντάς μου και πάλι την πόρτα της, υπό διαφορετική βέβαια ιδιότητα, αυτήν της εθελόντριας-μέλους της ομάδας του εργαστηρίου.

Η «ΑΡΣΙΣ» είναι μια μη κυβερνητική οργάνωση κοινωνικής υποστήριξης νέων που δημιουργήθηκε το 1992 κι έχει να επιδείξει πολυετή παρουσία και παρεμβατική δραστηριότητα μέσα στο χώρο της φυλακής. Από το ξεκίνημα ήδη της επιτόπιας έρευνας, παράλληλα με τις επισκέψεις στη φυλακή για τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων με τις φυλακισμένες μητέρες, συμμετείχα στις συναντήσεις της ομάδας εθελοντριών για τη γυναικεία φυλακή της «ΑΡΣΙΣ», με αντικείμενο την προετοιμασία μιας παρέμβασης εκπαιδευτικού ή εικαστικού χαρακτήρα, ανάλογα με το τι θα γινόταν δεκτό από τη διεύθυνση της φυλακής, μέσα στο χώρο της Κ.Κ.Φ.Γ.Κ.. Κατά την προπαρασκευαστική της πρότασης περίοδο, η ομάδα επικεντρώθηκε σε εμπειριστατωμένες συζητήσεις σχετικά με το είδος, το περιεχόμενο και τη μορφή που θα ήθελε να έχει η παρέμβαση, καθώς και στην «εκπαίδευση»²² των εθελοντριών που επρόκειτο να τη στελεχώσουν, με την έννοια της προετοιμασίας τους για να αντιμετωπίσουν το ιδιαίτερο περιβάλλον της φυλακής. Η «εκπαίδευση» των εθελοντριών περιλάμβανε συμβουλές όσον αφορά τις συζητήσεις, την ενδυμασία, τη συμπεριφορά εν γένει κατά την παραμονή τους στο χώρο της φυλακής τόσο σε σχέση με τις κρατούμενες όσο και σε σχέση με τις σωφρονιστικές υπαλλήλους, θεατρικά παιχνίδια κατά τα οποία οι εθελόντριες έπρεπε να υποδυθούν τις φυλακισμένες, ώστε να προσπαθήσουν να αναπαραστήσουν την πραγματικότητα της φυλακής κ.λ.π.

Η πρώτη πρόταση που έγινε από την ομάδα των εθελοντριών της «ΑΡΣΙΣ» προς τη διεύθυνση της Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. είχε εκπαιδευτικό χαρακτήρα και συνίστατο στην παράδοση μαθημάτων γραφής και ανάγνωσης ελληνικών και αγγλικών από τις εθελόντριες σε ελληνίδες και αλλοδαπές κρατούμενες που θα το επιθυμούσαν. Η διεύθυνση της φυλακής απέρριψε την εν λόγω πρόταση, επιχειρηματολογώντας ουσιαστικά σε σχέση με το πρώτο μόνο σκέλος της (δηλαδή της γραφής και ανάγνωσης

---

²² Χρησιμοποιώ την ορολογία που χρησιμοποιούν τα στελέχη της «ΑΡΣΙΣ».

ελληνικών), ισχυριζόμενη ότι όσες γυναίκες το επιθυμούσαν μπορούσαν να έρθουν σε επαφή με τη δασκάλα της φυλακής, τις υπηρεσίες της οποίας, όμως, οι κρατούμενες απέφευγαν να δεχτούν, διαμαρτυρόμενες για τον τρόπο με τον οποίο τις αντιμετώπιζε κατά τη διάρκεια του μαθήματος «σαν να είμαι στον ανακριτή», όπως παραπονιόταν.

Αρχές Απρίλη 2002 η διεύθυνση της φυλακής ενέκρινε τη δεύτερη πρόταση που της υπέβαλε η «ΑΡΣΙΣ». Σύμφωνα με αυτήν η ομάδα των εθελοντριών για τη γυναικεία φυλακή αναλάμβανε την ευθύνη διοργάνωσης και λειτουργίας ενός εργαστηρίου δημιουργικής απασχόλησης και επικοινωνίας, καθώς και σποραδικών κι εξαρτώμενων από την άδεια της διεύθυνσης μουσικών, κινηματογραφικών κ.λ.π. εκδηλώσεων. Από τότε μέχρι και το τέλος Ιανουαρίου 2003 διετέλεσα υπεύθυνη-συντονίστρια του εργαστηρίου, κατόπιν ομόφωνης συμφωνίας των μελών της ομάδας, λόγω της πρόσφατης εμπειρίας μου των συνεντεύξεων μέσα στη φυλακή και της γνωριμίας με τη διοίκηση του ιδρύματος και με ικανό αριθμό κρατουμένων.

Η ομάδα απαρτιζόταν από δέκα κατά μέσο όρο μέλη²³ με ισότιμη παρουσία, καθώς ο ρόλος της συντονίστριας περιοριζόταν κυρίως στις συνεννοήσεις με την κοινωνική υπηρεσία και τη διεύθυνση της φυλακής. Στο εργαστήρι συμμετείχαν ως άτομα και ανεξάρτητα από την ιδιότητά τους ψυχολόγοι, νομικοί, φοιτήτριες, άνεργες κ.ο.κ., νεαρές κοπέλες μεταξύ εικοσιδύο και εικοσιεννιά χρονών, με κίνητρα κυρίως ανθρωπιστικά-ακτιβιστικά. Πέντε από αυτές επισκέπτονταν τον χώρο της φυλακής εκ περιτροπής, δηλαδή τρεις κάθε φορά, σύμφωνα με τους όρους που έθεσε η διεύθυνση. Η ομάδα αρχικά απαρτιζόταν μόνο από γυναίκες, μέχρι που ήρθε και ένας άντρας εθελοντής, η παρουσία του οποίου προκαλούσε συχνά τα πειράγματα των κρατουμένων, αλλά ενίοτε και διενέξεις μεταξύ τους. Το σύνολο των μελών της ομάδας συναντιόταν μια φορά την εβδομάδα για να κουβεντιάσει ζητήματα που προέκυπταν στα πλαίσια του εργαστηρίου, να προετοιμάσει τις δραστηριότητες της επόμενης επίσκεψης, να παρέχει υποστήριξη προς τα μέλη της ομάδας που πήγαιναν στη φυλακή και να κάνει απολογισμό γενικότερα για τη συνολική πορεία και το έργο του εργαστηρίου.

Πρωταρχικός σκοπός του εργαστηρίου ήταν η ουσιαστική επικοινωνία με τις κρατούμενες μέσα από δημιουργικές εικαστικές δραστηριότητες, όπως η ζωγραφική, η κατασκευή κοσμήματος, το θεατρικό παιχνίδι, η κεραμική, η δημιουργία κολάζ κ.λ.π. Οι δραστηριότητες αυτές λάμβαναν χώρα κάθε Τρίτη μεσημέρι προς απόγευμα, από τις 15:00 μέχρι τις 17:00, στην αίθουσα ψυχαγωγίας της φυλακής που μας παραχωρούνταν

---

²³ Η ομάδα ήταν ανοιχτή σε νέα μέλη, γι' αυτό και η δυναμική της αυξομειωνόταν συχνά.

για τον σκοπό αυτό. Καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του εργαστηρίου κεντρικό μέλημα της παρεμβαίνουσας ομάδας ήταν η ενίσχυση συλλογικού πνεύματος συνεργασίας και αλληλοσεβασμού μεταξύ των συμμετεχουσών γυναικών, η ενθάρρυνση της έκφρασης και της δημιουργικότητάς τους και η τόνωση της αυτοεκτίμησής τους.

Οι κρατούμενες πληροφορήθηκαν για την έναρξη λειτουργίας του εργαστηρίου από μια έντυπη πρόσκληση συμμετοχής που τοιχοκολλήθηκε με τη μορφή αφίσας μεγέθους Α4 σε διάφορα σημεία στο εσωτερικό της φυλακής λίγες μέρες πριν από την πρώτη μας επίσκεψη²⁴. Μερικές γυναίκες είχαν ήδη ενημερωθεί προφορικά με την ευκαιρία των τελευταίων συνεντεύξεων και τυχαίων συναντήσεων μας μέσα στη φυλακή. Η πρώτη επίσκεψη της ομάδας των εθελοντριών πραγματοποιήθηκε στις 16 Απρίλη. Η άφιξη της ομάδας στη φυλακή σημειωνόταν στο βιβλίο των επισκεπτών κατά τη διαδικασία που αναφέρθηκε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, και ανακοινωνόταν μέσω των μεγαφώνων, πάντα από εθελόντρια-μέλος της ομάδας, καλώντας τις γυναίκες που το επιθυμούσαν να συγκεντρωθούν στην αίθουσα ψυχαγωγίας: «...η ομάδα της άρσις σε λίγα λεπτά στην αίθουσα ψυχαγωγίας. Σε λίγα λεπτά στην αίθουσα ψυχαγωγίας η ομάδα της άρσις...». Αφού αφήναμε σε μια μεταλλική ντουλάπα στο θυρωρείο τις τσάντες και τα πανωφόρια μας γινόταν έλεγχος των υλικών και γενικότερα των αντικειμένων που κουβαλούσαμε μαζί μας. Κατόπιν οι σωφρονιστικές υπάλληλοι μας άνοιγαν την κεντρική κιγκλίδα που οδηγεί στο μακρύ και ενιαίο παλαιότερα, κατατμημένο πλέον, κεντρικό ισόγειο διάδρομο του εσωτερικού της φυλακής.

Η αίθουσα ψυχαγωγίας βρίσκεται πάνω στον κεντρικό ισόγειο διάδρομο της φυλακής, ο οποίος όταν πρωτοξεκίνησε να λειτουργεί το εργαστήρι ήταν ενιαίος και προσπελάσιμος από όλες τις κρατούμενες. Αργότερα, ωστόσο, με αφορμή αρχικά την απόδραση του ισοβίτη αμερικανού κρατουμένου Sedom από την απέναντι αντρική φυλακή²⁵, και την μεταφορά λίγο αργότερα στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. των κατηγορουμένων για συμμετοχή στην τρομοκρατική οργάνωση «17 Νοέμβρη», ο διάδρομος κατατμήθηκε από δύο επιπλέον κάθετες σειρές κάγκελων για λόγους ασφαλείας και επιτήρησης,

---

²⁴ Το κείμενο της πρόσκλησης συμμετοχής στο εργαστήρι δημιουργικής απασχόλησης παρατίθεται στο Παράρτημα II.

²⁵ Ο Sedom απέδρασε απ' τη Δικαστική Φυλακή Κορδαλλού στις 27 Μαΐου 2002 με τη βοήθεια της ψυχολόγου της φυλακής και έκτοτε παραμένει ασύλληπτος. Μετά την απόδρασή του οι έλεγχοι στις εισόδους όλων των φυλακών της χώρας έγιναν πιο αυστηροί και οι επισκέπτες/τριες του εσωτερικού της Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. ήμασταν υποχρεωμένες να φέρουμε σε εμφανές σημείο των ενδυμάτων μας καρτελάκι με τον αριθμό καταχώρησής μας στο βιβλίο των επισκεπτών.

όπως εξηγήθηκε από τη διοίκηση. Ο κατακερματισμός του κεντρικού διαδρόμου της φυλακής, που αποτελεί τόπο καθημερινής συνάντησης και «βόλτας», προκάλεσε μεγάλη ένταση και εκνευρισμό μεταξύ των γυναικών και δυσχέρανε την πρόσβασή τους στην αίθουσα ψυχαγωγίας, δυσκολία που δεν έφτανε όμως στο σημείο να γίνεται απαγορευτική για τη συμμετοχή τους στο εργαστήρι.

Ο χώρος που φιλοξενούσε τις δραστηριότητες του εργαστηρίου ήταν αρκετά βολικός για τις ανάγκες της ομάδας. Φτάνοντας έξω από την αίθουσα ψυχαγωγίας, στη μέση περίπου του διαδρόμου, έπρεπε να φωνάξουμε μια σωφρονιστική υπάλληλο για να ξεκλειδώσει το χώρο. Η πόρτα αν και ξεκλείδωνε δεν άνοιγε απευθείας αλλά μάγκωνε και χρειαζόταν μια δυνατή σπρωξιά ή κλωτσιά από τις εθελόντριες ή/και τις κρατούμενες για να ξεμπλοκάρει ηχηρά, διαδικασία διασκεδαστική και εκτονωτική που αρκετές φορές βοήθησε να σπάσει και ο μεταξύ μας «πάγος». Η υπάλληλος αφού ξεκλείδωνε την πόρτα αποχωρούσε και η ομάδα των εθελοντριών και των κρατουμένων συνενυρισκόταν χωρίς επιτήρηση στην εν λόγω αίθουσα, η οποία είναι μακρόστενη και αρκετά ευρύχωρη, περίπου τέσσερα επί δεκαπέντε μέτρα, με μια σειρά από μεγάλα καγκελόφρακτα παράθυρα σαν τζαμαρία, στο πάνω μισό του αριστερού κατά μήκος τοίχου. Τα παράθυρα έβλεπαν σε έναν μικρό εσωτερικό κήπο, μη προσπελάσιμο από τις γυναίκες όπου περιφερόταν αρκετές γάτες τις οποίες οι γυναίκες τάζαν ανάμεσα από τα κάγκελα. Ο χώρος διέθετε τέσσερις-πέντε πολυθρόνες δερμάτινες και δύο επίσης δερμάτινους καναπέδες, μπόλικες στοιβαγμένες η μία μέσα στην άλλη άσπρες, πλαστικές καρέκλες, δύο μεγάλα πλαστικά τραπέζια, πολύ βοηθητικά για τις ανάγκες της ομάδας και μια άδεια ντουλάπα. Στους τοίχους της αίθουσας ψυχαγωγίας, όπως και σε χώρους της διοίκησης, υπήρχαν μεγάλες φωτογραφίες από νησιά και άλλες αξιοθέατες τοποθεσίες της Ελλάδας με λεζάντα την ονομασία τους – Λέρος, Άγιο Όρος, Μονεμβασιά, Λέσβος - θυμίζοντας λίγο ειρωνικά πρακτορείο ταξιδίων.

Η ανταπόκριση των γυναικών στην πρόσκληση για συμμετοχή στο εργαστήρι υπήρξε άμεση και ενθαρρυντική. Αρχικά, εκφράστηκε από ορισμένες συμμετέχουσες μια μικρή καχυποψία, καθώς τους έκανε εντύπωση, μεταξύ άλλων, η εθελοντική, χωρίς χρηματικό όφελος, παρουσία μας στη φυλακή²⁶, επιφύλαξη, όμως, που ξεπεράστηκε πολύ σύντομα. Αφού περάσαμε από μερικές μικρές δοκιμασίες των γυναικών που περιλάμβαναν πειράγματα, εριστικά σχόλια ακόμα και επιθετικές κινήσεις «για να δουν

---

²⁶ Για τη σημασία της έλλειψης χρηματικού οφέλους των εξωτερικών συμμετεχόντων στην καλλιέργεια κλίματος εμπιστοσύνης με τους κρατούμενους, στα πλαίσια ενός προγράμματος ανάπτυξης γνωστικών ικανοτήτων στην Κρατική Φυλακή της Ούτα (Utah State Prison) βλ. Klein, Bahr 1996: 345.

τι καπνό φουμάρουμε» μια αρχηγική φυσιογνωμία παρήγγειλε σε μια συγκρατούμενη της: «καλέ πήγαινε να φωνάξεις και τις άλλες να τις πεις ότι έχουν έρθει νέες κοπέλες. Αυτές νομίζανε ότι θα 'ναι τίποτα του κατηχητικού πάλι²⁷». Η συμμετοχή τους στο εργαστήριο κυμαινόταν από τρία έως και σαράντα άτομα, με ένα σχετικά σταθερό μέσο όρο δεκαπέντε περίπου ατόμων, που μπορεί να ήταν διαφορετικά κάθε φορά. Συγκεκριμένα μέλη, ωστόσο, ήταν τακτικά, με κεντρική την παρουσία των τσιγγάνων, κυρίως λόγω του ότι η πτέρυγά τους ήταν η πιο κοντινή στην αίθουσα ψυχαγωγίας. Κατά τα άλλα, οι συμμετέχουσες στην ομάδα γυναίκες συνθέταν ένα μωσαϊκό από διαφορετικά προσωπικά, οικογενειακά, εθνοτικά κ.λ.π. χαρακτηριστικά, τόσο σε σχέση με την προηγούμενη ζωή τους, όσο και σε σχέση με την τότε ποινική-σωφρονιστική τους κατάσταση, συνθέτοντας ένα σχετικά αντιπροσωπευτικό δείγμα του συνολικού πληθυσμού της φυλακής.

Οι άλλοτε ομαδικές κι άλλοτε πιο προσωπικές συζητήσεις με τις κρατούμενες και η συμμετοχική παρατήρηση της μεταξύ τους διάδρασης στον εσωτερικό χώρο της φυλακής ήταν μια εμπειρία πολύ διαφορετική από αυτήν των μια προς μια συνεντεύξεων στον οριακό χώρο των αιθουσών των συνηγόρων. Φυσικά παρούσα στο εσωτερικό της φυλακής, ανάμεσα στις γυναίκες, είχα την ευκαιρία να έρθω σε άμεση επαφή με τις διαπροσωπικές σχέσεις και τις οριοθετήσεις τους, τους κώδικες της φυλακής, τις ιεραρχίες και τις κλίκες, τις εντάσεις και τις φασαρίες, που έφταναν μέχρι και την εκτεταμένη συμπλοκή με άσκηση έντονης σωματικής βίας και τις σπανιότερες στιγμές αλληλεγγύης και συμπάθειας.

2.3. Προσεγγίζοντας τους ανθρώπους και το υλικό της επιτόπιας έρευνας

Τα ζητήματα που προέκυψαν κατά τη διεξαγωγή της επιτόπιας έρευνας στη φυλακή, αλλά και μετά την ολοκλήρωσή της, κατά την επεξεργασία και την ανάλυση του ερευνητικού υλικού ήταν, όπως αναφέρθηκε στην αρχή αυτού του κεφαλαίου, πολλαπλά και δυσεπίλυτα. Καταρχήν εκτιμάται ότι η σχέση που αναπτύχθηκε μεταξύ ερευνήτριας και φυλακισμένων μητέρων και η παρουσία της ερευνήτριας στο πεδίο ήταν καθοριστικής σημασίας για την παραγωγή του υλικού. Όπως σωστά υποστηρίζει ο Bruner μια επιστημονική, υποτιθέμενα αντικειμενική εθνογραφική αναφορά ανεξάρτητη από το πρόσωπο του ερευνητή²⁸ είναι αδύνατη: «όλοι οι εθνογράφοι

---

²⁷ Κάθε Πέμπτη επισκεπτόταν τη φυλακή γυναίκες από την εκκλησία με φιλανθρωπικό και κατηχητικό περιεχόμενο, οι λεγόμενες «κυρίες της Πέμπτης».

²⁸ Η Dubisch στα πλαίσια της μελέτης της για το θρησκευτικό προσκύνημα στη σύγχρονη Ελλάδα αναφέρει πως επεδίωξε να διερευνήσει ορισμένες πλευρές της δικής της εμπειρίας ως

αναπόφευκτα αφήνουν ίχνη επάνω στο κείμενο» (1993: 2). Η προσπάθεια να διαχωριστεί το προσωπικό από το εθνογραφικό είναι ψευδής και λανθασμένη γιατί το υλικό δε μένει ανεπηρέαστο από τον τρόπο που αποκτήθηκε (Bruner 1993: 2)²⁹. Ο προφορικός λόγος, η αφήγηση είναι συνεργατικά επιτελούμενο γεγονός (Langellier 2001). Κατά συνέπεια, οι αφηγήσεις δε συνιστούν παγιωμένα κείμενα, αλλά διαφοροποιούνται σε κάθε εξιστόρησή τους, πλαισιώνονται από άλλες σωματικές εκφράσεις κι ερμηνεύονται κατά διαφορετικούς τρόπους από το εκάστοτε ακροατήριο. Η συγκρότηση του εαυτού παραλλάσσει ανάλογα με το ποια προσδιορίζεται ως «άλλη»³⁰ (π.χ. η συγκαταρούμενη, η υπάλληλος, η ερευνήτρια) και εξελίσσεται σε πολλαπλά επίπεδα μέσα στην ιεραρχική δομή της φυλακής (βλ. Rhodes 2001: 73).

Πέρα από τις τυπικές και διαδικαστικές δυσκολίες που αφορούσαν κυρίως την πρόσβαση και τους κανονισμούς της φυλακής (διαδικασία για χορήγηση άδειας, πρόσβαση, περιορισμένο ωράριο-χώροι φυλακής κ.λ.π.) μια σειρά από άλλα θέματα ανέκυψαν στο ερευνητικό πεδίο. Η επαφή και η προσέγγιση των γυναικών, δεδομένης της καχυποψίας και της επιφυλακτικότητάς τους, της κατανάλωσης ψυχοφαρμάκων κ.ο.κ., δεοντολογικές επιταγές, όπως η ανάγκη για τήρηση της ανωνυμίας τους και η μη αναφορά των συζητήσεων και των τεκταινομένων στη διεύθυνση, η συναισθηματική φόρτιση και η προσωπική εμπλοκή της ερευνήτριας κ.λ.π. είναι μερικά μόνο από τα θέματα που ανέκυπταν καθημερινά στο προσκήνιο, αποζητώντας τους κατάλληλους χειρισμούς³¹.

Το σημαντικότερο ίσως ζήτημα που διαπνέει ολόκληρη την έρευνα και η μεγαλύτερη ιδιαιτερότητά της, από τη θεμελίωση της ερευνητικής πρότασης μέχρι και την ολοκλήρωση της συγγραφής της διατριβής, είναι η ίδια η φύση του συνελεχθέντος υλικού. Σκόπιμα αλλά και αναπόφευκτα το υλικό στο οποίο βασίστηκε αυτή εδώ η εργασία προέκυψε από επισκέψεις και όχι από παραμονή και έκτιση ποινής μέσα στη

«συμμετέχουσας παρατηρήτριας»: «Η διερεύνηση αυτή περιλαμβάνει όχι μόνο την εξέταση των εμπειριών μου 'στο πεδίο', αλλά και τη θεώρηση κάποιων στοιχείων της βιογραφίας μου που σχετίζονται τόσο με την επιλογή της μελέτης μου όσο και με τη θεωρητική μου σκοπιά, και που επηρέασαν τις αντιδράσεις μου όταν 'ήρθα αντιμέτωπη' με την επιτόπια έρευνα. Το κοινωνικό φύλο είναι ένα τέτοιο σημαντικό βιογραφικό στοιχείο που διαμόρφωσε τη δουλειά μου...» (2000: 4).

²⁹ Για τη διάδραση του εθνογράφου με το υλικό και τα υποκείμενα της έρευνας βλ. και Pack 2006.

³⁰ Κατά την Γκέφου-Μαδιανού μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η ταυτότητα δε δύναται να υπάρξει σε απομόνωση και αποκτά το νόημά της από τον «Άλλο». Η αίσθηση του εαυτού είναι στενά συνδεδεμένη τόσο με την επίγνωση της παρουσίας του «Άλλου» όσο και με το «ανήκειν» σε μια ευρύτερη συλλογικότητα (2003α: 44).

³¹ Για τις σχέσεις με τα υποκείμενα της έρευνας και τις ευθύνες απέναντί τους βλ. και Ασπράκη 2004: 163επ.

φυλακή. Η συμμετοχή μου σε όλες τις καθημερινές δραστηριότητες των γυναικών, στο ημερήσιο πρόγραμμά τους και την πραγματικότητα του εγκλεισμού, όπως αυτές τον βιώνουν, δεν ήταν δυνατή. Οι τοίχοι και τα κάγκελα οριοθετούσαν ξεκάθαρα και αμείλικτα τις θέσεις μας μέσα και έξω από τη φυλακή, σε πραγματικό και συμβολικό επίπεδο.

Όταν «αποφυλακίστηκα», με το πέρας της επιτόπιας έρευνας, γύρισα πίσω να κοιτάξω όλο αυτόν τον καιρό που είχα περάσει μέσα στη φυλακή και το υλικό που είχα συγκεντρώσει κατά τη διάρκειά του. Η εμπειρία και τα στοιχεία που είχα στα χέρια μου, όπως ήταν αναμενόμενο από την αρχή αυτού του οδοιπορικού στη γυναικεία φυλακή, διέφεραν αρκετά με τις περισσότερες ανθρωπολογικές δουλειές που είχα μέχρι τότε υπόψη μου και που παρείχαν μια πιο συνολική εικόνα της καθημερινότητας των ερευνόμενων. Η «απορρόφηση» όσο το δυνατόν περισσότερων δεδομένων, τα οποία συχνά απαντώνται σε διαφορετικά μεταξύ τους πεδία, και η συμμετοχή μου στις καθημερινές δραστηριότητες και στη ζωή της κοινότητας που μελετούσα³² περιοριζόταν σημαντικά, αν μη τι άλλο, από τις αντικειμενικές συνθήκες και τον κανονισμό λειτουργίας της φυλακής. Άλλωστε, ουσιαστικά καμία «από έξω»/παρατηρήτρια δεν μπορεί να «συμμετέχει» στην κατάσταση της φυλακισμένης, όσο χρόνο και αν περάσει μαζί της (Rhodes 2001: 76). Μια πιο ολιστική προσέγγιση της καθημερινότητας και των βιωμάτων των φυλακισμένων μητέρων εκ των πραγμάτων δεν ήταν εφικτή. Το μόνο που είχα ήταν ο λόγος και η πράξη τους, όπως αυτά εκδηλωνόταν μπροστά μου, με την πρόθεση (ή την άρνηση) να εκδηλωθούν μπροστά μου³³. Τα στοιχεία, που συνίστανται στο λόγο και την πράξη των γυναικών, ξεδιπλωνόταν ενώπιόν μου κατά την ολιγόωρη κάθε φορά παρουσία μου στη φυλακή, και δεδομένης της έρευνας και του θέματός της, που ήταν γνωστό στις γυναίκες που συμμετείχαν στις συνεντεύξεις τουλάχιστον. Ως εκ τούτου στηρίχθηκα σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα στην εικόνα που οι ίδιες οι συνομιλήτριές μου θέλησαν να μου δώσουν, χωρίς να δίνεται εύκολα η δυνατότητα για μια πιο σφαιρική προσέγγιση των κατασκευών τους. Η εκτίμηση και ανάλυση του ερευνητικού υλικού, κατ' επέκταση, γίνεται μέσα από το πρίσμα αυτών ακριβώς των κατασκευών.

---

³² Για την ιστορία, την περιγραφή και τα πλεονεκτήματα και τα παράδοξα της επιτόπιας έρευνας και της συμμετοχικής παρατήρησης ως εθνογραφικών μεθόδων βλ. και Γκέφου-Μαδιανού 1999.

³³ Ο Duverger παρατηρεί ότι οι απαντήσεις των φυλακισμένων έχουν μια φυσική τάση αυτοδικαιολόγησης και γι' αυτό το λόγο κινδυνεύουν να μην είναι ακριβείς. Το σφάλμα αυτό, όμως, δεν είναι σοβαρό, γιατί γενικά όλα τα ερωτώμενα άτομα τείνουν προς την αυτοδικαιολόγηση (1978: 249-250).

2.3.1. Η παρουσία της εθνογράφου στο πεδίο και η επαφή με τις φυλακισμένες μητέρες

Από το ξεκίνημα ήδη της επιτόπιας έρευνας, ένα ζήτημα που έπρεπε να διευκρινιστεί και να προσδιοριστεί, τόσο για δεοντολογικούς όσο και για πρακτικούς λόγους, ήταν και η ίδια η παρουσία μου ως ανθρωπολόγου μέσα στη φυλακή (τί είναι αυτή η έρευνα που κάνω, γιατί την κάνω, ως τί την κάνω, τί θα την κάνω κ.ο.κ.). Ειδικά στη συγκεκριμένη φυλακή όπου δεν υπήρχε τότε ψυχολόγος³⁴, η οριοθέτηση και αποσαφήνιση της ανθρωπολογικής ιδιότητας ήταν πολύ σημαντική. Η ιδιότητα της ανθρωπολόγου ούτως ή άλλως ήταν άγνωστη και δε γινόταν επακριβώς κατανοητή από τις περισσότερες κρατούμενες, αλλά ούτε και από τις σωφρονιστικές υπαλλήλους, ακόμη και μετά τις απαραίτητες επεξηγήσεις από μέρους μου. Πολλές υπάλληλοι, μάλιστα, παρά τις επίμονες διορθώσεις μου, με σύστηναν και με παρουσίαζαν ως ψυχολόγο, ακόμα και μέσα από τα μεγάφωνα της φυλακής, εντείνοντας με τον τρόπο αυτό τον κίνδυνο το πρόσωπο κι η παρουσία της ανθρωπολόγου να ταυτιστεί από τις κρατούμενες με αυτό της ψυχολόγου, στην προσπάθειά τους να καλύψουν το κενό της τόσο σημαντικής απουσίας της τελευταίας από το ίδρυμα. Μόνο μετά από αρκετούς μήνες παρουσίας στη φυλακή κατάφερα επιτέλους να αποκτήσω ταυτότητα «ανθρωπολόγου» στις αναφορές των υπαλλήλων, και να αποβάλλω εντελώς την υποψία της «ψυχολόγου» που έτρεφαν οι φυλακισμένες για μένα μέχρι να γνωριστούμε, αποζητώντας βοήθεια και «θεραπεία». Τελικά, δεν είμαι σίγουρη εάν μπόρεσα να δημιουργήσω μια καθαρή εικόνα για το τι σήμαινε η δήλωση και η ιδιότητα της «ανθρωπολόγου», τουλάχιστον κατάφερα, όμως, να την καταστήσω σαφώς διακριτή από αυτήν της «ψυχολόγου».

Κατά τις πρώτες ειδικά επισκέψεις στη φυλακή, παράλληλα με την ανθρωπολογική, η δικηγορική μου ιδιότητα επέσυρε τον κίνδυνο το ενδιαφέρον των κρατουμένων ως προς τη συμμετοχή τους στην έρευνα να επικεντρωθεί κυρίως στην παροχή νομικών συμβουλών, προσδίδοντας στις συνεντεύξεις μας έναν άτυπο πελατειακό χαρακτήρα. Μια εξέλιξη προς αυτήν την κατεύθυνση θα μπορούσε να εγείρει και διενέξεις με συναδέλφους συνηγόρους, που είχαν ήδη αναλάβει τις υποθέσεις τους, και ερωτηματικά από την πλευρά της διεύθυνσης ως προς το πραγματικό επίκεντρο της έρευνας. Επιπρόσθετα, η διάχυτη αρνητική προκατάληψη

---

³⁴ Η έλλειψη εξειδικευμένων υπαλλήλων, όπως εγκληματολόγων, ψυχολόγων, κοινωνιολόγων κ.λ.π., την τοποθέτηση των οποίων προβλέπει ο Σωφρονιστικός Κώδικας, είναι περισσότερο από εμφανής (βλ. και Δασκαλάκη κ.ά. 1996: 371-372). Στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. ένας άντρας ψυχολόγος διορίστηκε μόλις το Σεπτέμβριο του 2004.

πολλών κρατουμένων απέναντι στους δικηγόρους, τους οποίους συνέδεαν άμεσα ή έμμεσα με την καταδίκη τους και με την απόσπαση υπέρογκων χρηματικών ποσών, θα τις απέτρεπε, ίσως, από το να συμμετάσχουν στην έρευνα. Για τους παραπάνω λόγους, και όχι μόνο, έμφαση δόθηκε στην ανθρωπολογική αποκλειστικά ιδιότητα και σε αυτήν της εθελόντριας, με τη δικηγορική να τείνει να ξεχαστεί όσο περνούσε ο καιρός. Η επικράτηση της ανθρωπολογικής ταυτότητας έναντι της δικηγορικής οδήγησε στη συρρίκνωση των εκτενών σε ορισμένες περιπτώσεις αναφορών των γυναικών στις υποθέσεις τους, στην επίκληση της αθωότητάς τους και την εγκατάλειψη της προσπάθειας για εκμείευση νομικών πληροφοριών. Ταυτόχρονα, η δική μου έμφυλη και εν δυνάμει μητρική υπόσταση αναδύθηκε πιο ξεκάθαρα και πήρε τη θέση της στις συναντήσεις και τις συζητήσεις μας. Ο λόγος τους απέναντι στη γυναίκα ανθρωπολόγο πια έπαιρνε το χαρακτήρα πιο προσωπικών αφηγήσεων με έμφαση σε θέματα σχετικά με την προσωπική τους κατάσταση γενικά και τη μητρική τους ιδιότητα ειδικότερα. Οι φύλακες, από την πλευρά τους, σχολίασαν θετικά στην αρχή το γεγονός ότι ήμουν και δικηγόρος, σταμάτησαν, ωστόσο, να του δίνουν σημασία όταν τους εξήγησα και διαπίστωσαν και από μόνες τους ότι δεν είχε άμεση σχέση με την παρουσία μου στη φυλακή.

Πριν ξεκινήσω την επιτόπια έρευνα στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. διερωτόμουν για το αν θα γινόμουν δεκτή απ' τις κρατούμενες ως μη κρατούμενη η ίδια. Εγώ δε θα ήμουν «μια απ' αυτές» αλλά η «απ' έξω», η «ερευνήτρια», γεγονός που θα με διαφοροποιούσε και θα με κρατούσε ίσως σε απόσταση. Η πράξη, ωστόσο, έδειξε το αντίθετο. Οι περισσότερες γυναίκες που βρίσκονται στη φυλακή δεν πίστευαν ότι θα βρεθούν ποτέ εκεί, ισχυρίζονται ότι είναι αθώες ή επικαλούνται την «κακιά στιγμή», και σε καμία περίπτωση δεν προβάλλουν ως βασικό και κυρίαρχο χαρακτηριστικό της ταυτότητάς τους το ότι είναι κρατούμενες. Δεν προβάλλεται, δηλαδή, μια συνειδητή αποδοχή συλλογικής ταυτότητας που να συγκροτείται γύρω από το γεγονός της κράτησης αυτής καθ' εαυτής³⁵. Ορισμένα εθνοτικά, ταξικά, κοινωνικά, κοινά ή συναφή χαρακτηριστικά, όπως και η μητρότητα ενίοτε, λειτουργούν ως πόλοι συσπείρωσης ορισμένων γυναικών στη φυλακή, δημιουργώντας, για παράδειγμα, ομάδες τσιγγάνων, χρήστριων ναρκωτικών κ.λ.π. Από κει και πέρα, όμως, οι περισσότερες γυναίκες μάλλον προσπαθούν να διαφοροποιηθούν, παρά να ταυτιστούν με τις υπόλοιπες κρατούμενες. Στις συνομιλίες μας επέλεξαν να κάνουν εκτεταμένες αναφορές σε άλλες παραμέτρους της ύπαρξής τους, όπως η οικογενειακή, κοινωνική και επαγγελματική τους προ του

---

³⁵ Σε αντίθεση με το τι ισχύει συνήθως στην περίπτωση των πολιτικών κρατουμένων (βλ. Βόγλης 2004).

εγκλεισμού κατάσταση. Αντί να τονίζουν τη μεταξύ μας διαφορετικότητα ως «κρατούμενες» και «μη κρατούμενη», συχνά εντόπιζαν έστω και μεμονωμένες μεταξύ μας ομοιότητες σε σχέση με τα χαρακτηριστικά της δικής μου ταυτότητας και με προσωπικά στοιχεία που θα μπορούσαν να μας συνδέουν γενικότερα, όπως κοινή ηλικία, καταγωγή, μορφωτικό επίπεδο ή πολιτικές πεποιθήσεις, επιδιώκοντας να καταδείξουν ότι η διαφορετικότητά μας έγκειται στον εξωτερικό παράγοντα του εγκλεισμού τους και όχι στην ουσία της ύπαρξής τους.

Μια άλλη θεμελιώδης παράμετρος που διαφοροποιούσε ουσιαστικά τις ταυτότητές μας ως γυναίκες ήταν ότι εκείνες ήταν μητέρες ενώ εγώ όχι, γεγονός που τελικά δεν επηρέασε τη συνάντησή μας όπως και όσο ίσως θα περίμενα. Διακηρύξεις του τύπου «δεν καταλαβαίνεις εσύ» και «άμα δεν πονέσεις σαν μάνα δεν καταλαβαίνεις»³⁶ γινόταν περισσότερο για να αναδείξουν τη δική τους μητρική-μαρτυρική θέση, και όχι τόσο για να διαχωρίσουν τη δική μου άτεκνη. Η ηλικία μου άλλωστε κατά τη διεξαγωγή της έρευνας, κόντευα τα τριάντα τότε, με έθετε, κατά τις εκτιμήσεις τους, στο στάδιο του «ανά πάσα στιγμή και εσύ θα κάνεις κανένα παιδάκι και θα δεις», σε μια οιονεί «προ-μητρική» κατάσταση, χωρίς να χρειαστεί απαραίτητα να ενημερωθούν προηγουμένως για τις πραγματικές προθέσεις και επιθυμίες μου όσον αφορά την τεκνοποιία. Η πιθανότητα να μη θέλω να τεκνοποιήσω δε φαινόταν να λαμβάνεται υπόψη και η διάγνωση προέκυπτε αβίαστα και με σχετική βεβαιότητα. Οι περισσότερες συνομιλήτριές μου με αντιμετώπιζαν ως μια «εν δυνάμει, σύντομα μητέρα», ή άλλοτε ως μια «μαθητευόμενη μητέρα», δίνοντάς μου συμβουλές και παραινέσεις «να βιαστώ», στα πλαίσια ενός αξιακού κώδικα που θεωρούσαν πως μοιραζόμαστε μεταξύ μας ως «γυναίκες». Ειδικά στις τσιγγάνες φαινόταν αδιανόητο ότι ήμουν εικοσιοχτώ χρονών και δεν είχα παιδιά, δεν ήμουν καν παντρεμένη. Εκτιμώντας ότι όλα αυτά θα συμβούν στο άμεσο μέλλον, και αφού ως γυναίκα κατά μια φυσιοκρατική πεποίθηση που ενστερνίζονταν «θα γίνω και εγώ σύντομα μητέρα», το γεγονός ότι τότε δεν ήμουν παρέμεινε στο περιθώριο των συναντήσεών μας.

Πέρα από ενδεχόμενες ομοιότητες ή διαφορές με τις γυναίκες με τις οποίες συνομιλούσα, ήδη από το ξεκίνημα της έρευνας άρχισε να διαφαίνεται η ανάπτυξη ιδιαίτερης οικειότητας με ορισμένες από αυτές³⁷. Η καλλιέργεια άνετου, φιλικού

---

³⁶ Έμφαση δινόταν ακόμα και στην επώδυνη εμπειρία του τοκετού, με αντίστροφη απαξίωση της διαδικασίας της καισαρικής.

³⁷ Για τις σχέσεις που αναπτύσσονται κατά τη διαδικασία των συνεντεύξεων με κρατούμενους και την αρνητική ή θετική συναισθηματική επίδραση που έχουν οι αφηγήσεις τους στους/ις ερευνητές/τριες βλ. και Godfrey 2003. Σχετικά με το αν, και πώς, η εκδήλωση συμπάθειας προς

κλίματος μεταξύ μας διευκόλυνε τις συνομιλίες μας και οδήγησε αργότερα, κατά την ανάλυση του υλικού, στη βαθύτερη κατανόησή του³⁸. Η τακτική επαφή με συγκεκριμένες γυναίκες που συμμετείχαν σταθερά στο εργαστήρι ή, για παράδειγμα, με τη συνομήλική μου Πηνελόπη, μια βαρυποινίτισσα από την Αλβανία την οποία έβλεπα αρκετά συχνά όταν επισκεπτόμουν τη φυλακή λόγω του ότι δούλευε στην καντίνα και μου έφερνε καφέ, είχε ως αποτέλεσμα η σχέση μας να εξελίσσεται σε πιο φιλικά επίπεδα όσο περνούσε ο καιρός. Η παραμονή μου στη φυλακή, ωστόσο, δεν εξαρτιόταν κυρίως από τη δική μου βούληση και οι επισκέψεις μου σύντομα και απροειδοποίητα θα διακοπτόταν από τη διεύθυνση της φυλακής. Για το λόγο αυτό και κρίνοντας ότι έπρεπε να προστατεύσω την Πηνελόπη από μια συναισθηματική επένδυση που μπορεί αργότερα να την επηρεάζε συναισθηματικά της επισήμανα πως παρά την αμοιβαία μας συμπάθεια και εγκαρδιότητα η παρουσία μου στη φυλακή ήταν παροδική για τις ανάγκες της έρευνας. Η Πηνελόπη μου απάντησε πως το είχε και η ίδια υπόψη και τελικά οι συναντήσεις μας, τυχαίες τις περισσότερες φορές όπως και πριν από τη συζήτησή μας, συνεχίστηκαν μέχρι και την οριστική μου αποχώρηση από τη φυλακή. Αρκετοί ερευνητές προσεγγίζουν τη διαμόρφωση μιας ανάλογης διαπροσωπικής σχέσης ως «κίνδυνο», ως «κίνδυνο ταύτισης με τους κρατούμενους» εν προκειμένω. Ο Thomas (1988, 1993) αναφέρει πως «κατά τη διάρκεια δέκα ετών έρευνας πολλοί πληροφορητές έγιναν στενοί φίλοι...υπήρχε ο κίνδυνος να τους αντιμετωπίσω ίσως με πιο ρομαντική διάθεση»³⁹. Η διατήρηση μιας «απόστασης», από την άλλη, από τις γυναίκες, παρά την τακτική επαφή και συνομιλία μαζί τους σε ένα κλειστό και αυταρχικό περιβάλλον όπως είναι η φυλακή, θα μπορούσε να συνεπάγεται άλλους κινδύνους, όπως τη δημιουργία ξεκάθαρα απρόσωπων σχέσεων και ρόλων «ερευνήτριας-κρατούμενης» που θα απέληγαν σε αντίστοιχες τυπικές συνεντεύξεις και συμπεριφορές των γυναικών ενώπιον της πρώτης, συσχετισμοί που, ως ένα βαθμό, διαμορφώνονται ούτως ή άλλως.

Η σταδιακή εξοικείωση με ορισμένες γυναίκες μέσα στη φυλακή και η ανάπτυξη μιας πιο προσωπικής σχέσης εμπειρείχε και το εξής παράδοξο: Το «άλλο» που αντιπροσώπευαν για μένα οι φυλακισμένες μητέρες, όσο περισσότερο γνωριζόμασταν, γινόταν ολοένα και πιο «οικείο». Οι μυθοποιημένες «φυλακισμένες» μετατρέποταν σε γυναίκες καθημερινές, συνηθισμένες. Η εγγύτητα αυτή, ωστόσο,

---

τους κρατούμενους (και προς τους υπαλλήλους της φυλακής) επηρεάζει το επιστημονικό έργο της ερευνήτριας βλ. Liebling 2001.

³⁸ Βλ. σχετικά και Godfrey 2003: 55-56.

³⁹ Για το λόγο αυτό ο Thomas επέλεξε να γράψει για θέματα «λιγότερο ευάλωτα σε διαστρέβλωση λόγω συναισθηματικής εγγύτητας».

αυτόματα μεταφραζόταν σε απόσταση. Όσο πιο «οικείο» αντιλαμβανόμουν το προφίλ μιας γυναίκας, τόσο πιο «εξωτικά», σε σχέση με τα δικά μου βιώματα, μου φαινόταν τα αφηγούμενα περιστατικά της ζωής της προ και μετά του εγκλεισμού. Όσο περισσότερο γνωριζόμασταν, ένιωθα ταυτόχρονα πως είμαστε τόσο κοντά αλλά και τόσο πολύ μακριά η μία από την άλλη, πως ζούμε πότε σε μια κοινή και πότε σε δυο διαφορετικές πραγματικότητες, πως το «οικείο» και το «εξωτικό» δεν είναι τελικά πάντα εντελώς διακριτά⁴⁰.

2.3.2. Η συμμετοχή στην έρευνα ως μορφή μητρικής επιτέλεσης

Η συμμετοχή των γυναικών στην έρευνα, κατόπιν ρητής συναίνεσής τους, συχνά παρουσίαζε δυσκολίες και συναντούσε εμπόδια. Η κυκλοθυμική εξαιτίας του εγκλεισμού διάθεση τους, σύμφωνα με διαπίστωση που έκαναν και οι ίδιες, ήταν πολύ έντονη και καθοριστική για τις συναντήσεις μας. Γυναίκες που εκδήλωναν ζωηρό ενδιαφέρον για την έρευνα συζητώντας ορεξάτα σε μια συνάντηση, μπορεί να ένιωθαν καταθλιπτικά και να μην είχαν διάθεση να μιλήσουν ούτε στην ερευνήτρια, ούτε σε καμιά άλλη κατά το επόμενο ραντεβού μας, με αποτέλεσμα αυτό να αναβάλλεται, ή σε ορισμένες περιπτώσεις και να ματαιώνεται. Η θυμική τους κατάσταση επηρεαζόταν συνεχώς από γεγονότα που μεσολαβούσαν των συναντήσεών μας και είχαν να κάνουν είτε με τα παιδιά τους και την ευρύτερη οικογένειά τους (π.χ. ασθένειες, τσακωμοί) και την αδυναμία τους να επέμβουν στα διαδραματιζόμενα εκτός φυλακής, είτε με την ποινική-σωφρονιστική τους κατάσταση (π.χ. καλή ή κακή εξέλιξη εφετειών, αιτήσεων αποφυλάκισης, πειθαρχικές ποινές) κ.ο.κ. Σε μερικές περιπτώσεις, επιπλέον, η επικοινωνία μας δυσκολευόταν λόγω κατανάλωσης ψυχοφαρμάκων από τη γυναίκα, ή εξαιτίας παλαιότερων χτυπημάτων που είχε δεχθεί στο κεφάλι, από το σύζυγο ή τον ερωτικό της σύντροφο συνήθως, που της δημιουργούσαν σύγχυση, αδυναμία συγκέντρωσης, πονοκεφάλους, ζαλάδες και πολλά άλλα προβλήματα.

Η στάση των γυναικών που συμμετείχαν στην έρευνα και η τοποθέτησή τους απέναντι μου επηρεαζόταν από μια σειρά παραγόντων. Η καχυποψία και η επιφυλακτικότητα ορισμένων από αυτές κατά την πρώτη μας επαφή ήταν εμφανείς, παρά την μεγάλη ανάγκη που έλεγαν πως είχαν να μιλήσουν. Οι γυναίκες αυτές έφεραν έντονη την οδυνηρή εμπειρία του μηχανισμού απονομής της ποινικής δικαιοσύνης και δε θα συναινούσαν στην υποβολή τους σε μια ακόμα ανάκριση, δεδομένου ότι και εγώ

---

⁴⁰ Παρομοίως, το «οικείο» από το «ανοίκειο» πεδίο έρευνας, ως γνώριμο και ξένο για την ερευνήτρια αντίστοιχα, σύμφωνα με την Αθανασίου, δε θα πρέπει να προσεγγίζονται στη βάση απόλυτων, ξεκάθαρων διαχωρισμών (Athanasίου 2001: 35-36).

ως ερευνήτρια, κατά τις πρώτες τουλάχιστον συναντήσεις μας, θα μπορούσα να εκληφθώ ως κομμάτι του εξουσιαστικού μηχανισμού της φυλακής. Δεν αποκλείεται, απ' την άλλη, μειοψηφία των γυναικών να δήλωσαν συμμετοχή στην έρευνα επειδή ήλπιζαν ότι έτσι θα αντιμετωπιζόταν ευνοϊκότερα από την κοινωνική υπηρεσία, όπως επίσης δεν αποκλείεται ο λόγος τους να ήταν περιορισμένος κι ελεγχόμενος για να μην έρθουν, όπως ίσως φοβόταν, σε αντιπαράθεση με τη διεύθυνση και τη διοίκηση, γενικότερα, της φυλακής⁴¹.

Η διαχυτικότητα και η οικειότητα άλλων γυναικών, αντίθετα, όπως περιγράφηκε και πιο πάνω, ήταν το κυρίαρχο στοιχείο των συναντήσεών μας. Πολλές προσμένανε τις συναντήσεις μας με ανυπομονησία, όπως αποκάλυπταν, και λαχτάρα να μιλήσουν για αυτά που τις απασχολούν, και κυρίως για τη μητρική τους υπόσταση, που ήταν άλλωστε και το θέμα της έρευνας στην οποία συμμετείχαν. Η ίδια τους η παρουσία κατά τις συνεντεύξεις αλλά και στο εργαστήρι αποκτούσε αυταξία που είχε σημασία και γι' αυτές και για μένα. «Αν ήξερα πως θα 'ρθεις θα φτιαχνόμουν λίγο» μου παραπονέθηκε αυτάρεσκα μια νέα γυναίκα καταδικασμένη για οικονομικό έγκλημα, η Μίτση, την πρώτη φορά που συναντηθήκαμε, και πράγματι τη δεύτερη φορά ήταν αγνώριστη. Μαλλιά με μπούκλες, βάψιμο, προσεγμένα ρούχα και φέρσιμο. Όταν εργόταν ευδιάθετες και αισιόδοξες οι γυναίκες ήταν «φροντισμένες» και «περιποιημένες», ενώ όταν ήταν στεναχωρημένες, απογοητευμένες ή θυμωμένες έρχονται ελαφρώς ατημέλητες «χωρίς να τις νοιάζει» για την εμφάνισή τους, σχολιάζοντάς την, ωστόσο. «Μη με βλέπεις εμένα έτσι...», «αυτά θα κοιτάμε τώρα;» ή «αυτά μας μάραναν» ήταν τα συνήθη σχόλια. Φροντισμένες «για να είναι δυνατές για τα παιδιά» και ατημέλητες «γιατί πονάνε και υποφέρουν για τα παιδιά». Σε κάθε συνάντησή μας, με αφορμή και την εμφάνισή τους ακόμα, συνειδητά ή ασυνείδητα και μέσα από λεκτικές και μη αναπαραστάσεις κατασκευαζόταν ενώπιόν μου, και εν όψει της έρευνας, ένας λόγος για τη μητρότητα.

Οι λεκτικές και οι λοιπές, δραματοποιημένες μέσα από το σώμα, τις εκφράσεις κ.ο.κ., κατασκευές των γυναικών που παρατηρήθηκαν στα πλαίσια της έρευνας αποτέλεσαν τελικά το υλικό για αυτήν εδώ τη διατριβή. Ένα υλικό που προέκυψε, εξωτερικεύτηκε και κατασκευάστηκε από τις φυλακισμένες μητέρες, σε σχέση και με

---

⁴¹ Οι Klein και Bahr αναφέρονται στο ενδεχόμενο οι κρατούμενοι/ες που συμμετείχαν στο πρόγραμμα που εφάρμοσαν στην Κρατική Φυλακή της Utah (Utah State Prison) να έλεγαν αυτά που οι ίδιοι/ες θεωρούσαν ότι οι αρχές θα ήθελαν να ακούσουν με την ελπίδα απόκτησης προνομίων, χωρίς να υπάρχει η δυνατότητα διαπίστωσης της έκτασης στην οποία αυτό συνέβαινε (1996: 341).

τη δική μου παρουσία στη φυλακή⁴². Ως αφηγήτριες προσανατόλιζαν τη συζήτηση προς τις κατευθύνσεις που τις εξυπηρετούσε διεκδικώντας προσοχή και αξιοποιώντας την ερευνητική διαδικασία ως μηχανισμό δικής τους αυτονόμησης και προβολής (Πετρονώτη 2002). Οι γυναίκες κατά βάση απαντούσαν ως μητέρες στην έρευνα μου, γιατί αυτό κλήθηκαν να κάνουν και γιατί έτσι έκριναν ότι έπρεπε να κάνουν. Εγώ, με τη σειρά μου, συγκρατούσα αυτά που περνούσαν μέσα από τα μάτια μου, τα αυτιά μου, από όλες μου τις αισθήσεις⁴³, κατά το χρονικό διάστημα της επιτόπιας έρευνας, ως ένα προϊόν αλληλόδρασης της δικής μου οντότητας και των γυναικών που δέχτηκαν να μου μιλήσουν. Σε μια συμβολική διάσταση της συνάντησής μας αυτές ήταν οι «φυλακισμένες μητέρες» και εγώ η «απ' έξω», η «κοινωνία», η επιστήμονας, η μη-μητέρα κ.ο.κ. Μέσα σε αυτή τη συμβολική ή/και πραγματική οριοθέτηση, οι γυναίκες επαναπροσδιόριζαν τον εαυτό τους ως μητέρες και παρουσίαζαν τις εμπειρίες τους επιδιώκοντας τελικά τη μομφή που εισέπρατταν από την κοινωνία επειδή «εγκλημάτησαν» και «άφησαν τα παιδιά τους μόνα τους», αποδεικνύοντας τη μητρική τους προσήλωση να τη μετασχηματίσουν σε λύτρωση. Μιλώντας για τα βιώματά τους ως μητέρες στη φυλακή, για τη σχέση τους με τα παιδιά τους που βρίσκονται μακριά και για τους περιορισμούς που αντιμετωπίζουν στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν κοινωνικά και προσωπικά τη μητρική τους υπόσταση οι γυναίκες αυτές επιτελούν μητρικά. Ακροατές του λόγου τους είμαστε και εγώ και όλοι/ες οι «απ' έξω», η «κοινωνία». Οι γυναίκες μιλούν στα πλαίσια της έρευνας με μένα και με ότι εγώ αντιπροσωπεύω γι' αυτές, ανάγοντας τελικά την ίδια τη συμμετοχή τους στην έρευνα σε μια μορφή μητρικής επιτέλεσης.

---

⁴² Για τη θεωρητική παραμόρφωση που προκαλεί η παρέμβαση των ανθρωπολόγων στις παρατηρούμενες κοινωνικές πρακτικές βλ. και Bourdieu 1977: 187.

⁴³ Ο ανθρωπολόγος, όπως υποστήριζε ο Stoller, αντιλαμβάνεται τα πράγματα μέσω των αισθήσεών του, όχι μόνο με την όραση και την ακοή, αλλά και την όσφρηση, τη γεύση και τη μίμηση χαρακτηριστικών στάσεων του σώματος, γι' αυτό και η εθνογραφία οφείλει να είναι «γευστική» (*tastefull*) (1989: 29).

Κεφάλαιο 3

Προσαρμογή και σχέσεις σε μια κλειστή γυναικεία κοινότητα

Η Κλειστή Κεντρική Φυλακή Γυναικών Κορυδαλλού αποτελεί στο εσωτερικό της μια αποκλειστικά γυναικεία κοινότητα που προσαρμόζει τη ζωή της και τις σχέσεις της στη βάση των ιδιαιτέρων συνθηκών του εγκλεισμού των μελών της. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί παρουσιάζονται οι άνθρωποι της φυλακής στη μεταξύ τους αλληλόδραση και κοινωνικοποίηση. Οι γυναίκες παρακολουθούνται κατά την είσοδό τους στη φυλακή και κατά την προσπάθειά τους να προσαρμοστούν, με μεγαλύτερη ή μικρότερη δυσκολία ανάλογα και με τα προηγούμενα βιώματά τους, στα νέα δεδομένα της ζωής τους.

Κατά την είσοδο και τη διαβίωση τους στη φυλακή, οι γυναίκες, εκτός από τη θεσμική παγιωμένη εξουσία του κράτους, όπως αυτή εκφράζεται δια μέσου της διοίκησης της φυλακής, συνδιαλέγονται και με τις ιεραρχικές δομές που ανακύπτουν μεταξύ τους. Σε επίπεδο περισσότερο οριζόντιας και λιγότερο εξουσιαστικής κοινωνικοποίησης οι γυναίκες διαμορφώνουν περιορισμένες ή πιο εκτεταμένες διαπροσωπικές σχέσεις, άλλοτε επιφανειακές και άλλοτε πιο ουσιαστικές. Ενίοτε δε, οι διαπροσωπικές σχέσεις προσλαμβάνουν αλληλοϋποστηρικτική λειτουργία και τα δίκτυα αλληλεγγύης δεν απουσιάζουν από τη συνάντηση των γυναικών μέσα στη φυλακή. Η δικτύωση αυτή συχνά, σύμφωνα με τις ίδιες, εγκαθιδρύεται και θεμελιώνεται στη βάση της μητρικής τους ιδιότητας και του ευρύτερου κοινού πόνου που διακηρύττουν οι γυναίκες, ως συνέπεια του εγκλεισμού τους.

1.0. Περνώντας την πύλη: Η είσοδος και η προσαρμογή στη φυλακή γυναικών

Την πρώτη φορά που επισκέφτηκα την Κ.Κ.Φ.Γ.Κ., διαπίστωσα ότι η ανδρική παρουσία δεν έλειπε από το διοικητικό τμήμα της, κατά σύμπτωση, μάλιστα τη συγκεκριμένη ημέρα ήταν και αρκετά έκδηλη. Φτάνοντας έξω από τη φυλακή, διέσχισα την εξωτερική κιγκλίδα, ανέβηκα τα ολιγάριθμα σκαλιά και χτύπησα το κουδούνι της κύριας εισόδου. Πίσω από την πόρτα ακούστηκαν βήματα και ένας άντρας, μέλος του φυλακτικού προσωπικού μετά από λίγο άνοιξε το μικρό παραθυράκι της εισόδου για να με ρωτήσει ποια είμαι και τι θέλω. Όταν, κατόπιν ξεκλείδωσε την πόρτα και οδηγήθηκα στο θυρωρείο για να αφήσω την ταυτότητά μου, όπως απαιτεί η διαδικασία, διαπίστωσα ότι εκεί βρισκόταν ήδη ένας καλοντυμένος κύριος με χαρτοφύλακα που αποχωρούσε μετά από επισκεπτήριο κι εκείνη την ώρα παραλάμβανε τη δικηγορική του ταυτότητα. Παραδίπλα, όρθιοι στεκόταν δύο ένστολοι άντρες που συνόδευαν μια κρατούμενη από μεταγωγή, όπως έμαθα αργότερα. Μόνο στο θυρωρείο βρισκόταν μια γυναίκα δεσμοφύλακας που ζήτησε την ταυτότητά μου και μου εξήγησε πώς θα πάω στο γραφείο της κοινωνικής υπηρεσίας.

Η αριθμητική υπεροχή των ανδρών την ημέρα εκείνη στην είσοδο της φυλακής, όπως αποδείχθηκε εκ των υστέρων, δεν αποτελεί την πλέον αντιπροσωπευτική εικόνα για το συγκεκριμένο χώρο, ο οποίος κυριαρχείται από γυναίκες. Άντρες εργαζόμενοι και επισκέπτες κυκλοφορούν στους διοικητικούς χώρους της φυλακής, τα μέλη του φυλακτικού προσωπικού, ωστόσο, είναι στη συντριπτική πλειοψηφία τους γυναίκες, ενώ η παρουσία ανδρών δικηγόρων και ενστόλων συνοδών κρατουμένων είναι περιστασιακή και περιορισμένης χρονικής διάρκειας. Στο δρόμο προς το εσωτερικό της φυλακής γίνεται εμφανές ότι η ανδρική παρουσία εξασθενεί σταδιακά, μέχρι που εκλείπει σχεδόν ολοκληρωτικά.

Ο χώρος της διοίκησης αποτελεί το ενδιάμεσο στάδιο μεταξύ της κοινωνίας, όπου άντρες και γυναίκες συνυπάρχουν με όμοια σχεδόν αριθμητική δυναμική, και του εσωτερικού της γυναικείας φυλακής, όπου οι άντρες απουσιάζουν εντελώς, πέρα από εξαιρετικές περιπτώσεις. Στο μεταξύ, το θυρωρείο λειτουργεί ως ένας μεταβατικός σταθμός που μεσολαβεί μεταξύ δύο διαφορετικών, απόλυτα διακριτών θεσμικά και πολιτισμικά κόσμων και προετοιμάζει το πέρασμα από την ελεύθερη, μεικτή κοινωνία στην αποκλειστικά γυναικεία κοινότητα της φυλακής.

Όταν φτάσει μια καταδικασμένη (σε φυλάκιση ή κάθειρξη), ή υπόδικη γυναίκα στη φυλακή θα πρέπει να ολοκληρωθούν μια σειρά από διαδικαστικές διατυπώσεις και ενέργειες πριν οδηγηθεί στο εσωτερικό του σωφρονιστικού καταστήματος, στο κελί ή το θάλαμό της. Η διαδικασία, όπως μου την έχουν περιγράψει οι γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα, είναι σε γενικές γραμμές η ακόλουθη: η γυναίκα που πρόκειται να φυλακιστεί οδηγείται στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. από έναν αστυνομικό ασφαλείας αν προηγουμένως βρισκόταν σε αστυνομικό κρατητήριο, ή από έναν αστυνομικό μεταγωγών αν κρατούνταν στη Δικαστική Φυλακή των Διαβατών (Θεσσαλονίκης) ή της Νεάπολης (Κρήτης). Στη γραμματεία της φυλακής συμπληρώνει ένα ερωτηματολόγιο και τα στοιχεία της αστυνομικής της ταυτότητας, που μαζί με άλλα επίσημα έγγραφα, όπως η καταδικαστική απόφαση, ή η διαταγή για την προσωρινή κράτηση, θα αποτελέσουν τα πρώτα στοιχεία του φακέλου που θα τη συνοδεύει καθ' όλη τη διάρκεια του εγκλεισμού της. Στο φάκελο όλων των γυναικών επισυνάπτεται και η δακτυλοσκοπική τους εξέταση που λαμβάνει χώρα στη μία από τις δύο αίθουσες των συνηγόρων, όπου έγιναν και οι περισσότερες συναντήσεις μου με τις φυλακισμένες μητέρες.

Στη συνέχεια, η γυναίκα που πρόκειται να φυλακιστεί είναι αναγκασμένη να υποβληθεί σε σωματική έρευνα. Για τις ανάγκες της έρευνας υποχρεούται να γδυθεί εντελώς, βγάζοντας ακόμα και την κυλόττα της, ενώ στις περισσότερες γίνεται και κολπική έρευνα από σωφρονιστικές υπαλλήλους για να διαπιστωθεί εάν προσπαθούν να μεταφέρουν ναρκωτικά¹. Χρήματα και τιμαλφή που θα βρεθούν πάνω της ή στα αντικείμενα που μεταφέρει μαζί της θα κατατεθούν στο λογιστήριο της φυλακής. Τέλος, συνοδεύεται από μια υπάλληλο και της δίνουν από την αποθήκη σεντόνια, μαξιλαροθήκες, ένα πλαστικό κύπελλο κι ένα πλαστικό πιάτο.

Οι διατυπώσεις και οι προβλεπόμενες διαδικασίες, κατά μια εκτίμηση, θα μπορούσαν να προσομοιωθούν με μια διαβατήρια τελετή που σηματοδοτεί τη μετάβαση της συγκεκριμένης γυναίκας από το καθεστώς της ελευθερίας στο οποίο διαβιούσε πριν στο νέο καθεστώς του εγκλεισμού και του σωφρονισμού. Εισερχόμενη στη φυλακή διαπιστώνει ότι έχει να αντιμετωπίσει έναν καινούργιο κόσμο σ' έναν καινούργιο χώρο, στον οποίο θα πρέπει να ενταχθεί και να οργανώσει

---

¹ Ύστερα από έρευνα που έγινε το 1996 στην Αυστραλία και που αποκάλυψε ότι υπερβολικός αριθμός παρόμοιων σωματικών ελέγχων διεξήχθη στη γυναικεία φυλακή του Fairlea χωρίς τα αναμενόμενα αποτελέσματα, η γερουσία της Βικτόρια κάλεσε την κυβέρνηση να διεξάγει έρευνα για να αποφανθεί σχετικά με το εάν τέτοιου είδους πρακτικές συνιστούν μη αποδεκτή παραβίαση της ιδιωτικότητας του ατόμου και για το εάν αυτές οι πρακτικές αποτελούν δικαιολογημένα μέσα προς την επίτευξη του στόχου τους (Easteal 2001: 105).

τη ζωή της και φυσικά το χρόνο της για όσο διάστημα θα βρίσκεται εκεί (Μαυρήσ 2003: 49). Με τη συγκέντρωση των εγγράφων, το άνοιγμα του φακέλου, τη δακτυλοσκόπηση κ.λ.π. η γυναίκα συνειδητοποιεί ότι η ύπαρξή της είναι καταχωρημένη στο κατάστημα όπου κρατείται. Κυρίως, όμως, μέσω της σωματικής έρευνας στο συμβολικό επίπεδο γίνεται η μετάβαση από τη μια κατάσταση στην άλλη. Όσο ζει στην «κοινωνία», σύμφωνα με έκφραση που χρησιμοποιούν οι γυναίκες αναφερόμενες στον κόσμο και τη ζωή έξω από τη φυλακή, η γυναίκα κατατάσσεται με τους «καλούς» και «καθαρούς». Τώρα πρέπει να μπει στη φυλακή όπου βρίσκονται οι «κακοί» και «μιαροί», οι καταδικασμένοι από το δικαστήριο και την κοινή γνώμη. Η ταπείνωση του γδυσίματος και της σωματικής έρευνας δημιουργούν στη γυναίκα αισθήματα ντροπής και βρωμιάς, κάνοντάς την να νιώθει μιαρή. Απομένοντας γυμνή είναι σα να ξαναγεννιέται σε μια καινούργια ζωή μέσα στη φυλακή. Όταν ξαναγίνεται δεν είναι πια η ίδια. Η νεοφερμένη πρέπει να νιώσει ότι πλέον άλλοι έχουν την άμεση εξουσία επάνω στο κορμί και την αυτοδιάθεσή της. Πολλές γυναίκες βιώνουν αυτή τη διαδικασία ως μια διάβαση από την αξιοπρέπεια στον εξευτελισμό και την ταπείνωση που τους αφήνει ανεξίτηλα σημάδια². Με αποστροφή και πόνο δυο νεαρές γυναίκες καταδικασμένες για οικονομικά εγκλήματα, η Γιελένα και η Μίτση, αναφέρονται στην πρώτη τους τραυματική εμπειρία από τη φυλακή:

- Σαν γυναίκα εδώ... Ξεχνάς ότι είσαι γυναίκα καταρχήν. Δηλαδή πώς να στο πω... Το πρώτο είναι το ρεζιλίκι όταν μπαίνεις φυλακή.
- *Τι εννοείς ρεζιλίκι;*³
- Όλο αυτό το πράγμα... η κοινωνική αντιμετώπιση... Άλλες απόψεις έχεις για τη φυλακή πριν μεις κι άλλες όταν είσαι πίσω απ' την πόρτα. Το πώς σου φέρονται όλοι εδώ... όλα.
- ... Η ο σωματικός έλεγχος που σου κάνουν όταν μπαίνεις και πρέπει να βγάλεις όλα τα ρούχα σου, ακόμα και την κυλόττα. Εγώ δεν το 'χω ξεπεράσει ακόμα αυτό και δεν νομίζω να το ξεπεράσω... Σε εξευτελίζουν στο μέγιστο. (Γιελένα)

Όταν αποφυλακιστώ θα κάνω καιρό να συνέλθω.

Όταν ακούω τη σειρήνα της κλούβας που φέρνει κόσμο - είναι κι η πτέρυγά μου απ' αυτήν την πλευρά - κάτι παθαίνω. Μια φορά ήμουνα στο επισκεπτήριο των δικηγόρων κι ήρθε μια κλούβα που έφερε κάτι αλβανούς απέναντι κι άρχισα να τρέμω. Θυμήθηκα πώς ήταν όταν ήρθα εγώ.

---

² Σχετικά με τον εξευτελισμό που νιώθουν οι γυναίκες κατά το σωματικό έλεγχο που αναγκάζονται να υποστούν όταν μπαίνουν φυλακή βλ. και Αργυρίου-Κυρίτση 1986: 32, Chesney-Lind 1986, Simpson 1989.

³ Οι παρεμβάσεις στο λόγο των γυναικών που γίνονται με *italics* είναι δικές μου.

Είναι όλος αυτός ο εξευτελισμός της κλούβας, της μεταγωγής, τα δακτυλικά αποτυπώματα... του να κανείς λίστα για το σούπερ μάρκετ και να σου την απορρίπτουν... (Μίτση)

Αφού έχουν ελεγχθεί τα προσωπικά της αντικείμενα και το σώμα της κι έχει παραλάβει τα είδη πρώτης ανάγκης που προαναφέρθηκαν, η φυλακισμένη οδηγείται στο χώρο που της υποδεικνύεται από τη διεύθυνση της φυλακής. Μέσα απ' αυτήν τη διαδικασία εισόδου καθίσταται σαφές το εξουσιαστικό καθεστώς στο οποίο υπάγεται πια η γυναίκα και η υποχρέωσή της για συμμόρφωση με τους κανονισμούς και τις νόμιμες επιταγές του προσωπικού του καταστήματος.

Η δικαστική απόφαση που διατάζει τον εγκλεισμό μιας γυναίκας τη φέρνει αντιμέτωπη με μια πρωτόγνωρη, εάν δεν έχει ξαναφυλακιστεί, πραγματικότητα. Η μετάβαση από καθεστώς ελεύθερης διαβίωσης σε καθεστώς εγκλεισμού είναι οδυνηρή και συχνά αδιανόητη. Ακόμα κι όταν υπάρχει συνειδητή εμπλοκή σε παράνομη δραστηριότητα, γνώση της απειλής του νόμου και του ενδεχομένου φυλάκισης ή κάθειρξης που αυτός προβλέπει, υπάρχει πάντα η ελπίδα ότι το έγκλημα δε θα αποκαλυφθεί, ή ότι η καταδίκη θα αποτραπεί και, κατά συνέπεια, η ποινή δε θα επιβληθεί. Λόγω της αόριστης πεποίθησης ότι «αποκλείεται να πάω εγώ φυλακή», το γεγονός του εγκλεισμού αντιμετωπίζεται απροετοίμαστα, με έντονα αρνητικά συναισθήματα και με περιγραφές όπως «τρομοκρατήθηκα», «έχασα τον κόσμο», «νόμιζα ότι θα τρελαθώ», «έπαθα τέτοιο σοκ που...» κ.ο.κ. Πριν τον εγκλεισμό, η φυλακή αντιμετωπίζεται ως μια κατάσταση που δεν αφορά το συγκεκριμένο άτομο⁴. Η Κατερίνα από τα Τρίκαλα, ήδη δύο χρόνια φυλακισμένη, θυμάται πώς έβλεπε τη φυλακή πριν βρεθεί και η ίδια μέσα:

Ποιος να μου το 'λεγε ότι θα πήγαινα φυλακή και να τον πίστευα...
Εγώ που περνούσα απ' έξω, απ' το απέναντι πεζοδρόμιο, και σκεφτόμουνα «τι είδους άνθρωποι μπορεί να βρίσκονται εκεί μέσα...
Ποιος ξέρει τι γίνεται εκεί μέσα, όλοι οι εγκληματίες μαζεμένοι!».
Ποιος να μου το 'λεγε...

Η φυλακή, για όσες δεν την έχουν επισκεφτεί ως τρόφιμοι, συνιστά μια κατάσταση άγνωστη κι απόμακρη. Καμία δεν μπορεί να φανταστεί τον εαυτό της «μέσα», όλες, όμως, λίγο-πολύ, φαντασιώνουν το πώς είναι το «μέσα». Η ισοβίτισσα Ολυμπία από

---

⁴ Το ίδιο ισχύει και για τους επισκέπτες-συγγενείς του. Για χρόνια, οι επισκέπτες αυτοί έβλεπαν τις φυλακές απέξω και είχαν την εντύπωση ότι οι τοίχοι των φυλακών τους προστάτευαν από το «κακό» που βρισκόταν μέσα – κατά συνέπεια, το πέρασμα της πύλης μιας φυλακής προκειμένου να επισκεφθούν κάποιο οικείο πρόσωπο απαιτούσε πρώτα απ' όλα την αντιμετώπιση και την αναθεώρηση των ίδιων τους των προκαταλήψεων για τις φυλακές (Βόγλης 2004: 180).

την Πελοπόννησο, από τις παλαιότερες τότε κρατούμενες της Κ.Κ.Φ.Γ.Κ., αφού επισημαίνει το φόβο που ένιωσε όταν τοποθετήθηκε στο άγνωστο γι' αυτήν περιβάλλον της φυλακής, αναφέρεται με το ιδιότυπο χιούμορ της σε αστεϊσμούς που γίνονται για τη φυλακή όταν δεν υπάρχει άμεση η απειλή της. Ισχυρίζεται μάλιστα ότι πριν τον εγκλεισμό της θεωρούσε τη φυλακή ως τόπο ανάπαυλας:

- Εγώ, να σου πω την αλήθεια, άκουγα φυλακή, αλλά δεν ήξερα τι είναι, πού είναι, πώς είναι, η μαύρη...

Στην αρχή ήμουν άγρια, καθόμουν στις γωνίες. Είχα πάρει ένα φόβο... Γιατί άκουγα φυλακή, αλλά δεν ήξερα τι είναι.

- Και τώρα έμαθες για τα καλά...

- Είδες; Η πλάκα ξέρεις ποια είναι; Μερικές φορές «αχ» έλεγα «δεν θα πάω φυλακή, να πάω, να μπω μέσα, να χορτάσω φαΐ, να χορτάσω ύπνο, να χορτάσω καθισιό...». ΝΑ! (αυτοφασκελώνεται). Μου λες τώρα, πώς το ήξερα; Να και το φαγητό, να και το καθισιό... Και να η Ολυμπία μέσα στον Κορυδαλλό. Το 'πες κι έγινες! (γελάμε). Να, πάρ' τα μέσα η Ολυμπία. Είδες; Να προσέχουμε τι λέμε, γιατί δεν ξέρεις τι γίνεται...

Αααμάααν! (γέλια)

Μετά από δέκα χρόνια παραμονής στη φυλακή η Ολυμπία μπορεί και αστεϊεύεται με τη δυστυχία της. Όταν πρωτομήκε στη φυλακή, όμως, ήταν τρομοκρατημένη, όπως κι οι περισσότερες νεοφερμένες γυναίκες.

Ο φόβος κι η απελπισία που κατακλύζει την πρωτόπειρη κρατούμενη, πέρα από την αγωνία της για την τύχη της προσωπικής της ζωής και των παιδιών της αν είναι μητέρα, τροφοδοτούνται και από την ανησυχία που προκαλεί το άγνωστο που αντιπροσωπεύει η φυλακή, ή από τη στερεότυπη αντίληψη-φαντασίωση που ενδεχομένως φέρει η κάθε γυναίκα για τη φυλακή. Η Πηνελόπη από την Αλβανία, για παράδειγμα, πριν οδηγηθεί στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ., ήταν τρομοκρατημένη με την προοπτική της μεταφοράς της σε ένα χώρο φύλαξης που πίστευε ότι θα είναι ένα άθλιο, υπόγειο και σκοτεινό μπουντρούμι. Σε αντίθεση με τη εικόνα που είχε στο μυαλό της, η Πηνελόπη δε βρήκε τη φυλακή στην πραγματικότητα τόσο αποκρουστική όσο θα περίμενε, από χωροταξική τουλάχιστον άποψη:

Όταν με φέρανε εδώ λέω «πού θα με πάνε;», κι ακούω που λένε «πηγαίντε την στον τρίτο». Ποιόν τρίτο; Δηλαδή δε θα με πάνε στο υπόγειο, σε κανένα μπουντρούμι; Εγώ έτσι νόμιζα. Ότι μένεις σε κανένα μπουντρούμι, ότι δε σου δίνουν πολύ φαγητό, τέτοια...

Αλλά εγώ είμαι στον τρίτο, βλέπω από ψηλά, και το κελί μου έχει ένα παράθυρο, να, σαν κι αυτό (δείχνει ένα παράθυρο περίπου 1 επί 0,7 εκ. στην αίθουσα των συνηγόρων), μπαίνει φως...

Όποια εικόνα κι αν είχαν για τη φυλακή πριν τον εγκλεισμό τους, οι πιο πολλές κρατούμενες, όπως και η Πηνελόπη, συγκλονίζονται από την πρώτη τους

επαφή με τη φυλακή και κυρίως από το γεγονός ότι θα πρέπει να περάσουν ένα μικρό ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα της ζωής τους εκεί, μακριά από τα παιδιά τους κι αποκομμένες πλήρως από την προηγούμενη οικογενειακή, επαγγελματική και κοινωνική τους ζωή. Η συγκεκριμένη προοπτική αντιμετωπίζεται με φόβο, έντονη θλίψη κι απόγνωση, συναισθήματα που συχνά σωματοποιούνται κι εκφράζονται με διάφορα συμπτώματα παθολογικά, δερματικά, μεγάλη απώλεια ή πρόσληψη βάρους, έντονη υπνηλία κ.ά. Όταν ο εγκλεισμός συνιστά πλέον αναπόδραστη, κυριολεκτικά, πραγματικότητα και οι γυναίκες εισέρχονται στο χώρο της φυλακής βιώνουν μια ιδιαίτερα φορτισμένη ψυχολογικά περίοδο προσαρμογής που μπορεί να οδηγήσει και σε αυτοκαταστροφικές σκέψεις και πράξεις, όπως απόπειρες αυτοκτονίας και σοβαρούς αυτοτραυματισμούς.

Σε κάθε περίπτωση και ανεξάρτητα από την αρχική τους εντύπωση από τη φυλακή, οι γυναίκες, αναφερόμενες στο πρώτο διάστημα του εγκλεισμού, χρησιμοποιούν εκφράσεις όπως «στην αρχή...», «όταν πρωτομπήκα...», «όταν με φέρανε...» με τρόπο που αφήνει να διαφανεί ότι, πέρα από το χρόνο που πέρασε και τα «πράγματα άλλαξαν» στη συνέχεια. Πώς αλλάζουν, όμως, τα πράγματα; Η Τασούλα, καταδικασμένη σε ισόβια, αναφέρει χαρακτηριστικά:

- Όταν πρωτομπήκα εδώ, όταν άνοιξε η πόρτα, λέω εδώ είναι η κόλαση!
- Διατηρήθηκε αυτή η εικόνα;
- Όχι. Άλλαξε, αλλά παραμένει να είναι φυλακή. Που είναι κόλαση...

Η περαιτέρω διαβίωση μέσα στη φυλακή θα επιβεβαιώσει, θα ανατρέψει ή θα μετριάσει τις πρώτες εντυπώσεις από τον εγκλεισμό. Αυτό που αλλάζει, όμως, στην πραγματικότητα με την πάροδο του χρόνου δεν είναι ότι καλύτερεύουν οι συνθήκες κράτησης ή ότι οι γυναίκες δε δυσανασχετούν εξ' αιτίας τους. Η αλλαγή έγκειται στο ότι το άγνωστο γίνεται γνωστό, η φαντασίωση δίνει τη θέση της στην πραγματικότητα και οι φυλακισμένες ξέρουν πλέον, ή τουλάχιστον μπορούν να εκτιμήσουν, τι περίπου έχουν να αντιμετωπίσουν.

Η προηγούμενη οικογενειακή, οικονομική και κοινωνική κατάσταση των γυναικών δρουν καταλυτικά στον τρόπο με τον οποίο εκτιμούν και χειρίζονται τον εγκλεισμό τους. Ευκατάστατες γυναίκες, για παράδειγμα, επιτυχημένες επαγγελματικά, με έντονη κοινωνική ζωή και διασκέδασεις δυσανασχετούν έκδηλα με την απώλεια των ανέσεων στις οποίες είχαν συνηθίσει να ζουν και δυσκολεύονται να αποδεχθούν την ίδια την ιδέα του εγκλεισμού τους. Οι συνθήκες κράτησης και η ισοπέδωση όλων των προσωπικών τους χαρακτηριστικών κάτω από την κοινή για

όλες τις έγκλειστες ταυτότητα της έχουσας διαπράξει έγκλημα κρατούμενης τις συγκλονίζει. Η Αμαλία, μια νεαρή γυναίκα από τον Ασπρόπυργο, συνηθισμένη σε μια άνετη, ευκατάστατη και αξιοπρεπή ζωή πριν φυλακιστεί, υποστηρίζοντας, μάλιστα, ότι άδικα έχει καταδικαστεί για τη δολοφονία του συζύγου της, δεν μπορεί να υπομείνει αδιαμαρτύρητα υβριστικές προς το πρόσωπό της συμπεριφορές, ακόμα και από άτομο που χαρακτηρίζει ως τρελό, και αντιδρά. Η λακωνικά αφοπλιστική απάντηση που δέχεται από την «τρελή» συγκρατούμενή της την επαναφέρει απότομα στην ανώνυμη και απρόσωπη πραγματικότητα της φυλακής.

Προχθές...έχουμε μια τρελή στο θάλαμο. Το ξέρουμε, είναι τρελή και δεν λέμε τίποτα. Τι να της πούμε; Αλλά όταν είσαι ήδη φορτισμένη καμιά φορά δεν μπορείς, απαντάς. Κι άρχισε που λες προχθές να μας βρίζει πάλι «...πουτάνες, παραπετάματα...» και τέτοια και δεν άντεξα και της είπα «Σ' εμένα μιλάς;».
«Γιατί;», μου λέει «Εσύ τι είσαι; Φυλακή δεν είσαι;»...

Γυναίκες όπως η Αμαλία, συνηθισμένες σε οικιακές ανέσεις, δεν μπορούν να συμβιβαστούν εύκολα με το γεγονός ότι θα πρέπει να συμβιώσουν με άλλες είκοσι γυναίκες στον ίδιο θάλαμο, σε αντίθεση με τις τσιγγάνες συγκρατούμενές τους, οι οποίες, έχοντας μεγαλώσει μέσα σε ευρύτερες οικογένειες και πολυπληθείς κοινότητες, δέχονται τη συμβίωση με άλλες γυναίκες, συνήθως επίσης τσιγγάνες, ευκολότερα. Οι τσιγγάνες, απ' την άλλη, ακόμα κι αυτές που έχουν μια μόνιμη κατοικία, περνούν πολλές ώρες έξω από το σπίτι τους, σε εξωτερικές κινητές εργασίες ή σε μαζικές συνενυρέσεις με ομόφυλους τους κι έχουν μια ιδιαίτερη σχέση με την ύπαιθρο, με αποτέλεσμα ο αναγκαστικός εγκλεισμός τους για μεγάλα χρονικά διαστήματα μέσα σε ένα κτίριο να βιώνεται ως ασφυκτικά εγκλωβιστικός.

Ανάλογα με την προηγούμενή τους ζωή, τις συνήθειες και την κοινωνική τους προέλευση, οι γυναίκες προσαρμόζονται ευκολότερα ή δυσκολότερα στην πραγματικότητα και την καθημερινότητα της φυλακής. Με το δικό τους, προσωπικό τρόπο, είναι αναγκασμένες να προσπαθήσουν να προσαρμοστούν και να συμβιβαστούν με τα δεδομένα της νέας τους ζωής για να μπορέσουν να επιβιώσουν. Κι όσο ακατόρθωτο κι αν φαίνεται αυτό στην αρχή, με το πέρασμα του χρόνου οι περισσότερες γυναίκες αρχίζουν να συνηθίζουν σε μια νέα καθημερινότητα μέσα στη φυλακή. «Γιατί», όπως λέει και η Μπόνη από τις Η.Π.Α. μετά από τέσσερα χρόνια κάθειρξης και εν όψει της αποφυλάκισής της, «ο άνθρωπος είναι το πιο προσαρμοστικό ον».

2.0. Ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ των φυλακισμένων γυναικών

Κατά τη διαδικασία προσαρμογής στο περιβάλλον και τις συνθήκες του εγκλεισμού, οι γυναίκες που φυλακίζονται συναντούν ξεκάθαρες ή πιο άτυπες σαφέστατα εξουσιαστικές σχέσεις και στο εσωτερικό τους φυλακής, μεταξύ των κρατουμένων. Πολύ σύντομα διαπιστώνουν ότι, πέρα από την αναγκαστική υπαγωγή τους στην επίσημη, κρατική εξουσία του προσωπικού της Κ.Κ.Φ.Γ.Κ., οφείλουν υπακοή, επιπλέον, στους άγραφους κανονισμούς και την ιεραρχία που ρυθμίζουν τις σχέσεις μεταξύ των κρατουμένων και την καθημερινότητα στη φυλακή.

Σε κάθε θάλαμο, πτέρυγα και ακτίνα, σύμφωνα με τις περιγραφές των γυναικών, επικρατεί μια δυναμική κρατούμενη που «κάνει κουμάντο» έχοντας επιτύχει το σεβασμό ή το φόβο των υπολοίπων. Η παρουσία και η εξουσία των γυναικών αυτών επιβάλλεται με την πειθώ ή με τη χρήση βίας. «Με το καλό» ή «με το ζόρι» παίρνουν στα χέρια τους τον έλεγχο των τεκταινομένων στο εσωτερικό της φυλακής, από τις προσωπικές ή μαζικές βίαιες συγκρούσεις, μέχρι ζητήματα διακόσμησης κι επιλογής του καναλιού ή του προγράμματος που θα παρακολουθήσει όλος ο θάλαμος. Εκτός από τη ρύθμιση των εσωτερικών υποθέσεων της φυλακής, συχνή είναι η συνεργασία μέρους των ισχυρών κρατουμένων με τη διεύθυνση για την «εύρυθμη» λειτουργία της φυλακής, με αντάλλαγμα την παραχώρηση προνομίων, όπως τη μεταφορά τους για παράδειγμα σε ένα καλύτερο κελί. Σε κάθε περίπτωση, οι γυναίκες αυτές παρουσιάζονται ως οι επίσημες φορείς του λόγου των κρατουμένων, ενώ σε περιόδους αναταραχής ή «στάσης» η άποψη κι η θέση που θα πάρουν θα αποβεί καθοριστικής σημασίας για την εξέλιξη των γεγονότων αυτών.

Κριτήρια για την ανάληψη ή την απόδοση εξουσίας σε μια γυναίκα αποτελούν κατά κύριο λόγο η ισχυρή της προσωπικότητα κι ο δυναμικός της χαρακτήρας, αλλά και άλλες παράμετροι, όπως η ηλικία της και ο σεβασμός που εμπνέει στις άλλες, η σωματική της ρώμη και η αρχαιότητά της στη φυλακή. Ειδικά λόγω της παλαιότητάς τους και της ιδιαιτερότητας της ποινής τους, ενδιαφέρον παρουσιάζει η στάση και η θέση που κατέχουν μεταξύ των υπολοίπων γυναικών μέσα στη φυλακή οι ισοβίτισσες ειδικά και οι βαρυποινίτισσες γενικότερα. Οι ισοβίτισσες θα περάσουν ένα μεγάλο κομμάτι, αν όχι ολόκληρη την υπόλοιπη ζωή τους μέσα στη φυλακή, και γι' αυτό πιστεύουν ότι θα πρέπει να αντιμετωπίζονται διαφορετικά από τις φυλακισμένες που έχουν μικρότερες ποινές, κυρίως όσον αφορά το χώρο κράτησής τους. Η αντίληψή τους αυτή, μάλιστα, φαίνεται να γίνεται

σεβαστή και από τη διεύθυνση της φυλακής, με συνέπεια οι περισσότερες ισοβίτισσες, και βαρυποινίτισσες που το επιθυμούν να κρατούνται σε κελιά των δύο ατόμων κι όχι σε θαλάμους. Το επιχείρημα από την πλευρά τους είναι ότι αυτές θα περάσουν «μια ζωή εδώ μέσα» κι ότι «δεν μπορεί να ξεβουλευόμαστε επειδή μια ήρθε να βγάλει έξι-εφτά μήνες φυλακή». Η Άννα, η οποία εκτίει ποινή πέντε χρόνων για απάτες, διαμαρτύρεται γι' αυτήν τους την αντίληψη:

Οι ισοβίτισσες έχουν μια νοοτροπία ότι είναι σπίτι τους εδώ κι ήρθαμε κι εμείς οι καινούργιες να τις ξεβολέψουμε!
Εμένα δεν μου έχουν δώσει ένα ποτήρι νερό χωρίς αντάλλαγμα. Όλα γίνονται με τα λεφτά⁵ εδώ μέσα, από συμφέρον.

Οι «παλιές» ειδικότερα ισοβίτισσες, που βρίσκονται ήδη πολλά χρόνια στη φυλακή, διαπιστώνουν ότι πρέπει να διασφαλίσουν το χώρο τους που όλο και συρρικνώνεται χρόνο με το χρόνο, λόγω του αυξανόμενου αριθμού των γυναικών που πρέπει πλέον να τον μοιραστούν, σε αντίθεση με τα πρώτα χρόνια του εγκλεισμού τους, όταν η φυλακή δεν ήταν καν πλήρης από άποψη χωρητικότητας. Η Ολυμπία διαπιστώνει ότι τα πράγματα ήταν καλύτερα γι' αυτήν όταν πρωτομπήκε στη φυλακή, πριν από δέκα χρόνια:

Εγώ είμαι δέκα χρόνια εδώ, μ' έχουν σπάσει τα νεύρα. Απ' το '93 που ήμουν μέσα δεν ήταν έτσι. Ήμασταν ουλίγες κι ήταν πολύ καλά.
Τώρα γέμισε η φυλακή. Ξένες, αλβανίδες, ρουμάνες, τσιγγάνες... Τότε ήμασταν ουλίγες κι ήμασταν ήσυχες. Τραγουδούσαμε, χορεύαμε...

Μεγάλη ένταση μεταξύ παλιών και καινούργιων κρατουμένων, κατά συνέπεια, προκαλείται εξαιτίας του υπερπληθυσμού της Κ.Κ.Φ.Γ.Κ.⁶, τον οποίο οι παλιότερες φαίνεται να καταλογίζουν εμμέσως πλην σαφώς στις νεοφερμένες, ενώνοντας, μάλιστα, όταν χρειάζεται τις δυνάμεις τους για τη διασφάλιση των συμφερόντων τους, όπως παρατηρεί η Μπόνι:

Καμιά φορά είναι λίγο εχθρικές με τις καινούργιες. Ειδικά αν υπάρχει ένταση, σαν να ευθύνεται η ίδια η καινούργια για το στρίμωγμα. Κι αν γίνει κάτι μεταξύ παλιάς και καινούργιας, μαζεύονται μαζί οι παλιές, κι ας έχει άδικο [η παλιά].

---

⁵ Η Άννα χρησιμοποιεί τη λέξη «λεφτά» μεταφορικά, αφού δεν επιτρέπεται η κυκλοφορία και η συναλλαγή με χρήματα μέσα στη φυλακή. Ως ανταλλακτικά είδη αντί χρημάτων χρησιμοποιούνται τσιγάρα, τηλεκάρτες, παροχή υπηρεσιών, όπως πλύσιμο ρούχων κ.ο.κ.

⁶ Αναφέρεται στο προηγούμενο κεφαλαίο ότι ενώ η χωρητικότητα της συγκεκριμένης φυλακής είναι 270 άτομα, ο πληθυσμός της όταν διεξαγόταν η έρευνα άγγιζε τα 400. Εκτός από την ένταση που προκαλεί μεταξύ των κρατουμένων, ο υπερπληθυσμός της φυλακής έχει ως αποτέλεσμα κακές συνθήκες υγιεινής, διευκόλυνση της εξάπλωσης μεταδοτικών νοσημάτων κ.ά. (π.χ. για την εμφάνιση φυματίωσης σε φυλακές της Γεωργίας βλ. Koch 2006).

Η ισοβίτισσα Τασούλα, από την άλλη, όπως και πολλές άλλες φυλακισμένες, πιστεύουν ότι η συμπεριφορά και η ιεράρχιση μεταξύ των γυναικών δεν επηρεάζεται κυρίως από το αδίκημα για το οποίο έχει καταδικαστεί η κάθε μια ή από την παλαιότητα της στη φυλακή. Κατά τη γνώμη της, τυπική ή άτυπη εξουσία σε μια φυλακισμένη γυναίκα αποδίδεται:

...Μόνο από σεβασμό. Ή αν είναι κάποια μεγαλύτερη σε ηλικία. Το αδίκημα δεν επηρεάζει πολύ. Έτσι κι αλλιώς τα πιο πολλά εδώ μέσα είναι θύματα, μικρά κοριτσάκια που μπλέχτηκαν με ναρκωτικά και τέτοια. Τα μεγάλα ψάρια δεν είναι εδώ. Τώρα τελευταία, βέβαια, έχουν αυξηθεί και οι φόνοι και τα ναρκωτικά...

Η ηγετική θέση δυναμικών γυναικών στους θαλάμους και τις πτέρυγες δικαιολογείται ως αναγκαία από τις ίδιες για την εύρυθμη λειτουργία τους φυλακής και είναι οφθαλμοφανής, ενίοτε δε δηλώνεται ξεκάθαρα και από την ίδια την κρατούμενη που «κάνει κουμάντο». Οι συζητήσεις μας με την Μπόνη και η ισχυρή προσωπικότητά της δεν άφηναν αμφιβολίες για τη θέση της στην πτέρυγά της. Τονίζοντας την αναγκαιότητα της ιεραρχικής διάρθρωσης της φυλακής από την πλευρά των κρατουμένων και χαμογελώντας αυτόρεσκα προδίδεται σκόπιμα:

- Ναι, σίγουρα. Σε κάθε θάλαμο πρέπει κάποια να υπάρχει που να σέβονται περισσότερο και να κάνει κουμάντο, να μιλάει για όλες.
- *Η δική σου κατάσταση ποια είναι;*
- Εγώ είμαι από αυτές που μιλάνε.

Η εξουσιαστική δομή των σχέσεων μεταξύ των γυναικών, ακόμα κι όταν δεν εκφράζεται ρητά, γίνεται πολύ εύκολα αντιληπτή στις μεταξύ τους σχέσεις. Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του εργαστηρίου δημιουργικής απασχόλησης, για παράδειγμα, η επιβλητική παρουσία μιας συγκεκριμένης τσιγγάνας κατέστησε από την πρώτη της εμφάνιση σαφές ότι αυτή «λύνει και δένει» στην πτέρυγά της. Όταν ζητούσε μια εξυπηρέτηση η Σουλτάνα απ' τις «δικές» της καμιά δεν της την αρνιόταν. Αν ερχόταν, για παράδειγμα, νωρίς στο εργαστήρι κι έβλεπε ότι υπάρχει ενδιαφέρον παράγγελλε σε μια από την πτέρυγά τους: «Πάνε μωρή φώναξε και τις άλλες!», κι αυτή θα πήγαινε, αδιαμαρτύρητα συνήθως. Όταν κουβεντιαζόταν κι έπρεπε να ληφθεί απόφαση για ένα θέμα σημαντικό για την ομάδα, απ' την άλλη, και η Σουλτάνα έλειπε, οι υπόλοιπες τσιγγάνες της πτέρυγας της δεν ήταν τόσο ενθουσιώδεις, αποφασιστικές κι αυθόρμητες όσο συνήθως. Στη γεμάτη ζωντάνια και ένταση παρουσία των τσιγγάνων με γέλια, τραγούδια και χορό, κλάμα, φασαρία και τσακωμό, η παρουσία της ήταν καταλυτική και οι επεμβάσεις της προς εξομάλυνση

καταστάσεων που όδευαν προς την εκτράχυνση πάντα σεβαστές. Το αποκορύφωμα, που δεν άφηνε πια αμφιβολίες για το κυρίαρχο της θέσης της μεταξύ των ομόφυλών της, ήταν ένα περιστατικό κατά το οποίο όταν ξεκίνησαν οι δραστηριότητες του εργαστηρίου της συγκεκριμένης ημέρας ήρθαν από την πτέρυγά τους οι χρήστριες μεταξύ των οποίων και των τσιγγάνων είχε υπάρξει μια διένεξη την προηγούμενη εβδομάδα. Οι λίγες τσιγγάνες που ήταν ήδη εκεί έδειχναν να αισθάνονται λιγάκι άβολα, μέχρι που ήρθε η Σουλτάνα με μερικές από την πτέρυγά τους ακόμα. Μετά από μια μικρή προσπάθεια να συνυπάρξουν με τις χρήστριες που απέτυχε, με συνέπεια η μεταξύ τους ένταση να αρχίσει να ανεβαίνει, η Σουλτάνα τους απηύθυνε υβριστική χειρονομία και χαρακτηρισμό, ανακοινώνοντας ουσιαστικά την αποχώρηση των τσιγγάνων από την αίθουσα: «Μαζευτήκαν εδώ όλα τα πρεζάκια. Πάμε να φύγουμε!». Και πράγματι, έφυγαν όλες μαζί, χωρίς δεύτερη κουβέντα.

Όπως καταδεικνύεται και από το παραπάνω περιστατικό, η ισχυρή γυναίκα μιας πτέρυγας συνήθως έχει από πίσω της συγκεκριμένη «κλίκα» που την αναγνωρίζει ως ηγετική της μορφή και στηρίζει την εξουσία της. Κατά τα πρότυπα της εξουσιαστικής δομής του εσωτερικού της φυλακής λειτουργούν και ομάδες γυναικών που σχηματοποιούνται με βάση κοινά εθνοτικά χαρακτηριστικά, κοινές πρακτικές και κοινωνικές αναφορές. Οι σχέσεις, κατ' επέκταση, ανάμεσα στις διάφορες ομάδες διέπονται, επίσης, από εξουσιαστικούς και ιεραρχικούς κώδικες, καθώς υπάρχουν ισχυρότερες και ασθενέστερες ομάδες, ενώ οι βίαιες μεταξύ τους συγκρούσεις δεν είναι σπάνιο φαινόμενο. Οι συσχετισμοί, βέβαια, μεταξύ των διαφόρων ομάδων, ενίοτε και η ίδια η ύπαρξή τους, εξαρτώνται από τη συνεχώς μεταβαλλόμενη σε ανθρώπινο δυναμικό σύνθεση του εσωτερικού της φυλακής. Άνθρωποι φυλακίζονται και αποφυλακίζονται συνέχεια αλλάζοντας τακτικά το τοπίο της φυλακής, με αρκετά σταθερή, ωστόσο, την παρουσία χρηστριών ναρκωτικών και τσιγγάνων, καθιστώντας πιο πολυπληθείς και ισχυρές ομάδες μέσα στη γυναικεία φυλακή συνήθως αυτές των εξαρτημένων και των τσιγγάνων. Η ισχύς, βέβαια της κάθε ομάδας δεν πηγάζει κυρίως από την αριθμητική υπεροχή της, αλλά περισσότερο από την επίδειξη ισχύος και τον έλεγχο των διαφόρων τεκταινομένων στη φυλακή, όπως είναι για παράδειγμα ο έλεγχος διακίνησης των ναρκωτικών και κυρίως της ηρωίνης, όπως μου εκμυστηρεύτηκαν μερικές κρατούμενες.

3.0. Διαπροσωπικές σχέσεις και κοινωνικοποίηση

Για τις τσιγγάνες και τις χρήστριες ναρκωτικών ο εγκλεισμός αποτελεί ένα ενδεχόμενο αρκετά πιθανό στους κοινωνικούς τους κύκλους, η αριθμητική τους παρουσία μέσα στη φυλακή είναι σταθερά έντονη κι έτσι παρέχεται η δυνατότητα στις νεοφερμένες για κοινωνικοποίηση μέσα στη φυλακή με την ένταξη τους στις ήδη υπάρχουσες ομάδες χρήστριων και τσιγγάνων. Αντίστοιχα και για τις υπόλοιπες γυναίκες που μπαίνουν στη φυλακή και το επιλέγουν, υπάρχει η πιθανότητα ένταξης σε μια ήδη υφιστάμενη ομάδα που θα τις δεχτεί, εφόσον διαθέτουν τον κοινό παρονομαστή που τη χαρακτηρίζει, αλλιώς συναντούν προβλήματα, επιφυλακτικότητα και καχυποψία. Όπως και στην περίπτωση της Νατάσα, από το Καζακστάν, η οποία, ενώ έγινε αμέσως δεκτή από τις ομόφυλες του ορόφου της, δυσκολεύτηκε να κερδίσει την εμπιστοσύνη των χρηστριών ως μη χρήστρια η ίδια, και μάλιστα καταδικασμένη για εμπορία ναρκωτικών.

Είμαι χαρούμενη που έχουμε τις ρωσίδες εδώ. Οι πιο πολλές είναι για χαρτιά. Έχουμε καλό όροφο. Αλλά είναι δύσκολο. Και πονάει. Γιατί πιάνεις φιλία και μετά έφυγε. Πιάνεις φιλία και μετά έφυγε...

Εγώ κάνω παρέα με κορίτσια που είναι τοξικομανή. Κι έχω πρόβλημα. «Είσαι δικάσιμη για ναρκωτικά και δεν είσαι χρήστη. Είσαι πολύ κακός». Και πήγα να τα βλέπω. Και είναι πολύ-πολύ έξυπνα κορίτσια. Και μορφωμένες πολύ. Μιλάνε πολλά όμορφα πράγματα, αλλά και πολύ άσχημα. Γιατί ο κόσμος είναι άσχημος. Μια φορά ρώτησα μια κορίτσι:

«- Γιατί εσύ πίνεις;

- Γιατί χωρίς να πίνω δεν μπορώ να κοιτάξω τι γίνεται γύρω μου» είπε.

Ανεξάρτητα από το αν υπάρχει δυνατότητα για ένταξη σε ένα ήδη υπάρχον σχήμα, πάντα υπάρχουν και οι γυναίκες που επιλέγουν συνειδητά να ακολουθήσουν μια μοναχική, ουδέτερη πορεία μέσα στη φυλακή και δεν εντάσσονται σε καμία συγκεκριμένη ομαδοποίηση. Στην κατηγορία αυτή ανήκει και η Αμαλία που δεν έχει εμπιστοσύνη στις συγκρατούμενές της, ούτε και ουσιαστικές φιλίες μεταξύ τους, πιστεύοντας μάλιστα ότι ειδικά για τις ελληνίδες είναι πιο δύσκολο να χτίσουν φιλίες και συμμαχίες μέσα στη φυλακή, σε αντίθεση με τις ανήκουσες σε μειονοτικές ομάδες γυναίκες που συνασπίζονται με μεγαλύτερη ευκολία..

Φίλες δεν θα δεις. Κι αν λένε ότι έχουν φίλες είναι ψέματα. Εδώ υπάρχει μόνο εχθρότητα. Οι ξένες έχουν φίλες. Κι οι τσιγγάνες έχουν. Οι ελληνίδες όχι.

Ακόμα και οι γυναίκες που εντάσσονται σε συγκεκριμένη κλίκα παραδέχονται ότι στην πραγματικότητα η έκτιση είναι μια μοναχική υπόθεση για την κρατούμενη, που δεν μπορεί να τη μοιραστεί με καμία άλλη, είτε ανήκει στην κλίκα

της είτε όχι. Η Δήμητρα, παρ' ότι πλαισιώνεται καθημερινά από δεκάδες τσιγγάνες ομόφυλές της, προσπαθεί, όσο είναι δυνατό, να αποστασιοποιείται από τα τεκταινόμενα μέσα στη φυλακή και να κοιτάει τη δουλειά της, υποστηρίζοντας ότι μόνο έτσι μπορεί να προστατεύσει αποτελεσματικά τον εαυτό της μέσα στις συνθήκες του εγκλεισμού και να επιστρέψει αλώβητη στα παιδιά και την οικογένειά της.

Καλά τα πάμε, ωραία, όμορφα. Εγώ είμαι στο κελί μου, το μεροκάματό μου κοιτάω. Δεν θέλω πολλά-πολλά. Μπορεί να κάνει η άλλη κάτι παράνομο εδώ...εγώ δεν κοιτάω. Τη δουλειά μου κοιτάω. Τα παιδιά μου μόνο σκέφτομαι.

Θέλω να είμαι εγώ μια γυναίκα σωστή εδώ μέσα. Να βγω μια γυναίκα σωστή, όπως είμαι.

Αυτό είναι σχολείο για μας εδώ μέσα.

Όταν μπαίνουν στη φυλακή οι γυναίκες έχουν να αντιμετωπίσουν τα πραγματικά περιστατικά που τις οδήγησαν εκεί, το ίδιο το γεγονός του εγκλεισμού κι ένα απρόσωπο έως εχθρικό περιβάλλον. Λόγω έλλειψης χώρου, μάλιστα, τους είναι αδύνατο να αγνοήσουν την παρουσία των άλλων γυναικών και να απομονωθούν, εάν το επιθυμούν. Όλες βρίσκονται σε μια πολύ ευάλωτη φάση της ζωής τους και δηλώνουν πεπεισμένες ότι πρέπει να οχυρώσουν και να προστατέψουν τους εαυτούς τους απέναντι στις άγνωστες συγκρατούμενές τους, γι' αυτό και η κοινωνικοποίηση μέσα στη φυλακή πραγματοποιείται, κατ' επιλογή, πολύ περιορισμένα κι ελεγχόμενα. Η Βαλμπόνα από την Αλβανία, που εκτίει ποινή είκοσι χρόνων για ανθρωποκτονία με πρόθεση, επιδιώκει να έχει μια στοιχειώδη κοινωνικότητα με τις συγκρατούμενές της. Λόγω έλλειψης χώρου και στριμώγματος αναπόφευκτη είναι μια καθημερινή, επιφανειακή, κοινωνική επαφή που επιβάλλεται από τη συμβίωση στον ίδιο χώρο και μπορεί να περιορίζεται σε τυπικές κουβέντες, και συναντήσεις για καφέ, η ίδια αποφεύγει συνειδητά, ωστόσο, οποιαδήποτε περαιτέρω οικειότητα:

Μια καλημέρα. Αν μπορούμε να πούμε μια καλημέρα, τι κάνεις, τέτοια... Αλλά όχι πολλά. Πρέπει να προσέχω τα πάντα εδώ, όσα πρέπει.

Τι θα πω, πόσα θα πω... Προσέχω πάρα πολύ.

Προσπαθώ, κάνω όσα πρέπει. Είναι μια που είναι καλή... Εγώ θέλω να κάνω λίγο παρέα, να πίνω ένα καφέ, τίποτα περισσότερο. Δεν θέλω να δίνω βάρος στον άλλο. Όλοι έχουν το δικό τους προβλήματα. Σαν κι εμένα που δεν θέλω να ενοχλούνε...

Γιατί όλες έχουμε βαρεθεί και δεν θέλουμε πολλά-πολλά.

Κάθε γυναίκα έχει να αντιμετωπίσει τα δικά της βάσανα και δεν είναι σε θέση να ασχοληθεί και με τα προβλήματα των άλλων. Το ανά δύο άτομα ή και πιο συλλογικό

καφεδάκι, ωστόσο, θεωρείται δεδομένο και επικεντρώνεται γύρω από την κουβέντα και το καλαμπούρι «για να περνάει η ώρα», αλλά και γύρω από τον κοινό πόνο των γυναικών. Όπως έχει καταγραφεί και στην ανθρωπολογική βιβλιογραφία, αυτές οι άτυπες συναντήσεις για καφέ, αυτά τα διαλείμματα της καθημερινής ρουτίνας έχουν ανάλογη λειτουργία και εκτός φυλακής, δίνοντας στις γυναίκες την ευκαιρία να χαλαρώσουν, να πουν τον πόνο τους και να ανταλλάξουν τα νέα τους (βλ. Cowan 1998: 77).

Η επιδίωξη μιας ομαλής συναναστροφής και συμβίωσης απαιτεί προσεκτική συμπεριφορά και διασφαλίζεται, όταν και όσο αυτό είναι δυνατό, από τις τυπικές μεταξύ των γυναικών σχέσεις, που μπορεί να μην εμβαθύνουν ακόμα κι ύστερα από πολυετή παραμονή στον ίδιο χώρο. Η φιλία, έτσι κι αλλιώς, είναι μια έννοια που αντιμετωπίζεται πολύ επιφυλακτικά και με καχυποψία. Η Αγγελική, εκφράζοντας απογοήτευση από τις φιλικές σχέσεις και για λόγους αυτοπροστασίας, διατηρεί συνειδητά μόνο τυπικές σχέσεις με τις συγκρατούμενες της μέχρι να φύγει από τη φυλακή.

- Δεν πολύ-πολύ...δεν θέλω να έχω πολλά. Όχι εντάξει, δεν έχω ιδιαίτερο πρόβλημα. Πιο πολύ πλέκω.
  - Δεν έχεις καμιά φίλη;
  - Μιλάω με μερικές, αλλά δεν υπάρχουν φίλοι. Δεν υπάρχουν φίλες σήμερα.
  - Εδώ ή και έξω;
  - Και έξω. Αλλά εδώ χειρότερα.
- Εδώ μαθαίνεις πιο πολλά πράγματα. Εγώ που είμαι τριάντα, εδώ έμαθα πράγματα.

Λόγω περιορισμένου χώρου και καθημερινής επαφής, απ' την άλλη, αναπόφευκτες είναι και οι προστριβές, οι ύβρεις και οι συμπλοκές. Οι διαπροσωπικές σχέσεις είναι πολύ ευαίσθητες και μπορεί να διαταραχθούν από στιγμή σε στιγμή, με την παραμικρή αφορμή, ή ακόμα και χωρίς αφορμή. Οι ισορροπίες είναι πολύ λεπτές, η υπερένταση και τα νεύρα κυριαρχούν και η ηρεμία στη φυλακή κρέμεται συνεχώς από μια κλωστή. Οι γυναίκες στη φυλακή είναι αναγκασμένες να συμβιώνουν σε πολύ μικρούς χώρους, με πάρα πολλούς άλλους ανθρώπους, που αρχικά δε γνωρίζουν και κατόπιν πιθανότατα δε συμπαθούν. Έχουν αποστερηθεί την προσωπική, επαγγελματική και κοινωνική τους ζωή, ενδεχομένως υποφέρουν λόγω του αδικήματος που τις οδήγησε στη φυλακή, οι μητέρες έχουν επιπλέον απομακρυνθεί από τα παιδιά τους, και η ψυχική τους κατάσταση σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ήρεμη. Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα

παραπάνω, θα ήταν μάλλον παράλογο το να μην γίνονται φασαρίες στη φυλακή. Η Μπόνη παρόλο που προσπαθεί να διατηρεί μια καλή σχέση με τις συγκρατούμενες της, παραδέχεται ότι κυρίως λόγω του υπερπληθυσμού και της απραξίας στη φυλακή οι εντάσεις μεταξύ τους είναι αναπότρεπτες.

Καλά τα πάμε. Είμαστε όμως πολλές, πολύ στριμωχτά. Εγώ έχω βρεθεί σε θάλαμο με είκοσι, εικοσιπέντε ή και εικοσιοχτώ γυναίκες, μερικές να κοιμούνται κάτω μέχρι να έρθουν τα κρεβάτια... Με τόσα άτομα κάθε μέρα μαζί, καμιά φορά δημιουργείται ένταση, λογικό δεν είναι; Δεν έχεις προσωπική ζωή. Εγώ κλειδώνομαι και τη μέρα στο κελί μου. Έξω έχει πολύ κουτσομπολιό... Αν δεν κάνεις τίποτα όλη μέρα, δεν ασχολείσαι με τίποτα, αυτό δημιουργεί ένταση.

Πέρα από τη γενικότερη υπερένταση που επικρατεί στη φυλακή, η Ολυμπία πιστεύει ότι ειδικά ορισμένες γυναίκες ηλεκτρίζουν σκόπιμα την κατάσταση με το να είναι ιδιαίτερα προκλητικές και εριστικές.

Τώρα μπορεί να σου πει η άλλη «Τι με κοιτάς;». Τα μάτια ο θεός μου τα 'δωσε για να κοιτάω. Ο θεός μου 'δωσε μια καλημέρα να λέω. Θέλεις να μου την πεις, μου την λες. Δεν θέλεις, δε μου τη λες. Εγώ κάνω πως δεν ακούω, μ' αυτά που γίνονται εδώ μέσα. Άκου, βλέπε, μη δίνεις σημασία. Γιατί η άλλη...παράξενο της φαίνεται. Το καλό είναι να ξεφεύγω. Γιατί ορισμένα άτομα ψάχνονται για φασαρία. Αλλά είναι δύσκολο να με κάνουν όπως είναι αυτές. Αυτό το καταλαβαίνω, πως θα κάνω κακό στον εαυτό μου άμα τις ακούσω αυτές. Όσο και να προσπαθήσουν δεν με αλλάζουνε. Να τους δώσω τη χαρά να γίνει το δικό τους; Είναι ορισμένα άτομα που θα σε τσιγγλίσουνε. Επειδή σε ζηλεύουνε, επειδή έχεις δώσει καλή διαγωγή κι είσαι καλή και ήσυχη γυναίκα...

Η διαπίστωση ότι η «κακία» και η «ζήλια» κατακλύζει τις σχέσεις των κρατουμένων είναι κοινή μεταξύ υπαλλήλων και κρατουμένων. Από το ξεκίνημα ήδη της έρευνας, με αφορμή ένα διαπληκτισμό μεταξύ δύο γυναικών, η παλαιότερη εκ των δύο κοινωνικών λειτουργών είχε αναφερθεί προβληματισμένη στη σκληρότητα και στον απαράδεκτο, όπως τον χαρακτήρισε, τρόπο με τον οποίο συνηθίζουν να φέρονται η μία στην άλλη:

Δεν μπορώ να τις καταλάβω. Δε φτάνει που έχουν το δράμα τους, δε φτάνει που θα βγάλουν τόσα χρόνια εδώ μέσα, αντί να βοηθήσουν, να παρηγορήσουν η μία την άλλη να βγάλουν πιο εύκολα την ποινή τους, εκεί αυτές. Το μαχαίρι στο κόκαλο!

Η Ηλέκτρα, που ήλπιζε σε μια στοιχειώδη αλληλοβοήθεια μεταξύ των γυναικών μέσα στη φυλακή, δηλώνει απογοητευμένη και πληγωμένη από τη

συμπεριφορά των συγκρατούμενών της, αποφασίζοντας να γίνει πολύ επιφυλακτική και εκλεκτική όσον αφορά την κοινωνικοποίησή της.

Παρέες δεν κάνω. Είμαι μόνη μου. Δεν είμαι έτσι...ευχαριστημένη από τον κόσμο εδώ. Κοιτάζουν μόνο πώς θα σε βλάψουν. Πολύ κακία, πολύ ζήλια...

Όταν θα σε δούνε να χαίρεσαι θα στεναχωριούνται, κι όταν θα σε δούνε να στεναχωριέσαι θα χαίρονται...Ξέρουν ότι έχεις κάτι που σε στεναχωρεί, κι αντί να σου σταθούν θα σε χτυπήσουν εκεί που σε πονάει. Καμία δεν θα σου σταθεί. Εγώ δεκαεφτά χρόνια παντρεμένη δεν ήξερα τίποτα. Δεν έβγαينا ποτέ έξω, όταν παντρεύτηκα ακόμα χειρότερα, δεν είχα ποτέ κοινωνική ζωή. Μεγάλωσα και σε χωριό που είναι διαφορετικά...Αλλά εδώ έπεσα από τα σύννεφα. Εγώ νόμιζα θα συμεριζεται η μία την άλλη, θα την πονάει. Στο χωριό ήταν άλλο. Ήμασταν αδελφές, πολύ κοντά η μία στην άλλη...Εδώ είναι πάρα πολύ άσχημα. Σε κάνει να κλείνεσαι στον εαυτό σου. Δεν υπάρχει εμπιστοσύνη. Άμα πεις κάτι δεν ξέρεις πώς θα το μεταφέρουν, τι θα λένε για σένα. Εδώ επικρατεί η λογική του παραλόγου, που λέμε εδώ μέσα.

Εντάξει...έχει βρεθεί και μια γυναίκα, πιο μεγάλη, που πάω έτσι στο κελί της, που κάπως διαφέρει από τις άλλες...Δεν είναι όλοι οι άνθρωποι το ίδιο.

Πέρα από τις λεκτικές κι έμπρακτες αντιπαραθέσεις, που συνήθως εμπεριέχουν και το στοιχείο του αυθορμητισμού και του στιγμιαίου ξεσπάσματος, οι αντιπάθειες μεταξύ των γυναικών βρίσκουν κι άλλες διεξόδους, ο χαρακτήρας των οποίων υποδηλώνει σαφέστατα προμελέτη και προπαρασκευή. Διάφορα ευφάνταστα καψόνια επινοούνται για ωφελιμιστικούς λόγους ή απλά και μόνο για να κάνουν τη ζωή μιας κρατούμενης δύσκολη. Η Μπόνι κι η Άννα αντλούν δυο παραδείγματα από παρελθοντικά περιστατικά.

Δεν υπάρχει λογική εδώ μέσα. Ώρες-ώρες πέφτει η μία να φάει την άλλη. Μπορεί επειδή δε σε γουστάρει η μία να πάει να σε δώσει στη διευθύντρια, ή να μαζευτούν δυο τρεις μαζί και να πάνε.

Μπορεί ας πούμε να πάνε να πούνε ότι πλασάρεις ναρκωτικά, έτσι για να σου γίνει στα καλά καθούμενα έλεγχος. Υπάρχουν και κακές γυναίκες εδώ μέσα που όλο σκέφτονται πώς θα σου δυσκολέψουν τη ζωή. Και δεν μπορείς να βρεις το δίκιο σου. Δεν υπάρχει λογική. (Μπόνι)

...Και πολύ ζήλια και κακία...

Μπορεί να σου κλέψουν την ατζέντα σου - έχει τύχει - μόνο και μόνο επειδή είσαι πιο όμορφη ή έχεις καλή σχέση με τον άντρα σου και να αρχίσουν να παίρνουν, να εκβιάζουν...

Δεν είναι κόσμος αγγελικά πλασμένος. Θα το κάνουν, έτσι, για να κερδίσουν κάτι ή και μόνο από ζήλια. Δεν πρέπει να λες πολλά-πολλά, πού είναι οι δικοί σου και τέτοια, γιατί μπορεί να πάνε να τους βρουνε, μετά την αποφυλάκιση ή σε καμιά άδεια, και να πουν ότι είναι φίλες σου που τις στέλνεις και να ζητήσουν βοήθεια, χρήματα, οτιδήποτε...

Είναι μια μικρή κοινωνία εδώ μέσα. Υπάρχουν και οι καλές και οι κακές.

Σε ποια να εμπιστευτώ ότι έχω να δω τα παιδιά μου δυο χρόνια; Χαρά που θα κάνουνε! Τον πυρρίχιο που χορεύουν οι πόντιοι θα στήσουνε! Είναι χαιρέκακες: «Είδες η Δέμελη; Όλα τα 'χει, αλλά τα παιδιά της τα 'χασε... Τουλάχιστον εμείς έχουμε τα παιδιά μας!». Πολλές μου 'χουν πει ότι καλά έκανε ο θεός και με σακάτεψε. Και σ' άλλες το 'χουν πει. (Άννα)

Η Άννα είναι ΑΜΕΑ⁷, λόγω ενός κατάγματος στη σπονδυλική της στήλη, και πιστεύει ότι ορισμένες συγκρατούμενες της διασκεδάζουν και χαίρονται με την αναπηρία της, γι' αυτό και τις χαρακτηρίζει χαιρέκακες. Πιστεύει, επίσης, ότι θα ενθουσιαστούν εάν μάθουν ότι έχει να δει τα παιδιά της δύο χρόνια. Όπως άλλες κρατούμενες δε διστάζουν να εκδηλώσουν τη χαρά τους στο άκουσμα της δυσμενούς έκβασης δικαστηρίου συγκρατούμενής τους.

Όλες οι παραπάνω συμπεριφορές δίνουν την εντύπωση ότι αντλείται ευχαρίστηση από τη δυστυχία των άλλων. Αυτή η επίδειξη σκληρότητας και ωμότητας είναι κατά ένα μεγάλο μέρος της γέννημα της φυλακής και ενδεχομένως θα εξέλειπε έξω απ' αυτήν, αν οι γυναίκες αυτές γνωριζόταν και συναναστρεφόταν η μία την άλλη μέσα σε ένα διαφορετικό πολιτισμικό συμφραζόμενο. Οι εν λόγω φυλακισμένες έχουν εισπράξει και συνεχίζουν να υφίστανται σκληρότητα και βία, συμπεριφορές τις οποίες και αναπαράγουν, καθώς εκτιμούν ότι το να είσαι ευαίσθητη στη φυλακή υποδηλώνει αδυναμία που δυσκολεύει την επιβίωση. Σύμφωνα με το σκεπτικό αυτό, οι συγκεκριμένες γυναίκες θεωρούν ότι οφείλουν να προστατέψουν τους εαυτούς τους, επιτιθέμενες στις συγκρατούμενες τους. Κοροϊδεύοντας και υπερτονίζοντας το δράμα μιας γυναίκας επιδιώκουν να απαλύνουν το δικό τους. Η μεγέθυνση της τραγωδίας της διπλανής συνιστά μια ακραία προσπάθεια ελαχιστοποίησης του δικού τους προσωπικού πόνου. Προσπαθώντας να πείσουν τους εαυτούς τους πως «υπάρχουν και χειρότερα», παίρνουν κουράγιο μέσα από τη δυστυχία των άλλων.

Για να προφυλαχθούν από την κακία και τη ζήλια που καταγγέλλουν ότι τις περιβάλλει, οι γυναίκες κρατούν το στόμα τους κλειστό και δεν εμπιστεύονται εύκολα τα προσωπικά τους ζητήματα στην οποιαδήποτε συγκρατούμενή τους, γιατί πιθανολογούν ότι οι εκμυστηρεύσεις τους θα αποκαλυφθούν ταχύτατα σε ολόκληρο τον πληθυσμό της φυλακής και θα δώσουν τροφή για σχολιασμό και κακεντρεχείς απέναντί τους συμπεριφορές. Η Μήτσι διαπιστώνει πως:

---

⁷ Άτομο με Ειδικές Ανάγκες.

Υπάρχει πολλή κακία, δεν μπορείς να ανοιχτείς εύκολα. Μπορεί να εμπιστευτείς κάτι σε κάποια και την επόμενη μέρα να το ξέρει όλη η φυλακή. Δεν μπορείς να εμπιστευτείς κανέναν.

Για να προφυλαχτούν απ' αυτό το «πάτημα στον κάλο», ή τα «πισώπλατα μαχαιρώματα» όπως τα χαρακτηρίζουν, οι έγκλειστες είναι δύσπιστες κι επιφυλακτικές η μία προς την άλλη, διατηρώντας ελάχιστες σχέσεις αποδεδειγμένης εχεμύθειας, ενίοτε με πρόσωπα εκτός φυλακής που δεν ανήκουν στην καθημερινότητά τους. Η Χούλια, παρ' όλο που αισθάνεται έντονη την ανάγκη να μιλήσει γι' αυτά που της συμβαίνουν, πιστεύει ότι δεν μπορεί να το κάνει μέσα στη φυλακή και εκτιμά ότι θα χρειαστεί ψυχιατρική βοήθεια όταν αποφυλακιστεί. Στη δεύτερη συνάντησή μας, όταν απομείναμε οι δυο μας, έβγαλε από την τσέπη του παντελονιού της τρεις φωτογραφίες με τα παιδιά της. Όταν τη ρώτησα γιατί τις κρατούσε εκεί, όπου κινδύνευαν να τσαλακωθούν, μου απάντησε ότι φυλάει τα πράγματά της για να μην τα δουν οι υπόλοιπες γυναίκες κι αρχίσουν να της κάνουν αδιάκριτες ερωτήσεις. Παράλληλα με τη μυστικότητα και τη σιωπή, ένα άλλο μέσο άμυνας διαδεδομένο στη φυλακή είναι τα ψέματα. Οι κρατούμενες χρησιμοποιούν στις σχέσεις τους το ψέμα ως μέσο θωράκισης και αυτοπροστασίας. Όσο λιγότερα ξέρει η μία για την άλλη τόσο το καλύτερο. Για να γλιτώσει από την αδιακρισία και το κουτσομπολιό των συγκρατούμενών της η Χούλια επινοεί ψεύτικες ιστορίες για να ικανοποιήσει την περιέργειά τους.

When I leave prison I will go for therapy. Not for pills, just to talk. I don't want to talk as long as I'm in here. Why not? It will do me no good. Not as long as I am staying at the same environment it won't. This is my opinion. And I want to speak in English.

Here my mind is not open. Here my mind is closed. I can not open my mind here. I prefer to take a telephone and speak to my girlfriend. My personal things I keep to myself. I don't talk to the other prisoners.

When the others ask me questions I make up a story for them and let them go. Because when you say something personal to somebody, the next day the whole prison knows all about it. They play with your personal things. They play with your mind. You have a very big pain and they make fun of it.

Τα νέα στη φυλακή φαίνονται να διαδίδονται γρήγορα, γι' αυτό και η Χούλια είναι πολύ προσεκτική στις κινήσεις της. Η Μίτση, η Χούλια, όπως και οι περισσότερες συγκρατούμενές τους, είναι πολύ επιφυλακτικές και αποφεύγουν να ανοίγονται στις γυναίκες γύρω τους, λόγω της πεποίθησης ότι όχι μόνο δεν μπορούν να κρατήσουν ένα μυστικό, αλλά ότι σκόπιμα θα σπεύσουν να το διαδώσουν σε ολόκληρη τη

φυλακή, από κακία, ή απλά για να περάσει η ώρα. Ακόμα και οι πιο απόκρυφες πτυχές της προσωπικής ζωής ενός ανθρώπου μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο συζήτησης, χλευασμού ή και εκβιασμού.

Οι υποστηρίκτριες αυτής της «ψιλής κουβεντούλας», από την πλευρά τους, ισχυρίζονται ότι γίνεται καλοπροαίρετα, χωρίς πρόθεση διασυρμού του υπό το στόχαστρο θύματος, και αυτό-δικαιολογούνται με το επιχείρημα πως δεν έχουν να ασχοληθούν και με τίποτα άλλο. «Ξέρεις μωρέ... Κουβέντα να γίνεται, όχι τίποτα άλλο. Δεν περνάει κι η ώρα εδώ μέσα. Τι να κάνεις;». Με το κουτσομπολιό γεμίζει λιγάκι και αποκτά περισσότερο ενδιαφέρον η ανιαρή, επαναλαμβανόμενη καθημερινότητα της φυλακής, εις βάρος, ωστόσο, πάντα κάποιας γυναίκας.

Οι επικρίσεις, απ' την άλλη, είναι πολύ αυστηρές, αποδίδοντας το κουτσομπολιό σε κακής ποιότητας γυναίκες που χαρακτηρίζονται μεταξύ άλλων «ρουφιάνες» και «οχιές διμούτσουνες». Οι επικρίνουσες διαφοροποιούν τους εαυτούς τους πλήρως από αυτά τα ποιοτικά χαρακτηριστικά, τα οποία πιστεύουν ότι συναντούνται πιο συχνά στις γυναίκες απ' ότι στους άντρες. Η Αμαλία, μάλιστα, δηλώνει ότι έχει χάσει την εμπιστοσύνη της στις γυναίκες συνολικά εξαιτίας της αφερεγγυότητας και της κουτσομπολίστικης διάθεσής τους που αποδίδει στη «γυναικεία φύση», αναφερόμενη στο κουτσομπολιό ως αποκλειστικά γυναικείο χαρακτηριστικό.

Εγώ απλά έχασα την εμπιστοσύνη μου στις γυναίκες. Εγώ άμα βγω έξω δε θα κάνω φίλη γυναίκα. Οι άντρες έχουν πιο πολύ μπέσα. Οι γυναίκες δυστυχώς δεν έχουν μπέσα. Ντρέπομαι γι' αυτό, αλλά η γυναίκα όχι, δεν έχει μπέσα.

Εγώ εμπιστεύομαι τους ανθρώπους, την παρέα. Τους αγαπώ τους ανθρώπους. Αλλά δεν μπορώ το κουτσομπολιό. Κι εδώ δεν κάνουν τίποτα άλλο.

Στο θάλαμο είμαστε δεκαέξι άτομα. Στην αρχή ξεκινήσαμε δέκα άτομα παρέα, τώρα μείναμε τρεις. Γιατί εμένα δεν μ' αρέσει το κουτσομπολιό.

Γι' αυτό και δεν υπάρχει εμπιστοσύνη.

Αυτός που δεν σέβεται τον εαυτό του δεν μπορεί να σεβαστεί τους άλλους. Κι οι γυναίκες εδώ μέσα δε σέβονται τον εαυτό τους.

Αλλά μιλάμε για πολύ ψευτιά. Γενικά αυτά που βλέπεις εδώ μέσα...

Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να μην έχω φίλες εδώ μέσα. Εγώ δεν έχω φίλες. Και με αντιμετωπίζουν σαν να είμαι προβληματική.

Η δήλωση της Αμαλίας «εγώ δεν έχω φίλες εδώ μέσα» δε γίνεται από παράπονο, αλλά εκφράζει μια καταγγελία και μια συνειδητή επιλογή. Η δημιουργία κλίματος καχυποψίας, η οχύρωση των γυναικών πίσω από ψεύτικες δηλώσεις, η εμφανής έλλειψη εμπιστοσύνης που χαρακτηρίζει τις συναναστροφές τους, αλλά και η ίδια η

συναισθηματική τους κατάσταση δεν ευνοούν την ανάπτυξη φιλικών σχέσεων. Οι περισσότερες φυλακισμένες γυναίκες δείχνουν να τραβούν μια κατ' επιλογή μοναχική πορεία που διακόπτεται από επιφανειακές, εφήμερες γνωριμίες. Η διαρκής επιφυλακτικότητα και καχυποψία κρατούν μακριά τη μία από την άλλη χωρίς να αφήνουν χώρο για στενότερη επαφή.

Η απόσταση που χωρίζει τις γυναίκες σε ορισμένες περιπτώσεις κάμπτεται έστω και για λίγο, δίνοντας τη θέση της σε μια πιο ζεστή, ανθρώπινη συνάντηση, σε φίλιες, η σε περιστασιακές, συνήθως, σχέσεις αλληλεγγύης. Όπως και η Αμαλία, έτσι και η Πηνελόπη, ενώ κρατάει ξεκάθαρες αποστάσεις από τις συγκρατούμενες της, τις οποίες δε φαίνεται να εκτιμά ιδιαίτερα, και δε διατηρεί παρά ελάχιστες φιλικές σχέσεις μέσα στη φυλακή, κάνοντας μια πρόχειρη εκτίμηση του συνόλου των ανθρώπων που έχει γνωρίσει κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού της δεν μπορεί να μην αναγνωρίσει ότι μεταξύ τους συνάντησε και αξιόλογους ανθρώπους.

- Εδώ προσπαθώ να μένω μακριά απ' όλα. Εδώ υπάρχει ότι θέλεις. Нарκομανείς, λεσβίες... Εδώ μέσα είναι δάσκαλοι. Μπαίνουνε και βγαίνουνε για πλάκα... Εγώ είμαι με τη Σοφία στο κελί και μιλάμε. Είναι καλός άνθρωπος, οικογενειάρχης και μ' έχει σαν κόρη της.

- Άλλες φίλες δεν έχεις;

- Είχα κι άλλες δυο που αποφυλακίστηκαν τώρα, και μάλιστα πήγαν και είδαν και τα παιδιά μου. Δεν μπορώ να πω... Γνώρισα και καλούς ανθρώπους εδώ πέρα.

Ειδικά οι γυναίκες που έχουν να εκτίσουν μεγάλες ποινές, όπως η Πηνελόπη που έχει ποινή είκοσι χρόνων και η Λίνα που έχει ισόβια, είναι ακόμα πιο επιφυλακτικές κι αυστηρές στις σχέσεις που δημιουργούν μέσα στη φυλακή για λόγους αυτοπροστασίας. Η πολυετής παραμονή τους στη φυλακή και το μέγεθος των προβλημάτων που αυτή συνεπάγεται απαιτεί μεγαλύτερη προσοχή στην επιλογή των ανθρώπων που θα κερδίσουν την εμπιστοσύνη τους. Δε διακινδυνεύουν αναγκαστική για χρόνια συναναστροφή με επιπόλαιες γνωριμίες, όπως επίσης διστάζουν να δημιουργήσουν στενές, αλλά παροδικές λόγω των περιστάσεων φιλιές⁸ με γυναίκες που γνωρίζουν ότι πρόκειται να αποφυλακιστούν σχετικά σύντομα, λόγω της ανασφάλειας που τους προκαλεί το γεγονός της επικείμενης μοναξιάς τους. Όπως το θέτει και η Νατάσα από το Καζακστάν: «...είναι δύσκολο. Και πονάει. Γιατί πιάνεις φιλία και μετά έφυγε. Πιάνεις φιλία και μετά έφυγε...».

---

⁸ Για τον παροδικό χαρακτήρα των σχέσεων που αναπτύσσονται στη φυλακή βλ. και Greer Κ. 2000: 449.

Ο αποχωρισμός γι' αυτήν που μένει πίσω είναι επώδυνος, ακόμα κι αν οι δυο γυναίκες συνεχίζουν να επικοινωνούν μέσω γραμμάτων, τηλεφωνημάτων κι επισκεπτηρίων. Η Λίνα, που ισχυρίζεται πως είναι πολύ εκλεκτική στις σχέσεις της και κρατάει μια απόσταση από τις άλλες γυναίκες για να προστατεύσει τον εαυτό της, έχει δυο φίλες με τις οποίες, παρ' όλο που έχουν εδώ και χρόνια αποφυλακιστεί, διατηρεί σχεδόν καθημερινή τηλεφωνική επαφή.

Κι αν σε φωνάζει καμία για καφέ... περνάει η ώρα. Είμαι μαζεμένη. Αν μου πούνε κάτσε να πιούμε έναν καφέ κάθομαι. Δεν είμαι αντικοινωνική. Απλά μαζεμένη.

Συζητάμε λίγο, αλλά όχι, δεν έχω πολλές σχέσεις. Με δυο κοπέλες κάνω παρέα. Προστατεύομαι έτσι. Δεν αναλώνομαι με τα προβλήματα των άλλων. Είμαι πολλά χρόνια για να ασχολούμαι με τα προβλήματα των άλλων. Έχω πάρα πολλά δικά μου.

Τόσα χρόνια δύο ανθρώπους έχω κρατήσει. Όχι αυτές που κάνω παρέα τώρα· μ' αυτές δεν ξέρω αν θα κρατήσει. Έχουν αποφυλακιστεί και οι δύο. Η μία πριν από πέντε χρόνια και η άλλη πριν από δύο. Και επικοινωνούμε ακόμα-μιλάμε σχεδόν κάθε μέρα στο τηλέφωνο. Μ' αυτές έχει δοκιμαστεί. Δε θέλω ανθρώπους γύρω μου ανώφελους. Θέλω τσεκαρισμένους ανθρώπους.

Όλα αυτά τα χρόνια δεν έχουνε πάει χαμένα. Αυτή τη στιγμή συναναστρέφομαι με καινούργιο κόσμο. Είναι δύσκολο να αποκτήσεις κόσμο μέσα στη φυλακή. Αυτή τη στιγμή έχω φίλους⁹, γιατί δεν έχουν να πάρουν από μένα τίποτα. Το μόνο που μπορώ να τους προσφέρω είναι συζητήσεις, λίγο χιούμορ. Έξω υπάρχουν μόνο σχέσεις συμφέροντος. Ακόμα και οι ερωτικές σχέσεις είναι σχέσεις συμφέροντος. Σ' εμάς με το Δημήτρη δεν υπάρχει σχέση συμφέροντος. Δεν έχω δεχτεί απ' αυτόν τίποτα, τίποτα υλικό.

Η Λίνα εκτιμά ότι μέσα στη φυλακή κατάφερε να κάνει λίγες αλλά δυνατές φιλίες. Κατά τη γνώμη της, οι φιλίες που συνάπτονται με κόπο και χρόνο κάτω από τόσο αντίξοες συνθήκες, όπως είναι αυτές του εγκλεισμού, δεν μπορούν να συγκριθούν με τις σχέσεις που συγκροτούνται εκτός φυλακής, και τις οποίες χαρακτηρίζει ως «σχέσεις συμφέροντος». Στη φυλακή, ως κρατούμενη, η Λίνα δεν έχει να προσφέρει υλικά ανταλλάγματα για να κερδίσει τη συμπάθεια και τη συντροφιά άλλων ανθρώπων, παρά μόνο τον εαυτό της και συζητήσεις, γι' αυτό και είναι πεπεισμένη ότι οι λιγοστές σχέσεις που επέλεξε να κρατήσει κοντά της έχουν εξελιχθεί σε απόλυτα ανιδιοτελείς, πραγματικές φιλίες. Μέσα στη φυλακή, άλλωστε, όπως υποστηρίζουν οι ίδιες οι γυναίκες, μέσα από την καθημερινή, ολόημερη επαφή, αποκαλύπτεται ο πραγματικός εαυτός του κάθε ανθρώπου, και οι μεταξύ τους σχέσεις καλές ή κακές, είναι πιο ξεκάθαρες.

---

⁹ Η έμφαση από την ίδια.

Οι φυλακισμένες πιστεύουν ότι η εμπειρία του εγκλεισμού τους διδάσκει πολλά πράγματα όσον αφορά τη συμπεριφορά και την ποιότητα των ανθρώπων και συχνά χαρακτηρίζουν τη φυλακή ως «σχολείο» ή και «πανεπιστήμιο» για τις ανθρώπινες σχέσεις, στο οποίο μαθαίνουν τους ανθρώπους και γίνονται πιο διορατικές. Η Γιελένα, που υποστηρίζει ότι έχει καταδικαστεί για απλή συνέργια σε κλοπή επειδή εξαπατήθηκε από τους συγκατηγορούμενούς της, όσο καιρό βρίσκεται στη φυλακή έμαθε πράγματα που δε θα μπορούσε να μάθει πουθενά αλλού και δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην οξύτητα της αντίληψης και της διαίσθησης που έχει αποκτήσει ως συνέπεια του εγκλεισμού της σχετικά με την εκτίμηση των ανθρώπων.

...Γιατί εδώ παίρνεις απ' όλα. Εδώ και δικηγόρος γίνεσαι, και ψυχολόγος, και κοινωνιολόγος, όλα. Αυτές τις εμπειρίες δε θα τις είχα από πουθενά. Μόνο εδώ τα μαθαίνεις αυτά τα πράγματα. Σε αναγκάζουν οι συνθήκες.

Έχει διάφορους ανθρώπους εδώ μέσα, είναι μια κοινωνία σε σμίκρυνση. Αλλά όταν είσαι έξω, στο σπίτι σου, τουλάχιστον κλείνεις την πόρτα σου κι ησυχάζεις. Εδώ δεν μπορείς να το κάνεις αυτό. Μπορεί μια μέρα να μαλώσεις με κάποια και την άλλη μέρα να χρειαστεί να της ξαναμιλήσεις.

Έχω γίνει πολύ πιο επιφυλακτική με τους ανθρώπους. Εγώ μετά τον Κορυδαλλό θα βλέπω άνθρωπο και θα του κόβω το κουστόμι. Δε θα μπορεί να με κοροϊδέψει άνθρωπος.

Η βεβαιότητα της Γιελένα ότι δεν πρόκειται να εξαπατηθεί ξανά από άνθρωπο μετά από την εμπειρία και τις διδαχές του εγκλεισμού είναι αξιοσημείωτη. Εκτιμώντας ότι οι διάφοροι άνθρωποι που γνώρισε μέσα στη φυλακή συνιστούν ένα αρκετά αντιπροσωπευτικό δείγμα της κοινωνίας που θα έχει να αντιμετωπίσει έξω, πιστεύει ότι έχει μάθει αρκετά πράγματα για τους ανθρώπους κι ότι έχει αποκτήσει άνεση στο χειρισμό των ανθρώπινων σχέσεων, ικανότητες που θα της φανούν ιδιαίτερα χρήσιμες και μετά την αποφυλάκισή της.

Αναλογιζόμενη τη δική της εμπειρία από τις ανθρώπινες σχέσεις μέσα στη φυλακή, η Μίτση αποφαινεται ότι αισθάνεται σαν να έχει έρθει από άλλο πλανήτη, λόγω των διαφορετικών προηγούμενων βιωμάτων της:

Δύο φίλες που είχα αποφυλακίστηκαν το καλοκαίρι. Ήταν άτομα σαν κι εμένα. Τώρα κάνω παρέα με δύο-τρία άτομα. Είναι δύσκολη η επιβίωση εδώ πέρα. Εδώ υπάρχουν άτομα από όλα τα επίπεδα. Υπάρχουν εξαιρετα άτομα, άτομα ευγενικά, μορφωμένα αλλά και άτομα αγενή, σκληρά, που βρίζουν όλη μέρα.

Εγώ για παράδειγμα έχω ζήσει έξω, έχω ζήσει άλλα πράγματα που η άλλη δεν τα καταλαβαίνει. Εδώ κάνω παρέα και με μια αγγλίδα που τα βρίσκουμε. Μπορεί να γελάς με πράγματα με τα οποία δεν γελάνε οι άλλες και το αντίστροφο και να σε περνάνε για σνομπ...

Εδώ βρίσκουν τον πραγματικό τους εαυτό. Υπάρχουν άτομα από όλα τα επίπεδα. Όπως κι έξω, βέβαια, αλλά εδώ φαίνεται πιο έντονα. Εδώ είναι μια μικρογραφία της κοινωνίας. Εδώ μέσα είναι η κοινωνία. Υπάρχει πολύ ζήλια και πολύ κακία. Άτομα τα οποία έχουν μεγάλες ποινές όταν έχεις επισκεπτήριο, ότι έχεις καλές σχέσεις με την οικογένειά σου και τον άντρα σου ζηλεύουν, βγάζουν πίκρα.

Έχω μιλήσει με γυναίκες, οι οποίες οι περισσότερες είναι του οικονομικού εγκλήματος, κι άλλες είναι χωρισμένες, άλλες τις άφησαν οι άντρες τους όταν ήρθαν εδώ, τους πήραν τα παιδιά...εδώ βλέπεις πώς είναι η πραγματική ζωή. Εγώ ήμουνα σαν να είχα έρθει από άλλον πλανήτη όταν άκουγα τις εμπειρίες άλλων γυναικών...

Περιγράφοντας τις σχέσεις των γυναικών μέσα στη φυλακή, η Γιελένα, η Μίτση, αλλά και το σύνολο σχεδόν των κρατουμένων, καταλήγουν στο κοινό συμπέρασμα ότι η φυλακή είναι μια μικρογραφία της κοινωνίας όπου μπορείς να συναντήσεις κάθε είδους άνθρωπο. Όπως και έξω στην κοινωνία, έτσι και μέσα στη φυλακή υπάρχουν ιεραρχήσεις και εξουσιαστικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, κώδικες συμπεριφοράς και άγραφοι νόμοι που πρέπει να τηρούνται, αισθήματα κακίας, ζηλοφθονίας και τσακωμοί, αλλά και δυνατές φιλίες, αλληλεγγύη και συμπάθεια. Η φυλακή είναι μια κοινωνία σε σμίκρυνση, μια συγκεντρωτική αναπαράσταση της κοινωνίας, όπου οι εντάσεις και οι αντιθέσεις, λόγω των συνθηκών, αμβλύνονται και φαίνονται πιο παραστατικά και καθαρά.

4.0. Σχέσεις αλληλεγγύης με βάση τον κοινό πόνο και τη μητρότητα

Οι γυναίκες κατά την είσοδό τους στη φυλακή εντάσσονται, με δικαστική απόφαση και παρά τη θέλησή τους, σε μια αποκλειστικά γυναικεία κοινότητα, που λειτουργεί με τους δικούς της κανόνες και ακολουθεί συγκεκριμένους κώδικες. Οι γυναίκες δεν μπορούν να απομακρυνθούν εάν και όποτε το θελήσουν από το χώρο και τους ανθρώπους της φυλακής, που ανανεώνονται τακτικά, λόγω των συνεχών φυλακίσεων και αποφυλακίσεων. Ανάλογα με τις ποινές τους, η παραμονή και η συμμετοχή τους στο κοινωνικό μόρφωμα της φυλακής θα είναι πρόσκαιρη ή πιο μόνιμη, ακόμα και ισόβια σε ορισμένες περιπτώσεις. Ανάλογα με τις επιλογές και τις ανάγκες τους, η κοινωνικοποίηση και η ένταξή τους θα είναι επιφανειακή ή πιο ουσιαστική, με την επιλογή μοναχικής έκτισης της ποινής ή τη συγκρότηση φιλικών δεσμών ή/και σχέσεων αλληλεγγύης, αντίστοιχα.

Ο κοινωνικός χώρος της φυλακής συγκροτείται με την αναγκαστική προσχώρηση των καταδικασμένων γυναικών και με τη σώρευση της διαφορετικότητάς τους, αλλά και των κοινών, προσωπικών τους ιδιοτήτων. Οι

γυναίκες αυτές είναι συγκρατούμενες, συν-κρατούμενες (*in-mates*), με το πρώτο συνθετικό (και το δεύτερο αντίστοιχα στην αγγλική λέξη) να υποδηλώνει, θεωρητικά τουλάχιστον, παρόμοια προσωπική κατάσταση και συντροφικότητα. Εκτός από το γεγονός της κοινής κράτησης συνδετικό κρίκο αποτελούν και τα κοινά βιώματα του παρελθόντος και του παρόντος, τα κοινά, πολυεπίπεδα βάσανα, που ενδέχεται να συγκροτήσουν άτυπα δίκτυα αλληλεγγύης μεταξύ τους. Οι γυναίκες, παρόλα αυτά, όπως προαναφέρθηκε, εντοπίζουν αρνητικά κυρίως στοιχεία στις περισσότερες συγκρατούμενές τους, όπως ζήλια, κουτσομπολιό, χαιρεκακία κ.λπ., τα οποία γενικευτικά ανάγονται σε «γυναικεία» χαρακτηριστικά. Ενδεικτική είναι η αξιολόγηση που κάνει η Τασούλα για τη σχέση της με τις συγκρατούμενές της:

Όπως τους φέρεσαι θα σου φερθούν. Τι θα χωρίσω εγώ μ' αυτές; Ε, τώρα γυναίκες είμαστε, δεν ήμαστε και άγιες, κι όλο και θα βριστούμε, όλο και θα τσακωθούμε...ξέρεις τώρα με τα γυναικεία αυτά...Εδώ έξω γίνονται αυτά, πόσο μάλλον εδώ που στερούμαστε και την ελευθερία μας.

Κοινές ή διαφορετικές, οι επιμέρους διαστάσεις της προσωπικότητάς τους οριοθετούνται ως «γυναικείες» και είναι προσδιοριστικές και ρυθμιστικές των μεταξύ τους σχέσεων. Έτσι, ενώ κατά βάση δεν έχουν τίποτα να «χωρίσουν», κατά τη Τασούλα, οι αρνητικές παράμετροι του εαυτού των γυναικών που κυριαρχούν μέσα στη φυλακή είναι τα αίτια που προκαλούν τις διαμάχες και τους τσακωμούς, σε συνδυασμό πάντα με την ασφυκτική πραγματικότητα του εγκλεισμού.

Οι θετικές ιδιότητες, αντίθετα, που εντοπίζονται σε αναγνωρισμένες αξίες που πολιτισμικά συνδέονται με τις γυναίκες, όπως η μητρότητα, και στον κοινό πόνο που βιώνουν οι γυναίκες εξαιτίας του εγκλεισμού, ενδέχεται να θεμελιώσουν τον κοινωνικό τους χώρο και να συνθέσουν έναν αντικειμενικό κοινό παρονομαστή. Τα ιδιαίτερα προσωπικά χαρακτηριστικά που συντρέχουν στο πρόσωπο των περισσότερων γυναικών, με κυριότερο τη μητρότητα, αλλά και τα επώδυνα γεγονότα της καταδίκης και του εγκλεισμού, της συμβίωσης στο ίδιο γεωγραφικό περιβάλλον και της κοινής καθημερινότητας, κατά περίπτωση λειτουργούν συνεκτικά μεταξύ τους και παράγουν σχέσεις αλληλεγγύης. Σχέσεις αλληλεγγύης μεταξύ των φυλακισμένων, βέβαια, εκφράζονται και ενάντια σε πρόσωπα και ενέργειες που συνδέονται με το θεσμό της φυλακής και την κρατική εξουσία. Στο συγκεκριμένο υποκεφάλαιο, ωστόσο, ενδιαφέρουν οι σχέσεις αλληλεγγύης που βασίζονται στα κοινά επώδυνα βιώματα και τη μητρική ιδιότητα των φυλακισμένων γυναικών.

Πολλές μητέρες στη φυλακή, αντιλαμβανόμενες τον κοινό πόνο της απομάκρυνσης από τα παιδιά που τις συνδέει με τις συγκρατούμενές τους, συχνά λειτουργούν αλληλοϋποστηρικτικά μεταξύ τους, προσπαθώντας να δώσουν κουράγιο η μια στην άλλη, χωρίς να προϋπάρχει απαραίτητα ανάμεσά τους φιλική σχέση. Η αλβανίδα Βαλμπόνα αναγνωρίζει την παρηγορητική πρόθεση των συγκρατουμένων της, και στο βαθμό που και η δική της κατάσταση της το επιτρέπει επιδιώκει να βοηθάει τις άλλες γυναίκες:

Και παρηγοράμε την άλλη, αν μπορείς μια καλή κουβέντα. Άμα δούμε μια να κλαίει, παρηγοράμε. Κι εγώ βοηθάω όσο μπορώ. Άμα μπορώ να βοηθήσω, βοηθάω. Εκεί που μπορώ να δώσω, δίνω. Όσο μπορώ.

Σύμφωνα με την περιγραφή της Βαλμπόνα, ωστόσο, η ψυχολογική αλληλοϋποστήριξη μεταξύ των γυναικών δε φαίνεται να εκδηλώνεται με δυναμική και συνέχεια και εκφράζει μάλλον την εξαιρετική, παροδική συνθήκη παρά την πάγια πρακτική που απαντάται στις σχέσεις τους. Η Γιελένα, έχοντας απογοητευτεί από τη δική της εμπειρία, πιστεύει ότι δεν υπάρχουν ουσιαστικές σχέσεις αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας μέσα στη φυλακή, αλλά μόνο τετριμμένα παρηγορητικά λόγια που δεν της αρκούν:

Είναι μόνο τυποποιημένα πράγματα. «Κάνε κουράγιο», «άντε να αντέξουμε», όχι ουσιαστικά πράγματα όμως... Εγώ έξω ήμουν πολύ κοινωνική. Ήμουν με εκατό ανθρώπους κάθε μέρα. Εδώ όμως οι συνθήκες σε αναγκάζουν να είσαι εσωστρεφής.

Παράλληλα με τις τυποποιημένες δηλώσεις συμπάθειας μεταξύ των γυναικών λαμβάνουν χώρα και ουσιαστικές κινήσεις αλληλεγγύης που μπορούν, κατά γενική ομολογία, να κάνουν μια φυλακισμένη να νιώσει πραγματικά καλύτερα. Οι δύσκολες στιγμές για τις γυναίκες μέσα στη φυλακή είναι πάρα πολλές και η ανάγκη τους για συμπαράσταση επείγουσα. Όταν μια φυλακισμένη έχει να αντιμετωπίσει μια άσχημη οικογενειακή κατάσταση, οι εκδηλώσεις συμπάθειας κι αλληλεγγύης από τις συγκρατούμενες της δίνουν κουράγιο και δύναμη να συνεχίσει. Πέρα από την ένταση και τις διενέξεις στη φυλακή υπάρχει και η συμπάθεια και η παρηγοριά. Η Ηλέκτρα, η οποία σε γενικές γραμμές δηλώνει πολύ απογοητευμένη από τις συγκρατούμενές της, παραδέχεται ότι όταν συγκλονισμένη ειδοποιήθηκε για την ξαφνική σοβαρή επιδείνωση της υγείας της μητέρας της, οι συγκρατούμενές της την εξέπληξαν ευχάριστα με τη συμπεριφορά τους και το σεβασμό που επέδειξαν απέναντι στο πρόβλημά της.

Εντάξει... Προχθές που ήμουνα στην κουζίνα μου είπανε ότι είχε πέσει η μάνα μου σε κώμα, κόντεψα να πέσω κι εγώ σε κώμα. Είχα κάτσει με τα χέρια στο κεφάλι στην κουζίνα, έκλαιγα, δεν ήξερα τι να κάνω, τρελάθηκα. Εκεί ήρθαν κανα-δυο να με παρηγορήσουν.

Εκείνες τις μέρες που ήμουνα χάλια, τότε με τη μητέρα μου, μέχρι να γίνει καλύτερα, να ανοίξει τα μάτια, για τρεις μέρες δε βάλανε ούτε μαγνητόφωνο. Δεν το περίμενα τέτοια αντιμετώπιση. Της το είπα σε μια κυρία που είναι στην υπηρεσία «σας νιώθω σα δικούς μου ανθρώπους». Γιατί τότε δεν ήξερα τι να κάνω, ήταν και Σαββατοκύριακο και δεν ήταν ούτε ο εισαγγελέας. Γιατί μόνο με εισαγγελική εντολή μπορείς να φύγεις.

Σε ένδειξη αλληλεγγύης προς τις δύσκολες στιγμές που περνούσε η Ηλέκτρα, οι γυναίκες γύρω της με τον τρόπο τους έδειξαν τη συμπαράστασή τους. Συμβολικά και δια της παραλείψεως, οι γυναίκες δεν έβαλαν μουσική για τρεις μέρες δηλώνοντας έτσι σιωπηλά ότι βρίσκονται στο πλευρό της Ηλέκτρας κατά τις δύσκολες στιγμές που αυτή περνούσε ως τέκνο. Η Ηλέκτρα κινδύνεψε να χάσει τη μητέρα της, και ο διάχυτος στη φυλακή σεβασμός για τη μητρική σχέση γενικότερα, ανεξάρτητα από το ρόλο της φυλακισμένης σε αυτήν (μητέρας ή παιδιού), υπέδειξε τη συγκεκριμένη υποστηρικτική στάση τους.

Στις περιπτώσεις, ειδικά, που πλήττεται η μητρότητα στο πρόσωπο των φυλακισμένων, με οποιονδήποτε τρόπο, οι υπόλοιπες μητέρες συχνά επιδεικνύουν την αλληλεγγύη τους τοποθετώντας συμβολικά τους εαυτούς τους στη θέση της πληττόμενης μητέρας. Κατά το χρονικό διάστημα που επισκεπτόμουν τη φυλακή πολλές γυναίκες μου μίλησαν με συμπάθεια και πόνο για την ιστορία της «γιαγιάς-Φρόσως» που έχασε το γιο της από ναρκωτικά, και την οποία συνάντησα τυχαία στο διάδρομο της φυλακής, λίγο μετά την τραγική είδηση. Της συνάντησής μας είχε προηγηθεί συζήτηση με την ισοβίτισσα Λίνα που αναφέρθηκε στο δράμα της γιαγιάς-Φρόσως με βαθιά θλίψη, απόλυτη κατανόηση και έντονο σκεπτικισμό για τη δική της ζωή, αξιολογώντας το ως μια από τις πιο δυσάρεστες στιγμές που έχει περάσει η ίδια κατά την πολυετή της κάθειρξη μέσα στη φυλακή:

Όλες οι στιγμές είναι άσχημες εδώ. Όλες...

Εχθές που πέθανε ο γιος της γιαγιάς-Φρόσως, ήταν χρήστης, τον βρήκαν παγωμένο στην αυλή μιας εκκλησίας...

Είναι ο πόνος του άλλου... που δεν μπορείς να κάνεις τίποτα...

Δεν μπορείς να ξεχάσεις το λόγο που βρίσκεσαι εδώ. Αναμασάμε το ίδιο πράγμα. Κάθε μέρα.

Σχετικά με την ιστορία της γιαγιάς-Φρόσως παραθέτω τις σημειώσεις από το εθνογραφικό μου ημερολόγιο, που κατεγράφησαν μετά από τη συνάντησή μου με τη

Λίνα και την ίδια τη γιαγιά-Φρόσω, που υπήρξε και για μένα μια από τις πιο συγκλονιστικές στιγμές της επιτόπιας έρευνας:

...Η Λίνα μου μίλησε για τον πόνο το δικό της, τον πόνο των άλλων, τον πόνο της γιαγιάς-Φρόσως που 'χασε το γιο της πριν από μια-δυο μέρες. «Τον βρήκαν παγωμένο στο προαύλιο μιας εκκλησίας»...

Πριν φύγω, πήγα στο γραφείο της κοινωνικής υπηρεσίας να πάρω ένα φάκελο που είχα ξεχάσει κι εκείνη την ώρα φέρνανε τη γιαγιά-Φρόσω. Τη φέρνανε, γιατί μόνη της δεν μπορούσε να περπατήσει. Έκλαιγε και φώναζε. Με βλέπει, αρχίζει να με χαϊδεύει στα μάγουλα και να μου λέει: «Κασσάνδρα μου... Άλκη μου...», περνώντας με για την κόρη της, και φώναζε κι έκλαιγε. Οι φυλάκισσες την απομάκρυναν και την πήγανε μέσα στο γραφείο της κοινωνικής υπηρεσίας. Έφυγα. Δε θα το ξεχάσω το πρόσωπό της...

Δυο μέρες μετά, περίμενα στο γραφείο της κοινωνικής υπηρεσίας, όταν ήρθε η κυρία Όλγα, συγκρατούμενη της γιαγιάς-Φρόσως. Ήρθε να κάνει μια παραγγελία: σιτάρι, κουφέτα, ζάχαρη... «Η κακομοίρα» μου εξήγησε «όλο κλαίει και στεναχωριέται. Να της κάνουμε τουλάχιστον τα εννιάμερα. Θα τα κάνουμε ωραία, θα δείτε. Να ευχαριστηθεί κι αυτή».

Η γιαγιά-Φρόσω έχει τον πόνο που έχασε το γιο της, έχει και τον πόνο που δεν μπορεί να του σταθεί μάνα ούτε στο θάνατό του, «να γαληνέψει η ψυχή του». Και η δική της. Σα να τον χάνει για δεύτερη φορά...

Ακόμα και η ύστατη, επώδυνη μορφή μητρικής επιτέλεσης που συνίσταται στη φροντίδα της μητέρας για τα επιθανάτια του παιδιού της δεν είναι δυνατή για τη γιαγιά-Φρόσω, αλλά και για κάθε φυλακισμένη που χάνει το παιδί της. Στον πόνο για την απώλεια του τέκνου έρχεται να προστεθεί η μομφή της γυναίκας που το γέννησε ενάντια στον εαυτό της, για την αδυναμία της να αναλάβει τα τελετουργικά του θανάτου του, της τελευταίας ευκαιρίας που της δίνεται να επιτελέσει μητρικά, «να σταθεί μάνα στο παιδί της». Σε ένδειξη αλληλεγγύης και σε μια προσπάθεια να απαλύνουν τον πόνο και την αυτο-κατηγορία της γιαγιάς-Φρόσως, οι συγκρατούμενές της αναλαμβάνουν να επιτελέσουν, έστω και μέσα στη φυλακή, τα απαραίτητα μνημόσυνα, «να ευχαριστηθεί κι αυτή», λυτρώνοντάς την από τη βασανιστική σκέψη της ασυνέπειάς της απέναντι στο νεκρό γιο της.

Στην περίπτωση της γιαγιάς-Φρόσως η έκφραση και επίδειξη αλληλεγγύης μεταξύ των γυναικών της κοινότητας της φυλακής, τουλάχιστον αυτών που έχουν παιδιά, θεμελιώνεται, κυρίως, πάνω στον κοινό πόνο του εγκλεισμού και της μητρότητας. Όταν πληγεί μια γυναίκα στο επίπεδο ενός από τα αναγνωρισμένα ως θετικά γυναικεία χαρακτηριστικά ή ως προς ένα από τα κοινά στοιχεία που τις συνέχουν ως κοινότητα, συχνά η αλληλεγγύη των υπολοίπων εκφράζεται ρητά, γιατί έμμεσα η προσβολή επεκτείνεται σε όλες. Και οι κυριότεροι συνδετικοί κρίκοι

μεταξύ αυτών των γυναικών, που αποτελούν και τα θεμέλια των σχέσεων αλληλεγγύης, είναι η μητρότητα και ο πόνος.

Η ιστορία της γιαγιάς-Φρόσως που έχασε το γιο της από ναρκωτικά ένωσε όλες σχεδόν τις γυναίκες, που πενθώντας μαζί με τη Φρόσω για τον Άλκη εξέφραζαν την οδύνη τους και το δικό τους προσωπικό πόνο σε σχέση με τα δικά τους παιδιά, αναγνωρίζοντας με απόγνωση ότι βρίσκονται μακριά τους, χωρίς να μπορούν να τα προστατέψουν εάν και όταν χρειαστεί. «Όταν πέθανε ο γιος της γιαγιάς-Φρόσως όλες αισθανόμασταν σαν να 'ταν δικό μας παιδί. Του κάναμε και τα σαράντα του Άλκη...» θυμάται η Άννα από την Ύδρα, όταν μετά από λίγο καιρό τη συνάντησα στην αίθουσα των συνηγόρων. Μετά τον προσωπικό θρήνο της βιολογικής μητέρας γίνεται το μνημόσυνο, με τη μορφή ενός ομαδικού μητρικού πένθους. Στον πόνο της απώλειας συμμετέχουν πολλές γυναίκες μαζί σε αναζήτηση της λύτρωσης, όχι μόνο της γιαγιάς-Φρόσως, αλλά και της κάθε συμμετέχουσας ξεχωριστά. Ο θάνατος του Άλκη τους υπενθυμίζει τη δική τους περιορισμένη και πλημμελή λόγω του εγκλεισμού εκπλήρωση των μητρικών τους καθηκόντων, φέρνοντας στο προσκήνιο της προσωπικής τους ζωής τις δικές τους ανησυχίες, ενοχές και μομφές. Η αλληλεγγύη προς τη γιαγιά-Φρόσω και η συμμετοχή στο μνημόσυνο παίρνει τη μορφή μιας συλλογικής μητρικής επιτέλεσης, μιας μαζικής απολογίας για τη «συλλογική ευθύνη» των φυλακισμένων μητέρων απέναντι στα παιδιά τους.

Κεφάλαιο 4

Οικογένειες καταγωγής και «οικογένειες της φυλακής»

Οι σχέσεις των γυναικών που φυλακίζονται με τις οικογένειές τους επηρεάζονται ποικιλοτρόπως με αφορμή και αιτία τον εγκλεισμό τους. Οι οικογένειες των μητέρων που βρίσκονται στη φυλακή φέρουν και αυτές ένα μέρος από το βάρος του εγκλεισμού, σε προσωπικό και κοινωνικό επίπεδο. Τα μέλη τους καλούνται να σταθούν μπροστά στη φυλάκιση του οικείου τους προσώπου και να επαναπροσδιορίσουν την τοποθέτησή τους απέναντί του. Στο προηγούμενο κεφάλαιο αναφέρθηκε ότι η οικονομική και κοινωνική κατάσταση των γυναικών πριν την καταδίκη τους, όπως επίσης και οι σχέσεις που είχαν τότε με την οικογένειά τους, συμβάλλουν στη διαμόρφωση των ερμηνευτικών φίλτρων μέσω των οποίων αντιλαμβάνονται και βιώνουν τον εγκλεισμό τους στη φυλακή. Αντίστροφα, ο εγκλεισμός των γυναικών και η αιτία της καταδίκης τους επηρεάζει λιγότερο ή περισσότερο τις σχέσεις με την οικογένειά τους και τον τρόπο με τον οποίο αυτές εκδηλώνονται και μετασχηματίζονται, οδηγώντας σε ορισμένες περιπτώσεις και στην οριστική διακοπή τους.

Πέρα από τα ενδεχόμενα προϋπάρχοντα προβλήματα στο οικογενειακό περιβάλλον, οι συγγενείς μιας γυναίκας που βρίσκεται στη φυλακή αναμένεται να συμπαρασταθούν στον εγκλεισμό της και να επιμεληθούν της φροντίδας των παιδιών της. Η απόφαση αυτή δεν προκύπτει μόνο από προσωπική επιλογή και επιθυμία των ιδίων και της μητέρας, αλλά και από κοινωνική υποχρέωση των μελών της οικογενείας που θα κατακριθούν εάν «αφήσουν τα παιδιά στο δρόμο». Τα παιδιά των περισσότερων γυναικών με τις οποίες μίλησα μέσα στη φυλακή διέμεναν με κάποιον κοντινό συγγενή, πρώτου ή δευτέρου βαθμού, ή με τον πατέρα τους, και οι ίδιες οι μητέρες διατηρούσαν μια έστω και τυπική σχέση με τις οικογένειές τους.

Όπως παρατηρούν οι Θανοπούλου, Φρονίμου και Τσιλιμιγκάκη σχετικά με τη φροντίδα των παιδιών προσχολικής ηλικίας ειδικά:

Κατά το χρόνο που οι γυναίκες αυτές βρίσκονται στη φυλακή την φροντίδα των παιδιών προσχολικής ηλικίας έχουν αναλάβει κυρίως πρόσωπα από το οικογενειακό περιβάλλον (σύζυγος, γονείς, πεθεροί, θείοι, τα μεγαλύτερα παιδιά), και, μάλιστα, όταν υπάρχουν πολλά παιδιά, τότε διασπείρονται σε διαφορετικά πρόσωπα της οικογένειας. Σε λίγες περιπτώσεις τη φροντίδα των παιδιών έχουν αναλάβει φίλοι και σε μια μόνο περίπτωση τα παιδιά βρίσκονται σε ίδρυμα, γεγονός που δείχνει ότι λειτουργούν οικογενειακά δίκτυα στήριξης των γυναικών αυτών (1997: 129)¹.

Η ύπαρξη και η λειτουργία οικογενειακών δικτύων στήριξης των κρατουμένων στην οποία αναφέρονται οι Θανοπούλου, Φρονίμου και Τσιλιμιγκάκη, είναι αρκετά διαδεδομένη στην Ελλάδα, δεν μπορεί, ωστόσο, να θεωρηθεί πάντα αυτονόητη και συχνά εξαρτάται από την κοινωνικοοικονομική κατάσταση της οικογένειας της φυλακισμένης.

Οι άνθρωποι που φυλακίζονται καλούνται να αντιμετωπίσουν μια νέα πραγματικότητα που θέτει καινούργια εμπόδια στους οικογενειακούς συσχετισμούς. Τα οικεία μεταξύ τους πρόσωπα, εντός και εκτός φυλακής, βρίσκονται αποκομμένα σε διαφορετικές σφαίρες της πραγματικότητας που συναντιούνται περιστασιακά, μόνο στα επισκεπτήρια και μέσω τηλεφωνημάτων και γραμμάτων, χωρίς να τους δίνεται η δυνατότητα να έχουν ουσιαστική και άμεση συμμετοχή το ένα στη ζωή του άλλου. Ως εκ τούτου, η μεταξύ τους επικοινωνία και η αποτελεσματική λειτουργία ενός οικογενειακού δικτύου στήριξης καθίστανται εκ των πραγμάτων δυσχερείς. Παρά την επιθυμία των εγκλειστών να συνεχίσουν να αποτελούν οργανικά κομμάτια της οικογενειακής δομής, συχνά αυτό αποδεικνύεται εξαιρετικά δύσκολο έως αδύνατο δεδομένων των συνθηκών, με αποτέλεσμα οι φυλακισμένες να απομονώνονται στην καθημερινότητα της φυλακής, αποζητώντας, παράλληλα, την κατασκευή παρόμοιων με τα συγγενικά μορφωμάτων πίσω από τα τείχη της.

Οι περισσότερες γυναίκες που συνάντησα στον Κορυδαλλό, έχοντας ποικιλοτρόπως ανάγκη τη στήριξή της, αναφέρονται στερεοτυπικά στην έννοια της οικογένειας, με σεβασμό, νοσταλγία και ανασφάλεια, κυρίως όσον αφορά τα παιδιά τους, ανεξάρτητα από την ποιότητα της σχέσης με τους κοντινούς συγγενείς τους πριν και μετά τον εγκλεισμό. Η απομάκρυνση από τον οικιακό χώρο, με εξαίρεση

---

¹ Οι διαπιστώσεις των Θανοπούλου, Φρονίμου και Τσιλιμιγκάκη προκύπτουν κατόπιν ποιοτικής έρευνας που διεξήγαγαν σχετικά με την επαγγελματική ένταξη ή επανένταξη ειδικά των αποφυλακισμένων γυναικών στην Ελλάδα κατά το χρονικό διάστημα 1-07-1994 έως 31-12-1995.

ίσως τα θύματα ενδοοικογενειακής βίας, αξιολογείται ως μια από τις πιο επώδυνες συνέπειες της φυλάκισης, επειδή τις κρατά μακριά από τα παιδιά και τις εμποδίζει να επιτελέσουν το ρόλο που τους έχει ανατεθεί κοινωνικά, ως λειτουργικοί κρίκοι σε μια οικογενειακή δομή, θέτοντας υπό αμφισβήτηση ένα ουσιαστικό κομμάτι της υπόστασης και της ταυτότητάς τους. Κατά την παραμονή τους στη φυλακή δεν τους λείπουν μόνο τα συγκεκριμένα μέλη της οικογένειάς τους (παιδιά, γονείς, σύζυγοι κ.λ.π.), η μεταξύ τους διάδραση και η κοινή καθημερινότητα, αλλά και η συμμετοχή και η ένταξη σε μια οικογενειακή δομή, έστω και συμβολική.

Οι οικογενειακοί συμβολισμοί είναι έντονοι μέσα στη φυλακή μεταξύ των γυναικών, που συχνά μιλούν κι επικοινωνούν τη μεταξύ τους συναναστροφή με συγγενικούς όρους. Οι γυναίκες συστήνουν και συμμετέχουν σε συμβολικές οικογενειακές δομές με τη μορφή οικογενειών επιλογής, σε μια προσπάθεια να υποκαταστήσουν τις πραγματικές που απουσιάζουν. Φιλικές κι ερωτικές σχέσεις, σχέσεις εξουσίας, εξάρτησης κι αλληλεγγύης μεταφράζονται σε αντίστοιχα οικογενειακά μοντέλα. Έτσι, ανάλογα και με τους εκάστοτε δυαδικούς, αλλά και πιο διευρυμένους σχηματισμούς, οι γυναίκες μπορούν να είναι «μάνες» και «κόρες», «αδερφές» ή «αντρόγυνα». Συγγενικοί συμβολισμοί μπορούν να εντοπιστούν ακόμα και στη συνδιαλλαγή τους με το προσωπικό της φυλακής, ή ακόμα και με την ίδια τη φυλακή, σε μια αντιστοίχισή της προς τις εξουσιαστικές σχέσεις των γονιών με τα ανήλικα παιδιά τους. Στην περίπτωση αυτή, βέβαια, οι «οικογένειες» που συγκροτούνται δε συνιστούν ακριβώς «επιλογή» των γυναικών, αλλά μάλλον διαπίστωση των ερευνητών/τριών.

1.0. Κοινωνικοοικονομική προέλευση και μετά τον εγκλεισμό οικογενειακές σχέσεις

Η τροπή που θα πάρουν μετά τον εγκλεισμό οι συγγενικές τους σχέσεις έχει ιδιαίτερη σημασία για τις γυναίκες, καθώς από αυτήν εξαρτάται η ψυχολογική, ηθική και οικονομική στήριξη που θα έχουν κατά τη διάρκεια της φυλάκισης, αλλά και μετά την αποφυλάκισή τους, αναφορικά και με την επανένταξή τους στην κοινωνία². Επιπλέον, η ποιότητα της επαφής με το οικογενειακό περιβάλλον, όπως αυτή θα διαμορφωθεί μετά τη φυλάκιση της μητέρας, αποδεικνύεται καθοριστική και όσον αφορά το θέμα της ανάληψης της φροντίδας των παιδιών. Όσο καλύτερες

---

² Σχετικά με τη σημασία της διατήρησης των σχέσεων των φυλακισμένων γυναικών με την οικογένεια και την κοινότητα βλ. και Finney Hairston 1988: 50, Dodge, Pogrebin 2001: 50-51 κ.λ.π.

είναι οι σχέσεις της φυλακισμένης με την οικογένειά της, τόσο περισσότερο αυξάνονται οι πιθανότητες την προσωρινή κηδεμονία των παιδιών να αναλάβει κάποιος κοντινός συγγενής. Στην αντίθετη περίπτωση, όταν οι οικογενειακές σχέσεις δεν είναι καλές, ή αξιολογούνται ως ανύπαρκτες, είναι πιθανό τα παιδιά να μείνουν στη φροντίδα ενός μη συγγενικού, ή ακόμα και αγνώστου στη μητέρα προσώπου, οικογένειας ή ιδρύματος. Για όλους τους παραπάνω λόγους, οι περισσότερες μητέρες επιδιώκουν τη συμπαράσταση και τη βοήθεια από το συγγενικό τους περιβάλλον, χωρίς, όμως, να την επιτυγχάνουν πάντα.

Πολλές γυναίκες όταν μπαίνουν στη φυλακή έχουν ήδη πολλαπλά προβλήματα, και ορισμένες δε διατηρούν καμία επαφή με τις οικογένειές τους. Η έξη τους στα ναρκωτικά και η σχετική παρεπόμενη εγκληματική δραστηριότητα, η ψυχολογική και σωματική τους κακοποίηση από μέλη του κοντινού τους οικογενειακού περιβάλλοντος, και κυρίως από τους πατεράδες ή τους συζύγους τους, ή ακόμα και οι ευρύτερες προσωπικές τους επιλογές καταγράφονται ως οι σημαντικότερες αιτίες. Στις περιπτώσεις των γυναικών αυτών, μάλιστα, η γενεσιουργός συνθήκη των προβλημάτων τους στις συγγενικές τους σχέσεις συχνά συνδέεται άμεσα και με το αδίκημα για το οποίο καταδικάστηκαν, λόγου χάρη καταδίκες για χρήση και εμπορία ναρκωτικών ουσιών, πορνεία και ληστείες με σκοπό την εξεύρεση χρημάτων για την προμήθεια ναρκωτικών, ανθρωποκτονίες και βαριές σωματικές βλάβες άμεσα συνδεόμενες με την κακοποίηση των γυναικών κ.ο.κ. Ο εγκλεισμός τους, τελικά, ανεξάρτητα ή και σε σχέση με την αιτία του, δημιουργεί νέα δεδομένα μεταξύ των μελών της οικογένειας και φορτίζει συνήθως ακόμα περισσότερο τις ήδη ηλεκτρισμένες προϋπάρχουσες καταστάσεις.

Ένας από τους σημαντικότερους και ουσιαστικότερους παράγοντες που επηρεάζουν τελικά τις σχέσεις μιας φυλακισμένης γυναίκας με τα συγγενικά της πρόσωπα είναι και ο στιγματισμός που συνεπάγεται ο εγκλεισμός της, όχι μόνο για την ίδια, αλλά και για τα πρόσωπα αυτά, ανάλογα και με την κοινωνική τους θέση. Σε κοινωνικό επίπεδο, οι οικογένειες των γυναικών φέρουν το βάρος του έμμεσου στιγματισμού τους εξ' αιτίας της εγκληματικής δραστηριότητας και της φυλάκισης των τελευταίων³. Η ετικέτα της «κρατούμενης» δε φαίνεται να περιορίζεται στο πρόσωπο της γυναίκας που έχει καταδικαστεί και φυλακιστεί, αλλά επεκτείνεται και στο οικογενειακό της περιβάλλον. Ανάλογα με το πώς οι συγγενείς θα διαχειριστούν

---

³ Το στίγμα της φυλακής είναι βαρύ πλήγμα και δεν μπορεί εύκολα να αποβληθεί από τις οικογένειες των κρατουμένων, ακόμα και εάν αυτές βρίσκονται στη φυλακή για πολιτικούς λόγους (βλ. και Βόγλης 2004: 180).

την κοινωνική απαξίωση και την παράπλευρη μομφή που εισπράττουν εξαιτίας της καταδίκης της θα καθοριστεί και η στάση που θα κρατήσουν απέναντί της.

Η τελική διαμόρφωση του οικογενειακού ορίζοντα, μέσα από το πρίσμα και υπό τη συνθήκη του εγκλεισμού, είναι συνάρτηση αρκετών παραγόντων, πέρα από την προσωπική σχέση και τη διάδραση της κάθε γυναίκας με τους συγγενείς της. Παράγοντες, όπως η εθνοτική προέλευση και το πολιτισμικό υπόβαθρο, η κοινωνικοοικονομική, επαγγελματική, μορφωτική κατάσταση των μελών της οικογένειας αλλά και της ίδιας, καθώς επίσης και οι ειδικές περιστάσεις του εγκλήματος για το οποίο έχει καταδικαστεί δίκαια ή άδικα, επηρεάζουν και συνθέτουν το μετά τον εγκλεισμό τοπίο.

Οι γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα, αλλά και η πλειονότητα όσων κρατούνται στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ., προέρχονται από οικογένειες με λιγοστά εισοδήματα και χαμηλό κοινωνικό προφίλ⁴, διαπιστώσεις που ισχύουν τόσο για τις ελληνίδες όσο και για τις αλλοδαπές κρατούμενες. Όσον αφορά τα ιδιαίτερα εθνοτικά-πολιτισμικά χαρακτηριστικά των γυναικών, αυτά ενδιαφέρουν κυρίως στο βαθμό που καθορίζουν την ταξική τοποθέτηση και τον κοινωνικό προσδιορισμό τους. Δεδομένου, μάλιστα, ότι οι περισσότερες αλλοδαπές στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. είναι γυναίκες οι οποίες βρέθηκαν στην Ελλάδα για λόγους οικονομικής μετανάστευσης, με δική τους πρωτοβουλία, ακολουθώντας τους συζύγους τους, την οικογένεια προέλευσής τους, ή εξαπατημένες από σωματεμπόρους, κατά τεκμήριο κατατάσσονται στα χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα. Η κοινωνικοοικονομική ταυτότητα, μάλιστα, δείχνει να υπερσκελίζει την εθνοτική, με αποτέλεσμα γυναίκες καταγόμενες από τόπους μακρινούς, γεωγραφικά και πολιτισμικά, με κοντινή, ωστόσο, ταξική προέλευση, να αφηγούνται παρόμοιες εμπειρίες και βιώματα, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της Τασούλας και της Χούλια που θα συναντήσουμε παρακάτω.

Σε χαμηλά επίπεδα κοινωνικής διαστρωμάτωσης η ύπαρξη και η λειτουργία οικογενειακών δικτύων στήριξης της έγκλειστης μητέρας αποτελεί τον κανόνα, με εξαιρέσεις φυσικά. Στις λιγοστές περιπτώσεις των γυναικών που προέρχονται από οικογένειες ευκατάστατες οικονομικά και καταξιωμένες κοινωνικά τα πράγματα γίνονται πιο σύνθετα. Ενώ είναι πιθανή, από τη μια, η υποστήριξή τους με

---

⁴ Ανάλογη πραγματικότητα καταγράφουν και οι Θανοπούλου, Φρονίμου και Τσιλιμιγκάκη: «Σε κάθε περίπτωση, αν κρίνει κανείς από τα επαγγέλματα των υπόλοιπων μελών της οικογένειας που συντηρούσαν το νοικοκυριό (π.χ. ιδιοκτήτες μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων, έμποροι, πλανόδιοι μικροπωλητές, τεχνίτες) καταλήγει στη διαπίστωση ότι πρόκειται για νοικοκυριά μεσαίων και κυρίως χαμηλών εισοδημάτων» (1997: 130). Σχετικά με την κοινωνικοοικονομική διαστρωμάτωση στη φυλακή βλ. και Enos 2001.

διακριτικότητα και μυστικότητα κατά πάσα πιθανότητα κυρίως στο οικονομικό επίπεδο, συχνά, απ' την άλλη, το κοινωνικό βάρος του εγκλεισμού είναι δυσβάσταχτο για την οικογένειά τους, οι επιλογές της οποίας και οι μετά τον εγκλεισμό σχέσεις που διαμορφώνονται καθορίζονται σε συνάρτηση με την οικονομική και κοινωνική της θέση. Ο συσχετισμός της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης της οικογένειας των γυναικών με την υποστήριξη που τους παρέχεται μετά τον εγκλεισμό προσεγγίζεται μέσα από τις πολύ διαφορετικές ιστορίες της Αθηνάς, ελληνίδας διδάκτορα γερμανικού πανεπιστημίου, και της ελληνίδας τσιγγάνας που ασχολείται με το εμπόριο στο δρόμο, της Δήμητρας.

1.1. Τόσο μακριά, τόσο κοντά...: Οι ιστορίες της Χούλια και της Τασούλας

Οι γυναίκες που συνάντησα μέσα στη φυλακή εμφανίζονται αρκετά ανομοιογενείς ως προς την εθνοτική και την κοινωνικοοικονομική τους προέλευση, τη μορφωτική και επαγγελματική τους κατάσταση και κατά τα λοιπά προσωπικά τους στοιχεία, όπως άλλωστε συμβαίνει με το σύνολο του πληθυσμού της Κ.Κ.Φ.Γ.Κ.⁵. Παρά την ποικιλομορφία στα προσωπικά χαρακτηριστικά και στις ιστορίες της ζωής τους, που η καθεμία είναι μοναδική βέβαια, οι αφηγήσεις τους συχνά ομοιάζουν ως προς ορισμένα κεντρικά σημεία τους, τα οποία μπορούν να εντοπιστούν και να ερμηνευτούν με γνώμονα κυρίως την κοινωνικοοικονομική κατάσταση των πρωταγωνιστριών τους. Όπως, για παράδειγμα, συμβαίνει και στην περίπτωση της Χούλια και της Τασούλας, δυο γυναικών που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν σε δύο πολύ απομακρυσμένες μεταξύ τους περιοχές του πλανήτη, και των οποίων οι ιστορίες, όπως τις μεταφέρουν οι ίδιες, βρίσκονται στις γενικές τους γραμμές πολύ κοντά η μία στην άλλη.

Η Χούλια είναι μια κοπέλα τριανταδύο χρονών με ισχυρή αυτοπεποίθηση, «μαύρη», σύμφωνα με δική της έκφραση, που γεννήθηκε και μεγάλωσε σε ένα χωριό του Μπελίζ στην Κεντρική Αμερική. Η Χούλια δεν είχε δουλέψει ποτέ στη ζωή της από δική της επιλογή, δεν είχε ποτέ δικά της εισοδήματα κι εξαρτιόταν οικονομικά από τους εκάστοτε ερωτικούς της συντρόφους, χωρίς να ενοχλείται από την τότε έλλειψη οικονομικής ανεξαρτησίας της.

- I was never working in my whole life.

- *How come?*

- I didn't have to! Always somebody took care of me. When I was here my husband was working and giving me everything I needed, and before

---

⁵ Όσον αφορά την ανομοιογένεια του πληθυσμού της Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. βλ. και Μηλιώνη, Κουράκης κ.ά. 1999: 67-69.

that my boyfriend, the father of my sons - we were not married - had everything ready for me. I think about my previous life, and I was always waiting things from men. Now this is going to change. I am not afraid of working. I am working here at the tapitourgio. I want to have things for me and for my family.

Η Χούλια πριν τον εγκλεισμό της ήταν άεργη κι έκανε μακροχρόνια χρήση κοκαΐνης, την οποία ισχυρίζεται ενώπιόν μου ότι έκοψε, παροδικά τουλάχιστον, για χάρη των παιδών της: «I did like it very much, doing cocaine, but I liked my children more, so I stopped».

Η Τασούλα είχε, επίσης, εμπλοκή με ναρκωτικά πριν τον εγκλεισμό της, υποστηρίζοντας και αυτή στις κουβέντες μας ότι είχε σταματήσει τη χρήση ηρωίνης πριν μπει στη φυλακή: «Μικρή έχω κάνει χρήση, αλλά έχουν περάσει πολλά χρόνια από τότε. Τώρα δεν έχω καμιά σχέση μ' αυτά». Σαράντα χρονών γεννημένη στις Σπέτσες, δεν είχε δικά της εισοδήματα, όπως και η Χούλια, εξαιτίας μιας διάθεσης για τεμπελιά που παραδέχεται ότι την διακατείχε, και εξαιτίας της οποίας δεν ολοκλήρωσε ούτε την υποχρεωτική εκπαίδευση: «Τελείωσα την πρώτη Γυμνασίου, κι αυτή με το ζόρι. Προτιμούσα την καφετέρια». Η αεργία της, μάλιστα, σε συνδυασμό με τη χρήση ηρωίνης κατασκευάζουν την κοινωνική ταυτότητα ενός ατόμου εμπλεκόμενου σε αμφιβόλου νομιμότητας ενέργειες με σκοπό την εξασφάλιση των λαμβανόμενων ναρκωτικών ουσιών, και κατά συνέπεια, υποψηφίου για σύλληψη, καταδίκη και τελικά φυλάκιση.

Όταν γνωριστήκαμε στη φυλακή, το Φεβρουάριο του 2002, και οι δύο γυναίκες εξέτιαν πολύ σοβαρές κακουργηματικές ποινές για αδικήματα κατά της ζωής και βρισκόταν ήδη αρκετά χρόνια στη φυλακή. Η Τασούλα είχε καταδικαστεί σε ισόβια κάθειρξη για άμεση συνέργια στην ανθρωποκτονία ενός οδηγού ταξί, αντιμετώπιζε νευρολογικά προβλήματα και βρισκόταν στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. τα τελευταία εννέα χρόνια. Η Χούλια εξέτιε ποινή είκοσι χρόνων καταδικασμένη για τη δολοφονία του έλληνα συζύγου της (ανθρωποκτονία από πρόθεση), έχοντας εκτίσει ήδη τα έξι. Η Τασούλα δεν αρνείται ότι είχε συμμετοχή στο έγκλημα για το οποίο την καταδικάσανε, αλλά θεωρεί την απόφαση του δικαστηρίου που της επέβαλε τα ισόβια δεσμά υπέρμετρα αυστηρή και άδικη για την απλή συνέργιά της στο αδίκημα.

Πιστεύω ότι ένα δικαστήριο θα επηρεαστεί άμα μιλήσεις. Πρέπει να αγγίζεις το δικαστήριο. Εγώ ήμουνα παγωμένη. Δεν είπα τίποτα. Είχα και τη μάνα του που φώναζε «Σκότωσαν το παιδί μου!». Ήταν εικοσιτεσσάρων χρονών το παλικάρι που χάθηκε... Αλλά ξέρεις τι λένε. «Όπου φτώχός κι η μοίρα του». Η οικονομική κι η κοινωνική θέση επηρεάζει. Κι άμα δε βοηθάς και τον εαυτό σου...

Εγώ δεν περίμενα ότι θα μου ρίξουν ισόβια. Ισόβια δεν είναι τίποτα για έναν εγκληματία. Γιατί δεν το έκανα εγώ (δεν ήταν η φυσική αυτουργός). Πήραμε εμείς οι δύο (η Τασούλα και μια ακόμη γυναίκα φερόμενη ως συνεργός) ισόβια και εικοσιένα χρόνια αυτός που το έκανε γιατί ήταν ανήλικος.
Αλλά τι να κάνουμε τώρα, αυτό δεν αλλάζει...

Η Τασούλα πιστεύει ότι το δικαστήριο επηρεάζεται από τους χειρισμούς που κάθε κατηγορούμενη επιλέγει να ακολουθήσει σχετικά με την υπόθεση της, και θεωρεί ότι η ίδια δεν έκανε τίποτα για να διευκολύνει τη θέση της. Κυρίως, όμως, πιστεύει ότι η κοινωνική και οικονομική θέση επηρεάζει ουσιαστικά την απόφαση του δικαστηρίου, όπως συνέβη και στη δική της υπόθεση, όπου τα κοινωνικοοικονομικά της χαρακτηριστικά λειτούργησαν σε βάρος της.

Όλα αυτά τα χρόνια που οι δύο γυναίκες βρίσκονται έγκλειστες στη φυλακή, και παρά τη σοβαρότητα των εγκλημάτων για τα οποία καταδικάστηκαν, οι οικογένειές τους έχουν σταθεί στο πλευρό τους και έχουν αναλάβει τη φροντίδα των ανήλικων παιδιών τους. Παρά την ανησυχία που εκφράζουν μέσα από τη φυλακή για το παρόν και το μέλλον τους, καταλήγουν ότι μπορούν να βασιστούν για την ανατροφή τους στη βοήθεια κοντινών εξ' αίματος συγγενών. Έτσι, ενώ η Τασούλα προβληματίζεται για τη σχέση της με τον γιο της τον Έκτορα, δείχνει να στηρίζεται απόλυτα για τη φροντίδα του στην αδερφή της, αφήνοντάς τον ανεπιφύλακτα στα χέρια της.

- Τώρα είναι με τον Έκτορα, με το επισκεπτήριο... Δεν ξέρω τι να κάνω...
- Έρχεται συχνά;
- Έρχεται όποτε το ζητάει ο ίδιος. Δύο φορές το μήνα περίπου. Έχει και το σχολείο τώρα και δεν μπορεί να έρχεται πολύ συχνά.
- Με ποιόν είναι τώρα ο Έκτορας;
- Με την αδερφή μου.
- Έχει κι άλλα παιδιά η αδερφή σου;
- Έχει δύο παιδιά, παντρεμένα. Έχει και εγγόνια. Τώρα έχει μόνο τον Έκτορα. Δεν της φτάνανε τα δικά της φορτώθηκε και τα δικά μου.

Η Τασούλα φαίνεται να θεωρεί αυτονόητο ότι από τη στιγμή που η ίδια βρίσκεται στη φυλακή τον Έκτορα θα τον μεγαλώσει η αδερφή της, παρά τα ενδεχόμενα προσωπικά της προβλήματα. Παρομοίως, και η Χούλια δε σχολιάζει ιδιαίτερα το γεγονός της ανάληψης της φροντίδας των δύο ανήλικων αγοριών της από την αδερφή της στο Μπελίζ, την οποία παρουσιάζει ως δεδομένη, όπως δεδομένη παρουσιάζεται και η βοήθεια που θα δεχθεί από τους συγγενείς της στη Νέα Υόρκη για ένα καινούργιο ξεκίνημα μετά την αποφυλάκισή της. Αντιθέτως,

εμμένει στο γεγονός ότι το μικρότερο παιδί της, η κόρη της η Καλυψώ, ζει με την κουνιάδα της και δηλώνει πολύ τυχερή και εντυπωσιασμένη από τη στάση που έχει κρατήσει μέχρι τώρα η αδερφή του δολοφονημένου συζύγου της:

I want to go to New York. It is better there. And my family is there... I will stay here for some months and then leave. It is difficult to find a job here because you have a record. In New York I will start again. And my family there will help me. If they see that I am trying, that I have changed, they will give me everything. And I am waiting for everything, I have plans, I have dreams...

I have my boys back at Belize. They are staying with my sister. My girl lives here with my kouniada.

Yes. My sister in law is a good person. She supports me. I say to God "Thank you for sending her to me". If she was a different person, she could go to court and say bad things about me and I could get life. Not malakies. But she said that Julia is a nice person and things like that. Her name is Kalipso, and my daughter's name is the same. She is an unlucky, but also a lucky child to have my kouniada.

Η βοήθεια που παρέχεται σε μια φυλακισμένη από την πλευρά των εξ' αγχιστείας συγγενών δε θεωρείται αυτονόητη σε αντίθεση με το τι αναμένεται από τους εξ' αίματος συγγενείς, πόσο μάλλον όταν το έγκλημα για το οποίο έχει καταδικαστεί είναι ανθρωποκτονία ενός δικού τους εξ' αίματος συγγενούς. Για το λόγο αυτό η Χούλια θεωρεί μεγάλη κι ανεκτίμητη τύχη για την κόρη της και για την ίδια τη συμπαράσταση της κουνιάδας της, που προσφέρεται πρωτίστως για το καλό του παιδιού και της ίδιας της νέας κηδεμόνος που δεν έχει δικά της παιδιά, και όχι καταρχήν για την ανακούφιση της Χούλια.

Η καθημερινότητα, οι επιλογές ζωής και η εμπλοκή της Τασούλας και της Χούλια με ναρκωτικά πριν τον εγκλεισμό τους τις θέτει σε παρόμοια επίπεδα διακινδύνευσης της προσωπικής τους ελευθερίας και τις κατατάσσει άτυπα σε ένα κομμάτι του πληθυσμού που ενδέχεται να φυλακιστεί για λόγους συνδεδεμένους με τον τρόπο ζωής τους. Χωρίς να ενδιαφέρει οπωσδήποτε εάν τελικά η καταδίκη τους είναι πραγματικά άμεσο συνακόλουθο του συγκεκριμένου περιθωριακού τρόπου ζωής, ο εγκλεισμός τους δεν αποτελεί τον κεραυνό εν αιθρία για τις οικογένειές τους. Παρ' όλο που καταδικάζονται για εγκλήματα κατά της ζωής, που θεωρούνται από τα πιο καταδικαστέα κοινωνικά αδικήματα, οι οικογένειές τους τις βοηθούν με τα παιδιά, βοήθεια που φαίνεται να προκύπτει αβίαστα και σχεδόν αυτονόητα. Αυτή η έμπρακτη εκδήλωση αλληλεγγύης εκδηλώνεται ως μια κοινωνική πρακτική επιβίωσης των αδύναμων κοινωνικά και οικονομικά ομάδων. Σημασία δεν έχει τόσο πολύ η ποιότητα των σχέσεων μεταξύ των εμπλεκόμενων συγγενικών προσώπων,

όσο η ανάγκη για διατήρηση της ευρύτερης οικογενειακής μονάδας σε περίοδο κρίσης. Ούτε η Τασούλα ούτε η Χούλια, άλλωστε, αναφέρονται καθόλου στην ποιότητα των σχέσεών τους με τις αδερφές τους, κρίνοντας πως πρόκειται για μια άλλη συζήτηση.

Οι ιστορίες της Τασούλας και της Χούλια, δύο γυναικών με πολύ διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο, ομοιάζουν σε πολλά σημεία τους, κατά το ότι πραγματεύονται παρόμοια βιώματα και περιγράφουν μια αρκετά κοντινή κοινωνική και οικονομική κατάσταση. Με γνώμονα τις ιστορίες αυτές και έχοντας αφουγκραστεί τις αφηγήσεις και των υπολοίπων γυναικών, ελληνίδων και αλλοδαπών, που θέλησαν να μιλήσουν σχετικά με τις οικογένειές τους και την κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι σχέσεις τους, προκύπτει με επιφύλαξη η διαπίστωση ότι κρίσιμος συντελεστής στη διαμόρφωση και την εξωτερική των οικογενειακών τους σχέσεων πολλές φορές δεν είναι τόσο η εθνοτική και η φυλετική τους προέλευση, με εξαίρεση ίσως τις ελληνίδες και αλλοδαπές τσιγγάνες, όσο η κοινωνικοοικονομική τους ταυτότητα. Διαφαίνεται ότι η σχετικά χαμηλή κοινωνική και οικονομική κατάσταση των οικογενειών των κρατουμένων ευνοεί τη σύσταση και λειτουργία δικτύων αλληλεγγύης, καθιστώντας την αλληλοβοήθεια μεταξύ των μελών της αναγκαστική προϋπόθεση για την επιβίωσή της σε περιόδους κρίσης.

1.2. «Ντρόπιασα το όνομα της οικογένειας»: Η ιστορία της Αθηνάς

Οι γυναίκες στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. που προέρχονται από οικογένειες ευκατάστατες οικονομικά και καταξιωμένες κοινωνικά είναι λίγες στον αριθμό και συχνά βρίσκονται στη φυλακή εξ' αιτίας οικονομικών εγκλημάτων. Η μη εμπλοκή τους σε συγκεκριμένες εγκληματικές δραστηριότητες (π.χ. πορνεία, μικροκλοπές) λόγω οικονομικής άνεσης, η οικονομική τους δυνατότητα να πληρώσουν καλούς δικηγόρους, οι γνωριμίες τους, η κοινωνική τους θέση κ.ο.κ. αποτρέπουν το ενδεχόμενο της σύλληψης, της καταδίκης και της φυλάκισης. Σύμφωνα και με την εκτίμηση που επικρατεί στη φυλακή, όπως μου την εξέφρασε η Παναγιώτα, μια τσιγγάνα που συμμετείχε στο εργαστήριο δημιουργικής απασχόλησης: «Ποιους νομίζεις ότι θα πιάσουν; Τους μεγάλους; Τους μικρούς θα πιάσουν. Γιατί το μεγάλο ψάρι τα σκίζει τα δίκτυα. Το μικρό μόνο πιάνεται...».

Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας και σε χρονικό διάστημα ενάμιση περίπου χρόνου που διήρκεσαν οι επισκέψεις μου στη φυλακή είχα την ευκαιρία να γνωρίσω και να κουβεντιάσω εκτενέστερα με δύο γυναίκες προερχόμενες από

ανώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα: τη Μίτση, που κατάγεται από εύπορη οικογένεια και διατηρεί γραφείο με πρακτορεύσεις πλοίων, και την Αθηνά, επιστημονική συνεργάτιδα του Πανεπιστημίου Αθηνών, καταγόμενη από αστή οικογένεια δικηγόρων και συμβολαιογράφων. Και οι δύο εκτίουν ποινές για οικονομικά εγκλήματα, για ακάλυπτες επιταγές, υπεξαίρεση και απάτη, αντίστοιχα.

Το είδος και η φύση του εγκλήματος για το οποίο έχουν καταδικαστεί οι περισσότερες γυναίκες συνήθως δε φαίνεται να επηρεάζει πολύ τη διαμόρφωση των σχέσεων με τις οικογένειές τους. Στις περιπτώσεις ειδικά των γυναικών που προέρχονται από ανώτερα κοινωνικά στρώματα, μεγαλύτερη σημασία αποδίδεται στο ίδιο το γεγονός της καταδίκης και του εγκλεισμού, ενώ ο ουσιαστικός λόγος της καταδίκης, το έγκλημα το οποίο η γυναίκα φέρεται να έχει τελέσει, μοιάζει να είναι ήσσονος σημασίας για την οικογένειά τους. Ενδεικτική ως προς αυτό είναι η περίπτωση της Αθηνάς, η οποία εγκαταλείφθηκε, σύμφωνα με τα λεγόμενά της, από την οικογένειά της, παρόλο που η καταδίκη της συνίστατο σε υπεξαίρεση και απάτη, σε καθ' όλα μη βίαια, δηλαδή, οικονομικά εγκλήματα.

Στα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα ο εγκλεισμός ενός μέλους της οικογένειας συχνά αποτελεί ντροπιαστικό γεγονός και όνειδος για την υπόλοιπη οικογένεια, που θεωρεί ότι στιγματίζεται ανεξίτηλα. Ο στιγματισμός που συνεπάγεται η φυλάκιση βιώνεται πιο αμαυρωτικά, ακριβώς επειδή θεωρείται κατά πολύ πιο ασύμβατος, ασυνήθης και κατακριτέος από την κοινωνική πραγματικότητα πουβάλλεται. Το κοινωνικό γόητρο της οικογένειας δέχεται σημαντικό πλήγμα, το οποίο καταλογίζεται στη φυλακισμένη. Ως εκ τούτου, τα συγγενικά της πρόσωπα ενδέχεται είτε να της συμπαρασταθούν διατηρώντας, όμως, χαμηλούς τόνους στις ενέργειές τους και τείνοντας να αποσιωπούν, όσο και όταν αυτό είναι δυνατό, το γεγονός της φυλάκισης στις κοινωνικές τους συναναστροφές, όπως συμβαίνει με την οικογένεια της Μίτσης με τη συναίνεση και προτροπή της τελευταίας, είτε, σε ορισμένες περιπτώσεις επιλέγουν να διαχωρίσουν τη θέση τους και να αφήσουν τη γυναίκα στην τύχη της, όπως συμβαίνει με την οικογένεια της Αθηνάς. Στη δεύτερη περίπτωση, η οικογένεια αποστασιοποιείται και αποκηρύσσει τη φυλακισμένη, καθιστώντας σαφές ότι ο εγκλεισμός συνιστά προσωπικό της ολίσθημα και συμφορά, με την ελπίδα ότι με αυτόν το διαχωρισμό ίσως διασωθεί η τιμή της οικογένειας. Κατά την εκτίμηση της κατάστασης χρησιμοποιείται από τους συγγενείς δεύτερο ενικό πρόσωπο και εκφράσεις όπως: «ντρόπιασες το όνομα της οικογένειας». Η ευθύνη είναι καθαρά προσωπική και η αλληλεγγύη στις περιπτώσεις

αυτές ανύπαρκτη. Η διάρρηξη της συγγενικής σχέσης και η άρνηση υποστήριξης της κρατούμενης μπορεί να γίνει ρητά, με δηλώσεις όπως «δε θέλω να σε ξέρω», «δεν είσαι παιδί μου εσύ», ή με απροειδοποίητη διακοπή της επικοινωνίας, ή/και με νομικές πράξεις: «ο πατέρας μου με αποκλήρωσε και μου είπε να μην ξαναπατήσω στο σπίτι»⁶.

Μέσα σε αυτήν τη γενικότερη τάση αποσιώπησης του γεγονότος της φυλάκισης μιας γυναίκας που ανήκει σε υψηλά κοινωνικά στρώματα, συχνά αποκρύπτεται η αλήθεια ακόμα και από τα παιδιά της κατόπιν δικής της επιλογής, καθώς η μητέρα θεωρεί ότι το παιδί «δε θα καταλάβαινε»⁷. Όπως παρατηρεί ο Goffman, ενώ ο ένας γονιός στην οικογένεια μπορεί να μοιραστεί ένα σκοτεινό μυστικό που τον αφορά μαζί με τον άλλο γονιό, τα παιδιά της οικογένειας μπορεί να θεωρηθούν, όχι μόνο ανασφαλείς αποδέκτες της πληροφορίας, αλλά επίσης και τόσο τρυφερής φύσης που θα μπορούσαν να πληγωθούν σοβαρά από τη συγκεκριμένη γνώση (Goffman 1990 [1963]:71). Οι μητέρες που λένε ψέματα στα παιδιά τους σχετικά με τον εγκλεισμό τους θεωρούν ότι με αυτό τον τρόπο τα προστατεύουν κρατώντας τα μακριά από οτιδήποτε έχει να κάνει με τη φυλακή. Ψέματα στα παιδιά τους σε σχέση με τη φυλάκισή τους έχουν πει τόσο η Αθηνά, όσο και η Μίτση. Το κοριτσάκι της Αθηνάς που μένει με τον πατέρα του στην Κρήτη ξέρει ότι η δουλειά της μαμάς του στο πανεπιστήμιο στη Θεσσαλονίκη δεν της επιτρέπει να την επισκέπτεται, ενώ τα παιδιά της Μίτσης νομίζουν ότι η μητέρα τους βρίσκεται στη Γαλλία για μια σοβαρή χειρουργική επέμβαση που πρόκειται να κάνει ο πατέρας της και παππούς τους:

Τα παιδιά δεν ξέρουν ότι είμαι φυλακή. Τους έχω πει επανειλημμένα ότι έχω πάει για μια εγχείρηση του παππού στη Γαλλία. Τώρα τα παιδιά είναι μικρά, νομίζουν ότι φυλακή πάνε οι κακοί. Δεν θα καταλάβουν. Ίσως αργότερα τους μιλήσω, άμα μεγαλώσουν λίγο.

Τον πρώτο καιρό που ήμουν εδώ και μιλούσαμε στο τηλέφωνο ακουγόταν το μεγάφωνο της φυλακής. «Πού είσαι μαμά;» με ρωτούσαν. «Στο αεροδρόμιο» τους έλεγα. Τι να τους πω; Φαντάζεσαι να πουν καμιά φορά από το μεγάφωνο: «Αποφυλακίζεται ή τάδε, να παραδώσει»; Δεν θέλω να το σκέφτομαι. (Μίτση)

Η Μίτση επιλέγει να μη μιλήσει η ίδια στα παιδιά της σχετικά με την φυλάκισή της κι ανησυχεί μήπως συμβεί και το μάθουν τυχαία, από το μεγάφωνο της φυλακής ή

⁶ Λόγια συγκρατουμένων της Αθηνάς που μου μετέφερε η ίδια.

⁷ Σχετικά με τις εξηγήσεις που δίνουν οι φυλακισμένες μητέρες στα παιδιά τους όσον αφορά την απουσία τους από τον οικιακό χώρο βλ. και Baunach 1985: 34-37, Caddle, Crisp 1997α: 2.

με κάποιον άλλο τρόπο. Τα παιδιά των δύο γυναικών δείχνουν να προβληματίζονται σχετικά με τη μακροχρόνια απουσία των μανάδων τους, την οποία ερμηνεύουν και ως έλλειψη ενδιαφέροντος από μέρους τους. Η Ξανθίπη, η κόρη της Αθηνάς, φανερά ενοχλημένη από την απουσία της μητέρας της, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αυτή ενδιαφέρεται περισσότερο για τα «μεγάλα παιδιά», όπως αποκαλεί τους φοιτητές της, παρά για την ίδια:

Εν τω μεταξύ η μικρή ξέρει ότι εγώ είμαι στο πανεπιστήμιο. Γιατί ερχόταν και μ' έβλεπε. Και λέει τώρα «Γιατί δεν έρχεσαι να με βλέπεις; Αυτά τα μεγάλα παιδιά τα αγαπάς πιο πολύ».

...Τώρα μόνο η μικρή μου έμεινε. Είναι πολύ καλό και πολύ έξυπνο παιδί. Πηγαίνει γυμναστική, γερμανικά, προσκοπισμό... Πήγαινα κι εγώ προσκοπισμό, μου αρέσει που πηγαίνει.

Θέλω να έχει γεμάτο πρόγραμμα για να μη σκέφτεται. Θα αρχίσει και μουσική τώρα, βιολί. Θέλω να έχει γεμάτο πρόγραμμα για να μη σκέφτεται.

Σε μια προσπάθεια να ανακόψει τους προβληματισμούς της Ξανθίπης, η Αθηνά επιδιώκει να έχει το παιδί γεμάτο πρόγραμμα, με δραστηριότητες αντίστοιχες του κοινωνικοοικονομικού επιπέδου της οικογένειας, για να μη σκέφτεται κι αναγκαστεί να έρθει πρόσωπο με πρόσωπο με την πραγματικότητα του εγκλεισμού της μητέρας της και την επακόλουθη διάρρηξη των σχέσεών της με την οικογένειά της.

Η Αθηνά αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση κρατούμενης την οποία το συγγενικό της περιβάλλον εγκατέλειψε εξαιτίας των επιλογών που έκανε στη ζωή της και, εν κατακλείδι, του εγκλεισμού της. Η ιστορία της, όπως την αφηγείται η ίδια, έχει ως εξής:

- Τελείωσα το πανεπιστήμιο το '85 κι αρχές του '86 με παίρνουν για διδακτορικό στη Γερμανία. Κι εντελώς ξαφνικά πεθαίνει ο πατέρας μου.

Ο πατέρας μου ήταν μηχανικός κι είχε και μια εταιρία με εισαγωγές-εξαγωγές και δούλευα εκεί τα καλοκαίρια, γιατί ξέρω και τέσσερις γλώσσες. Επειδή ο πατέρας μου δεν είχε αγόρι, ασχολήθηκα εγώ με το γραφείο τα καλοκαίρια. Και όταν πέθανε ο πατέρας μου έπαθα ένα σοκ γιατί ήμασταν πολύ δεμένοι, κι αποφάσισα να πηγαиноέρχομαι Θεσσαλονίκη-Γερμανία για να μην παρατήσω το γραφείο, που ήταν κόποι μιας ζωής. Και η δουλειά πήγαινε κανονικά, χωρίς καμιά εκκρεμότητα, τελείωσα και το διδακτορικό.

Το '94 - ή το '95; - πάω σ' ένα συνέδριο και γνωρίζω τον μπαμπά της κόρης μου, ο οποίος ήταν παντρεμένος, με τρία παιδιά και δεκαέξι χρόνια πιο μεγάλος από μένα! Τον ερωτεύτηκα πάρα πολύ. Αυτός ενθουσιάστηκε με τα λεφτά..., δεν ξέρω... Τώρα τα σκέφτομαι αυτά...

Όταν πληροφορήθηκε τη σχέση μας η μαμά μου δεν την ενέκρινε κι άρχισε να λέει διάφορα...

Κι έμεινα έγκυος το '96 κι αυτός μου έλεγε να μην κάνω έκτρωση. Από το '96 και μετά άρχισε η δουλειά μου να πέφτει, άρχισε κι αυτός να κάνει διάφορα σπαστικά...σε σημείο να έρχονται πελάτες και να τους

διώχνω. Ήμουν άσχημα. Δυο χρόνια πριν είχα κάνει και μια απόπειρα αυτοκτονίας γι' αυτόν, τόσο τον αγαπούσα, και κατέστρεψα το συκώτι μου.

- Πήρες φάρμακα;

- Ναι. Και με μια πολύ άσχημη εγκυμοσύνη, γέννησα το '97 με καισαρική. Και το πιο άσχημο ήταν ότι από τη στιγμή που έμεινα έγκυος σταμάτησαν να μου μιλάνε η μαμά μου κι η αδερφή μου.

Ντρόπιασα το όνομα της οικογένειας!

Η Αθηνά εμπλέκεται σε μια ερωτική σχέση με έναν παντρεμένο άντρα, πατέρα τριών παιδιών, σχέση που δεν εγκρίνει η μητέρα της. Με το που συνειδητοποιεί η ίδια ότι αρχίζει να ολισθαίνει στην προσωπική και επαγγελματική της ζωή ψυχραίνονται με τη μητέρα και την αδερφή της, κι όταν πια μένει έγκυος διακόπτονται για πρώτη φορά οι σχέσεις τους, καθώς, όπως εξηγεί η Αθηνά «ντρόπιασε το όνομα της οικογένειας». Η μητέρα της και η αδερφή της διαφωνούν με τις επιλογές που κάνει η Αθηνά στην προσωπική της ζωή και που θεωρούν ότι αφορούν όλη την οικογένεια και την υπόληψή της.

Η χαριστική βολή στις ήδη πολύ ευαίσθητες κι εύθραυστες σχέσεις της Αθηνάς με την μητέρα και την αδερφή της έρχεται με τη φυλάκισή της. Η στάση τους δεν αφήνει κανένα περιθώριο για ανάκτηση της χαμένης επαφής και οποιαδήποτε προοπτική συμπαράστασης στην Αθηνά αποκλείεται. Μαζί με την Αθηνά, μάλιστα, αποκηρύσσεται και το παιδί της, την ανατροφή του οποίου αναλαμβάνει τυπικά ο πατέρας του, αλλά ουσιαστικά, κατά την Αθηνά, το μεγαλώνει η μητριά του άντρα και γιαγιά του παιδιού, παρ' όλο που «δεν είναι αίμα της»:

Είναι λειτούργημα αυτό που κάνει αυτή η γυναίκα. Αυτή τη μεγαλώνει, γιατί ο μπαμπάς της πηγαίνει μόνο μισή ώρα και τη βλέπει. Θεωρώ ότι αυτό που έχει κάνει για το παιδί μου δεν το έχει κάνει κανείς άλλος. Και χωρίς να έχει κανένα δεσμό αίματος. Η γιαγιά της ουσιαστικά δεν είναι αίμα της.

Εδώ η μάνα μου κι η αδερφή μου δεν έχουν κάνει τίποτα... Ενώ η αδερφή μου είναι αίμα της δεν έχει πει μια φορά να πάρει το παιδί, έτσι, για μια βδομάδα, να αλλάξει περιβάλλον, να βρεθεί με την οικογένειά της και τα δικά της τα παιδιά.

Τα χριστούγεννα έφυγε ο πατέρας της εκδρομή με τη γυναίκα του και τα παιδιά του και την άφησε μόνη με τη γιαγιά. Και το παιδί καταλαβαίνει. Δεν μπορούσε να το πάρει και το παιδί και τη γιαγιά; Ευτυχώς που το παιδί είναι καλό και δε διαμαρτύρεται.

Η συμπεριφορά της γυναίκας που μεγαλώνει την Ξανθίπη έχει εντυπωσιάσει την Αθηνά ακριβώς επειδή δεν υπάρχει κανένας δεσμός αίματος ανάμεσα σ' αυτήν και το παιδί, όπως επίσης την έχει εντυπωσιάσει η αδιαλλαξία και η αδιαφορία που

επιδεικνύουν οι δικοί της εξ' αίματος συγγενείς όσον αφορά το παιδί της και την ίδια. Σύμφωνα πάντα με την Αθηνά, η αδερφή της, από τη μια, δεν έχει επιδιώξει ποτέ να προσεγγίσει το παιδί της, ενώ και οι θείοι της, από την άλλη, σταμάτησαν να της μιλάνε αποδίδοντας σε αυτήν το θάνατο της μητέρας της.

- ...Κι απ' την άλλη, να πω ότι έχω και καλές σχέσεις με το οικογενειακό μου περιβάλλον... Δεν μου μιλάνε γιατί ντρόπιασα την οικογένεια, το όνομα της οικογένειας.

Εν τω μεταξύ η μητέρα μου παθαίνει καρδιά και πεθαίνει, με αποτέλεσμα οι θείες μου κι οι θείοι μου να μη μου μιλάνε γιατί θεώρησαν εμένα υπαίτια για το θάνατο της μητέρας μου. Ότι χάλασα το όνομά μας, ότι τους ντρόπιασα.

- Δηλαδή δεν έχετε καμία επαφή;

- Όχι, όχι. Αυτό το σημείο είναι που σε στεναχωρεί πάρα πολύ. Αφού λέω καλύτερα να πέθαινα, να ησυχάσω.

Το συγγενικό της περιβάλλον της καταλογίζει και το θάνατο της μητέρας της προσδίδοντας πιο προσωπικό και οικογενειακού ενδιαφέροντος χαρακτήρα στις ευθύνες και τα σφάλματα της Αθηνάς και στους λόγους που επέβαλλαν τη διακοπή των σχέσεών τους, η οποία, όμως, είχε ουσιαστικά επέλθει άμα τη καταδίκη της.

Η Αθηνά επανειλημμένα δίνει έμφαση στη φράση «επειδή ντρόπιασα το όνομα της οικογένειας», ακριβώς επειδή συμπεραίνει ότι αυτός είναι και ο πραγματικός λόγος που η οικογένειά της την εγκατέλειψε. Η κηλίδωση του ονόματος της οικογένειας, η ντροπή, έτσι όπως τη βιώνουν οι συγγενείς της, οφείλεται, σύμφωνα με την Αθηνά, σε μια προκατάληψη που υπάρχει απέναντι στη φυλακή και η οποία επιτείνεται ανάλογα με το μορφωτικό και κοινωνικό επίπεδο του συγγενικού της περιβάλλοντος:

Το μετάνιωσα που συνδέθηκα μαζί του και δεν άκουσα τους δικούς μου και δικαιώθηκαν εκ των υστέρων...

Το μορφωτικό και κοινωνικό επίπεδο της οικογένειας έχει σχέση. Όσο πιο μορφωμένοι και καταρτισμένοι είναι τόσο πιο μεγάλη προκατάληψη υπάρχει απέναντι στη φυλακή...Κι εγώ πολλές φορές λέω καλύτερα να μην ήμουν από την οικογένεια που είμαι...

... Γιατί εγώ αν δεν είχα τόσα προβλήματα, με την οικογένειά μου, με την κόρη μου, με την υγεία μου, με το συκώτι μου, δεν θα με πείραζε πολύ που θα ήμουν εδώ μέσα... Αν είχα με την οικογένειά μου καλύτερες σχέσεις δεν θα με πείραζε...

Το να μη έχεις έναν δικό σου άνθρωπο είναι φοβερό... Βλέπεις τις γύφτισσες είναι όλες μαζί και οι οικογένειές τους τις στηρίζουν. Αυτές δεν τις πειράζει και πολύ που είναι φυλακή.

Η Αθηνά τελικά συσχετίζει άμεσα το μορφωτικό και κοινωνικό επίπεδο της οικογένειάς της με τη διακοπή των σχέσεών τους και δηλώνει ότι θα προτιμούσε

ίσως να μην άνηκε στη συγκεκριμένη οικογένεια, προκειμένου να εξέλειπε η τόσο έντονη προκατάληψη απέναντι στη φυλακή και να μπορούσε να διατηρήσει επαφή με τους δικούς της ανθρώπους, αντλώντας από την επαφή αυτή κουράγιο να αντιμετωπίσει τον εγκλεισμό της. Η αποστασιοποίηση της οικογένειάς της ουσιαστικά αποδίδεται στην κοινωνική της θέση, γεγονός που αναγνωρίζεται και στην αντίστροφη εκδοχή του: Προβληματιζόμενη πάνω στο θέμα των οικογενειακών δικτύων στήριξης, με αφορμή την προσωπική της ιστορία, η Αθηνά αντιδιαστέλλει τη δική της μοναξιά κι εγκατάλειψη στη συντροφικότητα και την αλληλεγγύη που διαπιστώνει ότι υπάρχουν μεταξύ των τσιγγάνων, φτάνοντας στο σημείο να αποφαινεται αυθαίρετα ότι τις τσιγγάνες, χάρη σ' αυτήν τους τη συντροφικότητα, δεν τις πειράζει που βρίσκονται στη φυλακή.

1.3. «Τι συμφορά μας βρήκε!»: Η ιστορία της Δήμητρας

Οι τσιγγάνες διαψεύδουν την Αθηνά κατά το ότι δεν τις πειράζει που βρίσκονται στη φυλακή, την επιβεβαιώνουν, όμως, κατά το ότι βιώνουν τον εγκλεισμό τους πιο συλλογικά απ' ότι οι γυναίκες των πιο υψηλών κοινωνικών στρωμάτων. Η φυλάκιση είναι σχετικά συνήθης στους κύκλους των τσιγγάνων και οι ίδιες τον αποδίδουν στην αγραμματοσύνη τους, εξαιτίας της οποίας δεν καταλάβαιναν τι τους έλεγαν στο δικαστήριο ή δεν μπόρεσαν να απολογηθούν όπως θα ήθελαν, στην αδυναμία ή την άρνησή τους να πληρώσουν συνηγόρους και πρωτίστως στον κοινωνικό ρατσισμό που καταγγέλλουν ότι εισπράττουν από την πλευρά του δικαστηρίου και της κοινωνίας. Η Δήμητρα, που τώρα έχει έξι παιδιά μετά την απώλεια του ενός κοριτσιού της σε τροχαίο ατύχημα, και δέκα εγγόνια, διαμαρτύρεται για κοινωνικό ρατσισμό, αξιολογώντας ως ανεπίτρεπτα αυστηρή την απόφαση του δικαστηρίου που την καταδίκασε πρωτόδικα σε δεκαπέντε χρόνια κάθειρξη για τριάντα γραμμάρια χασίς που, όπως λέει η ίδια, χρησιμοποίησε ο άντρας της μετά το θάνατο του παιδιού τους. Στο Εφετείο η ποινή της μειώθηκε στα δώδεκα χρόνια:

Είχα ένα πρόβλημα μ' ένα κοριτσάκι δικό μου... Κι είχε γίνει ένα ατύχημα, το πάτησε αυτοκίνητο. Και τρέχει ο άντρας μου, κι όπως πήγε να το σηκώσει και δεν καταλάβαινε αν είναι δικό του το παιδί. Έτσι είχε γίνει... (δείχνει πως παραμορφώθηκε από το ατύχημα).

Και έπαθε, θα καταλάβεις εσύ (ως σπουδαγμένη), σοκ. Και δεν άκουγε από ένα αυτί, και κάπνιζε για τον πόνο... Γι' αυτό μας πιάσανε.

Είχα φάει δεκαπέντε χρόνια! Πήγε Εφετείο, πήγε μόνο τρία κάτω, έχω δώδεκα. Για να καταλάβεις τι κανάλι έχω περάσει εγώ εδώ μέσα...

Για τριάντα γραμμάρια που τα ‘πινε ο άντρας μου... Για τριάντα γραμμάρια φάγαμε του κόσμου τα χρόνια. Γιατί την προσωπική χρήση δεν την πιστέψανε και πήγε για εμπορία.
...Εγώ ακούω που πάνε με κιλά και τρώνε εφτά χρόνια. Εγώ γιατί να φάω δεκαπέντε;

Οι πολυάριθμες καταδικαστικές αποφάσεις που αφορούν τσιγγάνες έχουν ως συνέπεια η αριθμητική τους παρουσία να είναι έντονη στη φυλακή και μια τουλάχιστον πτέρυγα, η Α στο ισόγειό της, να απαρτίζεται από τσιγγάνες διαφόρων εθνικοτήτων, κυρίως ελληνίδες. Συχνά πολλά μέλη των οικογενειών τους βρίσκονται, επίσης, σε σωφρονιστικά καταστήματα ανά την Ελλάδα. Στο εργαστήριο δημιουργικής απασχόλησης, για παράδειγμα, συμμετείχαν δύο γυναίκες, η Μαρία και η Παναγιώτα που ήταν μάνα και κόρη και που είχαν «απέναντι», όπως λένε τη φυλακή για τους άντρες στον Κορυδαλλό, τους συζύγους τους.

Η μεγάλη αριθμητική παρουσία τους στη φυλακή διευκολύνει την κοινωνικοποίηση των νεοεισερχόμενων τσιγγάνων και την ένταξή τους σε προϋπάρχοντα δίκτυα αλληλεγγύης. Μέσα στα δίκτυα αυτά οι προσωπικές σχέσεις καθημερινά είναι γεμάτες εντάσεις και τσακωμούς που εκδηλώνονται ακόμα και με συμπλοκές μεταξύ τους. Και στο εργαστήριο που είχε μεγάλη συμμετοχή τσιγγάνων οι βρισιές και οι λογομαχίες ήταν σύνηθες φαινόμενο. Η συσπείρωσή τους, ωστόσο, όταν και εάν χρειαζόταν, απέναντι σε άλλες συγκρατούμενές τους, μπορούσε να θεωρείται δεδομένη.

Η μέχρι σε ένα βαθμό εξοικείωση των τσιγγάνικων κοινοτήτων με την πραγματικότητα της φυλακής μειώνει και το κοινωνικό βάρος που αυτή συνεπάγεται και για την ίδια τη γυναίκα, αλλά και για την οικογένειά της. Η μυθολογία γύρω από τη φυλακή και η προκατάληψη που την ακολουθεί σε αυτά τα κοινωνικοοικονομικά στρώματα φαίνεται να είναι πολύ ασθενής. Καμία από τις τσιγγάνες με τις οποίες κουβεντιάσαμε στα πλαίσια των συναντήσεων του εργαστηρίου δεν αναφέρθηκε στις κοινωνικές και στιγματιστικές επιπτώσεις του εγκλεισμού, και καμία δε θεωρεί ότι ντρόπιασε το όνομα της οικογένειάς της. Αυτό που τις απασχολεί πρωτίστως είναι η απουσία τους από την καθημερινότητα των παιδιών τους και τα οικονομικής φύσεως προβλήματα που ανακύπτουν εξαιτίας της ανικανότητάς τους να συμβάλλουν στα οικονομικά του νοικοκυριού, προβλήματα που διογκώνονται όταν περισσότερα μέλη της ίδιας οικογένειας βρίσκονται στη φυλακή. Παρομοίως και η Δήμητρα προβληματίζεται για το πώς θα μπορέσει να αντεπεξέλθει στα οικονομικά

προβλήματα της οικογένειας και τις ανάγκες των παιδιών της μετά την αποφυλάκισή της, δεδομένου ότι και ο άντρας της βρίσκεται στη φυλακή:

Θα δυσκολευτώ λίγο, να βρω κάποια χρήματα... Όχι λίγο, πολύ δύσκολο θα είναι. Γιατί για βοήθεια, δε μας βοηθάνε.

Οικονομικά δεν πάμε καλά, δύο άτομα μέσα... Τα παιδιά δεν είχαν ρουχαλάκια και το σχολείο το είχαν σταματήσει σε κάποια δόση. Αλλά ήταν μια καλή δασκάλα, το συνέχισαν.

Κι εδώ μέσα είναι δύσκολα... Άμα δεν έχεις λεφτά να πάρεις κάτι, ένα αναψυκτικό, κάτι, όπως παίρνουν οι άλλες...

Και να δούμε τώρα απ' όξω πώς θα πάμε... Θα δυσκολευτούμε λίγο, θα κάνουμε το εμπόριο με τις πατάτες, θ' αρχίσουμε απ' την αρχή. Γιατί ήμασταν κι οι δύο μέσα.

Η συχνότητα του εγκλεισμού των τσιγγάνων καθιερώνει μια πραγματικότητα που η κοινότητά τους, κι ακόμα περισσότερο η κάθε οικογένεια ξεχωριστά, οφείλει να αντιμετωπίσει. Οι δεσμοί αλληλεγγύης ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας που είναι μέσα και σε αυτά που είναι έξω, παρουσιάζονται ως αυτονόητοι και προκύπτουν από προσωπική επιλογή, αλλά και από κοινωνική επιταγή, για λόγους διασφάλισης και προστασίας της συχνά αντιμετωπίζουσας οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα κοινότητας. Οι σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας, όπως αυτές περιγράφονται από τις ίδιες τις τσιγγάνες και τη Δήμητρα προσωπικά, δε δείχνουν να επηρεάζονται από τη φυλάκισή τους. Τα ανήλικα τέκνα βρίσκουν φροντίδα από μέλη της ευρύτερης οικογένειας και σε κάθε περίπτωση γνωρίζουν που βρίσκεται η μητέρα τους, η οποία δε το κρίνει απαραίτητο να κρύψει την αλήθεια από τα παιδιά της. Επιπλέον, είναι πολιτισμικά επιβεβλημένο και δεδομένο ότι η μητέρα τσιγγάνα ζει μαζί με τα παιδιά της καθημερινά και θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο γι' αυτήν, ακόμα κι αν αποφάσιζε να τους πει ψέματα σχετικά με τη φυλάκισή της, να δικαιολογήσει τη μακροχρόνια ή έστω και πολύμηνη απουσία της από κοντά τους.

Ακόμα και ο λόγος που χρησιμοποιείται για την περιγραφή και αξιολόγηση της προσωπικής περιπέτειας μιας τσιγγάνας είναι ενδεικτικός της συλλογικής αντιμετώπισής της. Το πρώτο ενικό πρόσωπο που συναντιέται στα μεσαία και πιο υψηλά κοινωνικά στρώματα και που αποδίδει ατομικές ευθύνες στην κρατούμενη με τον τρόπο που αναφέρθηκε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο (π.χ. «ντρόπιασα το όνομα της οικογένειας!»), στις περιπτώσεις των τσιγγάνων συνήθως δίνει τη θέση του στο πρώτο πληθυντικό, με εκφράσεις όπως «τι συμφορά μας βρήκε!», καθώς η κατάσταση που αξιολογείται ως «συμφορά» θεωρείται υπόθεση όλων. Όλοι πλήττονται, όλοι βοηθάνε στην επιβίωση της οικογένειας και της κοινότητας

απέναντι σε ένα ανάλγητο κράτος που θεωρούν ότι τους αντιμετωπίζει ως δεύτερης κατηγορίας πολίτες πριν και μετά τον εγκλεισμό τους.

2.0. Οι «οικογένειες της φυλακής» στη βιβλιογραφία: Μια σύντομη περιήγηση

Παλαιότερες έρευνες σε γυναικείες φυλακές εντοπίζουν την ύπαρξη κατασκευασμένων από τις γυναίκες οικογενειακών δομών και τις ονοματίζουν «ψευδοοικογένειες»⁸. Ο όρος «ψευδοοικογένεια» χρησιμοποιήθηκε για να περιγραφούν τα «συγγενικά» δίκτυα που συγκροτούνται από τις γυναίκες για να εκπληρώσουν χαμένους οικογενειακούς ρόλους ως κόρες, σύζυγοι, μάνες, γιαγιάδες, αλλά και αντρικούς ρόλους, όπως αυτούς του πατέρα, του άρρενα συζύγου, αδερφού κ.λπ. Πιο πρόσφατες έρευνες στο εξωτερικό δείχνουν να διχάζονται ως προς την έκταση και τη σημασία που αποκτούν οι «ψευδοοικογένειες» στη σημερινή γυναικεία φυλακή, ανάλογα και με τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν σε κάθε σωφρονιστικό κατάστημα. Κατά μία άποψη, οι οικογενειακού τύπου σχέσεις μεταξύ των κρατούμενων ελαττώνονται με το πέρασμα των χρόνων, λόγω της έλλειψης εμπιστοσύνης και της επιλογής για μια πιο μοναχική και ατομικιστική έκταση της ποινής (Pollock 1998, Greer K. 2000), ενώ κατά μια άλλη, οι γυναίκες συνεχίζουν να σχηματίζουν δυαδικές ερωτικές σχέσεις και να «παριστάνουν την οικογένεια» (*play family*) (Owen 1998).

Η Giallombardo στην παλαιότερη κλασική της μελέτη μιας φυλακής γυναικών⁹, στο *Society of Women: A study of a women's prison*, ακολουθώντας μια λειτουργιστική προσέγγιση, διαπιστώνει ότι οι γυναίκες βιώνουν τα «δεινά του εγκλεισμού»¹⁰, όπως και οι άντρες, με τη διαφορά ότι αυτές δημιουργούν ένα «ξεχωριστό σύμπαν» (1966: 103), μέσα στο οποίο μπορούν να διατηρήσουν μια συγκεκριμένη ταυτότητα και μια αίσθηση του εαυτού σχετική με τον έξω κόσμο. Με βάση τη διαπίστωση αυτή, η Giallombardo παρατήρησε ότι οι γυναίκες στη φυλακή διαμόρφωναν, κατά τη συναναστροφή τους με άλλες κρατούμενες, σχέσεις συναφείς κι ανάλογες με αυτές που διατηρούσαν με «σημαντικούς άλλους» (*significant others*), ερωτικούς/ές συντρόφους και κοντινούς συγγενείς κυρίως, πριν τον εγκλεισμό τους. Ουσιαστικά, δηλαδή, αναπαρήγαγαν πολιτισμικά αναμενόμενες

⁸ Giallombardo 1966, Ward, Kassebaum 1965, Larsen, Nelson 1984, Leger 1987, Propper 1982 κ.ά.

⁹ Η μελέτη διεξήχθη στην Ομοσπονδιακή Φυλακή Γυναικών Alderson (Alderson Federal Women's Prison).

¹⁰ Κατά το *Pains of Imprisonment* όπως το θέτει ο Sykes αναφερόμενος στα δεινά του εγκλεισμού που βιώνουν οι άρρενες κρατούμενοι (1958: 63).

οικογενειακές και ερωτικές σχέσεις, όπως αυτές εμφανίζονται στην ευρύτερη κοινωνία.

Η Giallombardo συνοψίζει τα πλεονεκτήματα της συμμετοχής σε μια οικογενειακού τύπου δομή μέσα στη φυλακή για μια γυναίκα, της οποίας αντιμετωπίζονται οι ανάγκες για: α) συναισθηματική υποστήριξη από ένα στενό κύκλο ανθρώπων, πρόθυμο να την ακούσει και να την συμβουλέψει, β) προστασία που παρέχουν τα μέλη της ψευδοοικογένειας από τον υπόλοιπο πληθυσμό της φυλακής, γ) αμοιβαία βοήθεια των μελών της «οικογένειας», με τη μορφή συνδρομής στην προσπάθεια εξασφάλισης δυσεύρετων (και απαγορευμένων ίσως) υλικών αγαθών, δ) βοήθεια από ένα τρίτο μέλος της «οικογένειας» για να κρατάει τσίλιες όταν λαμβάνουν χώρα λεσβιακές πράξεις, και ε) συμμετοχή σε πράξεις αναψυχής, διασκεδαστικής φύσης όπως εορτασμοί γενεθλίων κ.λ.π. (1966: 172).

Σε αντιδιαστολή προς αυτά τα πλεονεκτήματα και τις λειτουργίες των «ψευδοοικογενειών», η van Wormer (1987) εντοπίζει τα μειονεκτήματα και τις πιθανές δυσλειτουργίες των «συγγενικών» αυτών σχηματισμών και τις συνέπειες που μπορεί να έχουν για τα εμπλεκόμενα μέρη. Κατά τη γνώμη της οι «οικογένειες της φυλακής», όπως τις αποκαλεί, ενδέχεται να έχουν αρνητικό αντίκτυπο κατά το ότι ενθαρρύνουν μια ασφυκτική συναισθηματική εξάρτηση των γυναικών, οι περισσότερες από τις οποίες υπέχουν τη θέση της «κόρης» έναντι λίγων εξουσιαστικών «μανάδων», που τις μετατρέπει από ενήλικες γυναίκες σε πειθήνια, άβουλα παιδιά:

Στο φανταστικό κόσμο της οικογένειας της φυλακής, οι συμμετέχουσες συνήθως αναλαμβάνουν το ρόλο της αδερφής ή της κόρης. Υπάρχουν λίγες αρχηγοί στη φυλακή· πολλές απ' αυτές τις αρχηγούς είναι «μητέρες». Οι μητέρες έχουν πολλά παιδιά, μερικές φορές ακόμα κι οχτώ ή εννιά, κι έτσι υπάρχουν πολλές περισσότερες κόρες απ' ότι μητέρες. Οι κόρες ενθαρρύνονται να παραμένουν παθητικές κι αδύναμες (van Wormer 1987: 66).

Η συμμετοχή στις «οικογένειες της φυλακής» ενδέχεται να οδηγήσει και σε συναισθηματική-ψυχολογική εξάντληση, λόγω της συναισθηματικής φόρτισης που καλείται να διαχειριστεί καθημερινά ένα μέλος της «οικογένειας», σε συνδυασμό με την έλλειψη προσωπικού χώρου και ιδιωτικότητας γενικότερα. Οι «οικογένειες της φυλακής», τέλος, ως κοινωνικές μονάδες εστιάζουν σε στενά και ατομικιστικά ζητήματα εσωτερικού ενδιαφέροντος, εις βάρος της συλλογικής συνείδησης, ενισχύοντας την παθολογία της γυναικείας καταπίεσης. Η φυλακή εμφανίζεται ως

μια ομοσπονδία ανταγωνιστικών «οικογενειών» που αποτρέπει τη συνολική κοινωνική αλλαγή (van Wormer 1987: 265-269).

Έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί και στην κεντρική φυλακή γυναικών που λειτουργεί στην Ελλάδα, διαπιστώνουν ότι η δημιουργία δυαδικών σχέσεων στη φυλακή εμφανίζεται ιδιαίτερα συχνή και έντονη. Μεταφέρει τις οικογενειακές δομές και λειτουργεί για τις γυναίκες ως ένα μέσο συνέχισης των προηγούμενων οικογενειακών τους ασχολιών (Κουράκης, Μηλιώνη κ.ά. 1999: 72), διαπίστωση που επιβεβαιώνεται και από την παρούσα έρευνα. Εξειδικεύοντας τις παρατηρήσεις τους οι Κουράκης, Μηλιώνη κ.ά. καταγράφουν πως:

Συχνότερα οι μεγαλύτερες κρατούμενες παίζουν το ρόλο της μητέρας και οι νεαρότερες το ρόλο του παιδιού. Άλλες το ρόλο του άνδρα, του γιου ή του αδελφού. Ενδεικτικά καταγράφονται τα ακόλουθα: «εγώ σαν μητέρα τις συμβουλευόω» ή «σε μένα έρχονται όταν έχουν κάποιο πρόβλημα» ή «οι νεαρότερες κρατούμενες είναι παιδιά μου» (1999: 72).

Κατασκευάζοντας «συγγενικά» δίκτυα μέσα στη φυλακή, οι γυναίκες, και κυρίως αυτές που προέρχονται από πιο παραδοσιακά, συντηρητικά και πατριαρχικά πολιτισμικά συμφραζόμενα, υιοθετούν κοινωνικά προκαθορισμένους ρόλους, και τους υποδύονται κατόπιν άτυπης, ή ρητής, συναίνεσης. Ανεξάρτητα από το συγκεκριμένο σχηματισμό που θα πάρουν κάθε φορά, τα δίκτυα αυτά φέρουν έντονη πολιτισμική και συμβολική σημασία για τους ανθρώπους που συμμετέχουν και βιώνουν μια αίσθηση του ανήκειν μέσα, και χάρη σε αυτά¹¹.

«Συγγενικοί» σχηματισμοί, τέλος, με εξουσιαστική βάση και αποτελέσματα, εντοπίζονται μεταξύ των μελών του φυλακτικού προσωπικού και των κρατουμένων σε φυλακές γυναικών (Easteal 2001)¹². Ενήλικες γυναίκες στη φυλακή υπέχουν τη θέση ανεύθυνων εφήβων που πρέπει να πάρουν άδεια σχεδόν για τα πάντα και οφείλουν να υπακούουν στις υποδείξεις και τις προσταγές του προσωπικού. Η μεταξύ τους αλληλόδραση ομοιάζει κατά πολύ με τις σχέσεις γονέα – παιδιού, με υπερτονισμένο τον εξουσιαστικό ρόλο του προσωπικού και την υπονόμευση των κρατουμένων (Easteal 2001: 92-95). Η J. Clark σε μια συμμετοχική εθνογραφική μελέτη των μητέρων σε μια φυλακή της Νέας Υόρκης¹³ παρομοιάζει τη φυλακή με «τιμωρητικό γονιό»: Η φυλακή – εκπροσωπούμενη από υπαλλήλους, προσωπικό και

¹¹ Σχετικά με τις οικογένειες επιλογής που δημιουργούνται μεταξύ ομοφυλοφίλων βλ. και Weeks, Heaphy, Donovan 2001, Weston 1991.

¹² Το υλικό της Easteal (2001) προέρχεται από έρευνες που διεξήχθησαν αρχές της δεκαετίας του '90 σε διάφορες φυλακές της Αυστραλίας.

¹³ Η J. Clark είναι βαρυποινίτισσα στο Σωφρονιστικό Ίδρυμα Bedford Hills (Bedford Hills Correctional Facility) στη Νέα Υόρκη όταν γράφει το άρθρο της, στα πλαίσια της διπλωματικής της εργασίας σε μεταπτυχιακό ψυχολογίας.

διοίκηση – λειτουργεί σαν ένας «γονιός» που επιβάλλει κανόνες και λειτουργίες, κάτι σαν το μοντέλο ενός τιμωρητικού γονιού που αποζητά να ελέγξει το παιδί του μέσω λειτουργιών και τιμωρίας (1995: 315-318).

Η επιρροή και ο φόβος που προκαλεί η φυλακή ως «τιμωρητικός γονιός» δε σταματά με την αποφυλάκιση. Συχνά ακολουθεί το «παιδί» και στη ζωή του έξω, στην κοινωνία, κατά τον πρώτο καιρό μετά την αποφυλάκιση τουλάχιστον, επιρροή που διαπιστώσαμε ιδίοις όμασι, πριν από μια επίσκεψη του εργαστηρίου στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. Παραθέτω ορισμένες από τις σημειώσεις του εθνογραφικού μου ημερολογίου εκείνης της ημέρας:

Ήταν Τρίτη μεσημέρι και η ομάδα του εργαστηρίου δημιουργικής απασχόλησης επρόκειτο να πραγματοποιήσει την καθιερωμένη της συνάντηση.

Βρεθήκαμε με τη Φαίδρα, εθελόντρια της «ΑΡΣΙΣ» στην ομάδα για τη φυλακή γυναικών, μισή ώρα περίπου νωρίτερα στο καφενείο που βρίσκεται πριν από την είσοδο της φυλακής, επί της λεωφόρου Λαμπράκη, για να πιούμε καφέ και να οργανώσουμε τι θα κάναμε εκείνη την ημέρα στα πλαίσια του εργαστηρίου.

Στην αρχή καθόμασταν έξω και δίπλα μας καθόταν μια άλλη κοπέλα, μεταξύ τριανταπέντε και σαράντα ετών. Η κοπέλα αυτή είχε πολλά πράγματα δίπλα της, κανα δυο βαλίτσες, σακούλες κ.λ.π., σα να ταξίδευε, κοιτούσε και ξανακοιτούσε ένα χαρτί επίμονα, κι έπινε με φανερό λαχτάρα τη μύρα της: όλες οι ενδείξεις έτειναν στο ότι είχε μόλις αποφυλακιστεί. Ήταν σα χαμένη, κοιτούσε πέρα δώθε προσπαθώντας να συνηθίσει τις εικόνες, τους ήχους και την ιδέα ότι ήταν έξω ξανά.

Κάποια στιγμή αποφασίσαμε με τη Φαίδρα να μπούμε μέσα στο καφενείο γιατί η φασαρία στη Λαμπράκη είχε αρχίσει να γίνεται ανυπόφορη εμποδίζοντας την επικοινωνία μας, και μετακομίσαμε τα πράγματά μας σε ένα άλλο, εσωτερικό τραπέζι. Η κοπέλα γύρισε, μας κοίταξε, και μετά από λίγα λεπτά, ενοχλημένη και αυτή από τη φασαρία μπήκε μέσα, στάθηκε στο κέντρο του καφενείου και ρώτησε μεγαλόφωνα και διστακτικά την καφετζού, σαν παιδί που ζητάει άδεια: «Με συγχωρείτε, μήπως θα μπορούσα να μπω κι εγώ να καθίσω μέσα;». Ήταν φοβερό. Το πρόσωπό της, η χροιά της φωνής της, ή στάση του σώματός της... Η καφετζού, που είχε καταλάβει ότι η κοπέλα μόλις είχε βγει από τη φυλακή – κάτι που μάλλον θα έχει συνηθίσει να αντιμετωπίζει - ευτυχώς της μίλησε με πολύ καλό τρόπο: «Και βέβαια κοπέλα μου. Έλα, κάθισε. Τι ρωτάς;». Η κοπέλα χάρηκε, σαν να μην το περίμενε, κι αμέσως ήρθε και κάθισε μέσα, στο τραπέζι απέναντι από την καφετζού. Παίρνοντας θάρρος, μάλιστα, από τον καλό τρόπο με τον οποίο της μίλησε, και σχεδόν σαν να απολογούνταν για το ότι έπρεπε να ζητήσει την άδειά της για να καθίσει μέσα, της είπε: «Ξέρετε, μόλις αποφυλακίστηκα, κι έτσι από συνήθεια ρώτησα. Τόσο καιρό εδώ μέσα...». Έδειξε πλάγια με το βλέμμα τη φυλακή. Ήταν μάλλον οι πρώτες κουβέντες που αντάλλαξε «στην κοινωνία», και φαινόταν ότι είχε διάθεση να μιλήσει. Να μιλήσει σαν παιδί που δεν έχει μπροστά του τους πανταχού παρόντες τιμωρητικούς γονείς του.

Εκτός από το παραπάνω εθνογραφικό περιστατικό, όπου η φυλακή αναλαμβάνει το ρόλο του υπέρμετρα αυστηρού γονιού, ο λόγος των φυλακισμένων γυναικών, όπως αυτός εκφράστηκε κατά τις συζητήσεις μας επικεντρώθηκε κυρίως στις οικογένειες επιλογής που συστήνονται μεταξύ τους. Ως εκ τούτου, «αντρόγυνα», «αδερφές» και «μάνες» και «κόρες» της φυλακής θα αποτελέσουν τον κορμό των υποκεφαλαίων που ακολουθούν.

2.1. Τα «αντρόγυνα» της φυλακής

Στη βιβλιογραφία υπάρχουν παραδείγματα γυναικών που μεταφράζουν την ερωτική τους συνάντηση με όρους «αντρόγυνου»¹⁴, άλλοτε με συγκεκριμένη ανάληψη των ρόλων του «άντρα» και της «γυναίκας» κι άλλοτε όχι. Κατά τη διεξαγωγή της επιτόπιας έρευνας στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. ένα ζευγάρι γυναικών, μιλώντας για τις δυσκολίες του εγκλεισμού σε συναισθηματικό και σεξουαλικό επίπεδο, μου εξήγησε ότι αυτές βρισκόταν σε καλύτερη μοίρα από τις υπόλοιπες κρατούμενες που δεν είχαν ερωτικό δεσμό μέσα στη φυλακή: «Εμείς ευτυχώς που έχουμε η μία την άλλη και βγάζουμε φυλακή. Ξέρεις, είμαστε αντρόγυνο». Η δήλωσε έγινε ίσως ειδικά για μένα, για επικοινωνιακούς λόγους, για να καταστεί, δηλαδή, σαφές ότι οι δυο αυτές γυναίκες διατηρούσαν έναν μονογαμικό ερωτικό δεσμό. Σε γενικές γραμμές, πάντως, οι ερωτικές σχέσεις μεταξύ των γυναικών δεν περιγραφόταν από τις ίδιες με αναφορά σε ρόλους «άντρα» και «γυναίκας». Ούτως ή άλλως πρόκειται για ένα θέμα ταμπού στο οποίο οι περισσότερες απέφευγαν να αναφερθούν και δεν το συζητούσαν παρά μόνο εάν αφορούσε άλλα άτομα, κι όχι προσωπική τους εμπλοκή.

Οι ερωτικές σχέσεις μεταξύ των γυναικών γίνονται αντικείμενο συμβολικών αναπαραστάσεων, με μια ειρωνική μάλλον, παρά ευθέως αναγωγική διάθεση από το μέρος των τρίτων προσώπων που αποφασίζουν να τις αξιολογήσουν και να τις νοηματοδοτήσουν. Η Μίτση που συναντήσαμε νωρίτερα σε αυτό το κεφάλαιο, αναφερόμενη στις λεσβιακές σχέσεις μέσα στη φυλακή, προσπαθεί, απ' τη μια, να τις εκλογικεύσει αποδίδοντάς τες στην έντονη σεξουαλική στέρηση που βιώνουν οι γυναίκες ειδικά που εκτίουν πολυτελείς ποινές και που δεν έχουν άντρες. Η εμπλοκή σε μια λεσβιακή σχέση ή σε μια περιστασιακή σεξουαλική συνέντευξη μεταξύ γυναικών, από την άλλη, δηλώνει ότι της φαίνεται σε κάθε περίπτωση «σκέτη

---

¹⁴ Giallombardo 1966, Owen 1998, Κουράκης, Μηλιώνη κ.ά. 1999 κ.λ.π.

ανωμαλία», με το επιχείρημα ότι οι γυναίκες αυτές «παριστάνουν» κάτι που δεν είναι: παριστάνουν ένα φυσιολογικό ζευγάρι, δηλαδή ένα αντρόγυνο. Δικαιολογεί, μάλιστα, το συζυγικό συμβολισμό του αντρόγυνου που χρησιμοποιεί ειρωνικά για να περιγράψει τα ζευγάρια των γυναικών, υποστηρίζοντας ότι σε ορισμένες περιπτώσεις η μία γυναίκα του ζευγαριού μοιάζει με άντρα, στερούμενη, κατά τη γνώμη της, θηλυκής εμφάνισης και συμπεριφοράς, ως αποτέλεσμα πιθανής αυτοτιμωρίας της:

Είναι, βέβαια, και κάτι γυναίκες που τις βλέπεις και λες, αυτές τώρα άντρες είναι; Σοβαρά σου μιλάω, είναι σαν άντρες! Έχουν χάσει τη φόρμα τους. Δεν ξέρω. Ίσως έτσι να τιμωρούν τον εαυτό τους. Δεν μπορείς να καταλάβεις ότι είναι γυναίκες.

Μερικές έχουν και ερωτικές σχέσεις! Παριστάνουν το αντρόγυνο! Από τη μια δεν μπορώ να τις κατηγορήσω. Είναι κάποιες που έχουν πολύ μεγάλες ποινές, που δεν έχουν άντρες...αλλά μου φαίνεται σκέτη ανωμαλία αυτό το πράγμα. Πώς το κάνουνε; Δεν ξέρω...νομίζω ότι όσο καιρό κι αν είχα να το κάνω με άντρα αυτό δεν θα μπορούσα να το κάνω. Να ακούσεις τι λένε για μας απέναντι... (γελάει). Πολύ ψέμα. Αλλά και το τι λένε εδώ για τους απέναντι...Ντρέπεσαι να τα ακούς. Δεν ξέρω κι αν συμβαίνουν κιόλας.

Ο επιμερισμός της σχέσης και η απόδοση των ρόλων του «άντρα» και της «γυναίκας» είναι προφανής για τη Μίτση, υποδηλούμενος από τη συμπεριφορά και την εμφάνιση των μερών. Αναφέρεται στις ερωτικές σχέσεις άλλων γυναικών διαφοροποιώντας ρητά τη θέση της ενώπιόν μου, διαδηλώνοντας ρητά τις δικές της σεξουαλικές προτιμήσεις και τονίζοντας την επιλογή της να απέχει σεξουαλικά μέσα στη φυλακή. Το να συνευρεθεί η ίδια ερωτικά με άλλη γυναίκα της φαίνεται αδιανόητο και διαστρεφικό. Η Μίτση περιγράφει τη λεσβιακή σχέση με τη θεατρική και απομακρυσμένη από την πραγματικότητα φράση «παριστάνουν το αντρόγυνο», και με τη συμβολική αυτή αναπαράσταση αντιδιαστέλλει το «φυσιολογικό» και «νόμιμο» αντρόγυνο με αυτό που η ίδια θεωρεί ως «ανώμαλο» ζευγάρι των γυναικών. Κατά τα λεγόμενά της, η διαστρέφση τους καταδεικνύεται εκ του αντιθέτου, αντιπαραβαλλόμενη με την ηθική ακεραιότητα και κανονικότητα του αντρόγυνου.

Η πιθανότητα της ελεύθερης επιλογής και της ειλικρινούς επιθυμίας των γυναικών που εμπλέκονται σε σεξουαλικές σχέσεις δε λαμβάνεται υπόψη, ή δεν εκφράζεται από τη Μίτση. Η μερική αποδοχή των λεσβιακών πρακτικών – «από τη μια δεν μπορώ να τις κατηγορήσω» - δικαιολογείται από τη σεξουαλική ανάγκη των γυναικών απουσία ανδρών να τις ικανοποιήσουν. Σε ερώτησή μου εάν το θεωρεί απίθανο η ύπαρξη και εκδήλωση σεξουαλικής επιθυμίας και ερωτικής τρυφερότητας

να είναι προϊόν επιλογής και όχι αναγκαστικής λύσης, η Μίτση μετριάζει τις προηγούμενες δηλώσεις της και πολύ πιο διαλλακτικά μου απαντά «Ναι, εντάξει, δε λέω...». Αυτόματα η κουβέντα μας προσαρμόζεται στη νέα της βάση αποβάλλοντας τους χαρακτηρισμούς περί «ανωμαλίας», με τη Μίτση να μην κουβεντιάζει για τις λεσβιακές σχέσεις τόσο αφοριστικά. Η αίσθηση που μου δίνει η μεταστροφή αυτή είναι ότι αρχικά η Μίτση επέλεξε να αρθρώσει και να μου μεταφέρει τον κυρίαρχο λόγο των ετεροφυλόφυλων γυναικών μέσα στη φυλακή αναφορικά με τις λεσβιακές σχέσεις, εκτιμώντας ίσως ότι θα με έβρισκε σύμφωνη και ότι έτσι θα επερχόταν η μεταξύ μας ταύτιση στο θέμα αυτό. Ανιχνεύοντας κατόπιν στη δική μου ερώτηση μια διαφοροποίηση από την διατυπωμένη κυρίαρχη ρητορική, ανακατασκευάζει το λόγο της, είτε εκφράζοντας πλέον πιο προσωπικές απόψεις, είτε επιδιώκοντας εκ νέου την ταύτιση με την ερευνήτρια, προσαρμοζόμενη αυτή τη φορά στα νέα δεδομένα που έχουν τεθεί.

2.2. «Εμείς δεν είμαστε φίλες, αδερφές είμαστε!»

Η συμβολική αναπαράσταση των σχέσεων εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης, αλλά και εξουσίας και παροδικής διένεξης, ανάμεσα σε δυο γυναίκες που βρίσκονται κοντά στην ηλικία και δεν έχουν ερωτικό δεσμό γίνεται συχνά με όρους αδερφικής συγγένειας¹⁵. Οι γυναίκες που χρησιμοποιούν τους αδελφικούς συμβολισμούς για να περιγράψουν τις σχέσεις που αναπτύσσουν με συνομήλικές τους μέσα στη φυλακή δεν έχουν κανέναν κοινό βιολογικό γονέα όπως οι φυσικές αδερφές, εκτιμούν, ωστόσο, ότι την προσωπική τους ιστορία, που οδήγησε και στη σφραγιστική τους κατάσταση, την έχουν «γεννήσει» παρόμοιες περιστάσεις και συνθήκες ζωής που τους προσδίδουν τελικά κοινή κοινωνική καταγωγή, συγγένεια και αδελφικότητα¹⁶. Η προ του εγκλεισμού κοινωνική εγγύτητα δυο γυναικών, βέβαια, δεν αρκεί από μόνη της για προσδώσει στη σχέση τους «αδερφικό» χαρακτήρα. Στο παρόν κεφάλαιο νωρίτερα παρατέθηκαν οι ιστορίες της Γασούλας και της Χούλια, δυο γυναικών που παρ' ότι κατάγονται κι έχουν μεγαλώσει σε δύο πολύ απομακρυσμένες μεταξύ τους περιοχές του κόσμου, τις Σπέτσες και το Μπελίζ, οι ιστορίες της ζωής τους παρουσιάζουν πολλά κοινά σημεία κι εγγύτατη κοινωνική

¹⁵ Όπως απαντάται συχνά, αν και όχι πάντα, στην αδερφική συγγένεια υπάρχουν δεσμοί μεταξύ τους, τρέφουν και μοιράζονται αισθήματα, ακολουθούν κοινούς κώδικες συμπεριφοράς, οφείλουν να αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο και να φροντίζουν η μία για την άλλη. Ο δεσμός τους αυτός ωστόσο μπορεί να μη διαρκέσει για όλη τους τη ζωή (βλ. Ιωσηφίδου 1998: 281, 291, 306).

¹⁶ Σχετικά με τις γυναικείες «αδελφικές» σχέσεις βλ. και Ιωσηφίδου 1998, Greer G. 2001: 301-311.

συγγένεια. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ωστόσο, η Τασούλα και η Χούλια δε συνδέονται με κοντινή προσωπική σχέση και κατά συνέπεια η κοινωνική τους εγγύτητα δε αποδίδεται από τις ίδιες με όρους βιολογικής συγγένειας.

Η απόδοση αδελφικών συμβολισμών συνήθως ενισχύεται από την ηλικιακή και κοινωνική εγγύτητα και «συγγένεια» δυο γυναικών, σε συνδυασμό και με την κοινή καθημερινότητα και την ανάπτυξη οικείας διαπροσωπικής σχέσης μεταξύ τους. Η συναναστροφή δυο ή περισσότερων γυναικών αναβαθμίζεται και επισημοποιείται κατά κάποιον τρόπο ενώπιον των υπολοίπων όταν αυτές παρομοιάζονται με αδερφές. Στο εργαστήριο, για παράδειγμα, συνηθισμένες ήταν οι ομαδοποιήσεις δύο ή και περισσότερων ατόμων που έδιναν έμφαση στην ποιότητα της σχέσης τους, με διακηρυκτικές εκφράσεις ομαδικής αυτοπαρουσίασης, όπως «εμείς δεν είμαστε φίλες, αδερφές είμαστε!». Η Φρόσω, η Γιαννούλα κι η Τερέζα, για παράδειγμα, τσιγγάνες από την Α πτέρυγα ερχόταν σχεδόν πάντα μαζί στις συναντήσεις του εργαστηρίου κι επεδίωκαν να κάθονται δίπλα-δίπλα. Αυτό που φαινόταν να τις συνδέει περισσότερο, σύμφωνα και με τη Φρόσω, πέρα από την όμοια φυλετική καταγωγή ήταν το κοινό βίωμα του εγκλεισμού και η αλληλοϋποστήριξή τους στις πολλές δύσκολες στιγμές του:

Όλες προβλήματα έχουμε.

Ε, τι να κάνεις; Να, εμείς μαζί το περνάμε αυτό. Λίγο παρέα, έναν καλό λόγο... Και βοηθάμε όσο μπορούμε η μια την άλλη.

Σαν αδερφές είμαστε! Να, αυτές είναι οι αδερφές μου!

Όταν τα επιμέρους πρόσωπα δεν προσδιορίζονται περαιτέρω ως «μικρή» ή «μεγάλη αδερφή», ο συμβολισμός τείνει να υποδηλώσει μια οριζόντια και ισότιμη σχέση. Σαν απλές «αδερφές» οι γυναίκες παρουσιάζονται ως ίσες κοινωνοί μιας σχέσης εμπιστοσύνης, αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας σε καθημερινό επίπεδο, στην οποία ταυτόχρονα χωράνε τσακωμοί και παροδικές διενέξεις, διαπληκτισμοί και εντάσεις που επιτρέπονται και δικαιολογούνται, άλλωστε, και μεταξύ βιολογικών αδερφών. Η Φρόσω δεν το αρνείται ότι σποραδικά τσακώνονται με τις υπόλοιπες γυναίκες στο θάλαμό τους, ακόμα και με τις «κολλητές» της, τη Γιαννούλα και την Τερέζα, πολλές φορές για εντελώς ασήμαντες αφορμές:

Ε, βέβαια, θα μαλώσουμε και καμιά φορά. Άμα είσαι εδώ μέσα κοπέλα μου δεν μπορείς να μη μαλώνεις.

Θα μαλώσουμε, αλλά όπως μαλώνουν τα αδέρφια. Μετά από λίγο πάλι μαζί θα είμαστε και θα πίνουμε καφέ.

Η κοινή καθημερινότητα εμπεριέχει και τη σύγκρουση στα πλαίσια της οικειότητας και της φιλίας, που άλλωστε δικαιολογείται και μέσα στη βιολογική αδελφική

σχέση. Με βάση το συγκεκριμένο κώδικα συνύπαρξης, οι εντάσεις και οι καθημερινές συγκρούσεις μέσα στη φυλακή προσεγγίζονται βάσει της συμβολικής αδερφικής σχέσης μεταξύ των γυναικών, που αρχικά νομιμοποιεί και στη συνέχεια εξομαλύνει τη σύγκρουση.

Όταν οι αδερφικοί συμβολισμοί φέρουν και τον επιθετικό προσδιορισμό «μεγάλη» ή «μικρή αδερφή», περιγράφουν συνήθως μια κάθετη, ιεραρχική σχέση ανάμεσα σε γυναίκες που έχουν μικρή διαφορά ηλικίας. Αν η διαφορά ηλικίας ήταν μεγαλύτερη, πιθανότατα η έννοια της «μεγάλης» και της «μικρής αδερφής» να έδιναν τη θέση τους στις έννοιες της «μάνας» και της «κόρης», αντίστοιχα. Οι δύο γυναίκες που μεταμορφώνονται σε μεγάλη και μικρή «αδερφή» ουσιαστικά ανάγουν τη σχέση τους σε ένα επίπεδο παρόμοιο με αυτό των συμβολικών αντιστοιχιών της «μάνας» και της «κόρης», και τη ρυθμίζουν με ανάλογους όρους σεβασμού, εξουσίας, εμπιστοσύνης κι αλληλοβοήθειας. Την ανάγκη μιας μεγάλης «αδερφής» είχε η Χριστίνα, μια μικροκαμωμένη κοπέλα εικοσιενός έτους που φαίνεται ακόμα πιο μικρή από την πραγματική της ηλικία. Καταδικασμένη για κατοχή και χρήση ναρκωτικών, ένιωθε πολύ ευάλωτη κατά την είσοδό της στη φυλακή και παραδεχόταν ότι αν δεν γνώριζε την τριανταδύαχρονη Στέλλα θα δυσκολευόταν πολύ να προσαρμοστεί στα καινούργια δεδομένα της ζωής της:

Αν δεν ήτανε και η Στέλλα, τι να πω δεν ξέρω...θα ήταν ακόμα πιο δύσκολα τα πράγματα.

Είναι άγρια τα πράγματα εδώ μέσα, αυτή, όμως, μου στάθηκε από την αρχή. Μου στάθηκε σαν να 'τανε αδερφή μου. Σαν να 'τανε η μεγάλη μου αδερφή. Σ' αυτήν τα λέω όλα, συνεννοούμαστε, αν και καμιά φορά μου τη λέει για τις μαλακίες που κάνω.

Κατά το πρώτο ειδικά χρονικό διάστημα του εγκλεισμού της η Χριστίνα αναγνωρίζει ότι υποβοηθήθηκε πολύ από τη Στέλλα για να τα βγάλει πέρα και γι' αυτό τη σέβεται και την εκτιμά. Η καταδίκη της Χριστίνας ήρθε σε πολύ νεαρή ηλικία και η απότομη μετάβασή της από το οικογενειακό περιβάλλον στο χώρο της φυλακής την αναστάτωσε πολύ. Στο πρόσωπο της Στέλλας βρήκε μια γυναίκα μεγαλύτερη τόσο ώστε να μπορεί να στηριχτεί στην εμπειρία της, και νέα τόσο ώστε να μπορεί να συνεννοείται και να επικοινωνεί μαζί της σε πιο φιλικό και οριζόντιο επίπεδο. Για τη Χριστίνα η Στέλλα είναι η μεγάλη αδερφή που αξιώνει σεβασμό και υπακοή και προσφέρει προστασία, φιλία και συμβουλές. Η ηλικιακή απόσταση που χωρίζει δυο γυναίκες σε συνδυασμό με άλλα επιμέρους χαρακτηριστικά της σχέσης τους, όπως περιγράφηκε στην περίπτωση της Χριστίνας και της Στέλλας, θα μπορούσε, υπό διαφορετικές προϋποθέσεις, να καθορίζει και τη συμβολική

αξιολόγηση της σχέσης τους ως «μητέρας» προς «κόρη», όπως θα δούμε αμέσως μετά.

2.3. «Μάνες» και «κόρες» στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ.

«Μάνες» και «κόρες» υπάρχουν πολλές μέσα στη φυλακή. Στα πλαίσια της κοινωνικοποίησής τους σε στενό κύκλο, οι γυναίκες, σε ένδειξη οικειότητας, συμπάθειας ή προς δήλωση υπεροχής και υποταγής, αλληλοχαρακτηρίζονται ως «μάνες» και «κόρες», αντίστοιχα, ανάλογα με την ηλικία, την ποινή, το σεβασμό που εμπνέουν και τη δυναμικότητά τους. Η πρόσκτηση και απόδοση συγγενικών γενικά, αλλά και μητρικών ειδικότερα συμβολισμών ανάμεσά τους καταδεικνύει, αφενός, την εξουσιαστική πρόθεση ορισμένων γυναικών, και την ανάγκη άλλων, αφέτερου, να εξανθρωπίσουν το κατά τα άλλα αποξενωτικό περιβάλλον της φυλακής. Υιοθετώντας ανάλογους ρόλους συχνά επιδιώκουν να καλύψουν την πραγματική εξαιτίας του εγκλεισμού αδυναμία τους να είναι μητέρες ή κόρες κάποιου.

Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της μητρικής μορφής αναγνωρίζονται από όλες τις γυναίκες κι αποδίδονται ανάλογα στο πρόσωπο συγκρατούμενών τους. Ειδικά ορισμένες αλλοδαπές που δεν έχουν πολύ πλούσιο λεξιλόγιο στα ελληνικά χρησιμοποιούν τους συγγενικούς συμβολισμούς και κυρίως τη λέξη «μάννα» για να αναφερθούν γενικά σε κάποια γυναίκα που συμπαθούν πολύ ή την αξιολογούν ως πολύ καλό άνθρωπο. Η Κέλι από τη Ρουμανία που εκτίει την ποινή της με το μωρό της στο Παράρτημα, όταν γνωριστήκαμε βρισκόταν ήδη εφτά χρόνια στην Ελλάδα, από το 1995, και χειρίζεται αρκετά καλά την ελληνική γλώσσα, το λεξιλόγιό της, όμως, είναι λίγο περιορισμένο. Αναφερόμενη στη γυναίκα που έχει υιοθετήσει το κορίτσι της και την οποία εκτιμά πολύ, δυσκολεύεται να περιγράψει καλύτερα το χαρακτήρα της και χρησιμοποιεί τη λέξη «μάννα» που συμπυκνώνει γι' αυτήν όλες της θετικές πτυχές της προσωπικότητάς της¹⁷ και που η ίδια δε δύναται να ονοματίσει:

Ο κόσμος στην Ελλάδα είναι πιο αγαπημένος [αγαπητός], πιο καλός.
Αυτή που έχει κορίτσι μου πολύ καλή. Μάννα είναι. Σαν μάννα μου είναι.

¹⁷ Κατά την Cowan ο χαρακτηρισμός «μάννα» μπορεί να αναφέρεται και σε συγκεκριμένες κοινωνικές δεξιότητες μιας γυναίκας: «...μια γυναίκα που 'έχει πλάκα' μπορεί να θεωρείται μεγάλη υπόθεση σε μια παρέα. Άκουσα τον καλύτερο φίλο του άνδρα της Βαρβάρας, μιας τριανταπεντάχρονης γυναίκας γνωστής για τον εύθυμο χαρακτήρα της, να την περιγράφει με αγάπη λέγοντας ότι 'στην παρέα είναι μάννα'. Σε αυτά τα συμφραζόμενα, ο όρος 'μάννα' χαρακτήριζε ένα πρόσωπο ιδιαίτερα ικανό και τέλειο σε κάτι (εδώ, στο να κάνει παρέα) και υποδήλωνε ότι, χάρη στην ικανότητά της να κάνει του άλλους να γελούν, η Βαρβάρα τροφοδοτούσε αυτή την αίσθηση κοινότητας, ακριβώς όπως οφείλει να κάνει μια μάννα μέσα στην οικογένεια» (1998: 202).

Δούλευα τότε καθαρίστρια και ήμουνα και έγκυος, ήμουνα και εικοσιένα χρόνων, και μου είπε: «Αμα θέλεις να μου δώσεις το παιδί». Αυτή δεν έχει παιδί.

Ο συμβολισμός της «μάνας» στις περιπτώσεις αυτές χρησιμοποιείται από την αλλοδαπή ομιλούσα για να προσδώσει μια θετική ποιοτική απόχρωση στη γυναίκα που αναφέρεται, κι όχι, οπωσδήποτε, στη φύση της μεταξύ τους σχέσης. Συμβολικό ζεύγος κι αντιστοιχία «μάνας»-«κόρης» δεν υπάρχει σε αυτόν το συμβολισμό της «μάνας» κι η γυναίκα που τον επιλέγει για συγκεκριμένη άλλη δεν υπέχει απαραίτητα θέση «κόρης» στη μεταξύ τους σχέση¹⁸.

Η υιοθέτηση των συμβολικών όρων της «μάνας» και της «κόρης» έχει ως σταθερό κριτήριο τη διαφορά ηλικίας των γυναικών και δε μεταφράζεται πάντα με τον ίδιο τρόπο. Ανάλογα με την περίπτωση και τη συγκεκριμένη σχέση ανάμεσα σε δύο άτομα εννοιοδοτείται και ο συμβολισμός, ο οποίος αποδίδεται σε ορισμένες γυναίκες και λόγω συγκεκριμένων ιδιοτήτων και χαρακτηριστικών που εντοπίζονται στο πρόσωπό τους και που αξιολογούνται ως μητρικά. Έτσι, «μάνες» και «κόρες» ενδέχεται να προκύψουν είτε περιγράφοντας και εικονογραφώντας σχέσεις εξουσίας ή εμπιστοσύνης μέσα στη φυλακή ανάμεσα σε γυναίκες διαφορετικής ηλικίας, είτε αναγνωρίζοντας την ικανότητα μιας γυναίκας να συμβουλεύει και να συγχωρεί άλλες νεαρότερές της, αντίστοιχα.

Καταρχήν, η επίδειξη εκτίμησης και σεβασμού, που οφείλεται κυρίως στην ηλικία, εκφράζεται συχνά με συγγενικούς συμβολισμούς και τη χρήση της έννοιας της «μάνας» στο πρόσωπο της μεγαλύτερης σε ηλικία γυναίκας, με τις πιο νέες να υπέχουν τη θέση της «κόρης» στο συμβολικό αυτό ζεύγος. Η Ολυμπία, για παράδειγμα, ισοβίτισσα, πενήντα πέντε με εξήντα ετών και ήδη δέκα χρόνια μέσα στη φυλακή, αποτελεί αναμφισβήτητα «μάννα» πολλών νεαρότερων συγκρατούμένων της: «Εγώ όλα αυτά τα κοριτσάκια σαν δικά μου παιδιά τα έχω», υποστηρίζει και οι νεαρότερες την επιβεβαιώνουν με αντίστοιχες εκφράσεις: «Ααα! Την κυρία Ολυμπία σαν μάννα μας την έχουμε». Η Ολυμπία, είναι από τις πιο παλιές στη φυλακή και λόγω της ηλικίας της απαιτεί σεβασμό, το σεβασμό που αξιώνει ότι οφείλουν οι κόρες στη μάννα τους:

Εμένα μ' αρέσει, επειδή έχω βγάλει τόσα χρόνια εδώ μέσα κι είμαι μάννα τους, θέλω να έχω σεβασμό. Αλλά δεν το κάνουν όλες. Χαρά στην

---

¹⁸ Η αντίστοιχη αναφορά στον άντρα που συγκεντρώνει στο πρόσωπό του πολλές αρετές κι έχει φερθεί καλά στην εκάστοτε γυναίκα που χρησιμοποιεί τη συμβολική έκφραση, γίνεται ενίοτε με την αναγωγή του σε «πατέρα», ή, πιο συχνά σε «θεό» στο συμβολικό επίπεδο.

υπομονή μου, χαρά στο κουράγιο μου. Η καρδιά μου το ξέρει πώς αντέχω ακόμα.

Στις μικρότερες, επειδή είμαι μάνα τους, μ' αρέσει να με ακούνε, να με σέβονται. Κι αν έχουνε προβλήματα μ' εμένα να μην μου τα λένε πίσω. Μπροστά να μου τα λένε. Έχουνε κάποιο πρόβλημα μαζί μου; Πες το μπροστά!

Ο σεβασμός αυτός που οφείλεται από τα νεαρότερα κορίτσια σε μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες ουσιαστικά συνίσταται σε απόδοση εξουσίας κι αναγνώριση υποταγής που προκύπτει από τη διαφορά της ηλικίας και τη μεγαλύτερη εμπειρία της ζωής. Όταν, μάλιστα, η αναγνώριση των εξουσιαστικών συσχετισμών μεταξύ των γυναικών εκφέρεται με όρους οικογενειακών συμβόλων, τεκμαίρεται πως οφείλεται, απ' τη μια, υπακοή και σεβασμός στην αναγνωρισμένη εξουσία του πρεσβύτερου ατόμου, του «γονιού», η οποία ασκείται, από την άλλη, για το καλό και το συμφέρον των εξουσιαζόμενων μερών, των «τέκνων».

Η δημιουργία κλίματος αμοιβαίας εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης μεταξύ δυο γυναικών ανάγει, επίσης, συμβολικά τη σχέση τους σε σχέση «μάνας» και «κόρης». Τέτοιου είδους σχέσεις συχνά διαμορφώνονται και ανάμεσα σε γυναίκες διαφορετικής ηλικίας, καθώς οι συνομήλικες ενίοτε συμπεριφέρονται ανταγωνιστικά στις συναναστροφές τους, και κατά συνέπεια, είναι επιφυλακτικές στη συγκρότηση σχέσεων εμπιστοσύνης. Παρόλα αυτά και οι «αδερφικές» σχέσεις δε λείπουν μέσα στη φυλακή, όπως περιγράφηκε πιο πάνω. Η έλλειψη εμπιστοσύνης συνιστά ένα πολύ μεγάλο πρόβλημα για τις γυναίκες, γι' αυτό κι όταν επιτυγχάνεται μια ανάλογη σχέση θεωρείται πολύ σημαντική και περιγράφεται με όρους «μάνας» και «κόρης». Η Χούλια από το Μπελίτζ αναγνωρίζει στο πρόσωπο της Σοφίας τη «μάννα», ακριβώς επειδή την εμπιστεύεται απόλυτα. Παρόλο που η Χούλια περιγράφει τον εαυτό της ως πολύ κοινωνικό άτομο, η ίδια θέτει όρια στις συναναστροφές της με τις υπόλοιπες συνομήλικες κοπέλες και δεν εμβαθύνει κατά τις συζητήσεις τους σε προσωπικά ζητήματα. Αντίθετα, με τη Σοφία με την οποία βρίσκονται και στο ίδιο κελί εκτιμά ότι μπορεί να κουβεντιάσει για τα πάντα:

I live with another person. We get on very well. She is like my mama, she is bigger, this is why we get on well.

In the prison everybody knows me. I can't sit in my cell. I'm all around the prison, up and down, talk with the girls. I can sit and talk to them, but not for my personal things, of course. Just talk, so I can go to my mother and tell her all about it.

Here it is a village, xwrio. We are xwriates. We talk and the girls laugh with me. They all know me very well.

Η Χούλια μεταφράζει τις διαπροσωπικές της σχέσεις μέσα στη φυλακή σε οικογενειακές και κοινωνικές δομές. Τη Σοφία, στην οποία μπορεί να εμπιστευτεί οτιδήποτε, η Χούλια την αποκαλεί «μητέρα» και τις υπόλοιπες κοπέλες, με τις οποίες έχει μια τυπική, κοινωνική σχέση τις αποκαλεί «χωριάτες». Κάνει, μάλιστα, μια διάκριση μεταξύ του ιδιωτικού χώρου του κελιού και του δημόσιου χώρου της υπόλοιπης φυλακής. Το κελί είναι το σημείο αναφοράς, η βάση από την οποία φεύγει και στην οποία επιστρέφει, μια προσομοίωση νοικοκυριού όπου μάνα είναι η Σοφία και κόρη η Χούλια. Στον ιδιωτικό χώρο του κελιού, στο «νοικοκυριό» του κελιού θα μπορούσαμε να πούμε, ευνοείται η ανάπτυξη οικογενειακού τύπου έμπιστων σχέσεων¹⁹, ενώ στο δημόσιο χώρο της φυλακής η ευρεία κοινωνικοποίηση που λαμβάνει χώρα ομοιάζει με την κοινωνική δομή του χωριού, όπου η κουβεντούλα²⁰ είναι καθημερινή κι ευχάριστη, δεν αγγίζει, όμως, προσωπικά ζητήματα, εάν δεν το επιθυμεί κάποια από τις συνομιλήτριες.

Η φροντίδα και ο συμβουλευτικός ρόλος μιας γυναίκας προς νεαρότερες κοπέλες της προσδίδουν, επίσης, μητρικά χαρακτηριστικά. Η Ολυμπία, λόγω της ηλικίας της, της πολυετούς παραμονής της στη φυλακή και της ανάλογης εμπειρίας της με πληροφορεί πως επιδιώκει να προστατεύει, να νουθετεί και να συμβουλεύει τις νέες σχετικά με την έκτιση της ποινής τους και τη διαμόρφωση του χαρακτήρα τους, και αυτοχαρακτηρίζεται ως «μητέρα» τους:

- Εγώ, σε πολλές κρατούμενές [συγκρατούμενές] μου, επειδή είναι κοριτσάκια, κι επειδή η νεολαία τώρα...πεταράει το μυαλό... Κι επειδή είναι μικρές σε ηλικία κι εγώ είμαι μάνα τους. Σαν μάνα τους, σαν μεγαλύτερη, θα τις συμβουλέψω για το καλό τους. Θα τους πω να μην μπλέξουν με κακές παρέες, να φροντίσουν να βγουν από δω μέσα, τι να αποφεύγουν... Γιατί εγώ είμαι χρόνια εδώ και ξέρω, είμαι και μεγαλύτερη. Να μην είναι ρουφιάνες, κουτσομπόλες... Να τηράξεις το συμφέρον σου. Να κρατηθείς, να κάνεις υπομονή.

- Και σε ακούνε;

- Ε, ορισμένες μ' ακούνε. Ορισμένες τους φαίνεται παράξενο.

Εγώ, επειδή έχω ζήσει τόσα χρόνια, έχω δει, κι έχω ακούσει πολλά και ξέρω περισσότερα από δαύτες και τα λέω για το καλό τους, σαν μάνα.

Τα στοιχεία που συνθέτουν τη «μητρική» εικόνα που κατασκευάζει η Ολυμπία είναι τα αντικειμενικά προσωπικά χαρακτηριστικά της και οι υποκειμενικές προθέσεις και

¹⁹ Οι σχέσεις «μάννας-κόρης» στο συμβολικό επίπεδο αναπτύσσονται κυρίως στα κελιά, μεταξύ των δύο συγκατοίκων, κι όχι στους πολυπληθείς θαλάμους όπου οι πιο στενές σχέσεις δεν ευνοούνται. Το κελί είναι περιβάλλον που μπορεί πιο εύκολα να ομοιάσει με το οικιακό και να υποβοηθήσει στη δημιουργία αντίστοιχων σχέσεων μεταξύ των συγκατοίκων που το χρησιμοποιούν (βλ. και Greer K. 2000: 463).

²⁰ Μεταφράζω ως «κουβεντούλα» την έκφραση *small talk* που χρησιμοποιεί η Χούλια.

τα κίνητρό της. Από τη μια η ηλικία της, σε αντιδιαστολή με το νεαρό της ηλικίας των γυναικών στις οποίες απευθύνεται, και η μακροχρόνια εμπειρία της στη φυλακή, κι απ' την άλλη τα ποιοτικά ελατήρια της παρέμβασής της, η ανιδιοτελής πρόθεσή της να βοηθήσει, για το δικό τους το καλό.

Ένα επιπλέον στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της αναγωγής της Ολυμπίας σε «μητέρα» στο συμβολικό επίπεδο, σύμφωνα με την ίδια, είναι μια ακόμη ποιοτική παράμετρος της μητρότητας: η ηθική ανωτερότητα και η ικανότητα της Ολυμπίας και της κάθε «μητέρας», σε πραγματικό και συμβολικό επίπεδο, να συγχωρεί:

Έχω υπόψη μου, με το καλό, όταν βγω έξω, θα επικοινωνήσω και μαζί σας, και για ορισμένα πράγματα μου αρέσει να μιλήσω... Να βγω στο Σκάι. Μου αρέσει αυτό. Θέλω να μιλήσω για το τι γίνεται εδώ μέσα. Πώς έχουν φερθεί σε μένανε, στις άλλες, πώς μου 'χουν φερθεί. Να ευχαριστήσω τις κοινωνικές λειτουργούς και τη διευθύντρια και την κυρία Τάδε που μ' έχουνε εξυπηρετήσει, και να ευχηθώ καλή απαλλαγή σε ορισμένες κρατούμενες μου. Και να ευχαριστήσω ορισμένες κρατούμενες που μου 'χουν σταθεί.

Και τους εύχομαι καλή απαλλαγή και καλή κοινωνία.

Και δεν πειράζει που δεν είχανε καλή συμπεριφορά ορισμένες... Γιατί υπάρχουν πολλές που με ζηλεύουνε. Αλλά εγώ δεν κρατάω κακία.

Εγώ, σαν μεγαλύτερη, είμαι μάνα τους.

Η Ολυμπία αναγνωρίζει ως ένα ποιοτικό στοιχείο του χαρακτήρα της το γεγονός ότι δεν κρατάει κακία απέναντι σε συγκρατούμενες, οι οποίες δεν της έχουν φερθεί όπως θα ήθελε. Ως «μάνα» τους το παρακάμπτει, τις συγχωρεί για να μη διασπάσει το σύνολο και έχει την ηθική γενναιοδωρία να τους δίνει ευχές για σύντομη αποφυλάκιση και ομαλή επανένταξη στην κοινωνία. Μέσα από τους μητρικούς συμβολισμούς, είτε τους αποδίδουν στους εαυτούς τους, είτε σε άλλα πρόσωπα, οι γυναίκες ουσιαστικά επικοινωνούν τις αντιλήψεις τους για τη μητρότητα, όπως την εννοούν να εκφέρεται μέσα και έξω από τη φυλακή, σκιαγραφώντας τα επιμέρους ποιοτικά χαρακτηριστικά της.

Στη μυθολογία αυτή της μητρότητας ανταποκρίνεται ένα πρωταρχικό χαρακτηριστικό της μικρής κοινότητας, σύμφωνα με το οποίο οι συναισθηματικοί και φιλικοί δεσμοί μοιάζουν με τους δεσμούς αίματος (Πασσερίνι 1998: 225). Πράγματι, οι δεσμοί μετασηματίζονται γιατί η ομάδα ενδυναμώνεται χάρη στην «εχθρότητα», χάρη στην πεποίθηση ότι βρίσκεται σε εμπόλεμες σχέσεις με τον υπόλοιπο κόσμο ή/και με άλλες αντίστοιχες ομάδες. Η επίδειξη «μητρικής» συμπεριφοράς κρίνεται ενίοτε αναγκαία στην προσπάθειά των γυναικών να διατηρήσουν, σύμφωνα με τα κριτήριά τους, τη συνοχή της ομάδας (Πασσερίνι

1998)²¹. Η μητρότητα και η αδελφικότητα, ως μεταφορά ανάμεσα στις γυναίκες, αποδεδυμείται από την αναπαραγωγή και τη συγγένεια, και μετασηματίζεται σε εργαλείο κοινωνικοποίησης και διαχείρισης των συμμαχιών, αλλά και των συγκρούσεων, μέσα στη φυλακή σε ένα επίπεδο ελάχιστα πιο διευρυμένο από το ατομικό, συνήθως αυτό της δυάδας. Οι διαπροσωπικές σχέσεις και η ιεράρχησή τους σε διάφορα επίπεδα της καθημερινότητας διαμεσολαβούνται από ανάλογες αναπαραστάσεις που στόχο έχουν να λειτουργήσουν παυσίπονα, να ανακουφίσουν ατομικά και παροδικά την επώδυνη καθημερινότητα του εγκλεισμού. Ως εκ τούτου, οι «οικογένειες της φυλακής» βοηθάνε τις γυναίκες που συμμετέχουν σε αυτές μεμονωμένα και βραχυπρόθεσμα να «βγάλουν φυλακή» και όχι να αντισταθούν συλλογικά, δυναμικά και σε βάθος χρόνου στη «φυλακή».

---

²¹ Η Πασσερίνι (1998) καταγράφοντας προφορικές και γραπτές ιστορίες δέκα γυναικών πολιτικών κρατουμένων στις Νέες Φυλακές - τρεις προερχόταν από τις Ερυθρές Ταξιαρχίες, έξι από την Prima Linea [Πρώτη Γραμμή] και μια ήταν στη φυλακή για ποινική δολοφονία - διαπιστώνει ότι στις οργανώσεις που συμμετείχαν ενίοτε οι άντρες σύντροφοί τους τις κατηγορούσαν για «συμπεριφορά πολύ μητρική» αποσκοπώντας στη διατήρηση της συνοχής της ομάδας.

Κεφάλαιο 5

Η επιτέλεση της μητρότητας στη φυλακή

Η μητρότητα για τις γυναίκες μεταφράζεται σε μια πολιτισμικά καθοριζόμενη σειρά από υποχρεώσεις, συμπεριφορές και συναισθήματα που οφείλουν να επιτελέσουν μετά την τεκνοποιία και σε σχέση με το παιδί. Η κοινωνικά αναμενόμενη ευθύνη της στερεοτυπικής μητέρας είναι, μεταξύ άλλων, να ταΐσει τα παιδιά της και να τα βάλει να κοιμηθούν αν είναι μικρότερα, να τους μάθει πράγματα και να τα συμβουλεύσει, να παίζει και να μιλήσει μαζί τους, να φροντίσει για την υγεία και την ασφάλειά τους και γενικά να τα αγαπάει και να τα προστατεύει καθημερινά και με αυτοθυσία. Η δε παρουσία της και η συμβίωση με τα παιδιά στον οικιακό χώρο κρίνεται για την διεκπεραίωση των παραπάνω απαραίτητη.

Αυτή η κοινωνικά επιβεβλημένη συνεχής παροχή υπηρεσιών (Paxson 2004) προς τα παιδιά δυσχεραίνεται και σε πολλές περιπτώσεις αποκλείεται εξαιτίας του εγκλεισμού και, κατά συνέπεια, η λειτουργική διάσταση της μητρότητας τίθεται σε κίνδυνο. Οι μητέρες που βρίσκονται πίσω απ' τα σίδερα δεν μπορούν να ανταποκριθούν στις καθημερινές φροντίδες των παιδιών τους, όπως μπορούν εκείνες που βρίσκονται έξω κι όπως αναμένεται από όλες τις μητέρες (Young, Jefferson Smith 2000: 134). Οι κρατούμενες μητέρες εκτιμούν ότι απειλούνται με την απώλεια αυτού που οι περισσότερες προβάλλουν ως κεντρικό στοιχείο της ταυτότητάς τους, τη μητρική της, δηλαδή, διάσταση. Ανησυχούν πως θα κριθούν ανίκανοι γονείς (Garcia Coll κ.ά. 1998: 257, 263), πως θα κατηγορηθούν ως «κακές» μητέρες. Επειδή η καθημερινή επαφή είναι ανέφικτη φοβούνται ότι τα παιδιά τους θα τις ξεχάσουν, ότι θα τις αντικαταστήσουν και ότι θα σταματήσουν να παίζουν σημαντικό ρόλο στις ζωές τους. Για να αποτρέψουν μια τέτοια εξέλιξη στη σχέση

τους, προσπαθούν, με όποιον τρόπο και όποτε αυτό είναι δυνατόν, να τους υπενθυμίζουν και να αποδεικνύουν την ύπαρξη και το ενδιαφέρον τους.

Οι γυναίκες μέσα στη φυλακή τονίζουν πως θέλουν να συνεχίσουν να είναι και να συμπεριφέρονται ως μητέρες προς τα παιδιά τους. Υιοθετώντας συγκεκριμένες επιτελεστικές στρατηγικές, προσπαθούν να καταδείξουν ότι, παρόλο που βρίσκονται στη φυλακή, μπορούν να είναι «καλές» μητέρες¹, ανταποκρινόμενες, στο βαθμό που αυτό είναι δυνατό, στις κυρίαρχες κοινωνικές επιταγές. Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια διαφορετική, «υπό περιορισμό» μητρότητα, που σε αντίθεση με τη συνηθισμένη σε καθεστώς ελευθερίας συντελείται, κατά κύριο λόγο, από απόσταση και υπό τις ειδικές συνθήκες που συνεπάγεται ο εγκλεισμός τους, ενίοτε δε και χωρίς άμεσους αποδέκτες τα παιδιά. Δεδομένων των επιβεβλημένων περιορισμών και των συγκεκριμένων συνθηκών, οι γυναίκες που βρίσκονται στην Κλειστή Κεντρική Φυλακή Γυναικών Κορυδαλλού αναγκάζονται τελικά να επιτελούν μητρικά, κυρίως αποστέλλοντας αντικείμενα και κατασκευές που φτιάχνουν οι ίδιες για τα παιδιά τους, και επικοινωνώντας μαζί τους κατά το επισκεπτήριο, με την αποστολή γραμμάτων και καρτών ή δια τηλεφώνου.

Ειδική μορφή μητρικής επιτέλεσης μέσα στη φυλακή, κι όχι μέσα από τη φυλακή, είναι εφικτή μόνο στην ιδιαίτερη και εξαιρετική περίπτωση των λεγόμενων «μωρομάνων». Πρόκειται για τις μητέρες βρεφών, στις οποίες, σύμφωνα με ειδική νομοθετική ρύθμιση, επιτρέπεται να κρατάνε τα μέχρι τριών ετών παιδιά τους μαζί τους μέσα στη φυλακή, στην ειδική πτέρυγα που υπάρχει και λειτουργεί για το σκοπό αυτό, το Παράρτημα. Οι μωρομάνες δεν αποχωρίζονται τα παιδιά τους αλλά τα μεγαλώνουν στη φυλακή, με τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα που η επιλογή τους αυτή συνεπάγεται για την ψυχοσωματική ανάπτυξη των παιδιών και τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίζονται το δικό τους εγκλεισμό.

1.1. Οι συμβολικές υλικές παροχές

Η επιτέλεση της μητρότητας στον οικιακό χώρο σε γενικές γραμμές φαίνεται να κυριαρχείται από την προσφορά υπηρεσίας προς τα παιδιά και από την προσφορά εν γένει. Στη φυλακή, εκ των πραγμάτων, η δυνατότητα για παροχή υπηρεσίας όταν τα παιδιά βρίσκονται εκτός φυλακής είναι ιδιαίτερα περιορισμένη. Οι μητέρες με τις οποίες μίλησα έχουν τη δυνατότητα, ίσως, να μιλήσουν με τα παιδιά τους και να τους δώσουν συμβουλές από το τηλέφωνο, στο επισκεπτήριο ή με κάποιο γράμμα,

---

¹ Για την προσπάθεια των φυλακισμένων μητέρων να αποδείξουν ότι είναι ικανές μητέρες βλ. και García Coll κ.ά.. 1998.

σίγουρα δεν μπορούν, ωστόσο, ούτε να τα ταΐσουν, ούτε να τα βάλουν να κοιμηθούν, ούτε να παίξουν μαζί τους, ούτε να τα προστατεύουν καθημερινά κ.ο.κ. Αντιμέτωπες με την αδυναμία να προσφέρουν μητρικές υπηρεσίες στα παιδιά τους, οι γυναίκες αυτές αναγκάζονται να επινοήσουν και να χρησιμοποιήσουν άλλους τρόπους για να διαδηλώσουν την παρουσία τους και το ενδιαφέρον τους γι' αυτά, η κάθε μια ανάλογα και με την οικονομική της δυνατότητα, τα προσωπικά της χαρακτηριστικά και τις επιλογές της.

Η Γιελένα, δυναμικός και συγκροτημένος άνθρωπος, δε βλέπει συχνά το μοναχοπαιδί της που ζει στη Θεσσαλονίκη με τον πατέρα του και γι' αυτό προσπαθεί με κάθε ευκαιρία να του δηλώνει την παρουσία της στέλνοντάς του τακτικά διάφορα αντικείμενα.

Προσπαθώ από δω να του δείχνω ότι είμαι κοντά του. Με δεματάκια, γραμματάκια, καρτούλες... Έχουμε φτάσει στο σημείο να μου γράφει «Είμαι ερωτευμένος με ένα κορίτσι...».

Η υλική αξία του δώρου που αποστέλλεται δε φαίνεται να έχει μεγάλη σημασία για κανέναν από τους δύο, αποστολέα ή παραλήπτη. Ο σκοπός είναι να παραλάβει το παιδί το δέμα και να σκεφτεί ότι η μητέρα του με την κίνησή της αυτή του δείχνει πως είναι κοντά του, ακόμα κι αν απουσιάζει μακροχρόνια. Η Γιελένα ευχαριστημένη υποστηρίζει ότι η επιθυμητή εγγύτητα στη σχέση της με το γιο της επιτυγχάνεται, έστω και μέσω ταχυδρομείου.

Η κακή οικονομική κατάσταση των περισσότερων γυναικών και η απόφασή τους να ασχοληθούν αυτοπροσώπως με τα αντικείμενα που προορίζουν για τα παιδιά τις οδηγεί, τελικά, στην αποστολή δώρων μικρής υλικής αξίας αλλά έντονης συμβολικής σημασίας, που υπενθυμίζουν και μαρτυρούν την ύπαρξη, την παρουσία και το ενδιαφέρον τους. Τα δώρα που στέλνουν τις περισσότερες φορές είναι κατασκευασμένα από τις ίδιες μέσα στη φυλακή, σε μια προσπάθεια να υποκαταστήσουν την αδυναμία τους να παρίστανται φυσικά και να προσφέρουν υπηρεσίες στον οικιακό χώρο. Επιδίωξή τους τελικά είναι να προσδώσουν έναν πιο προσωπικό χαρακτήρα στα αντικείμενα που αποστέλλονται στα παιδιά.

Κατασκευές με διάφορα υλικά από τις μητέρες που παίρνανε τη μορφή δώρου προς τα παιδιά τους πραγματοποιούνταν συχνά στα πλαίσια των συναντήσεων του εργαστηρίου δημιουργικής απασχόλησης. Όταν η δραστηριότητα με την οποία ασχολούνταν η ομάδα περιλάμβανε κάποια κατασκευή ή εικαστική δημιουργία από τις συμμετέχουσες (π.χ. κόσμημα με φίμο, κεραμικά, ζωγραφική),

την οποία μπορούσαν κατόπιν να κρατήσουν στην κυριότητά τους, πολλές φορές όταν το αποτέλεσμα κρινόταν ικανοποιητικό οι τελικοί αποδέκτες της ήταν τα παιδιά τους.

Οι μητέρες που συμμετείχαν στο εργαστήρι συνήθιζαν να κατασκευάζουν με προσοχή αντικείμενα με σκοπό την αποστολή τους στα παιδιά τους, πρόθεση που υπερτόνιζαν από την αρχή της συνάντησης με διακηρύξεις όπως «περίμενε να δεις τι θα φτιάξω σήμερα για τη Μαριάννα μου». Η πρόθεση αυτή, μάλιστα, όταν εκφραζόταν ρητά από ένα μέλος της ομάδας ανάγκαζε έμμεσα, κατά κάποιο τρόπο, και τις υπόλοιπες να προβούν σε παρόμοιες ανακοινώσεις και να συμπεριφερθούν ανάλογα φτιάχνοντας επίσης κάτι για τα παιδιά τους, έτσι ώστε να μη φανούν «χειρότερες» μητέρες. Το αποτέλεσμα ήταν η αίθουσα ψυχαγωγίας όπου λάμβαναν χώρα οι συναντήσεις του εργαστηρίου να μετατρέπεται τότε σε μια μικρή, ακούραστη ερασιτεχνική βιοτεχνία παραγωγής δώρων από τις μαμάδες προς τα παιδιά, από απλές πρώτες ύλες που μεταφέραμε εμείς από έξω στο εσωτερικό της φυλακής, όπως κοχύλια, πηλός, φίμο, ξηλοπολτός, μπογιές κ.λ.π.

Όταν διατυπωνόταν ρητά από τις συμμετέχουσες στην ομάδα η πρόθεσή τους να κατασκευάσουν ένα αντικείμενο για τα παιδιά, η συμπεριφορά τους άλλαζε αισθητά, όπως διαφαίνεται και από το ακόλουθο περιστατικό: Σε μια συνάντηση του εργαστηρίου, αφού ήρθε η φύλακας και μας ξεκλείδωσε την πόρτα της αίθουσας ψυχαγωγίας, την ανοίξαμε με την καθιερωμένη θορυβώδη κλωτσιά, καθ' ότι μάγκωνε. Οι γυναίκες που μας περίμεναν ήδη έξω από την αίθουσα και φαινόταν να έχουν καλή διάθεση από την αρχή τη μέρα εκείνη μπήκαν μέσα και άρχισαν να ετοιμάζουν αμέσως με ένταση και φασαρία το τραπέζι στο κέντρο του χώρου και τις καρέκλες γύρω-γύρω. Γρήγορα μαζεύτηκαν και άλλες γυναίκες κι αρχίσαμε να «δημιουργούμε», λίγο αμήχανα στην αρχή, καθώς οι περισσότερες δε γνώριζαν καθόλου το υλικό φίμο κι έπρεπε συνέχεια να εξηγούμε ότι «είναι κάτι σαν πηλός, σαν πλαστελίνη, που άμα το βάλεις στο φούρνο και το ψήσεις σκληραίνει, γίνεται σαν πέτρα». Οι γυναίκες δούλευαν με όρεξη και φαντασία. Κάποιες πλάσανε μακρόστενα «μακαρόνια» και σιγογελάγανε με προφανή σόκιν διάθεση και επίσης προφανείς προς το ανδρικό μόριο και τη σεξουαλική πράξη συσχετισμούς, απευθυνόμενες γελώντας και σε μας, τις εθελόντριες, ως μέλη της «γυναικοπαρέας». Άλλες που καθόταν παραδίπλα τις μαλώσανε «Σταματήστε καλέ, δεν ντρέπεστε;», παρέμβαση που δε νομίζω να γινόταν αν δεν ήμασταν εμείς παρούσες, σε μια προσπάθεια να κρατηθεί έξω από την ομάδα και κυρίως μακριά από μας «τις απ'

έξω» οποιαδήποτε «χυδαιότητα» και «ωμότητα» «της φυλακής» που θα μπορούσε, κατά την εκτίμησή τους, να μας σοκάρει ή να μας δημιουργήσει άσχημες εντυπώσεις. Στο κάτω-κάτω δε γνωρίζομαστε και πάρα πολύ καλά ακόμα. Τα γέλια και τα πειράγματα συνεχίστηκαν αμείωτα, μέχρις ότου ανακοινώθηκε από μια γυναίκα ότι αποφάσισε να φτιάξει με το φίμο σκουλαρίκια για το κοριτσάκι της. Τα γέλια και τα σεξουαλικά υπονοούμενα σταμάτησαν αμέσως και η συζήτηση αυτόματα σχεδόν μεταφέρθηκε στα παιδιά και στο τι θα έφτιαχνε η κάθε μια για να τους το στείλει, ακολουθώντας το παράδειγμα της γυναίκας με τα σκουλαρίκια. Από τη στιγμή που έστω και μια μητέρα αναφέρθηκε στην έγνοια της για το παιδί της, οι υπόλοιπες έσπευσαν να επιδείξουν και το δικό τους μητρικό ενδιαφέρον, προσαρμόζοντας ανάλογα τη συμπεριφορά και το λόγο τους στη σοβαρότητα της περίπτωσης, χαλώντας τα «μακαρόνια» και ξεκινώντας να πλάθουν δώρα για τα παιδιά τους.

Τα χειροποίητα δωράκια που αποστέλλουν οι μητέρες στα παιδιά τους ενδιαφέρουν περισσότερο στη συμβολική και όχι στη χρηστική τους διάσταση. Τα παιδιά, μάλιστα, όταν θα παραλάβουν το δώρο ίσως να μην είναι σε θέση να το χρησιμοποιήσουν. Μερικές μητέρες διατηρούν μια εικόνα για τα παιδιά τους όπως αυτά ήταν όταν οι ίδιες μπήκαν στη φυλακή, κι όταν αργότερα κάποια στιγμή τα συναντούν στο επισκεπτήριο ή τα επισκέπτονται με άδεια εντυπωσιάζονται από την ανάπτυξή τους. Έτσι και στην περίπτωση της Σταυρούλας, μιας βαρυποινίτισσας που δεν έβλεπε συχνά τα παιδιά της και τους έπλεκε μπλούζες στο κελί της. Όταν, τελικά, αυτά τις παρέλαβαν διαπίστωσαν ότι τους ερχόταν πολύ μικρές, εξαιτίας της εσφαλμένης αντίληψης της μητέρας τους σχετικά με τη σωματική τους ανάπτυξη. Τα παιδιά είχαν μεγαλώσει και είχαν ψηλώσει κατά το αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την τελευταία φορά που τα είχε συναντήσει και δεν μπόρεσαν να χρησιμοποιήσουν τις πλεγμένες μπλούζες. Η αξία του δώρου, ωστόσο, δε μηδενίζεται, ούτε καν μειώνεται ίσως, απλά και μόνο επειδή το παιδί δε θα μπορέσει και να το χρησιμοποιήσει. Η παρασκευή του πλεχτού από μόνη της και όχι η χρήση του καταδεικνύει και συμβολίζει το ενδιαφέρον, τη φροντίδα και το χρόνο που αφιέρωσε η μητέρα για το παιδί.

Στην ακόμη πιο χαρακτηριστική περίπτωση της Ηλέκτρας, που καταδεικνύει ότι η αξία και η σημασία αυτού που φτιάχνεται είναι συμβολική, άγνωστο είναι ακόμα και το εάν τα ρούχα που πλέκει θα φτάσουν τελικά στα χέρια των παιδιών της. Καταδικασμένη για την ανθρωποκτονία του άντρα της και δηλώνοντας

συντετριμμένη γι' αυτό, η Ηλέκτρα έχει να δει τα παιδιά της από τότε που φυλακίστηκε. Τη φροντίδα τους τώρα έχουν οι γονείς του άντρα της, που δεν της επιτρέπουν καμία επαφή μαζί τους, κι έτσι η Ηλέκτρα πλέκει γι' αυτά ρούχα που δεν παραλαμβάνουν προς το παρόν, και που ενδέχεται να μη φτάσουν στα χέρια τους ποτέ. Παρόλα αυτά η Ηλέκτρα δε σταματά το πλέξιμο:

Μια φίλη μου έφερε μια φωτογραφία που τράβηξε από μακριά. Πώς ψηλώσαν έτσι... Θα βγω και θα είμαστε ένα ύψος. Έχει ψηλώσει, είναι αδύνατη... (χαμογελά μελαγχολικά). Για μένα όλη μου η ζωή είναι τα παιδιά. Δεν ξέρω πως είναι οι άλλες μανάδες εδώ...

Σε ένα επισκεπτήριο είχε έρθει ένα κοριτσάκι στην ηλικία της κόρης μου και περίμενε να έρθει η μαμά του. Εγώ είχα ραντεβού με το δικηγόρο μου, αλλά κοιτούσα συνέχεια το κοριτσάκι. Μετά ήρθε η μαμά του, του έδωσε και μια μπλουζίτσα και χάρηκε αυτό... Η χειρότερη μάνα έχω γίνει. Που ήταν περήφανα για μένα τα παιδιά μου... Ήμασταν φίλοι, μιλούσαμε...

Μετά ασχολούμαι με το εργόχειρό μου. Πλέκω. Φτιάχνω κάποια για τα παιδιά μου, τα στέλνω στην Κρήτη. Αυτά δεν τα παίρνουν, βέβαια, ακόμη, αλλά κάποια στιγμή ελπίζω ότι θα τα πάρουν (κλαίει).

Η Ηλέκτρα ελπίζει, όπως λέει, ότι όταν και εάν ανακτηθεί η επικοινωνία με τα παιδιά της, έχοντας κρατήσει και αποδίδοντάς τους τελικά τα πλεχτά που επί χρόνια φτιάχνει, θα μπορέσει να αποδείξει στα παιδιά της, στις συγκρατούμενες, στο εαυτό της και στην κοινωνία, ότι τόσο καιρό δεν αδιαφορούσε και δεν αδρανούσε, αλλά νοιαζόταν και δούλευε μέσα στη φυλακή εργατώρες ατέλειωτες ως μητέρα για χάρη τους.

Οι μητέρες που βρίσκονται στον Κορυδαλλό, μέσα από τα χειροποίητα δώρα που φτιάχνουν στα παιδιά τους προσπαθούν να τους περάσουν ένα μήνυμα. Σημασία δεν έχει τόσο το αποτέλεσμα και η πραγματική και λειτουργική αξία των δώρων, όσο η προσωπική ενασχόλησή τους για την κατασκευή τους, η διάθεση του προσωπικού τους χρόνου με την πρόθεση να προσφέρουν στα παιδιά. Η αποστολή αντικειμένων που έχουν κατασκευάσει ή έστω διασκευάσει δίνοντάς τους έναν πιο προσωπικό τόνο είναι ένας σχετικά προσιτός τρόπος για να τους δηλώσουν μέσα από τη φυλακή και για όσο διαρκέσει ο εγκλεισμός τους την παρουσία, τα αισθήματα και την αποφασιστικότητά τους να παραμείνουν κοντά, μητέρες ενεργές και παρούσες στις ζωές τους.

1.2. Η διαμεσολαβημένη επικοινωνία: το επισκεπτήριο, το τηλέφωνο και τα γράμματα

Ένα άλλο κυρίαρχο χαρακτηριστικό της επιτέλεσης της μητρότητας εκτός φυλακής στον οικιακό χώρο προσδοκάται πως είναι η ελεύθερη, άμεση και καθημερινή επαφή της μητέρας με το παιδί. Στη φυλακή, η δυνατότητα που δίνεται σε μια μητέρα για άμεση επικοινωνία με τα παιδιά της παρέχεται μέσω του επισκεπτηρίου, των τηλεφωνικών συνδιαλέξεων και της αλληλογραφίας, σύμφωνα με τους σχετικούς περι-ορισμούς του κανονισμού της φυλακής και του σωφρονιστικού κώδικα, και συνήθως δεν είναι ούτε καθημερινή, ούτε ελεύθερη, αλλά μάλλον προβληματική. Παρ' όλα αυτά, πολλές γυναίκες υποστηρίζουν ότι μέσα από τα επισκεπτήρια ή δια τηλεφώνου καταφέρνουν να κουβεντιάσουν, να συμβουλέψουν και γενικά να επιτελέσουν το μητρικό τους ρόλο, συντηρώντας έτσι, στο βαθμό που είναι κατά περίπτωση δυνατό, τη σχέση τους με τα παιδιά τους και τη μητρική τους ιδιότητα με τα μοναδικά μέσα που τους επιτρέπονται.

Τα επισκεπτήρια, όπως παρατηρεί ο Βόγλης (2004), αποτελούν ταυτόχρονα πηγή χαράς και θλίψης για τις/ους κρατούμενες/ους. Η αδυναμία της θέσης στην οποία βρίσκονται κυριαρχεί στο χώρο του επισκεπτηρίου. Οι κρατούμενες συνειδητοποιούν την μειονεκτική θέση στην οποία βρίσκονται, τη θέση του να εξαρτώνται, του διαρκώς να ζητούν και να περιμένουν από τους επισκέπτες: συχνότερες επισκέψεις, περισσότερες ειδήσεις, φροντίδα για τα πρόσωπα που έχουν αφήσει έξω, παρακολούθηση της εξέλιξης των υποθέσεών τους, τρόφιμα και ρούχα κ.λ.π., ενώ οι ίδιες βρίσκονται στη φυλακή και δεν μπορούν να κάνουν σχεδόν τίποτα. Ταυτόχρονα, η παρουσία του άλλου είναι μια υπενθύμιση αυτού που στερούνται οι ίδιες όντας στη φυλακή. Συνειδητοποιούν ότι όλες οι δραστηριότητές τους στη φυλακή, καθώς και τα ίδια τα επισκεπτήρια, δεν είναι παρά πενιχρά υποκατάστατα της αληθινής ζωής έξω από τη φυλακή (Βόγλης 2004: 180-181).

Για τις έγκλειστες μητέρες και όλους τους φυλακισμένους ανθρώπους το επισκεπτήριο είναι μια πολύ σημαντική και έντονη συναισθηματικά στιγμή που δημιουργεί τη δική του χρονικότητα στη ζωή της φυλακής. Η εμπειρία του χρόνου στη φυλακή σημαδεύεται από την απουσία ή την παρουσία του ελεύθερου άλλου. Ο χρόνος στη φυλακή μετριέται όχι τόσο με βάση το σειριακό χρόνο (ώρες, μέρες, εβδομάδες κ.ο.κ.) αλλά τον κοινωνικό, με βάση τα συμβάντα εκείνα που διακόπτουν τη μονότονη, απaráλλακτη ροή του χρόνου στη φυλακή: γιορτές, επισκεπτήρια, δικαστήρια, μεταγωγές κ.λ.π. Τα επισκεπτήρια, ξεχωριστά καθώς είναι,

ανασυνθέτουν την υποκειμενική εμπειρία του χρόνου, συνιστούν την υποκειμενική σημείωση του χρόνου της φυλακής (Βόγλης 2004: 181-182). Κατά το επισκεπτήριο, εκτός από την ευκαιρία που έχουν οι γυναίκες στον Κορυδαλλό να κουβεντιάσουν, να μάθουν τα νέα τους και να συμβουλευτούν τα παιδιά, παρέχεται η μοναδική δυνατότητα φυσικής παρουσίας των μητέρων και των παιδιών στον ίδιο χώρο και της οπτικής και σωματικής τους επαφής, υπό την επιτήρηση μιας σωφρονιστικής υπαλλήλου. Μια μητέρα μπορεί να έρθει πρόσωπο με πρόσωπο με το παιδί της και να διαπιστώσει ιδίως όμασσι τη σωματική και διανοητική του ανάπτυξη.

Η Νατάσα από το Καζακστάν, έχει ένα γιο σε ίδρυμα στην Ελλάδα και θεωρεί πολύ σημαντικές τις συναντήσεις μαζί του στο επισκεπτήριο, σε αντίθεση με την τηλεφωνική τους επικοινωνία που τη χαρακτηρίζει λίγο τυπική, και κάθε φορά που τον βλέπει εντυπωσιάζεται με την ανάπτυξή του.

Είχα επισκεπτήριο το Σαββατοκύριακο, ήρθε ο Θόδωρος. Ξαφνιάστηκα. Ήρθε και βλέπω το πόδι του... τριανταοχτώ νούμερο παπούτσι! Και ψήλωσε... Πολύ μεγάλωσε. Και είναι μόνο δέκα χρονών. Θα γίνει ψηλό παιδί. Ο πατέρας του είναι... ήταν μποξέρ.

...Μ' αρέσει αυτό, να λέει αλήθεια. Αλλά καμιά φορά κρατάει πράγματα, και δε μου λέει από τηλέφωνο. Τα κρατάει να πει από κοντά. Θέλει να βλέπει μάτια μου, πως αντιδράω. Δεν θέλει να με στεναχωρήσει.

Τώρα στο τηλέφωνο όμως έχει αλλάξει. Έχει κάνει ένα στοπ. Δεν μιλάει πολλά. «Είμαι καλά. Στο σχολείο τα πάω καλά. Όλοι ευχαριστημένοι με εμένα». Δεν μαθαίνω ποιος τον χτυπάει... τίποτα. Τα μαθαίνω από αλλού. Γι' αυτόν τα λόγια είναι φτωχοί...

Το επισκεπτήριο δεν είναι πάντα επιθυμητό και εφικτό, λόγω συναισθηματικών και πρακτικών κωλυμάτων. Η Λίνα αναφέρει ότι έχει σταματήσει, κατόπιν δικής της απόφασης, να δέχεται επισκεπτήρια από τις δύο ανήλικες κόρες της που διαμένουν στην Πελοπόννησο, εξαιτίας των αντικειμενικών δυσκολιών που συνεπάγεται η πραγματοποίησή τους, παρά τις μικρές διευκολύνσεις που γίνονται μερικές φορές από τη διοίκηση της φυλακής.

- Και τα παιδιά ερχόταν κάθε δύο-δύομιση μήνες. Αυτό ήταν το μόνο επισκεπτήριο που ήθελα. Ήξερα τις δυνατότητές μου, ότι τα παιδιά μου μπορώ να τα βλέπω τότε. Τώρα παίρνω άδειες εγώ και δεν έρχονται αυτές γιατί είναι πολύ μακριά.

- Υπάρχει κάποια διευκόλυνση για τους συγγενείς που μένουν μακριά;

- Ναι. Επιτρέπουν και μέρα εκτός επισκεπτηρίου και αφήνουν περισσότερη ώρα. Γιατί άμα θέλεις πέντε ώρες να έρθεις και άλλες πέντε για να γυρίσεις δεν μπορεί να σου επιτρέπουν μόνο ένα εικοσάλεπτο. Και τα παιδιά έχουν σχολείο, άλλα πράγματα, δεν μπορούν να κάνουν το ταξίδι συχνά.

...Αυτό είναι ένα πολύ μεγάλο πρόβλημα, που υπάρχει μόνο μια φυλακή στην Ελλάδα. Θα έπρεπε να υπάρχουν τουλάχιστον τρεις: μία στην Πελοπόννησο, μία στη Στερεά και μία στη Βόρεια Ελλάδα για να μπορούν οι συγγενείς να επισκέπτονται τους δικούς τους.

Εκτός από το πρόβλημα της απόστασης και άλλες αντικειμενικές δυσκολίες, δεν είναι λίγες οι μητέρες που δεν επιδιώκουν επισκεπτήρια για να προστατέψουν τους εαυτούς τους και τα παιδιά τους και να αποφύγουν τη συναισθηματική φόρτιση, την αναστάτωση και ταραχή που πιθανολογούν ότι θα επιφέρει μια συνάντησή τους μέσα στο χώρο της φυλακής². Στις περιπτώσεις αυτές οι φυλακισμένες μητέρες εξηγούν πως λαμβάνουν τη συγκεκριμένη απόφαση για «το καλό του παιδιού», υπονοώντας ότι επιτελούν με αυτήν τους την άρνηση μητρικά με τον πλέον κατάλληλο τρόπο, δια της παραλείψεως.

Η τηλεφωνική σχέση της ισοβίτισσας Λίνας με τα κορίτσια της είναι παρόμοια με αυτήν της Νατάσας. Η Λίνα βρίσκεται ήδη στη φυλακή εννέα χρόνια, καταδικασμένη για την ανθρωποκτονία του συζύγου της και πατέρα των παιδιών, και δικαιούται να βγαίνει πλέον πότε-πότε με ολιγοήμερη άδεια. Τα κορίτσια της, θεωρώντας το τηλέφωνο λίγο απρόσωπο ως μέσο επικοινωνίας, προτιμούν να περιμένουν πότε θα πάρει άδεια η μητέρα τους και να κάνουν τις εκμυστηρεύσεις τους όταν θα τη συναντήσουν από κοντά:

Μια φορά η μεγάλη ήταν μόνη της και μου είπε για ένα αγόρι που της αρέσει. Αυτής της αρέσει ο Ανδρέας αλλά μαζί της είναι ερωτευμένος ο Σταύρος. Προβλήματα...

Αυτά που της συμβαίνουν μου τα λέει. Μου κρύβει μερικά. Δεν την κατηγορώ. Δε γίνεται απ' το τηλέφωνο, μου λέει. Θα τα πούμε από κοντά στην άδεια.

Για άλλες μητέρες, οι τηλεφωνικές συνομιλίες έχουν διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στη διατήρηση της σχέσης τους με τα παιδιά τους και σε αυτό που αντιλαμβάνονται ως εκτέλεση των γονικών τους καθηκόντων. Μερικές φορές το τηλέφωνο αποτελεί το μοναδικό προσφερόμενο μέσο με το οποίο προσπαθούν να μετριάσουν το κενό της απουσίας τους. Τα προβλήματα, ωστόσο, που συνεπάγεται η τηλεφωνική επικοινωνία είναι πολλαπλά: τα έξοδα για την αγορά της τηλεκάρτας, η αναμονή σε μεγάλες ουρές για τα λίγα κοινόχρηστα καρτοτηλέφωνα, η φασαρία, η αδυναμία απομόνωσης και η διεξαγωγή της συνομιλίας παρουσία πολλών άλλων ανθρώπων που περιμένουν και αυτοί να τηλεφωνήσουν, και ειδικά για τις αλλοδαπές γυναίκες οι δαπανηρές υπεραστικές κλήσεις και η διαφορά ώρας με τον τόπο

---

² Βλ. και Garcia Coll κ.ά. 1998: 263.

επικοινωνίας. Πέρα από τις δυσκολίες αυτές, ωστόσο, η τηλεφωνική επικοινωνία φαίνεται να είναι ο κυριότερος τρόπος διατήρησης της επαφής των περισσότερων φυλακισμένων γυναικών με τα παιδιά τους³.

Η Γιελένα εκτός από την αποστολή γραμμάτων και αντικειμένων σε ένδειξη εγγύτητας προς το παιδί, και δεδομένου του ότι η οικονομική της κατάσταση της το επιτρέπει, υποστηρίζει ότι καταφέρνει και αντεπεξέρχεται καθημερινά σε αυτό που αντιλαμβάνεται ως ορισμένες από τις μητρικές της υποχρεώσεις, όπως το να προετοιμάζει το γιο της για το σχολείο του, δια μέσου του τηλεφώνου:

...Μετά ανοίγει η φυλακή, θα πάω να πάρω το παιδί να το διαβάσω. Γιατί εγώ θα το διαβάσω. Τρεισήμισι χρόνια τώρα εγώ το διαβάζω, απ' το τηλέφωνο.

Ευτυχώς που υπάρχει και το τηλέφωνο. Εγώ εδώ και τρία χρόνια διαβάζω το γιο μου από το τηλέφωνο. Όλα τα μαθήματά του τα κάνουμε μαζί από δω μέσα.

Η ασυνήθιστη και αμφιβόλου αποτελεσματικότητας πρακτική του «διαβάσματος» του παιδιού από το τηλέφωνο συνιστά μια πολύ ενδιαφέρουσα μορφή μητρικής επιτέλεσης μέσα από τη φυλακή, που μεταφράζεται για τη Γιελένα σε μια καθημερινή δημόσια - ενώπιον και των άλλων κρατουμένων που περιμένουν στην ουρά για το τηλέφωνο - εκπλήρωση του συγκεκριμένου γονικού της καθήκοντος. Το διάβασμα από το τηλέφωνο, βέβαια, αντικειμενικά δεν μπορεί να υποκαταστήσει πλήρως, ούτε αρκούντως πιθανότατα, τη φυσική παρουσία και βοήθεια του γονιού σχετικά με τα μαθήματα του παιδιού, γι' αυτό και αποκτά περισσότερο συμβολική σημασία: Αντανακλά την προσπάθεια της κρατούμενης μητέρας και του παιδιού να ξεπεράσουν το εμπόδιο της απόστασης και των ευρύτερων περιοριστικών συνθηκών του εγκλεισμού της πρώτης, προς τη διαμόρφωση μιας οιονεί συνηθισμένης κοινής καθημερινότητας και γονικής σχέσης.

Συμβολικό περιεχόμενο αποκτά και η ίδια η αναμονή στην ουρά για το τηλέφωνο. Για πολλές γυναίκες που διατηρούν τηλεφωνική επικοινωνία με τα παιδιά τους η αναμονή αυτή αποκτά αυταξία και ανάγεται σε μια πολύ σημαντική δραστηριότητα. Το συχνά μεγάλο χρονικό διάστημα που είναι αναγκασμένες να περιμένουν για να τηλεφωνήσουν τελικά στα παιδιά τους αντιμετωπίζεται απ' αυτές ως το τίμημα που αναγκάζονται να πληρώσουν για να τους μιλήσουν, εξαιτίας του ότι βρίσκονται στη φυλακή. Στις περιπτώσεις αυτές, η αναμονή στην ουρά για το τηλέφωνο, πέρα από τα νεύρα και την κούραση, αξιολογείται και ως μια επίσης

---

³ Βλ. και Caddle, Crisp 1997β: 31επ., 43.

δημόσια απόδειξη μητρικού ενδιαφέροντος λυτρωτική για τις γυναίκες, οι οποίες υποβάλλουν καθημερινά τους εαυτούς τους σε αυτή τη δοκιμασία βιώνοντάς τη μαρτυρικά, ως μια θυσία που οφείλουν να κάνουν για τα παιδιά.

Οι τηλεφωνικές συνδιαλέξεις των γυναικών με τα παιδιά τους, ωστόσο, δε στέφονται πάντα με επιτυχία, όπως παραδέχονται ανήσυχες. Η υπερένταση και η ταραχή τους έχει συχνά ως συνέπεια να περιορίζονται σε αμήχανη αντιμετώπιση των παιδιών και σε κοινότυπες συμβουλές. Η Ηλέκτρα όταν ακόμα μιλούσε στο τηλέφωνο, σπάνια, με τα παιδιά της, ανακαλεί ότι ένιωθε τόσο ταραγμένη και αναστατωμένη που δεν μπορούσε να επικοινωνήσει όπως θα ήθελε και όπως, κατά τη γνώμη της, θα ήταν αναμενόμενο από μια συνηθισμένη μητέρα, και περιοριζόταν σε κοινοτυπίες που δεν την ικανοποιούσαν. Παρόμοια αμηχανία και ταραχή κατά τις τηλεφωνικές επαφές με τα παιδιά περιγράφει και η αλβανίδα Πηνελόπη, κατηγορώντας για αυτό τον εαυτό της και αμφισβητώντας τη δυνατότητά της να λειτουργήσει ως «μάννα»:

Αλλά κι όταν μιλούσαμε στο τηλέφωνο δεν ήξερα τι να πω...η καρδιά μου πάει μπουπ-πουπ και δεν μπορώ να πω τίποτα...

Τους λέω μόνο ότι τους αγαπάω, να προσέχουν στο δρόμο, να διαβάζουν...δεν μπορώ να βρω λόγια να μιλήσω...να τους κάνω πλάκα, να τους πω μια ιστορία...

Τι μάννα είμαι εγώ;...

Πολλές μητέρες, παράλληλα ή αντί για τα τηλεφωνήματα, επιλέγουν την αποστολή γραμμάτων προς τα παιδιά⁴ ως μια μορφή μητρικής επιτέλεσης, επικοινωνώντας όπως και όποτε το επιλέγουν την παρουσία τους και προσδοκώντας σε απάντησή τους. Γράφοντας στα παιδιά επιχειρούν να επαναβεβαιώσουν τους ρόλους τους, δημιουργώντας μέσω των επιστολών μια ζώνη οικειότητας, ως αντιστάθμισμα στην εξαιτίας του εγκλεισμού διατάραξη των σχέσεων. Οι συμβουλευτικοί ή ακόμα και επιτακτικοί τόνοι, τους οποίους υιοθετούν συχνά, υπογραμμίζουν αυτήν ακριβώς την ανάγκη (Λαμπροπούλου 1999: 104). Μέσω των γραμμάτων οι γυναίκες αποφεύγουν την αμηχανία, τη φόρτιση και την ένταση που ενδέχεται να προκαλέσει η άμεση στο παρόν επαφή, η παρουσία και στιχομυθία του επισκεπτηρίου και της τηλεφωνικής συνδιάλεξης, πιστεύοντας ότι μπορούν να ελέγξουν καλύτερα και πιο ψύχραιμα το συγκεκριμένο μέσο επικοινωνίας. Γράφουν

---

⁴ Η ψυχίατρος κρατούμενη Φόρεστ (1980), θεωρώντας την επικοινωνία με τα παιδιά της μέσω γραμμάτων πολύ σημαντική, τους γράφει από τις φυλακές Yeserias της Μαδρίτης ένα γράμμα κάθε εβδομάδα, γράμματα τα οποία, μαζί με το ημερολόγιο πέντε ημερών στην απομόνωση, περιλαμβάνονται στο βιβλίο: *Ημερολόγιο και γράμματα από τη φυλακή*. Αθήνα: Θεμέλιο.

όταν επιλέγουν οι ίδιες να το κάνουν και έχουν το χρόνο να σκεφτούν πώς ακριβώς θα διαχειριστούν σχέσεις και καταστάσεις στο γραπτό λόγο. Όπως εξηγεί η Ρίτσα από την Αλεξανδρούπολη:

Όταν νιώθω καλά, κάθομαι και του γράφω κάνα γράμμα. Ξέρεις πώς χαίρεται; Να μην ανησυχεί, ότι είμαι καλά, ότι θα γυρίσω σπίτι σύντομα...ξέρεις, τέτοια...

Χαίρεται πολύ όταν παίρνει γράμμα και κάθεται και μου απαντάει κατευθείαν. Εγώ, βέβαια, δεν μπορώ να κάνω το ίδιο, γιατί όταν με παίρνει από κάτω δεν μπορώ να λειτουργήσω.

Τι να του γράψω;

Η μητέρα που γράφει ακόμα και εάν έχει υπό τον έλεγχό της το περιεχόμενο του γράμματός της και επιτυγχάνει την αποστολή του, δεν μπορεί να εξασφαλίσει πάντα την παραλαβή του και την απάντηση από τον παραλήπτη. Η ανταλλαγή γραμμάτων ανάμεσα σε μητέρα και παιδί δε γίνεται πάντα ανεμπόδιστα και εξαρτάται, κατά κύριο λόγο, από τα άτομα που έχουν αναλάβει τη φροντίδα του παιδιού. Η Άννα καταγγέλλει ότι ο πατέρας των παιδιών τους και η νέα του γυναίκα αποτρέπουν την αλληλογραφία, και γενικότερα την επικοινωνία μαζί τους:

Από πέρσι το Μάιο δεν τα ξαναδώσανε στην αδερφή μου να μου τα φέρει, ούτε έχουν δεχτεί τίποτα, ξέρεις δωράκια, τέτοια. Όποτε έπαιρνα τηλέφωνο μου το μετέθεταν: «Πάρε την άλλη βδομάδα, τώρα δεν γίνεται κ.λ.π.». Αποφάσισα να γράφω γράμματα. Το πρώτο τους, η πρώτη τους απάντηση σε δικό μου, ήταν ενθαρρυντικό. Μετά άρχισαν να με κατηγορούν: «Πρέπει να φέρεσαι καλύτερα στον μπαμπά γιατί έχει πρόβλημα υγείας στο στομάχι, πρέπει αυτό, δεν πρέπει το άλλο...». Δεν είναι δικά τους λόγια αυτά...

Πριν τις διακοπές δεν τους έστειλα κανονικό γράμμα, τους έστειλα κάτι πολύ όμορφες ζωγραφιστές κάρτες που ζωγραφίζει μια συγκρατούμενη, η Μπόνη, και τους έγραφα απλά καλές διακοπές, να περάσετε καλά και τέτοια, για να μην γίνομαι φορτική με συμβουλές, και δεν τους άρεσε, σαν να μην ενδιαφέρομαι. Στα άλλα γράμματα τους γράφω να ντύνονται καλά να ακούνε τον μπαμπά τους και τη μαμά τους – γιατί λένε μαμά και τη μητριά τους. Έχουμε δύο μητέρες, λένε.

Το Σεπτέμβρη που γυρνάνε από τις διακοπές δεν μου στέλνουν γράμμα. Γράφω εγώ τον Οκτώβρη, ενώ έπρεπε να μου απαντήσουν αυτά, ήταν η σειρά τους. Και μου στέλνει ένα γράμμα ο κύριος (*θυμωμένη*) όπου μου λέει ότι η γυναίκα του δε θέλει να γράφω στα παιδιά γιατί ταράζονται και τους κάνει κακό. Τον έβαλε να μου γράψει γιατί φοβάται, αισθάνεται ότι απειλείται. Θεωρεί ότι κλυδωνίζεται η θέση της, τραντάζεται. Αυτή δεν έχει κάτι που να τη συνδέει με τα παιδιά. Γι' αυτήν τα παιδιά είναι βάρος...

Η Μαρίνα δεν μου έστειλε καν τους βαθμούς της τώρα. Κι ο Στάθης τυπικά μου έστειλε χρόνια πολλά (*για τις γιορτές των Χριστουγέννων*) και φωτοτυπία τους βαθμούς του σχολείου και των αγγλικών. Και στο φάκελο έγραφε: «Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού!» μέσα σε εισαγωγικά και με θαυμαστικό στο τέλος! (*κλαίει και μετά χαμογελάει*)

Στους βαθμούς από κάτω, όμως, είχε ζωγραφίσει μια καρδούλα και μια καλτσούλα που ήταν δικά του.

Αυτά τους ξέφυγαν!

Η Άννα ξεκινά την αλληλογραφία με τα παιδιά της με αισιοδοξία και καλή διάθεση και βρίσκει και τη δική τους απόκριση ενθαρρυντική, κατόπιν παρέμβασης των κηδεμόνων τους, όπως υποστηρίζει, ωστόσο, το κλίμα ανατρέπεται και η επικοινωνία διακόπτεται. Η επιλογή της να μη γίνει φορτική με συμβουλές και υποδείξεις προς τα παιδιά αντιμετωπίζεται από αυτά ως έλλειψη ενδιαφέροντος από την πλευρά της μητέρας τους. Τα παιδιά με τα γράμματά τους δείχνουν να μην μπορούν να πιστέψουν, από τη μία, ότι η μητέρα τους βρίσκεται στη φυλακή, εξακολουθούν να της εκφράζουν, όπως παρατηρεί, από την άλλη, τα τρυφερά τους αισθήματα μέσα από τις ζωγραφιές που της στέλνουν. Μια ανταλλαγή γραμμάτων που προσκρούει, σύμφωνα με την καταγγελία της Άννας, στην προσπάθεια του πατέρα των παιδιών, και περισσότερο της νέας του συζύγου και «δεύτερης» μητέρας τους, να την αποξενώσουν από αυτά για να μη διαταραχθεί η δική τους «φυσιολογική» ζωή και «κανονικότητα».

Ακόμα κι όταν τα επισκεπτήρια ή τα τηλεφωνήματα μεταξύ μητέρων και τέκνων πραγματοποιούνται, η ουσιαστική επικοινωνία και η αναθέρμανση της γονικής σχέσης δεν επιτυγχάνεται πάντα. Η επικοινωνία με τα παιδιά υποτίθεται ότι διασφαλίζει τους δεσμούς και τις σχέσεις μάννας-παιδιού, συχνά, ωστόσο, είναι τραυματική και για τα δύο εμπλεκόμενα μέρη. Πολλές γυναίκες βιώνουν πολύ επίπονα το επισκεπτήριο με τα παιδιά τους και γι' αυτό το αποφεύγουν. Οι λόγοι που έχουν οδηγήσει τις μητέρες στη φυλακή, το μεγάλο, ενδεχομένως, χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την προηγούμενη συνάντησή τους, η συναισθηματική φόρτιση της στιγμής, οι απρόσωπες συνθήκες της συνεύρεσης στο επισκεπτήριο, ή της τηλεφωνικής συνομιλίας, και επιπλέον η χρονικά περιορισμένη διάρκειά τους, δεν ευνοούν τη μεταξύ τους ελεύθερη επικοινωνία και την εκμετάλλευση της κατάστασης για μητρική επιτέλεση. Τελικά, όπως συμπεραίνει και ο Βόγλης (2004) αναφερόμενος μόνο στα επισκεπτήρια, οι τηλεφωνικές συνδιαλέξεις και τα επισκεπτήρια δεν καταφέρνουν να γίνουν πάντα τα εργαλεία που θα μικρύνουν την απόσταση ανάμεσα στον έξω και τον μέσα κόσμο· αντίθετα, και οι δύο πλευρές συνειδητοποιούν τη διαφορετική θέση τους, τι σημαίνει να βρίσκεσαι μέσα ή έξω. Το ελεύθερο άτομο δεν μπορεί να καταλάβει τι σημαίνει να βρίσκεσαι στη φυλακή. Αυτό που τους χωρίζει από την έγκλειστη δεν είναι η πύλη της φυλακής, αλλά η

εμπειρία της φυλάκισης, την οποία ο επισκέπτης ή συνομιλητής είναι αδύνατο να κατανοήσει και να βιώσει (Βόγλης 2004: 181).

Μέσω των επισκεπτηρίων, των τηλεφωνικών συνδιαλέξεων και των γραμμάτων, οι μητέρες επιδιώκουν να κρατήσουν ανοιχτό ένα κανάλι επικοινωνίας με τα παιδιά τους με σκοπό τη διατήρηση των οικογενειακών δεσμών⁵, όπως λένε, και την τόνωση της μητρικής τους ταυτότητας. Η πραγμάτωση, ωστόσο, της επικοινωνίας προσκρούει σε αντικειμενικές δυσκολίες⁶ και ενδιαμέσους ανθρώπους. Τα επισκεπτήρια, από τη μια, συχνά είναι αδύνατο να πραγματοποιηθούν εξαιτίας της γεωγραφικής απόστασης που χωρίζει τη φυλακή από τον τόπο διαμονής των παιδιών και των καθημερινών υποχρεώσεων των τελευταίων (π.χ. σχολείο), αλλά και για έναν αριθμό από άλλους λόγους που σχετίζονται με τα πρόσωπα που έχουν αναλάβει τη φροντίδα τους, με τη διοίκηση της φυλακής, την πειθαρχική αντιμετώπιση της κρατούμενης κ.ο.κ. Πολλά παιδιά που μπορεί να βρίσκονται στην άλλη άκρη της Ελλάδας, ή του κόσμου, αδυνατούν να κάνουν το ταξίδι προς την Κ.Κ.Φ.Γ.Γ. που συνεπάγεται πολλά έξοδα – μεταφοράς, διαμονής, διατροφής κ.λ.π. – και προϋποθέτει και την ύπαρξη συνοδού ενήλικα. Οι περισσότερες τσιγγάνες, αλλά και άλλες γυναίκες, αντιμετωπίζουν προβλήματα στην επικοινωνία δι' αλληλογραφίας, καθώς και οι ίδιες και τα παιδιά τους συνήθως δε γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση κι έχουν ανάγκη τη διαμεσολάβηση τρίτων προσώπων για να ανταλλάξουν γράμματα⁷. Οι άνθρωποι που μεσολαβούν των γραμμάτων, όπως υπάλληλοι της φυλακής, πρόσωπα που έχουν αναλάβει τη φροντίδα των παιδιών κ.λ.π., σε φυλακή και οικιακό χώρο επηρεάζουν και αυτοί την επικοινωνία. Η πραγματοποίηση και η συχνότητα των τηλεφωνικών συνδιαλέξεων, από την άλλη, εξαρτάται και από την οικονομική κατάσταση της κάθε γυναίκας και τη δυνατότητά της να προμηθεύεται τηλεκάρτες, ώστε να μπορεί να χρησιμοποιεί τα καρτοτηλέφωνα που βρίσκονται τοποθετημένα στο εσωτερικό της φυλακής. Πολλές γυναίκες δε μιλούν τηλεφωνικά για μεγάλα χρονικά διαστήματα με τα παιδιά τους λόγω της διαμεσολάβησης του χρήματος που παρεμβάλλεται, με τη μορφή της τηλεκάρτας, ως αναγκαστική προϋπόθεση για την επικοινωνία τους. Η αυξημένη

---

⁵ Για τη σημασία της διατήρησης των δεσμών με την οικογένεια και την κοινωνία και τη σχέση της με την επιτυχή ή όχι επανένταξη των αποφυλακισμένων βλ. και Finney Hairston 1988.

⁶ Σχετικά με τα προβλήματα στην γραπτή και τηλεφωνική επικοινωνία, και στην πραγματοποίηση επισκεπτηρίου με τα παιδιά βλ και Eastal 2001: 104, Young, Jefferson Smith 2000: 133-134, Morris 1987: 116.

⁷ Η παροχή βοήθειας στην ανάγνωση και τη σύνταξη γραμμάτων υπήρξε σημαντικός συνδετικός κρίκος της επαφής μου με ορισμένες τσιγγάνες.

ζήτηση των καρτοτηλεφώνων και η πολύωρη αναμονή σε μια τεράστια ουρά ανθρώπων, τέλος, θέτει τους δικούς της περιορισμούς στη δυνατότητα διεξαγωγής της τηλεφωνικής συνομιλίας.

Σε κάθε περίπτωση η επικοινωνία μιας μητέρας με τα παιδιά της μέσα από τη φυλακή δεν μπορεί να είναι απόλυτα ελεύθερη, λόγω του διαμεσολαβημένου χαρακτήρα της. Ανθρωπογενείς παράγοντες και υλικές παράμετροι και εμπόδια την περι-ορίζουν, ενίοτε δε την αποκλείουν. Η τηλεφωνική τους επαφή εξαρτάται από το χρήμα, από τις ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ των γυναικών που ίσως επηρεάσουν την ουρά για το τηλέφωνο κ.ο.κ. Στο επισκεπτήριο μεσολαβεί η διοίκηση της φυλακής που θα αποφανθεί για το αν είναι επιτρεπτή η επίσκεψη και που θα καταγράψει τα στοιχεία του επισκεπτόμενου παιδιού, η δεσμοφύλακας που θα οδηγήσει την κρατούμενη στην αίθουσα του επισκεπτηρίου και που θα επιτηρήσει την επίσκεψη, μεσολαβεί το τραπεζάκι με το τζάμι κ.ο.κ. Η επαφή και οι σχέσεις των μητέρων με τα παιδιά τους πραγματοποιούνται υπό διάφορους όρους και εξαρτώνται από άλλους ανθρώπους, αντικείμενα και καταστάσεις που διευκολύνουν, δυσχεραίνουν ή θέτουν υπό όρους την επικοινωνία, και που οι ίδιες δεν μπορούν να ελέγξουν ούτε να επηρεάσουν.

1.3. Μητρική επιτέλεση με ή χωρίς αποδέκτες τα παιδιά

Μια μητέρα που μπαίνει στη φυλακή συνεχίζει, εάν το επιλέξει, να λειτουργεί ως μητέρα, παρά το εξαιρετικά περιοριστικό γεγονός του εγκλεισμού της. Η μητέρα αυτή, βέβαια, ως κρατούμενη, δεν εκφράζει τα κυρίαρχα κοινωνικά πρότυπα περί μητρότητας, αλλά μάλλον κατατάσσεται σε μια άλλη, διαφορετική κατηγορία μητρότητας. Ο τρόπος με τον οποίο μια γυναίκα επιτελεί μητρικά μέσα από τη φυλακή επαναπροσδιορίζεται, με τις καινούργιες συνθήκες να επιτάσσουν ανάλογες συμπεριφορές. Έτσι, ενώ η μητρότητα έξω μεταφράζεται, κατά κύριο λόγο, σε πραγματική παροχή υπηρεσιών και αδιαμεσολάβητη επικοινωνία, στη φυλακή περιορίζεται, εκ των πραγμάτων, κυρίως σε συμβολικές υλικές παροχές και διαμεσολαβημένη επικοινωνία.

Ο εγκλεισμός των μητέρων δεν αναιρεί τη δυνατότητά τους να διαδραματίσουν το μητρικό τους ρόλο, αλλά τις αναγκάζει να προσαρμόσουν τον τρόπο με τον οποίο θα το επιδιώξουν στα νέα δεδομένα της ζωής τους, στις επώδυνες συνθήκες του εγκλεισμού και στις επιταγές της μικροκοινωνίας της φυλακής. Η κρατούμενη μητέρα βιώνει επιτακτική την ανάγκη να ανταποκριθεί στις

υποχρεώσεις που τη βαραίνουν σε σχέση με τα παιδιά, καθώς της έχουν ήδη καταλογιστεί σοβαρές ευθύνες για τον εγκλεισμό της και την απομάκρυνσή της από αυτά. Δεδομένης της κατάστασης, προσπαθεί να αποδείξει και να πείσει για την ενεργή και θετική μητρική της παρουσία, να απαντήσει στις μομφές που εισπράττει και με τον τρόπο αυτό να αποκατασταθεί.

Οι κρατούμενες μητέρες εκτιμούν ότι η ευρύτερη κοινωνία και η κοινωνία της φυλακής απαιτούν από αυτές να κάνουν χρήση των τρόπων μητρικής επιτέλεσης που τους προσφέρονται πίσω από τα κάγκελα, και που κατασκευάζονται προς τούτο από τις ίδιες και τις συγκρατούμενές τους. Να στείλουν, δηλαδή κάτι στο παιδί τους, να περιμένουν στην ουρά για το τηλέφωνο κ.ο.κ., για να καταδείξουν ότι η φυλακή είναι ένας εξωτερικός παράγοντας που δεν έχει επηρεάσει τη μητρική τους συνείδηση και δραστηριοποίηση-πράξη. Και επιπλέον να αποδείξουν στα πλαίσια της ομοκοινωνικότητας της φυλακής ότι δεν υπολείπονται σε μητρική δραστηριοποίηση από τις υπόλοιπες φυλακισμένες μητέρες.

Ως ένα παράδειγμα διαφορετικής μητρικής επιτέλεσης και προβολής της μητρικής ταυτότητας από φυλακισμένες γυναίκες, έξω από τα πλαίσια οποιασδήποτε έρευνας και χωρίς αποδέκτες τα παιδιά, αναφέρω ένα περιστατικό που μου αφηγήθηκε ως αυτόπτης ο Γιώργος Μόσχος, ιδρυτικό μέλος της «ΑΡΣΙΣ», με πολυετή παρουσία, μέσω διαφόρων προγραμμάτων στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. και σε άλλες φυλακές, και νυν Συνήγορος του Παιδιού. Λίγα χρόνια προτού εγκριθεί το δικό μας εργαστήριο δημιουργικής απασχόλησης, η «ΑΡΣΙΣ» είχε πάρει άδεια από τη διεύθυνση της φυλακής να λειτουργήσει μια παρόμοια ομάδα στον εσωτερικό χώρο του ιδρύματος, η οποία ασχολήθηκε κατά βάση με το θέατρο και το θεατρικό παιχνίδι. Η ομάδα των εθελοντριών, της εκπαιδεύτριας και των φυλακισμένων συναντιόταν και τότε στην αίθουσα αναψυχής, που, όπως περιγράφηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, βρίσκεται στον κεντρικό διάδρομο της φυλακής. Σε μια από τις συναντήσεις της ομάδας ζητήθηκε από τις συμμετέχουσες γυναίκες να ξαπλώσουν στο πάτωμα και να αναπαραστήσουν τη στιγμή της γέννας, όπως και έγινε, με μεγάλη επιτυχία. Οι γυναίκες συμμετείχαν ενθουσιώδεις φωνάζοντας, βγάζοντας δυνατές κραυγές πόνου που ακουγόταν σχεδόν σε όλη τη φυλακή και μάλιστα αναστάτωσαν τις δεσμοφυλάκισσες που έτρεξαν να δουν τι συνέβαινε. Αναβιώνοντας τους πόνους της γέννας με πιστότητα και ενθουσιασμό αποτέθηκε ένας φόρος τιμής στο ιδανικό, όπως το προσεγγίζουν, της μητρότητας του οποίου δηλώνουν πως είναι και οι ίδιες μέτοχοι. Με αυτή την εκτονωτική και λυτρωτική

παράσταση, αναπαριστώντας εκφραστικά και έντονα τους πόνους του τοκετού τοποθετούσαν τους εαυτούς τους πιο κοντά στα παιδιά τους και αποδείκνυαν στις υπόλοιπες συμμετέχουσες, στους θεατές και στις ίδιες τη μητρική τους υπόσταση.

Οι περισσότερες γυναίκες μέσα στη φυλακή συμφωνούν ότι ο πόνος γενικότερα και οι ωδίνες του τοκετού, ειδικά, ως η πρώτη πανηγυρική επώδυνη επιτέλεση, ιδρυτική της μητρότητας και εκκίνηση της *κοινωνικής*⁸ μητρικής σχέσης (Paxson 2004: 97), είναι αυτές ακριβώς που αποδίδουν μοναδικότητα και μεταφυσική συναισθηματική εγγύτητα στη σχέση τους με τα παιδιά τους. Όπως μου εξήγησε μια μέρα στην αίθουσα ψυχαγωγίας η βαρυποινίτισσα Καίτη, νιώθει πολύ τυχερή που η άτεκνη αδερφή της κρατάει το παιδί της τα τελευταία τέσσερα χρόνια, προσφέροντάς του ένα υγιές και στοργικό οικογενειακό περιβάλλον, χωρίς, ωστόσο, να μπορεί να υποκαταστήσει στο μητρικό ρόλο την ίδια την Καίτη που είναι η βιολογική του μητέρα:

Πώς να πω... Το αγαπάει, το φροντίζει το παιδί σα να 'τανε δικό της, αλλά όσο να πεις δεν το γέννησε αυτή. Δεν πόνεσε για να το βγάλει. Όσο και να το αγαπάει, αυτή δεν πόνεσε για να το βγάλει.

Οι ωδίνες του τοκετού ανάγονται στο αναγκαίο συστατικό για την εγκαθίδρυση και την εδραίωση της μοναδικής, γνήσιας και ιδανικής μητρικής σχέσης, η οποία κατ' αυτόν τον τρόπο θεωρείται προσωποπαγής και αδιαμφισβήτητη στο χρόνο, ανεξάρτητα από πιθανή ελλειμματική εκπλήρωση των μητρικών καθηκόντων λόγω της φυλάκισης. Σε αυτό το πλαίσιο, μάλιστα, η καισαρική τομή ως δρόμος για την τεκνοποιία έμμεσα απαξιώνεται, έτσι ώστε να υπερτονιστεί ακόμα περισσότερο η μαρτυρική φύση του πόνου που εξαργυρώνεται σε λύτρωση από τις μομφές του εγκλεισμού. «Όσες δεν το πέρασαν δεν μπορούν να το καταλάβουν» συνεχίζει η Καίτη κατηγορηματικά. Ο διαχωρισμός μεταξύ μητέρων και άτεκνων γυναικών, ωστόσο, δεν επέρχεται αυτόματα, δημιουργώντας μόνο μεταξύ των πρώτων μια άτυπη συλλογική ταυτότητα και δεσμούς αλληλεγγύης και αλληλοκατανόησης, με βάση το κοινό βίωμα του πόνου και της μητρότητας. Απλά θέτει τις άτεκνες γυναίκες σε μια κατάσταση αναμονής, καθώς θεωρείται βέβαιο ότι θα τεκνοποιήσουν και αυτές στο μέλλον. «Δεν μπορείς να καταλάβεις εσύ...» μου εξήγησε σχεδόν με οίκτο η Καίτη. «Όταν κάνεις κι εσύ παιδιά, όταν πονέσεις, τότε θα καταλάβεις».

Οι πόνοι της γέννας και η μοναδικότητα της συναισθηματικής σχέσης που βεβαιώνεται πως δημιουργούν υπερτονίζονται στη φυλακή για αυτόν ακριβώς το

---

⁸ Η έμφαση στο κείμενο της Paxson.

λόγο: Οι φυλακισμένες μητέρες, απουσία των παιδιών, ελπίζουν ότι τα προσωποπαγή χαρακτηριστικά που προσδίδει η γέννα στη βιολογική σχέση της μητέρας με το παιδί της και η ισοβιότητά τους θα διασφαλίσουν το ότι καμία άλλη γυναίκα, ή άντρας, που θα αναλάβει τη φροντίδα του παιδιού κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού δε θα μπορέσει να την υποκαταστήσει στη σχέση της με αυτό. Ο πόνος της γέννας παρουσιάζεται να ανακουφίζει, σε προσωπικό και κοινωνικό επίπεδο, από τον πόνο του αποχωρισμού και της περιορισμένης δυνατότητας για εκπλήρωση των μητρικών καθηκόντων, και δίνει ελπίδες για μετέπειτα αποκατάσταση και επανένταξη των γυναικών στη μητρική και κοινωνική συνθήκη.

Με σημείο αναφοράς τον τοκετό οι επιτελέσεις της μητρότητας συνοδεύονται από τον πόνο. Η προσπάθεια για εκπλήρωση των εκλαμβανόμενων ως μητρικών τους καθηκόντων παρουσιάζεται ως ιδιαίτερα επώδυνη και μαρτυρική από τις γυναίκες. Ο πόνος που τις συνοδεύει κατά την πορεία τους μέσα στη φυλακή εντοπίζεται ως εγγενές χαρακτηριστικό της μητρότητας, αλλά και φορέας της λύτρωσης για τις φυλακισμένες μητέρες. «Εγώ είμαι μάνα και πονώ» μου δήλωσε φευγαλέα μια γυναίκα στον κεντρικό διάδρομο της φυλακής, όταν άκουσε για το θέμα της έρευνάς μου, χωρίς να θέλει να μου πει περισσότερα και χωρίς να θεωρεί ότι η φράση χρειαζόταν επεξηγηματική συμπλήρωση, συμπυκνώνοντας σε αυτήν την πρόταση το νόημα που έχει για αυτήν η μητρότητα. Η δήλωση μιας γυναίκας μέσα στη φυλακή ότι «πονάει» ως μητέρα αυτόματα μεταφράζεται σε μια διαρκή μορφή μητρικής επιτέλεσης, που δε συνίσταται σε πράξη ή παράλειψη, αλλά σε συναισθήματα που τρέφει και που εξωτερικεύει, όχι απαραίτητα προς τα παιδιά.

Δίνεται η εντύπωση πως οι γυναίκες προβάλλουν τη μητρική τους ταυτότητα και επιτελούν μητρικά μέσα στη φυλακή, πολλές φορές απουσία και εν αγνοία των παιδιών. Τα παιδιά δεν είναι πάντα οι άμεσοι αποδέκτες αυτής της επιτέλεσης, αλλά ορισμένες φορές μάλλον οι συγκρατούμενές τους και οι άλλοι παριστάμενοι «θεατές», όπως στην περίπτωση της θεατρικής αναπαράστασης του τοκετού από τις κρατούμενες. Η μητρότητα είναι μια κοινωνική θέση που πολλές φορές επιτελείται σκόπιμα σε δημόσιους χώρους (Rushton 1998: 151) και ενώπιον άλλων ανθρώπων, τόσο εκτός, όσο και εντός φυλακής. Ανεξάρτητα από την παρουσία των παιδιών, η μητρική επιτέλεση προβάλλεται ως αυθύπαρκτο και αυτοτροφοδοτούμενο χαρακτηριστικό της γυναικείας ταυτότητας, απαραίτητο για την ένταξή τους και στην «έξω» κοινωνία, αλλά και στην κοινότητα της φυλακής.

2.0. Οι «μωρομάνες»: Μητέρες και παιδιά μαζί, στο Παράρτημα

Ειδική κατηγορία φυλακισμένων γυναικών, και ως προς τις συνθήκες κράτησης και ως προς τη δυνατότητα μητρικής επιτέλεσης αποτελούν οι λεγόμενες «μωρομάνες»⁹. Οι «μωρομάνες» είναι μητέρες που κρατούν μαζί τους τα μέχρι τριών ετών παιδιά τους μέσα στη φυλακή¹⁰, στον ειδικό χώρο που υπάρχει και λειτουργεί για το σκοπό αυτό στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ., το Παράρτημα. Οι μητέρες με τα παιδιά τους μεταφέρθηκαν εκεί για πρώτη φορά σχετικά πρόσφατα, το Νοέμβριο του 1995¹¹. Η ξεχωριστή αυτή πτέρυγα αποτελείται από έναν κοινόχρηστο χώρο υποδοχής, κοινόχρηστη κουζίνα και οκτώ κελιά, στα οποία, ανάλογα με τον αριθμό των γυναικών, διαμένουν μια ή συνήθως δύο γυναίκες με τα παιδιά τους. Κάθε κελί διαθέτει τη δική του τουαλέτα και μπάνιο, ενώ το προαύλιο έχει διαμορφωθεί κατάλληλα σε παιδική χαρά¹². Να σημειωθεί ότι πτέρυγα και ρύθμιση αντίστοιχη του Παραρτήματος, που να επιτρέπει, δηλαδή, στους πατεράδες να μένουν με τα παιδιά τους, δεν υπάρχει σε καμία φυλακή ανδρών στην Ελλάδα ούτε στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες¹³.

Το Παράρτημα δημιουργήθηκε για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες των γυναικών που είτε γεννούν κατά τη διάρκεια της προσωρινής κράτησης ή της φυλάκισης/κάθειρξής τους, είτε φυλακίζονται έχοντας ήδη παιδιά σε βρεφική ηλικία, και κυρίως εκείνων που δεν έχουν συγγενικά ή άλλα πρόσωπα για να τους παραδώσουν τη φροντίδα των βρεφών. Το κυριότερο, βέβαια, επιχείρημα που συνηγόρησε υπέρ της δημιουργίας του Παραρτήματος, σύμφωνα τουλάχιστον με τις σχετικές διακηρύξεις, αποτέλεσε η εκτίμηση ότι κατά την ευαίσθητη βρεφική ηλικία το παιδί έχει ανάγκη να βρίσκεται μαζί με την μητέρα του, έστω και μέσα στη

---

⁹ Η Παπαδούκα αναφέρει πως και στις Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ υπήρχαν ειδικοί θάλαμοι για τις λεγόμενες «μωρομάνες» (1981: 13). Σε μητέρες παιδιών βρεφικής ηλικίας ως «μωρομάνες» αναφέρεται και η Χρηστέα-Δουμάνη (1989: 108).

¹⁰ Παιδιά μεγαλύτερα των τριών ετών μπορούν, εφόσον δεν έχουν κατάλληλο συγγενικό περιβάλλον να τα υποδεχτεί μετά τη φυλακή και με ορισμένες προϋποθέσεις, να εισαχθούν σε ιδρύματα παιδικής μέριμνας που λειτουργούν υπό την εποπτεία του Υπουργείου Υγείας Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων και του Υπουργείου Εργασίας (Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης 2000: 17-18). Από χώρα σε χώρα το όριο ηλικίας-παραμονής του παιδιού στη φυλακή μαζί με τη μητέρα του, εφόσον, βέβαια παρέχεται τέτοια δυνατότητα, ποικίλει (βλ. Caddle 1998: 2).

¹¹ Οι «μωρομάνες» μεταφέρθηκαν στο Παράρτημα σε εκτέλεση της υπ' αριθμό 49753/26.4.1995 διαταγής του Υπουργείου Δικαιοσύνης.

¹² Βλ. και Δημόπουλος 1998: 95.

¹³ Στη Δανία γυναίκες, αλλά και άνδρες έχουν τη δυνατότητα να κρατήσουν τα παιδιά μαζί τους στη φυλακή, εφόσον πρόκειται να αποφυλακιστούν μέχρι να φτάσει το παιδί στην ηλικία των τριών ετών, στην πράξη όμως λίγα παιδιά βρίσκονται στη φυλακή (Caddle 1998: 2).

φυλακή, και ότι είναι πολύ μικρό για να καταλάβει ή να επηρεαστεί καθ' οιονδήποτε τρόπο από το περιβάλλον της φυλακής.

Το παιδί κατά τα πρώτα τρία του χρόνια, για όσο, δηλαδή, καιρό επιτρέπεται στη μητέρα του να το έχει μαζί της στο Παράρτημα, αντιμετωπίζεται έμμεσα ως προέκταση του μητρικού σώματος της γυναίκας κι όχι ως αυτόνομος άνθρωπος. Κατά τις υποδείξεις του ελληνικού νομικού πολιτισμού, κανένας άνθρωπος δε φυλακίζεται αν δεν έχει καταδικαστεί σε τούτο με δικαστική απόφαση ή αν δεν έχει διαταχθεί η προσωρινή κράτησή του. Τα παιδιά που βρίσκονται στο Παράρτημα είναι οι μοναδικές περιπτώσεις ανθρώπων που μπαίνουν στη φυλακή χωρίς να συντρέχει νομικός λόγος, ή έστω πρόσχημα κράτησής τους, και στα οποία ουσιαστικά εφαρμόζεται, κατ' επέκταση, η καταδικαστική απόφαση που αφορά τη μητέρα τους. Μητέρα και παιδί εκτίουν την ποινή ως ενιαίο σώμα, με το παιδί να αντιμετωπίζεται ως οργανικό μέλος του μητρικού σώματος και να παρακολουθεί την τύχη του.

Το παιδί, βγαίνοντας από τη φυλακή, είναι σα να γεννιέται για δεύτερη φορά. Στην αρχή με τον τοκετό βγαίνει από την κοιλιά της μάνας του, αλλά παραμένει σε στενή επαφή με το μητρικό σώμα μέσα στη φυλακή, και στη συνέχεια βγαίνει από τη φυλακή, ως από ένα μεγαλύτερο οργανισμό που το κρατούσε μέσα του. Τότε μόνο αποχωρίζεται γραφειοκρατικά από το μητρικό σώμα αναλαμβάνοντας αυθύπαρξη και αυτονομία. Για πρώτη φορά αποκτά ένα απόλυτα ανεξάρτητο σώμα, ως μια απόλυτα αυτόνομη και διακριτή ανθρώπινη οντότητα. Στο συμβολικό επίπεδο, με την έξοδο του παιδιού από τη φυλακή κόβεται και ο νοητός ομφάλιος λώρος που το ενώνει με το μητρικό σώμα με το οποίο παραμένει συνδεδεμένο κατά την έκτιση της ποινής της μητέρας και την παραμονή του στο Παράρτημα.

Η παρακολούθηση της σωφρονιστικής πορείας της μητέρας από το παιδί εγείρει πολλαπλά παιδαγωγικά, νομικά, δεοντολογικά, ηθικά κ.ά. ζητήματα. Οι θεωρητικές προσεγγίσεις όσον αφορά την αναγκαιότητα διατήρησης της καθημερινής επαφής της μητέρας με το βρέφος και την καταλληλότητα του χώρου της φυλακής για την ανατροφή παιδιών δεν είναι ενιαίες και συγκλίνουσες. Από τη μια μεριά, αναγνωρίζεται ότι ο στενός σύνδεσμος μητέρας-παιδιού είναι εξαιρετικά σημαντικός για την ομαλή εξέλιξη της ζωής του παιδιού, από την άλλη, όμως,

εκφράζονται αμφιβολίες ως προς την καταλληλότητα του περιβάλλοντος της φυλακής για τη σωστή ανατροφή βρεφών και νηπίων¹⁴.

Σε μια προσπάθεια να μειωθεί η αρνητική επιρροή του περιβάλλοντος της φυλακής, και ακριβώς για να προφυλαχθούν τα βρέφη από την εμπειρία του παράλληλου εγκλεισμού με τη μητέρα τους όσο αυτό είναι δυνατό, οι συνθήκες διαβίωσης στο Παράρτημα, κατά κοινή ομολογία των γυναικών, είναι πολύ καλύτερες απ' ό τι στην υπόλοιπη φυλακή. Οι τοίχοι είναι διακοσμημένοι με ζωγραφιές, οι χώροι καθαρίζονται τακτικά, υπάρχει ειδικό φαγητό για τα παιδιά και λειτουργεί παιδικός σταθμός με δύο δασκάλες που τα απασχολούν τα πρωινά, ενώ η διαμονή, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, γίνεται σε κελιά ατομικά ή με μία συγκάτοικο και το παιδί της. Επιπλέον, το Παράρτημα είναι χωροταξικά απομονωμένο από τις υπόλοιπες πτέρυγες και το κυρίως μέρος της φυλακής. Η είσοδος σε αυτό δε γίνεται μέσω της κεντρικής κιγκλίδας που οδηγεί στον κυρίως εσωτερικό χώρο της φυλακής, αλλά μέσω του διαδρόμου που βρίσκεται δεξιά μετά το θυρωρείο και πριν την κιγκλίδα, και όπου βρίσκονται τα γραφεία της διοίκησης. Παρόλο που βρίσκονται στο ίδιο κτιριακό συγκρότημα, το Παράρτημα δεν επικοινωνεί με τις κεντρικές πτέρυγες, οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους και είναι προσβάσιμες για τις υπόλοιπες γυναίκες κατά τις ώρες που αυτό επιτρέπεται, για να μην έρχονται τα παιδιά σε άμεση επαφή με το κυρίως μέρος της φυλακής.

Η οπτική και σωματική επαφή των παιδιών με τις υπόλοιπες κρατούμενες και τις πτέρυγες της φυλακής αποτρέπεται με τη χωροταξική απομόνωση του Παραρτήματος, τα παιδιά, ωστόσο, δέχονται άλλα ερεθίσματα, ηχητικά κυρίως, από τις γυναίκες που ζουν σε ευθεία απόσταση λίγων δεκάδων μέτρων. Ο χώρος

---

¹⁴ Η παιδοψυχίατρος Νταλιάνη (1994) διεξήγαγε έρευνα σχετικά με την επιρροή της δίωξης της μητέρας και της εμπειρίας της φυλακής σε παιδιά. Η ίδια ήταν κρατούμενη στις φυλακές «Αβέρωφ» το 1949-1951, όπου γνώρισε αρκετά από τα παιδιά, τα οποία αναζήτησε αργότερα ως ενήλικους, για να μελετήσει πώς επέδρασαν σε αυτούς οι πρώτοι ψυχικοί τραυματισμοί. Σε μια από τις λιγότες σχετικές έρευνες που διεξήχθη στη Βρετανία, η Catan (1989) συνέκρινε την ανάπτυξη μωρών που ζούσαν στη φυλακή με τις μητέρες τους και μωρών που απομακρύνθηκαν από αυτές και ανατράφηκαν στην κοινότητα. Και οι δύο ομάδες παρουσίασαν αρχικά φυσιολογική, υγιή σωματική και διανοητική ανάπτυξη. Τα μωρά, ωστόσο, που έμεναν στη φυλακή για περισσότερους από τέσσερις μήνες, παρουσίαζαν μια αμυδρή και βαθμιαία μείωση των κινητικών και γνωστικών τους ικανοτήτων, εξαιτίας των ποικίλων περιορισμών του χώρου. Όταν έφευγαν από τη φυλακή, οι ικανότητές τους αυξανόταν σημαντικά, ενώ τα μωρά που ζούσαν στην κοινότητα αναπτυσσόταν με σταθερούς ρυθμούς καθ' όλη τη διάρκεια της ίδιας χρονικής περιόδου. Για τα υπέρ και τα κατά του να παραμένει το παιδί με τη μητέρα του μέσα στη φυλακή κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής τους βλ. και Κουράκη, Μηλιώνη κ.ά. 1999: 74-75, Easta 2001: 103-105, Morris 1987: 117-119, Caddle 1998: 1-2 κ.ά.

προαυλισμού, οι γυμνοί τοίχοι, τα πατώματα και οι διάδρομοι ευνοούν την αντήχηση και τη μετάδοση της φασαρίας, με αποτέλεσμα φωνές και ουρλιαχτά να φτάνουν στα αυτιά τους καθημερινά. Επιπλέον, τα παιδιά είναι αναγκασμένα να ζουν σε ένα περιβάλλον γεμάτο δεσμοφυλάκισσες με ομοιόμορφες στολές, κάγκελα και σιδερένιες πόρτες που κλειδώνουν και ξεκλειδώνουν με έντονο κρότο κ.ο.κ. Αυτό άλλωστε που φαίνεται να τα επηρεάζει περισσότερο και που μένει χαραγμένο στη μνήμη τους και μετά την «αποφυλάκισή» τους, σύμφωνα με μαρτυρίες των γυναικών, όπως θα δούμε παρακάτω, είναι το μαζικό και ταυτόχρονο κλείδωμα και ξεκλείδωμα των κελιών, των θαλάμων και των πτερύγων κάθε βράδυ και πρωί.

Τα υπέρ και τα κατά του Παραρτήματος καλούνται να συνεκτιμήσουν οι μητέρες που έχουν παιδιά έως και τριών ετών, προκειμένου να αποφασίσουν αν θα τα κρατήσουν κοντά τους. Η απόφαση να μείνουν με το παιδί στο Παράρτημα για ορισμένες γυναίκες αποτελεί μονόδρομη λύση, στις περιπτώσεις, ειδικά, που δεν υπάρχει έμπιστο πρόσωπο, συγγενικό ή μη, για να αναλάβει τη φροντίδα του. Η επιλογή του Παραρτήματος, ωστόσο, ως επί το πλείστον γίνεται συνειδητά, κατόπιν συνυπολογισμού των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων, για το καλό του μωρού, αλλά και για το καλό της ίδιας της μητέρας.

Η γυναίκα που επιλέγει να κρατήσει το παιδί μαζί της, κατά γενική ομολογία των κρατουμένων μετριάζει τα δεινά της παραμονής της στη φυλακή. Αυτό συμβαίνει και επειδή ως «μωρομάνα» κρατείται στο Παράρτημα όπου οι συνθήκες είναι καλύτερες, και επειδή περνάει την ώρα της και την ποινή της απασχολούμενη με τη φροντίδα του μωρού. Για τη γυναίκα που μπαίνει μαζί με μωρό στο Παράρτημα η προσαρμογή στη φυλακή είναι πιο εύκολη. Ξεχνιέται με το μωρό. Συνειδητά ή όχι επικεντρώνεται και χρησιμοποιεί το μωρό για να υπεκφύγει από την πραγματικότητα του εγκλεισμού. Η τεκνοποιία, υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες, όπως γίνεται δεκτό από τις γυναίκες, μετριάζει, ως ένα βαθμό, τις δυσάρεστες συνέπειες και τη σκληρή καθημερινότητα του εγκλεισμού για μια μητέρα, τη στιγμή που τις πολλαπλασιάζει για τις μητέρες εκείνες που δεν τους επιτρέπεται, ή δεν επιλέγουν για τους δικούς τους λόγους, να μείνουν μαζί με τα παιδιά τους.

Η «μωρομάνα» «δεν καταλαβαίνει φυλακή» γιατί έχει να ασχοληθεί και να περιποιηθεί το μωρό και δομεί όλη της την ημέρα και την έγκλειστη ζωή της γύρω από αυτό. Η τριαντάχρονη Αγγελική από την Αλβανία, που βρίσκεται στη φυλακή υπόδικη για υπόθεση ναρκωτικών κι έχει κι άλλα δύο παιδιά έξω «ευχαριστεί το

Θεό» που της έστειλε το τρίτο της παιδί μέσα στη φυλακή, βοηθώντας την να αντέξει την προσωρινή της κράτηση.

Εγώ κανονικά πρέπει να λέω «Δόξα τω Θεώ». Με βοήθησε ο Θεός και μου ‘δωσε ένα παιδάκι. Αυτό βέβαια δε φταίει...

Δεν μ’ αρέσει που καπνίζουν πολύ και το αναπνέει το παιδί. Δεν παίρνει πολύ βιταμίνες από το φαγητό, μόνο κοτόπουλο, κρέας... Γιατί κι όταν μου φέρνουν φαγητό στο επισκεπτήριο και μπαίνει ψυγείο και πρέπει να το ξαναζεστάνεις, καταστρέφεται το φαγητό από βιταμίνες.

Το μόνο αυτό που είναι για το παιδί. Κατά τα άλλα στον παιδικό που το πάμε είναι πολύ καλά, πολύ ωραία, καθαρά, δεν έχω παράπονο.

...Είναι πολύ καλύτερα στο Παράρτημα, συνήθως έχουμε και δικά μας κελιά... Είναι αναλόγως. Αν υπάρχουν πολλές κοπέλες μπορεί να σου βάλουν καμιά. Στην αρχή μου είχαν βάλει μια τσιγγάνα κι εγώ δεν ήθελα, φώναζα. Τώρα είμαι μόνη μου κι είναι καλύτερα, πολύ καλύτερα.

Όταν γεννήθηκε το μωρό της πρόωρα εξαιτίας της ταραχής της, την επόμενη μέρα της προσωρινής της κράτησης στη φυλακή κι ενώ μόλις είχε μπει στον έβδομο μήνα κύησης, η Αγγελική δε δίστασε καθόλου να το κρατήσει μαζί της, με εγωιστικά μάλλον κίνητρα και περισσότερο επειδή το είχε η ίδια ανάγκη, παρόλο που αναγνωρίζει ότι το περιβάλλον της φυλακής δεν είναι πολύ κατάλληλο για το παιδί.

Στο Παράρτημα, μαζί με τη Αγγελική κρατείται και η Κέλι, μια εικοσιεξάχρονη κοπέλα από τη Ρουμανία, που είχε φυλακιστεί στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. και στο παρελθόν, και γέννησε τα δύο από τα τέσσερα παιδιά της μέσα στη φυλακή. Το πρωινό που γνωριστήκαμε είχαν περάσει μόλις εικοσιεφτά ημέρες από τη γέννηση του τέταρτου παιδιού της. Οι συναντήσεις μας με την Κέλι ήταν λίγο σύντομες, επειδή δεν μπορούσε να αφήσει για πολύ ώρα το νεογέννητο παιδί της στο κελί μόνο του, υπό την επιτήρηση κάποιας άλλης «μωρομάνας» ή επειδή ήταν η ώρα για να το θηλάσει. Κατά τις συζητήσεις μας η Κέλι δικαιολογεί την απόφασή της να κρατήσει για δεύτερη φορά το μόλις πριν από λίγες ημέρες γεννημένο παιδί μαζί της. Υποστηρίζει ότι οι συνθήκες για την παραμονή και ανατροφή των παιδιών στο Παράρτημα είναι καλές, καλύτερες τουλάχιστον απ’ αυτές που ισχύουν στην υπόλοιπη φυλακή και τις οποίες γνωρίζει από δική της πείρα πολύ καλά:

- *Πώς είναι στη δική σας την πτέρυγα;*

- Είναι πιο καλά από άλλη πτέρυγα γιατί δεν έχουμε άρρωστα. Εδώ (δείχνει με μια κίνηση του χεριού τις άλλες πτέρυγες) έχει πολλά άρρωστα κι είναι χάλια. Από κει (στο Παράρτημα) είναι πιο καθαρά¹⁵.

- *Πόσες είσαστε στις «μωρομάνες»;*

- Είμαστε δεκαοχτώ-δεκαεννιά. Κάτσε να δεις: μία έγκυο, δώδεκα με μωρά, τρία ανήλικες, μία για χρήματα¹⁶...

---

¹⁵ Σημείο αναφοράς αποτελεί η αίθουσα συνηγόρων όπου συναντιόμασταν.

Για τα μωρά έχουνε σχολείο. Το έχει ανοίξει ο Γιαννόπουλος¹⁷. Τα πάμε το πρωί εννιά η ώρα. Μετά θα φάνε αυγό ή κρέμα, για τα μωρά μαγειρεύουν διαφορετικά, δεν τρώνε αυτά που τρώμε εμείς. Έχουν καλό φαγητό. Μετά ζωγραφίζουν, μαθαίνουν να μιλάνε...

- Έχουν δασκάλες;

- Έχουν δύο δασκάλες. Πολύ καλές. Έχουν παιχνίδια και κρεβάτια να κοιμηθούνε...

Η Κέλι δηλώνει ικανοποιημένη γενικά από τις συνθήκες που επικρατούν στο Παράρτημα για τα μωρά και για την ίδια, τονίζοντας ιδιαίτερα ως θετικό το γεγονός ότι είναι απομονωμένο από τους χώρους της κυρίως φυλακής, ότι δεν έχει επαφή με τις υπόλοιπες πτέρυγες και με τις «άρρωστες», όπως τις αποκαλεί, αναφερόμενη στις χρήστριες ναρκωτικών ουσιών.

Η Τασούλα, που εκτίει ισόβια για άμεση συνέργια σε ανθρωποκτονία, στο παρελθόν όταν πρωτοφυλακίστηκε, εννιά περίπου χρόνια πριν από τη γνωριμία μας, επέλεξε να κρατήσει μαζί της το μικρό της γιο Έκτορα μέχρι την ηλικία των τριών ετών και τριών μηνών¹⁸. Έξι χρόνια αφότου έφυγε ο Έκτορας από την Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. περνώντας στη φροντίδα της αδερφής της επειδή δεν του επιτρεπόταν να μείνει περισσότερο στο Παράρτημα, η Τασούλα διαπιστώνει ότι το χρονικό διάστημα που πέρασε το παιδί της μέσα στη φυλακή δεν το άφησε ανεπηρέαστο:

- Στην αρχή είχα μπει υπόδικη, βγήκα με εγγύηση και μετά το πρωτόδικο δικαστήριο μπήκα τριών μηνών έγκυος. Έμεινα μέσα έγκυος, γέννησα μέσα και κράτησα το παιδί μέσα, στο Παράρτημα μέχρι τριών χρονών και τριών μηνών. Τώρα που το σκέφτομαι όμως είναι πολύ τα τρία χρόνια, γιατί το παιδί καταλαβαίνει. Από δύο, δυόμισι πρέπει να φεύγει. Γιατί καταλαβαίνει τη φυλακή, το κλείδωμα... Τότε δεν μπορούσα να το καταλάβω, με ξεγέλαγε...

Τότε δεν είχε παιδικό σταθμό μέσα. Είχε έναν παιδικό σταθμό έξω, με άλλα παιδάκια.

Ο Έκτορας δε μουμίλαγε για φυλακή. Όμως τώρα στο επισκεπτήριο μου λέει «θυμάσαι αυτό, θυμάσαι το άλλο...». Ήταν αρκετά μεγάλο για το κλείδωμα και για αυτά, και τα θυμάται. Κάποιες στιγμές μερικά παιδάκια λέγανε για τις πόρτες «μην κλείνεις, άνοιξε», τους πείραζε...ο Έκτορας δεν έλεγε τίποτα τότε, αλλά άλλα παιδάκια λέγανε.

- Άμα βρισκόσουν ζανά με ένα μωρό, θα το έπαιρνες μαζί σου στο Παράρτημα;

- Δεν ξέρω. Θα το έπαιρνα, αλλά μόνο ως δύο, δυόμισι χρονών. Όχι πιο μεγάλο, γιατί μετά αρχίζει και καταλαβαίνει.

---

¹⁶ Στο Παράρτημα, εφόσον δεν πληρούνται όλες οι θέσεις από «μωρομάνες», ενίοτε κρατούνται και ανήλικες ελληνίδες, (αλλοδαπές όχι, σύμφωνα με καταγγελίες ορισμένων γυναικών), ή γυναίκες που έχουν καταδικαστεί για οικονομικά εγκλήματα.

¹⁷ Ο Ευάγγελος Γιαννόπουλος ήταν Υπουργός Δικαιοσύνης επί ΠΑ.ΣΟ.Κ. όταν άρχισε να λειτουργεί το Παράρτημα.

¹⁸ Το όριο ηλικίας των τριών ετών για να μείνει ένα παιδί με τη μητέρα του στο Παράρτημα μπορεί, υπό προϋποθέσεις να ξεπεραστεί για λίγους μήνες.

Για μένα ήταν καλά. Εγώ δεν κατάλαβα καθόλου φυλακή. Ασχολιόμουν συνέχεια με το παιδί. Εν ολίγοις, ήταν καλό για μένα, αλλά όχι για το παιδί. Εγώ περνούσα τη μέρα μου με το να το αλλάζω, να το πηγαίνω στο σχολείο, να το ταΐζω...

Απλά ήταν ένα ψέμα που το είχα κλείσει εγώ μέσα μου, που το 'χα κόψει στα μέτρα μου.

Αυτό ήταν ευτυχισμένο, το έβλεπα. Αλλά καταλάβαινε...αλλά πάλι θα ερχόταν στο επισκεπτήριο...ή μπορεί να βγω εγώ, και δεν ξέρω τι θα μου πει: «φόνισσα, γιατί μ' έκανες μέσα στη φυλακή...».

Το μόνο που μου μένει είναι όταν θα βγω κι αυτός θα είναι γύρω στα δεκατέσσερα, να του δώσω όλη μου την αγάπη...να ξεχάσει...

Η Τασούλα πιστεύει τελικά ότι ήταν λάθος που κράτησε τον Έκτορα μέχρι την ηλικία των τριών ετών και τριών μηνών μαζί της και φοβάται ότι κάποτε θα την κατηγορήσει που τον γέννησε και τον ανάγκασε να περάσει τα πρώτα χρόνια της ζωής του στη φυλακή. Αναλογιζόμενη τα χρόνια που πέρασε μαζί με το γιο της στο Παράρτημα και ακούγοντάς τον στο επισκεπτήριο, τώρα πια, να της μιλάει για τη φυλακή και τις αναμνήσεις του, προσπαθεί να αξιολογήσει πώς ακριβώς επηρεάστηκε ως νήπιο από την εμπειρία του αυτή. Προσπαθεί, επίσης, εκ των υστέρων να ανιχνεύσει και να ερμηνεύσει τον τρόπο με τον οποίο η ίδια βίωσε και διαχειριζόταν την ιδιαίτερη συμβίωσή τους. Τελικά, ανατρέχοντας πίσω στο χρόνο, η Τασούλα συνειδητοποιεί ότι είχε καταφέρει να πείσει τον εαυτό της πως η παραμονή του παιδιού στη φυλακή ήταν για το καλό του, ενώ στην πραγματικότητα αυτή ήταν που είχε την ανάγκη της παρουσίας του παιδιού.

Η Αγγελική, η Κέλι, η Τασούλα και άλλες μητέρες που έζησαν στο Παράρτημα με τα παιδιά τους μιλούν βιωματικά καταθέτοντας την προσωπική τους εμπειρία ως «μωρομάνες» στο παρόν και στο παρελθόν. Οι γυναίκες αυτές αποφάσισαν, κατά την είσοδό τους στη φυλακή οι περισσότερες, ή αφού γέννησαν εκεί μετά τον εγκλεισμό τους, να κρατήσουν τα παιδιά τους μαζί τους. Κατά τις συναντήσεις μας, είτε υπερασπίζονται την απόφασή τους με επιχειρήματα που επικεντρώνονται κατά κύριο λόγο στην ποιότητα των συνθηκών διαβίωσης στο Παράρτημα για τα παιδιά, είτε προβληματίζονται ως προς την ορθότητα την επιλογής τους, συνήθως αφότου απομακρυνθούν τα παιδιά από κοντά τους και αρχίσει να διαφαίνεται το αν και το κατά πόσο αυτά επηρεάστηκαν τελικά από τον παράλληλο εγκλεισμό τους με τη μητέρα τους.

Το θέμα της παραμονής των παιδιών στη φυλακή και το Παράρτημα εγείρει σοβαρές συζητήσεις και μεταξύ των υπολοίπων γυναικών, αυτών που δεν συγκαταλέγονται στις «μωρομάνες» και κρατούνται στις κεντρικές πτέρυγες. Τόσο

οι ίδιες οι «μωρομάνες», τις οποίες το ζήτημα αφορά άμεσα, όσο και οι υπόλοιπες γυναίκες φαίνεται να έχουν αρκετά συγκεκριμένη, προσωπική γνώμη και κρίση για το θέμα του Παραρτήματος. Στο εργαστήρι ή στις συνεντεύξεις, όταν η συζήτηση ερχόταν στις «μωρομάνες», όλες έλεγαν κατευθείαν τη γνώμη τους, έχοντας ήδη διαμορφωμένη άποψη πάνω στο συγκεκριμένο θέμα ή, σπανιότερα, διατυπώνοντας συνειδητά διχογνωμία.

Οι απόψεις των υπολοίπων κρατουμένων σχετικά με το αν ενδείκνυται να παραμένουν τα παιδιά μέσα στη φυλακή δεν εκφράζονται βιωματικά, αλλά προσεγγίζουν το θέμα σε ένα πιο θεωρητικό επίπεδο και ουσιαστικά προβληματίζονται πάνω στο υποθετικό ερώτημα που απευθύνω εγώ και οι ίδιες στον εαυτό τους «αν είχα το δικαίωμα να κρατήσω το δικό μου παιδί μέσα τι θα έκανα;». Και όπως φαίνεται χαρακτηριστικά από τις ακόλουθες δηλώσεις δύο γυναικών, οι απόψεις που εκφράζονται από τις κρατούμενες δίστανται, ανάλογα βέβαια και με τις προσωπικές καταστάσεις που αντιμετωπίζει η εκφέρουσα την άποψη. Η Πηνελόπη, απ' τη μια, τα παιδιά της οποίας βρίσκονται στην Καλαμάτα και έχει χρόνια να τα δει, επειδή της το απαγορεύουν τα πεθερικά της, θεωρεί την ύπαρξη και λειτουργία του Παραρτήματος σπουδαία γιατί παρέχει τη δυνατότητα διατήρησης της καθημερινότητας μητέρας και παιδιού, ευεργετώντας και τις δύο πλευρές σε μια δύσκολη στιγμή για τη μητέρα:

Ναι. Θα μου πείτε μέσα στη φυλακή...; Ναι. Είναι πιο σπουδαίο να είσαι κοντά στη μάνα σου, κι ας είσαι όπου να 'ναι. Θέλω να το έχω, να το περιποιούμαι, να το βλέπω μέρα με τη μέρα να μεγαλώνει... Αυτά γιατί να τα χάσω εγώ;...

Λένε ότι δεν είναι μέρος για τα παιδιά εδώ, ότι κλειδώνουν συνέχεια, αλλά εγώ πιστεύω ότι είναι πιο σπουδαίο να έχεις τη μαμά σου απ' οτιδήποτε άλλο. Άλλωστε δε ζούνε κι όλοι καλά έξω. Εδώ οι συνθήκες είναι καλές. Έχει ζεστό νερό συνέχεια, οι υπάλληλοι είναι καλοί, το φαγητό καλό, έχει σχολείο, δασκάλα...

Και για μένα θα ήταν πολύ καλύτερο να το είχα μέσα μαζί μου. Θα το φρόντιζα, θα το άλλαζα, θα το τάζα, θα το κοιμιζα... Δε θα καταλάβαινα φυλακή.

Μερικές λένε ότι «εγώ ποτέ δε θα το έφερνα». Γιατί; Άμα θέλεις μπορείς να γίνεις η καλύτερη δασκάλα του παιδιού σου. Άμα του μιλάς συνέχεια, του εξηγείς, θα τα καταλάβει όλα.

Εγώ πιστεύω ότι με τη συζήτηση όλα λύνονται.

Η εδραίωση και η διατήρηση της σχέσης μητέρας-παιδιού θεωρείται δεδομένη από την Πηνελόπη επειδή διασφαλίζεται η καθημερινή επαφή τους με την παραμονή στον ίδιο χώρο. Το ευρύτερο πλαίσιο του εγκλεισμού και η επίδραση του στο παιδί φαίνονται να παραγνωρίζονται στο βωμό της εξυπηρέτησης των προσωπικών

αναγκών της μητέρας. Η Βαλμπόνα από την Αλβανία, καταθέτοντας την εμπειρία της ως εργαζόμενη στο Παράρτημα, συμφωνεί με τη συντοπίτισσά της Πηνελόπη και αναγνωρίζει τη σημασία του Παραρτήματος για τις φυλακισμένες μητέρες βρεφών:

Ναι, πώς δε θα τα 'παιρνα;! Αυτό θα με βοηθούσε πάρα πολύ. Όταν δούλευα στο Παράρτημα, όταν τελείωνα δουλειά καθόμουν κι έπαιζα με τα μωρά. (χαμογελάει) Και οι υπάλληλοι φέρονται πάρα πολύ καλά και στις μαμάδες και στα παιδιά. Ένωθα σαν, πώς να σου πω...δεν ήταν φυλακή αυτό. Και με τα παιδιά καλά πέρασα, γιατί μου λείπανε τα δικά μου..

Θα τα έπαιρνα. Γιατί σε βοηθάει να έχεις το παιδί.

Εντάξει, δεν είναι καλό για το παιδί να είναι μέσα, αλλά εδώ έχει τα πάντα. Θα ασχολιόμουν με το παιδί, θα το έκανα μπάνιο, θα το τάιζα, θα ήμασταν μαζί. Είναι το παιδί κι η μάνα. Είναι η ψυχή.

Καταλαβαίνεις; Για μια γυναίκα σαν κι εμένα, μ' όλα αυτά, το παιδί είναι φάρμακο. Είσαι άρρωστη στο κρεβάτι και σε σηκώνει.

Η Μίτση, απ' την άλλη, τα παιδιά της οποίας, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, δε γνωρίζουν καν ότι η μητέρα τους βρίσκεται στη φυλακή, διαφωνεί έντονα με την παραπάνω εκφρασμένη, δια στόματος της Πηνελόπης, της Βαλμπόνα και πολλών άλλων άποψη. Μιλώντας περισσότερο παιδοκεντρικά και με γνώμονα τη δική της άνετη κοινωνικοοικονομική κατάσταση και τις καλές σχέσεις που διατηρεί με τον σύζυγό της που έχει τη φροντίδα των παιδιών, πιστεύει ότι μια τέτοια εμπειρία παραμονής στη φυλακή, έστω και μαζί με τη μαμά τους, κινδυνεύει να αποβεί τραυματική για τα παιδιά¹⁹:

Όχι, με τίποτα! Είναι απάνθρωπα για ένα παιδί εδώ μέσα. Για τις τσιγγάνες που δεν έχουν την υποδομή έξω εδώ είναι παράδεισος. Σκέψου όμως ένα παιδί που το πρωί το ξεκλειδώνουν, το βράδυ το ξανακλειδώνουν...

Δεν ξέρω ακριβώς πως γίνεται στη δική τους πτέρυγα. Αλλά και μόνο αυτός ο κρότος του κλειδώματος και του ξεκλειδώματος είναι φοβερά τρομακτικός, πόσο μάλλον για ένα μωρό παιδί.

Ή να θέλει το παιδί να βγει κάποια στιγμή να παίξει και να μην επιτρέπεται γιατί είναι κλειδωμένα. Όσο μωρό κι αν είναι το παιδί αυτά τα καταλαβαίνει, θα του μείνουν.

Αν βέβαια δεν έχεις που αλλού να το αφήσεις, τι θα κάνεις; Θα το πάρεις μαζί. Προκειμένου να καταλήξει σε κανένα ίδρυμα...

Εγώ είμαι πολύ τυχερή που έχω τον άντρα μου και την οικογένειά μου μαζί μου.

Η Μήτσι καταγράφει ορισμένα από τα μειονεκτήματα του Παραρτήματος με γνώμονα αυτό που αξιολογεί ως το «καλό του παιδιού» και αποφαίνεται με

---

¹⁹ Για την αρνητική επιρροή της παραμονής των παιδιών μέσα στη φυλακή με τη μητέρα τους βλ. και Eastaol 2001: 104-105, Mousouli 2002: 36-38 κ.ά..

βεβαιότητα ότι δε θα επέλεγε να κρατήσει το παιδί της μαζί της. Παρόλα αυτά αναγνωρίζει ότι εάν οι σχέσεις της με την οικογένειά της ήταν διαφορετικές ή ανύπαρκτες ευρισκόμενη σε αδιέξοδο πιθανότητα θα αναγκαζόταν να αναθεωρήσει και να προτιμήσει το Παράρτημα από «κανένα ίδρυμα». Και σε αυτήν την περίπτωση, όμως, αντιμετωπίζει το Παράρτημα ως τελευταία λύση ανάγκης και όχι ως πρώτη και καλύτερη επιλογή για το παιδί.

Οι απόψεις των γυναικών, όπως αυτές ενδεικτικά, αλλά αντιπροσωπευτικά, παρατίθενται παραπάνω εκ μέρους της Πηνελόπης, της Βαλμπόνα και της Μίτσης, δίστανται όσον αφορά το τί είναι καλύτερο για το παιδί, και εξαρτώνται και από την οικογενειακή και κοινωνικοοικονομική κατάσταση, και τα συγκεκριμένα προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει η κάθε μια. Όλες, ωστόσο, οι ερωτηθείσες φαίνεται να συμφωνούν σε μια διαπίστωση: Πέρα από το ποια επίδραση ακριβώς θα έχει στο παιδί η παραμονή του στη φυλακή μαζί με τη μητέρα του, το μόνο σίγουρο είναι ότι η ίδια η μητέρα επωφελείται από τη συμβίωση και τη μητρική της ιδιότητα και «βγάζει πιο εύκολα φυλακή», κατά την έκφρασή τους, για όσο χρονικό διάστημα, βέβαια, το έχει μαζί της και βρίσκεται στο Παράρτημα.

Ένα άλλο σημείο στο οποίο συμφωνούν όλες οι γυναίκες, «μωρομάνες» και μη, είναι η τραγικότητα της στιγμής της απομάκρυνσης του παιδιού από τη φυλακή και τη μητέρα του και η δυσκολία προσαρμογής της τελευταίας κατόπιν τούτου στις κυρίως πτέρυγες²⁰. Όταν το παιδί συμπληρώσει το τρίτο έτος της ηλικίας του, ενώ η μητέρα του έχει ακόμη υπόλοιπο ποινής να εκτίσει, αναγκαστικά απομακρύνεται απ' αυτήν και από την Κ.Κ.Φ.Γ.Κ.. Η γυναίκα τότε αλλάζει χώρο και συνθήκες κράτησης, απομένει μοναχή και από «μωρομάννα» γίνεται «κοινή» κρατούμενη, τόσο όσον αφορά τη σωφρονιστική της κατάσταση, αλλά και ως προς το πώς αντιλαμβάνεται η ίδια τον εαυτό της. Πολλές μητέρες που χάρη στην παρουσία των παιδιών τους και την παραμονή τους στο Παράρτημα «δεν καταλάβαιναν φυλακή»

---

²⁰ Κατά τον εμφύλιο πόλεμο στην Ελλάδα, ο χωρισμός των εξορισμένων μητέρων από τα παιδιά τους χρησιμοποιήθηκε ως ιδιαίτερη μορφή πίεσης προς τις γυναίκες, όπως και στην περίπτωση του στρατοπέδου της Χίου (1948-49). Η διοίκηση του στρατοπέδου υλοποιώντας υπουργική απόφαση προχώρησε στην αποστολή των ανήλικων παιδιών που ζούσαν με τις έγκλειστες μητέρες τους και ήταν μεγαλύτερα από πέντε χρόνων σε ορφανοτροφεία. Οι γυναίκες του στρατοπέδου αντέδρασαν με διαμαρτυρίες και παρακλήσεις αλλά τελικά δεν μπόρεσαν να αποτρέψουν την αποστολή των παιδιών τους στο ορφανοτροφείο της Μυτιλήνης. Μια κρατούμενη θυμάται ότι την ημέρα που τα πρώτα εικοσιένα παιδιά έφυγαν με προορισμό το ορφανοτροφείο, η πίκρα και τα κλάματα των γυναικών τη στιγμή του αποχωρισμού από τα παιδιά τους είχαν γεμίσει τη φυλακή. «Κείνη η μέρα», γράφει, «στάθηκε τραγική στο στρατόπεδο, δεν έφαγε καμιά σχεδόν και σαν έπεσε το βράδυ, πέσαμε όλες στα στρώματά μας αμίλητες και τσακισμένες» (Βόγλης 2004: 164-165).

αρχίζουν να συνειδητοποιούν «πού στ' αλήθεια βρίσκονται» και να «καταλαβαίνουν φυλακή», βιώνοντας αυτή τη μετάβαση τραυματικά.

Η Βίκυ από τη Θεσσαλονίκη, που ήταν από τις πιο τακτικές παρουσίες στην ομάδα του εργαστηρίου, είχε πρωτοεισαχθεί στη φυλακή μαζί με το παιδί της χρόνια πριν τη συνάντησή μας. Μετά την απομάκρυνσή του από το Παράρτημα, η Βίκυ άρχισε να αντιμετωπίζει έντονα ψυχολογικά προβλήματα κι εγκατέλειψε τον εαυτό της στα ψυχοφάρμακα. Όταν τη γνώρισα εγώ ήταν υπέρβαρη, με βλέμμα χαμένο και αργές κινήσεις, ολιγόλογη και ευγενική. Η Βίκυ ερχόταν ανελλιπώς, σχεδόν, στις συναντήσεις της ομάδας, καθόταν σε μια πολυθρόνα και συμμετείχε σε ότι κάναμε όλες μαζί, μιλώντας τηλεγραφικά μόνο όταν της απηυθύνόταν ο λόγος. Τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας σπάνια την πειράζανε και την κοροϊδεύανε για το βάρος και τον όγκο της, γεγονός που ήταν εντυπωσιακό συγκριτικά με τη σκληρή συμπεριφορά που συνήθιζαν να επιδεικνύουν σε αντίστοιχες περιπτώσεις, δείχνοντας να σέβονται το πρόβλημά της. Μια μέρα, κι ενώ εγώ ακόμη δε γνώριζα την ιστορία της Βίκυς, μια τσιγγάνα, η Φρόσω, που ήταν μαζί της παλιότερα στο Παράρτημα και συμμετείχε κι αυτή στην ομάδα, μου την έδειξε με το βλέμμα όταν παρατήρησε ότι την κοιτούσα λίγο σκεφτική και μου εξήγησε ψιθυριστά:

Αυτή ξέρεις τι ωραία κοπέλα που ήταν; Τι έξυπνη;
Ήμασταν στο Παράρτημα μαζί, με τα μωρά. Μετά της πήραν το μωρό,
πάει καταστράφηκε. Να, κοίτα πώς κατάντησε...
Έπρεπε να την έβλεπες πώς ήταν...

Η απομάκρυνση των παιδιών από το Παράρτημα συχνά καταβάλλει τις, μέχρι εκείνη τη στιγμή, «μωρομάνες». Πολλές μητέρες δείχνουν να συνειδητοποιούν τότε την πραγματικότητα και τη σοβαρότητα της κατάστασής τους και καλούνται να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα του εγκλεισμού, προσπαθώντας ταυτόχρονα να διαχειριστούν και την απώλεια του παιδιού από την καθημερινότητά τους. Όταν φεύγουν τα παιδιά από τη φυλακή, αυτές τοποθετούνται στις κυρίως πτέρυγες, οπότε μεταβάλλεται η ταυτότητά τους, ακόμα και ο χαρακτηρισμός τους από «μωρομάνες» σε απλές «κρατούμενες». Από κει που προέχει η ιδιότητα της «μάνας» και ακολουθεί αυτή της «κρατούμενης», τώρα πια προσδιορίζονται πρώτα ως «κρατούμενες» κι έπειτα ως «μάνες».

Για τις «μωρομάνες» η δυνατότητα της μητρικής επιτέλεσης περιορίζει τις συνέπειες της φυλακής, ενώ για τις υπόλοιπες κρατούμενες η φυλακή περιορίζει τη δυνατότητα της μητρικής επιτέλεσης. Στην περίπτωση των γυναικών που κρατούνται στο Παράρτημα φαίνεται πως αντιστρέφεται το σχήμα της κοινωνικής μομφής που

εισπράττουν οι φυλακισμένες μητέρες και της επίτευξη της λύτρωσης, που έχει περιγραφεί σε διάφορα σημεία αυτής της έρευνας. Οι «μωρομάνες» κρατούνται σε έναν ξεχωριστό χώρο χωρίς να απομακρύνονται από τα παιδιά τους, με επακόλουθο να εξασθενεί η κοινωνική διάθεση για μομφή ενάντια σε μια μητέρα που «άφησε τα παιδιά της στην τύχη τους». Η εικόνα της μητέρας με το παιδί μέσα στη φυλακή, αντίθετα, συνήθως προκαλεί στους ανθρώπους έξω τον οίκτο, την συμπάθεια και την φιλανθρωπία, από ειλικρινή συμπόνια ή επικοινωνιακή ιδιοτέλεια²¹. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η «μωρομάννα» φυλακισμένη έχει κατ' αρχήν προσεγγίσει τη λύτρωση, με μόνη την παρουσία του παιδιού μαζί της, έστω και μέσα σε ένα ακατάλληλο για αυτό περιβάλλον, όπως είναι η φυλακή.

Το κλίμα της «λύτρωσης», ωστόσο, μεταστρέφεται και γι' αυτήν σε «μομφή», όταν, μεγαλώνοντας το παιδί αναγκάζεται να φύγει από κοντά της. Η απομάκρυνσή του ταυτόχρονα συνεπάγεται τη μεταφορά της σε άλλη πτέρυγα, μόνη της, μεταμορφώνοντάς την και αυτήν στην «μητέρα που εγκλημάτησε και άφησε το παιδί της στην τύχη του». Ο οίκτος και η συμπάθεια εξανεμίζονται αυτόματα και η γυναίκα καλείται ξαφνικά να αναλάβει έναν νέο, άγνωστο ρόλο, αυτόν της μητέρας που ζει φυλακισμένη μακριά από το παιδί της. Στο ρόλο της μητέρας που αναγκάζεται και από τις κοινωνικές συμβάσεις να μπει, εάν τα καταφέρει, στη διαδικασία για την εκ νέου λύτρωση, μέσω της ανάδειξης των μητρικών της ικανοτήτων υπό συνθήκες εγκλεισμού και μακριά από τα παιδιά, ακολουθώντας το μοντέλο που κατασκευάζεται από την ίδια και τις συγκρατούμενές της.

---

²¹ Όπως καταγγέλλουν γυναίκες που δεν κρατούνται στο Παράρτημα, συχνά για διαφημιστικούς λόγους διάφοροι πολιτικοί, φιλανθρωπικοί οργανισμοί, σύλλογοι γυναικών κ.λ.π. επισκέπτονται με δώρα και δημοσιογραφική κάλυψη τις «μωρομάνες» ενόψει εκλογών, εορτών Πάσχα και Χριστουγέννων κ.ο.κ., αδιαφορώντας πλήρως για τις υπόλοιπες κρατούμενες.

Κεφάλαιο 6

Μάνες στο στάσιμο χρόνο και χώρο της φυλακής: Η ιστορίες της Μπόνη και της Λίνας

Η μητρότητα πίσω από τους τοίχους της φυλακής επανανοηματοδοτείται ποικιλοτρόπως, υπό τις διαπραγματευτικές στρατηγικές τόσο της κοινωνίας, όσο και των φυλακισμένων γυναικών. Με έναυσμα τη μητρική τους ιδιότητα, οι γυναίκες προσπαθούν να χτίσουν τη δική τους κατασκευή για τη μητρότητα, όπως τη βιώνουν μέσα από τη φυλακή. Οι αποχρώσεις της παραλλάσσουν, μέσα σε προδιαγεγραμμένα κοινωνικά πλαίσια, ανάλογα με το πώς την εννοιοδοτούν, την ορίζουν, τη βιώνουν, μιλούν γι' αυτήν και την επιτελούν οι ίδιες οι γυναίκες, επινοώντας και ακολουθώντας στρατηγικές που περιγράφηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο. Πρόκειται για μια διαφορετική μητρότητα που, ενώ καταρχήν μεταφράζεται από την κυρίαρχη κοινωνική λογική ως μια ξεχωριστή, ιδιαίτερη κατηγορία μητρότητας που αποδίδει μομφές στις κρατούμενες εξαιτίας του εγκλεισμού τους, κατόπιν χρησιμοποιείται από αυτές ως το πιο πρόσφορο μέσο για να λυτρωθούν από τα στιγματιστικά αποτελέσματα της φυλάκισης, μέσα από την ανάδειξη των ειδικών ποιοτικών της παραμέτρων και των ιδανικών της.

Το άτομο μέσα στα πλαίσια της κοινωνικοποίησής του συχνά αναλαμβάνει και ταυτίζεται με παγιωμένους ρόλους προσδιοριστικούς της κοινωνικής του υπόστασης, όπως είναι και ο μητρικός. Εναλλασσόμενοι μέσα στο χρόνο και ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες διαμορφώνουν και συνθέτουν την κοινωνική ταυτότητά του. Η διατήρηση, ωστόσο, των πρότερων ταυτοτήτων και η επιτέλεση κοινωνικά προκαθορισμένων ρόλων μέσα σε μακροχρόνιες συνθήκες εγκλεισμού και έξω από το γενεσιουργό τους κοινωνικό πλαίσιο δυσχεραίνεται εκ των πραγμάτων. Όπως παρατηρεί ο Goffman, στη ζωή των πολιτών οι ρόλοι του ατόμου

είναι χρονορυθμισμένοι να αλληλοδιαδέχονται ο ένας τον άλλο, τόσο όσον αφορά το βιολογικό κύκλο της ζωής, όσο και την καθημερινά επαναλαμβανόμενη ρουτίνα. Στα ολοπαγή ιδρύματα, αντιθέτως, η ιδιότητα του μέλους επιφέρει επίσχεση της χρονορύθμισης των ρόλων, εφόσον μπορεί να συνεχιστεί για χρόνια. Επέρχεται λοιπόν στέρηση του ρόλου (1994[1961]: 33) ή, πιο σωστά ίσως, περιορισμός του. Περιορισμός του ρόλου που συμβαδίζει με την αναπροσαρμογή της κοινωνικής ταυτότητας των δρώντων υποκειμένων και των συναφών με αυτή επιτελεστικών δυνατοτήτων τους.

Ο χρόνος έκτισης για άντρες και γυναίκες ανάγεται σε κύρια παράμετρο της ποινής, είτε αυτός αναφέρεται στο «σύντομο» χρόνο των καθημερινών συμβάντων στο χώρο της φυλακής, είτε στον «μακρό» χρόνο που παράγει η φυλακή ως ολοπαγής θεσμός¹. Η διαχείρισή του αποτελεί βασικό μηχανισμό ελέγχου της συμπεριφοράς των κρατουμένων από μέρους της διοίκησης του ιδρύματος. Πολλές διαστάσεις της ζωής στη φυλακή μπορούν να εξεταστούν μέσω της έννοιας του χρόνου². Η δόμηση του χρόνου πίσω απ' τα κάγκελα είναι θεμελιωδώς διαφορετική από αυτή του ελεύθερου κόσμου, και ως κεφαλαιώδες συστατικό του κοινωνικού κόσμου διαμορφώνει την εμπειρία του εγκλεισμού. Η ρουτίνα της φυλακής, όπου η κάθε μέρα μοιάζει με την προηγούμενη, όπου τίποτα δε συμβαίνει, παραμορφώνει την έννοια του χρόνου (Βόγλης 2004: 181). Η φυλακή ως θεσμός, αναπτύσσοντας ένα πολύ διαφορετικό καθεστώς δόμησης και αίσθησης του χρόνου από ότι η ευρύτερη κοινωνία³, στερεί στην ουσία από τις γυναίκες τη δυνατότητα να δημιουργούν το δικό τους χρόνο⁴, αφού δεν τους επιτρέπει την προβολή και το σχεδιασμό ενεργειών στο μέλλον. Ο χρόνος στη φυλακή αποτελεί απλά χρόνο έκτισης ποινής χωρίς νόημα, αφού – κυρίως για τις βαρυποινίτισσες – δεν έχει προοπτική μέλλοντος (Μαυρής 2003: 23-24).

---

¹ Για το «σύντομο» χρόνο της εμπειρίας των γεγονότων, το «μακρό» χρόνο της ανάμνησής τους και την προσπάθεια συνδυασμού τους σε μια μελέτη για τους πολιτικούς κρατούμενους στον εμφύλιο πόλεμο στην Ελλάδα βλ. Βόγλης 2004: 27-29.

² Για μια φαινομενολογική προσέγγιση της φυλακής μέσω της διάστασης του χρόνου βλ. Meisenhelder 1985.

³ Για την ιδιαίτερη δόμηση και αίσθηση του χρόνου στη φυλακή βλ. και Βόγλης 2004: 28. Μια ιδιαίτερη και συναφή αντίληψη του χρόνου συναντούμε και στην Dubisch που υποστηρίζει ότι «το προσκύνημα περιλαμβάνει γενικά ένα διαφορετικό χρόνο, ένα χρόνο που είναι απαλλαγμένος (τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό) από την κοινή ζωή» (2000: 51).

⁴ Ο εγκλεισμός στη φυλακή έχει αδιαμφισβήτητα φθοροποιές επιπτώσεις στους κρατούμενους. Πολλές έρευνες έχουν δείξει ότι η διαβίωση των κρατουμένων υπό καθεστώς μη ελεύθερης διαχείρισης του χρόνου οδηγεί σε επιδείνωση της ψυχικής τους υγείας προκαλώντας την εμφάνιση νευρώσεων, τη μείωση της αντίληψης, την απόσυρση και την απάθεια (Μαυρής 2003: 23).

Η διαχείριση του χρόνου στο δεδομένο χώρο της φυλακής χαρακτηρίζεται από επαναλαμβανόμενες διαδικασίες μεταξύ των ίδιων ανθρώπων. Ο χρόνος είναι οργανωμένος γύρω από ένα σύνολο καθημερινών, προγραμματισμένων δραστηριοτήτων, ένα σύνολο το οποίο επαναλαμβάνεται διαρκώς και στους ίδιους πάντα χώρους. Η επανάληψη και η μονοτονία είναι η πεμπτουσία του χρόνου της φυλακής. Η φυλακή ως δομή παράγει τον ιδρυματικό χρόνο και για τους κρατούμενους την «αίσθηση του νεκρού και ασήκωτου χρόνου»⁵ (Βόγλης 2004: 28). Η κοινωνική απομόνωση ενός κλειστού οργανισμού, όπως είναι η φυλακή, η συγκέντρωση όλων των δραστηριοτήτων των εγκλειστών στον ίδιο χώρο, ο ομαδικός έλεγχος (πειθαρχία, περιορισμοί, καταστολή), καταλύουν κάθε προσωπικό στοιχείο και απορροφούν την προσωπικότητα (Νικολαΐδου 1976: 48). Ενώ ο άνθρωποι, σε ελεύθερο περιβάλλον, εκτελούν τις καθημερινές τους δραστηριότητες (εργασία – ψυχαγωγία – ύπνος) σε διαφορετικά τοπικά σημεία, συναναστρεφόμενοι διαφορετικούς ανθρώπους, οι κρατούμενες εκτελούν όλες τις παραπάνω δραστηριότητες στον ίδιο χώρο, με τους ίδιους ανθρώπους, με την ίδια τυπική τελετουργία, τηρώντας πιστά το χωροχρονικό πρόγραμμα της φυλακής (Goffman 1994: 25).

Οι χώροι του εγκλεισμού είναι «περίπλοκοι», «μεικτοί» χώροι (Λαμπροπούλου Δ. 1999: 45): «πραγματικ[οί], αφού ρυθμίζουν τη διάθεση των κτιρίων, των θαλάμων και της επίπλωσης, αλλά και ιδεατ[οί], αφού πάνω σ' αυτή τη διευθέτηση προβάλλονται χαρακτηρισμοί, αξιολογήσεις και ιεραρχίες» (Foucault : 196). Ο επιτελεστικός «τόπος» της φυλακής είναι τότε «δημόσιος» και τότε «ιδιωτικός», άλλοτε χαρτογραφείται από τις κρατούμενες της Κλειστής Κεντρικής Φυλακής Γυναικών Κορυδαλλού θυμικά ως απρόσωπο «κελί» κι άλλοτε ως πιο προσωπικό «δωμάτιο» ανάλογα από το χώρο (κελί, αίθουσα ψυχαγωγίας), τη συγκυρία και τη γυναίκα που προβαίνει στο χαρακτηρισμό, χωρίς ποτέ να είναι ξεκάθαρα το ένα από τα δύο⁶. Ο φυλακισμένος χώρος περιλαμβάνει τόσο την καθημερινότητα, όσο και τα φαντασιακά τοπία, όπως και τις βιωματικές αξίες που προσδίδουν σε αυτά οι άνθρωποι που τον χρησιμοποιούν⁷. Ο χώρος, τελικά, γίνεται φορέας του χρόνου και όχημα των εμπειριών, δηλαδή μετατρέπεται σε κομμάτι της

---

⁵ Goffman 1994: 78.

⁶ Η Αργυρίου-Κυρίτση περιγράφει την πρώτη της επαφή με το κελί της: "...μένω μόνη μέσα στο κελί που θα γίνει αναγκαστικά το καινούργιο μου σπίτι. Κοιτάζω τους άσπρους τοίχους του, το παράθυρο με τα κάγκελα, και σκέφτομαι πόσες κοπέλες, πόσες γυναίκες πριν από μένα κάνανε αυτόν τον μικρό χώρο σπίτι τους..." (1986: 34-35).

⁷ Βλ. σχετικά και Τζίκα – Χατζοπούλου και Στεφάνου 1993.

Μάνες στο στάσιμο χρόνο και χώρο της φυλακής: Η ιστορίες της Μπόφι και της Λίνας ταυτότητας του ατόμου (Πανούσης 2002: 11, 15), καθοριστικό για τη συγκρότηση της υποκειμενικότητας και τη διαμόρφωση της μητρικής σχέσης.

Στις γραμμές που ακολουθούν επιχειρείται μια προσπάθεια να προσεγγιστεί η ανακατασκευή του υποκειμένου «μητέρα» από ορισμένες φυλακισμένες γυναίκες, σε σχέση με τις συγκεκριμένες συνθήκες που επικρατούν στη ζωή τους και τα προσωπικά και οικογενειακά τους χαρακτηριστικά. Ο τρόπος με τον οποίο τα δρώντα υποκείμενα αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και τις βασικές παραμέτρους συγκρότησης της υποκειμενικότητάς τους επηρεάζεται από την υπαγωγή και τη διαβίωσή τους σε συγκεκριμένες διαστάσεις της κοινωνικής ζωής, όπως είναι ο χρόνος και ο χώρος. Ειδικές περιπτώσεις λαμβάνονται υπόψη και προσωπικές εκδοχές αναδύονται μέσα από τις προσεγγίσεις και τις ιστορίες που αφηγούνται δύο συγκεκριμένες γυναίκες: η Μπόφι, που εν όψει της αποφυλάκισής της επαναπροσδιορίζει το μητρικό της ρόλο υπό το στάσιμο χρόνο και χώρο της φυλακής, και η Λίνα, που έπειτα από πολυετή εγκλεισμό περιγράφει τη σχέση της με τις δύο κόρες της με αντεστραμμένους, ενίοτε, τους στερεοτυπικά κατανοημένους ρόλους της «μάνας» και της «κόρης».

1.0. «Ήθελα να φάω τα σίδερα»: Η ιστορία της Μπόφι

Όπως και σε άλλα κλειστά ιδρύματα, ή μικρές κοινότητες που υπήρξαν κατά καιρούς ερευνητικά πεδία, η επιστροφή και οι συχνές επισκέψεις της ανθρωπολόγου στη φυλακή δημιουργούν συχνά την εντύπωση ότι ορισμένα πράγματα παραμένουν ίδια και στατικά στο πέρασμα του χρόνου. Στη προκειμένη περίπτωση της γυναικείας φυλακής, η ιδιαιτερότητα έγκειται στον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή και βιώνεται από τις γυναίκες η ποινή ως στατικός χρόνος που τους έχει επιβληθεί παρά τη θέλησή τους σε ορισμένη στιγμή της ζωής τους, κρατώντας τις εγκλωβισμένες σε ένα χώρο μακριά από το οικείο τους περιβάλλον. Μετά από τις πρώτες ήδη επισκέψεις της ερευνήτριας στη γυναικεία φυλακή αρχίζει να αναδύεται έντονη αυτή η αίσθηση της επανάληψης και της στασιμότητας. Η πάγια διαδικασία εισόδου, οι καθιερωμένες γραφειοκρατικές διατυπώσεις, οι γνώριμοι πλέον φύλακες και υπάλληλοι, οι γυναίκες πίσω από τα κάγκελα, τα πάντα μοιάζουν να συμβαίνουν σύμφωνα με τους ιδιόμορφους ορισμούς ενός στατικού τόπου και χρόνου. Μπαίνοντας στη φυλακή η αίσθηση ότι τα πάντα είναι τα ίδια, σα να μην είχες φύγει στιγμή, σα να μη μεσολάβησαν μια ή δυο ημέρες, μήνες ή χρόνια από την προηγούμενη φορά σε κατακλύζει.

Ένα σαββατοκύριακο το Νοέμβρη του 2001, αφού είχα συναντήσει τη Μπόφι από τις Η.Π.Α. το πρωί του Σαββάτου στη φυλακή, χρειάστηκε να φύγω για το διήμερο στη Μυτιλήνη, τον τόπο διαμονής μου πριν την έναρξη και μετά το πέρας της επιτόπιας έρευνας. Κατά τις δύο αυτές ημέρες τακτοποίησα τις δουλειές μου, επεξεργάστηκα τις σημειώσεις μου, είδα φίλους, ασχολήθηκα με το σπίτι μου κ.ο.κ. Όταν, μετά από μικρή ταλαιπωρία λόγω απαγορευτικού απόπλου των καραβιών και με την αίσθηση ότι είχα περάσει ένα αρκετά γεμάτο και έντονο διήμερο, επέστρεψα στην Αθήνα και επισκέφτηκα την Τρίτη το πρωί τη φυλακή, συνάντησα την ίδια ένταση και φασαρία, την ίδια απάθεια, τα ίδια πρόσωπα, τις ίδιες εκφράσεις. Τίποτα δεν είχε αλλάξει, όπως ήταν αναμενόμενο, κατά το πολύ μικρό διάστημα της απουσίας μου. Τα πάντα, ωστόσο, φαινόταν να είναι τα ίδια μέσα στη φυλακή με μια ιδιαίτερη και ξεχωριστή παγίότητα, σα να κυλούσε ο χρόνος στον κόσμο σε δύο ταχύτητες, μια για τους μέσα και μια για τους έξω. Μπαίνοντας από έξω μέσα εκείνη τη μέρα αλλά και κατά τις μετέπειτα επισκέψεις μου, ένιωθα σα να είχα εισέλθει σε μια χρονομηχανή και να είχα επιστρέψει στο πρωινό του Σαββάτου, της προηγούμενης Πέμπτης, της προηγούμενης Τρίτης.

Για καλή μου τύχη, τίποτε δεν είχε αλλάξει και στην κεφάτη και καυστική παρουσία της Μπόφι τη δεύτερη και τελευταία φορά που τη συνάντησα, το πρωί εκείνης της Τρίτης. Η Μπόφι ήταν ίσως το καταλληλότερο πρόσωπο για να ξεκινήσω την επιτόπια έρευνα και τις συνεντεύξεις στη φυλακή. Γνωρίζοντας ότι ήταν η πρώτη μου πληροφορήτρια, ευδιάθετη, εγκάρδια και εύστοφη, σε πολύ καλά ελληνικά με εισήγαγε με προβληματισμό και χιούμορ στη δική της εκδοχή για τον κόσμο της γυναικείας φυλακής, όπου είχε περάσει τα τελευταία τέσσερα χρόνια της ζωής της. Επιπλέον, το γεγονός ότι επρόκειτο να αποφυλακιστεί ανά πάσα στιγμή έδινε ακόμα περισσότερη τροφή και κέφι στον πληθωρικό χαρακτήρα της, βάζοντάς την ταυτόχρονα και σε μια διαδικασία συνολικού απολογισμού της εμπειρίας της μέσα στη φυλακή, σε μια αποτίμηση λίγο πριν το τέλος, που γίνεται μέσα από το παρόν του βιωμένου χρόνου στη φυλακή. Η Μπόφι ήταν με το ένα πόδι μέσα στη φυλακή και με το άλλο έξω, γεγονός που την έφερνε κοντά σε μένα και τον ελεύθερο κόσμο στον οποίο ανήκα, γεφυρώνοντας εν μέρει το χάσμα μεταξύ φυλακισμένης κι ερευνήτριας. Μετά την πρώτη μας συνάντηση αποχαιρετιστήκαμε χαμογελώντας, εν όψει της αποφυλάκισής της με την ευχή από μέρους μου «Ελπίζω να μην τα ξαναπούμε!». Τελικά συναντηθήκαμε ακόμα μια φορά, λόγω μιας μικρής

Μάνες στο στάσιμο χρόνο και χώρο της φυλακής: Η ιστορίες της Μπόني και της Λίνας καθυστέρησης στην αποφυλάκισή της που οφειλόταν σε απεργία των δικαστικών υπαλλήλων.

Στην πρώτη μας συνάντηση στην απρόσωπη αίθουσα των δικηγόρων, η Μπόني έφτασε συνοδευόμενη από μια σωφρονιστική υπάλληλο χαμογελώντας και με τα τσιγάρα στο χέρι. Συστηθήκαμε αμέσως και η δεσμοφύλακας, συνεχίζοντας τη συζήτηση που είχαν μεταξύ τους στο διάδρομο καθώς ερχόταν, ρώτησε τη Μπόني για έναν πίνακά της και έσπευσε να μου γνωστοποιήσει ότι «έχει πάρα πολύ ταλέντο» και ότι «πρέπει να δεις τους πίνακές της». Όπως πληροφορήθηκα στη συνέχεια, εκείνη τη χρονιά, μάλιστα, είχε κερδίσει το πρώτο βραβείο στην ετήσια έκθεση έργων κρατουμένων για το 2001, συνοδευόμενο και από ένα συμβολικό χρηματικό έπαθλο. Για τις ζωγραφικές της ικανότητες, όπως για την θετική της παρουσία μέσα στη φυλακή, μου μίλησαν αργότερα και συγκρατούμενές της, στις οποίες η Μπόني ζωγράφιζε κάρτες για να στέλνουν στα παιδιά τους. Η ίδια αναπτύσσοντας οικειότητα απέναντί μου από την αρχή, αστειεύτηκε κυνικά σχετικά με το ταλέντο της στη ζωγραφική:

Όταν πρωτοήρθα εδώ πέρα μια ρωσίδα μου διάβασε το χέρι και μου είπε: «Εσύ δύο φορές στη ζωή σου θα γίνεις διάσημη!». Μία φορά λοιπόν έγινα! *(γέλια)* Ένα μήνα με μένα ασχολούνταν ο τύπος. Πού ξέρεις, μπορεί να ξαναγίνω! *(γέλια)*

Αφού η δεσμοφύλακας έφυγε και μας άφησε μόνες, η Μπόني, φιλική και χειμαρρώδης, πρόθυμα μου μίλησε για τη ζωή της. Λίγο μεγαλύτερη από σαράντα χρονών την ώρα που μιλάμε, γεννήθηκε και μεγάλωσε στη Νέα Υόρκη, όπου γνώρισε και παντρεύτηκε τον έλληνα σύζυγό της. Σύντομα μετά το γάμο μετοίκησαν στην Ελλάδα:

Με τον άντρα μου γνωριστήκαμε και παντρευτήκαμε στην Αμερική και μετά από μισό χρόνο ήρθαμε στην Ελλάδα. Στην Ελλάδα ήρθα πριν είκοσι-εικοσιδύο χρόνια. Στην αρχηγή..! *(χαμογελάει, κουνά τα κεφάλι της και δαγκώνει τα χείλη)*. Στην αρχή ήταν πολύ δύσκολα..! Από τη Νέα Υόρκη σε ένα μικρό χωριό στην Ελλάδα... Προσπαθούσα να μάθω ελληνικά, έφυγε κι ο άντρας μου φαντάρος, με άφησε μόνη μου για δύο χρόνια. Ήταν στον Έβρο, στο τέλος. Πιο πέρα δε γινόταν! Ντρεπόμεουν και να μιλήσω... Για καιρό έτρωγα μόνο αυγά! Δε χρειαζόταν να πω τι θέλω, πόσο κάνει. Καταλάβαινε ο μπακάλης.

Μετά τα πρώτα δύο χρόνια, η Μπόني προσαρμόστηκε στη ζωή στην Ελλάδα, έκανε δύο παιδιά, εργαζόταν ως διακοσμήτρια και φρόντιζε το σπίτι στο χωριό, τις κότες, τα γουρούνια και τα δεκαέξι(!) σκυλιά της, ενώ ο άντρας της «ή έλειπε, ή βρισκόταν στη φυλακή». Τα τελευταία χρόνια της ελεύθερης ζωής της ο άντρας της ήταν ένας

από τους πιο καταζητούμενους ανθρώπους στην Ελλάδα. Τα γεγονότα εξελίχθηκαν ραγδαία: σε ένα ξεκαθάρισμα λογαριασμών ο άντρας της σκοτώθηκε κι ο κουνιάδος της και συνεργός του δύο εβδομάδες μετά σκοτώθηκε και αυτός σε τροχαίο δυστύχημα. Σε έρευνα που έκανε η αστυνομία μετά τους δύο θανάτους, βρήκε θαμμένα στην αυλή του σπιτιού τους όπλα και ναρκωτικά και η Μπόφι παραπέμφθηκε, δικάστηκε και καταδικάστηκε σε έντεκα χρόνια κάθειρξη για παράβαση του νόμου περί ναρκωτικών και οπλοκατοχή, κατηγορίες που αρνήθηκε από την αρχή:

Στο δικαστήριο...δεν μ' άφησαν να τους πω τίποτα. Πιστεύουν ότι τους λένε οι αστυνομικοί. Εγώ δεν έκανα τίποτα.

ΟΚ, ο άντρας μου ήταν παράνομος (*outlaw*), δε λέω, το ήξερα. Αφού πήγαινα συνέχεια στη φυλακή και τον έβλεπα. Και ο κουνιάδος μου. Εγώ δεν έκανα τίποτα. Αλλά κάπου έπρεπε να τα φορτώσουν, κάποιος έπρεπε να πάει φυλακή, αυτοί ήταν κι οι δυο πεθαμένοι. Τα φορτώσαν σε μένα. Εγώ όμως δεν έκανα τίποτα.

Ήμουν διάσημη για εικοσιοχτώ μέρες – ο πιο μεγάλος τρομοκράτης που πιάσανε στην Ελλάδα! Όταν ήμουν στην Ασφάλεια ο γιος μου μού είχε δώσει το μπρελόκ από τα κλειδιά του που ήταν ένα αρκουδάκι κι εγώ το κρατούσα στα χέρια μου και μια εφημερίδα με έλεγε «Ο τρομοκράτης με το αρκουδάκι».

Μετά το θάνατο του συζύγου και του κουνιάδου της, η Μπόφι θεωρεί ότι κατηγορείται άδικα από την αστυνομία, ως αποδιοπομπαίος τράγος για τα δικά τους εγκλήματα. Κατά τη γνώμη της κάποιον έπρεπε να ενοχοποιήσουν για να κλείσουν την υπόθεση, και ενδεχομένως αυτή να θεωρήθηκε ως το πιο πρόσφορο θύμα για να σηκώσει το βάρος, ως ξένη και περιφερειακή της τοπικής κοινωνίας του χωριού όπου ζούσε. Μετά τη σύλληψή της, στην εικόνα της αδίστακτης εγκληματία που παρουσιάζει η εφημερίδα προστίθεται και το παιδικό αρκουδάκι, που μας πληροφορεί ότι η «τρομοκράτης» είναι και «μαμά», σε μια έντονη φράση με δύο αντιθετικά φορτισμένα ουσιαστικά, ασύμβατα μεταξύ τους. Η μομφή που λανθάνει είναι σαφής: Η έννοια «τρομοκράτης» είναι αντιθετική με το «αρκουδάκι», όπως η έννοια «εγκληματίας» είναι αντιθετική με την έννοια «μητέρα».

Η Μπόφι ειρωνεύεται με πικρία τον περιοδικό τύπο για τους αβίαστους χαρακτηρισμούς του, που πραγματοποιούνται προτού γίνει δεκτή η ενοχή της από το αρμόδιο δικαστήριο, καθώς από την αρχή ισχυριζόταν ότι δεν είχε καμία απολύτως ανάμειξη στις παράνομες δραστηριότητες του άντρα της και του αδερφού του. Την άποψή της δέχονται και πολλές υπάλληλοι της φυλακής. Την πρώτη φορά που την κάλεσα να έρθει στο επισκεπτήριο των δικηγόρων από το κεντρικό μεγάφωνο της

Μάνες στο στάσιμο χρόνο και χώρο της φυλακής: Η ιστορίες της Μπόνη και της Λίνας

φυλακής, η υπάλληλος που είχε υπηρεσία στο θυρωρείο εκείνη την ώρα μου είπε: «Κι αυτή η καημένη τόσα χρόνια εδώ μέσα άδικα... Ο άντρας της την έφαγε». Η δήλωση αυτή θα μου έκανε εντύπωση αργότερα, όταν άρχισα να διαπιστώνω ότι οι υπάλληλοι στο θυρωρείο και στην υπόλοιπη φυλακή, ενώ μου έδιναν σχεδόν πάντα ορισμένες πληροφορίες για τη γυναίκα που επρόκειτο να συναντήσω, δε συνήθιζαν να εκφράζονται υπέρ της αθωότητας των κρατουμένων, ενώ το αντίθετο ήταν αρκετά σύνηθες. Η ποινή της, τελικά, στο Εφετείο μειώθηκε, ανοίγοντας το δρόμο για την αποφυλάκισή της, που ήταν ούτως ή άλλως κοντά:

Πρωτόδικα μου έδωσαν έντεκα χρόνια. Έχω εκτίσει ήδη τα τέσσερα.

Το Εφετείο μείωσε την ποινή μου ακριβώς τόσο για να αποφυλακιστώ τώρα. Έτσι κι αλλιώς είχε τελειώσει για μένα. Μου είχαν μείνει τέσσερις μήνες...

Στο Εφετείο μου είπε η δικαστής: «Σας χρωστάμε μια συγγνώμη κυρία Δέμελη». «Σε μένα δε χρωστάτε τίποτα, αλλά σε κείνο το παιδί, ναι, χρωστάτε, που το αφήσατε τέσσερα χρόνια στο δρόμο».

Τα παιδιά μπορεί να μην αφέθηκαν στην κυριολεξία «στο δρόμο», μια και ο μικρός της γιος ζούσε στο χωριό με την φιλάσθενη πεθερά της, που έπαθε εγκεφαλικό μετά τους θανάτους των γιων της και τη φυλάκιση της νύφης της, και ο μεγάλος βρισκόταν εσώκλειστος στο Παπάφειο ορφανοτροφείο στη Θεσσαλονίκη. Με την έκφραση αυτή, ωστόσο, η Μπόνη τονίζει το πόσο ευάλωτα βρέθηκαν τα αγόρια της μετά το θάνατο του πατέρα και τον εγκλεισμό της μητέρας τους. Για «τέσσερα χρόνια/στο δρόμο», τα παιδιά βρέθηκαν μετέωρα στο χρόνο και το χώρο, αντίστοιχα.

Αθώα ή ένοχη, η Μπόνη ζούσε τα τελευταία τέσσερα χρόνια στη φυλακή. Είκοσι χρόνια μετά την υπερατλαντική της μετεγκατάσταση από μια μητρόπολη όπως η Νέα Υόρκη σε ένα χωριό της Κατερίνης και τις τεράστιες πολιτισμικές αλλαγές που είχαν επέλθει στη ζωή της έκτοτε, βρέθηκε εγκλωβισμένη στη φυλακή. Άνθρωπος δημιουργικός και πολυπράγμων, όπως αυτοπαρουσιάζεται, θεωρεί την παραμονή τη δική της, αλλά και των υπολοίπων γυναικών στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. ασφυκτική. Ο καιρός περνάει χωρίς νόημα, σε πλήρη απραξία. Οι θέσεις εργασίας, τα «μεροκάματα» όπως τα λένε, που συνεπάγονται και ευεργετικό υπολογισμό της ποινής⁸, είναι λίγα, οι περισσότερες γυναίκες μένουν χωρίς δουλειά κι αισθάνονται άχρηστες, με αποτέλεσμα να δυσκολεύονται ακόμα περισσότερο να επανενταχθούν επαγγελματικά στην κοινωνία μετά την αποφυλάκισή τους (Θανοπούλου, Φρονίμου,

---

⁸ Κάθε «μεροκάματο», δηλαδή κάθε μέρα εργασίας, υπολογίζεται ευεργετικά ανάλογα με το αντικείμενο της εργασίας, σαν μία μέρα και τρία τέταρτα (3/4) ή σαν δύο μέρες έκτισης (Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης 2000: 12-13).

Τσιλιμγκακάκη 1997: 56, 62). Η δυνατότητα επαγγελματικής επανένταξης στην κοινωνία αποκτά ειδικό βάρος και σημασία για τις μητέρες που μετά την αποφυλάκιση θα κληθούν να συντηρήσουν μόνες τα παιδιά τους, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της Μπόνη. Η απραξία και η αδράνεια κατά το διάστημα της έκτισης δυσχεραίνει την επαναπροσαρμογή στο χώρο και στην αγορά εργασίας και τα προβλήματα αυτά αντανακλώνται και στην οικογενειακή τους ζωή. Για το λόγο αυτό η Μπόνη επισημαίνει ως ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες στη φυλακή το ότι οι μέρες περνάνε χωρίς να κάνουν τίποτα, χωρίς κανείς να νοιάζεται γι' αυτές, σα να βρίσκονται στοιβαγμένες σε μια «αποθήκη για ανθρώπους⁹», χαρακτηρισμός ευρέως διαδεδομένος μέσα στη φυλακή:

- Εδώ είναι σαν αποθήκη για ανθρώπους. Μένεις όσο καιρό είναι να κάτσεις, σαν σε αποθήκες. Δεν κάνεις τίποτα. Έχει εξήντα-εβδομήντα θέσεις για τετρακόσια άτομα και όλες θέλουν να δουλέψουν. Εκτός από κανά δυο ίσως.

Ζητάμε περισσότερες θέσεις, περισσότερα μεροκάματα. Τι το πειράζει το Υπουργείο; Αντί να καθαρίζονται μια φορά οι τουαλέτες ας καθαρίζονται τρεις φορές. Πενήντα άτομα τις χρησιμοποιούμε! Το ένα μεροκάματο ας γίνουν τρία. Κάνω συνέχεια αιτήσεις και τίποτα.

- *Απορρίπτονται;*

- Μα ...δεν μου απαντάνε! Σιγά μην μας απαντάνε. Έτσι κι εγώ μια φορά τους έγραψα να μας πάνε διακοπές. Μια βδομάδα το καλοκαίρι και μια το χειμώνα. Για το χειμώνα μάλιστα άκουσα καλά λόγια για τη Ραχοβίτσα! (γέλια) Μας φαντάζεσαι; Διακοπές στη θάλασσα με τις χειροπέδες! (γέλια) Αλλά δεν απάντησαν.

(σοβαρεύοντας) Μου φαίνεται λογικό. Ζητάμε πισίνα; Όχι. Ζητάμε δουλειά. Εδώ λένε κάνουνε σωφρονισμό. Όλη τη μέρα καθόμαστε. Γίνεσαι τεμπέλα εδώ μέσα. Μετά πώς θα δουλέψουμε; Άσε που θα κάνουν και την άλλη να νιώθει κρήσιμη (χρήσιμη). Είναι πολύ σημαντικό εδώ μέσα να αισθάνεσαι κρήσιμη. Κοπέλες που ήταν τόσο άρρωστες με ναρκωτικά και τώρα είναι άλλοι άνθρωποι.

Σου λέω μια αποθήκη είμαστε. Πρέπει να αισθάνεσαι κρήσιμη... Πώς θα γυρίσουμε στα παιδιά μας;

Δεν ξέρεις τι να κάνεις όλο αυτό το χρόνο. Εγώ έκανα παζλ, πέντε χιλιάδες κομμάτια. Έχω τώρα γεμίσει το ταβάνι του κελιού μου... Δεν υπάρχει τίποτα να περάσεις την ώρα σου. Πρέπει να γίνουν κι άλλα εργαστήρια αλλά δεν υπάρχει χώρος. Ή να μας φέρνουν χάντρες να φτιάχνουμε στα κελιά μας, ή κεραμικά που φτιάχνουν και χρειάζονται βάνιμο, να μας τα φέρνουν να τα βάφουμε για λίγα...[λεφτά].

Είναι δύσκολο αν δεν έχεις τι να κάνεις. Εγώ πήρα τριάντα κιλά. Κι εγώ δεν κάθομαι.

Η Μπόνη, παρόλο που θεωρεί τον εαυτό της πολύ δραστήριο για τα δεδομένα της φυλακής, είναι κουρασμένη από τη στασιμότητα και την απραξία στην οποία είναι

---

⁹ Η Λαμπροπούλου Ε. αναφέρει επίσης ότι οι φυλακές λειτούργησαν, ειδικά στο παρελθόν, ως «ανθρώπινες αποθήκες» (1994: 223).

Μάνες στο στάσιμο χρόνο και χώρο της φυλακής: Η ιστορίες της Μπόφι και της Λίνας

καταδικασμένη να ζει, συνθήκες που έχουν αποτυπωθεί και στο σώμα της με τα τριάντα επιπλέον κιλά που πήρε. Η παρομοίωση της φυλακής με «αποθήκη» περιγράφει χαρακτηριστικά τον εγκλωβισμό στο χώρο και το χρόνο που βιώνουν οι κρατούμενες, μεταμορφώνοντάς τες σε άψυχα, αζήτητα μέσα στο χρόνο εμπορεύματα. Οι προσπάθειες της Μπόφι με επιστολές προς το Υπουργείο Δικαιοσύνης να αυξηθούν οι θέσεις εργασίας για να αποσπώνται οι έγκλειστες από τη στατική τους καθημερινότητα και να αισθάνονται χρήσιμες μέσω της εργασίας ή της συμμετοχής τους σε διάφορα εργαστήρια, έμειναν αναπάντητες. Στη σιωπή και την αδιαφορία των αρμοδίων η Μπόφι αντιδρά με χιούμορ, διατυπώνοντας υπερβολικά και μη πραγματοποιήσιμα αιτήματα. Χωρίς, φυσικά, να υπάρχει πιθανότητα να αναγνωριστεί η ανάγκη των φυλακισμένων για διακοπές και να προγραμματιστούν για το σκοπό αυτό εβδομαδιαίες εξορμήσεις σε γραφικές τοποθεσίες, η Μπόφι επιδιώκει με την τελευταία της επιστολή προς το Υπουργείο να καταδείξει, εκ του αντιθέτου, το ρεαλιστικό, υλοποιήσιμο χαρακτήρα και την αναγκαιότητα μιας μεταρρύθμισης σχετικά με την αξιοποίηση του νεκρού χρόνου των φυλακισμένων.

Η σημασία που αποδίδεται στα κενά δραστηριοτήτων χρονικά διαστήματα που είναι αναγκασμένες να περνούν οι γυναίκες μέσα στη φυλακή, δεν επικεντρώνεται μόνο και πρωτίστως στην αδράνεια και τη βαρεμάρα στο παρόν, κατά την έκτιση της ποινής, αλλά κυρίως, στην ανησυχία των μανάδων για το μέλλον κοντά στα παιδιά τους, μετά την αποφυλάκιση. Παραμένοντας αδρανείς επί σειρά ετών, οι γυναίκες γίνονται «τεμπέλες» και νιώθουν «άχρηστες» κατά τα λεγόμενα της Μπόφι, γεγονός που τις προβληματίζει και ως προς την μελλοντική ικανότητα επιτέλεσης του μητρικού τους ρόλου. Η μετά την αποφυλάκιση επαναφορά στην κοινωνία και την καθημερινότητα στην οικογένεια συνεπάγεται, κατά πάσα πιθανότητα, την ανάγκη για ανάληψη από μέρος τους πολυάριθμων καθηκόντων, υποχρεώσεων και ευθυνών απέναντι και σε σχέση με τα παιδιά. Λαμβάνοντας τα παραπάνω υπόψη και αντιπαραβάλλοντας στο μυαλό της την παθητική καθημερινότητα της φυλακής με τις μετέπειτα αυξημένες απαιτήσεις της ζωής στην κοινωνία και την οικογένεια, η Μπόφι εύλογα διερωτάται σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο εκ μέρους όλων των φυλακισμένων μανάδων: «Πώς θα γυρίσουμε στα παιδιά μας;», αγωνιώντας για το εάν θα μπορέσουν να αντεπεξέλθουν στις απαιτήσεις της ελεύθερης ζωής και της μητρότητας έξω.

Η στατικότητα στο χώρο και το χρόνο, εκτός από την επίδραση στη ροή της καθημερινότητας και τα πλήγματα στην αυτοεκτίμηση των έγκλειστων γυναικών, αντανακλά και στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται και βιώνουν τη μητρότητα και τη σχέση τους με τα παιδιά τους. Η δυνατότητα μητρικής επιτέλεσης εκ των πραγμάτων περιορίζεται. Η Μπόνη, εγκλωβισμένη στο χώρο της φυλακής, νιώθει ανήμπορη να παρέμβει στις εξελίξεις της ζωής των παιδιών της, από τις καθημερινές διαδικασίες διαπαιδαγώγησης και μόρφωσης, έως και τις σημαντικές και καθοριστικές καμπές της ζωής τους:

Ο μικρός μου λέει: «Ξέρεις τι είναι τα τρία εξάρια;». «Το σήμα του διαβόλου» του λέω. «Όχι» μου λέει. «Είναι οι βαθμοί που πήρα στο σχολείο». *(γέλια και μετά σοβαρεύει)* Εγώ του είπα του δάσκαλου: «Κάτσε μια ώρα παραπάνω με το παιδί να το βοηθήσεις λίγο που είναι μόνο του!». Τίποτα. Το πιστεύεις; Για να έρθει δασκάλα να το βοηθήσει ήθελε δεκαπέντε χιλιάδες την ώρα! Πού να τα βρω;...

Ο δάσκαλος μου λέει «Δεν πειράζει, τώρα τα γράμματα είναι άχρηστα, ξέρεις τώρα, στο χωριό τα παιδιά πάνε νωρίς στα χωράφια δεν προλαβαίνουν να μάθουν γράμματα. Ας γίνει υδραυλικός». «Ας γίνει το δικό σου παιδί υδραυλικός!» Του λέω. Δεν τους νοιάζει. Ας μάθει γράμματα κι αν θέλει ας γίνει μετά υδραυλικός....

Ο Παναγιώτης *(ο μεγάλος)* ήταν δύσκολος από μικρός. Στην αρχή μια βδομάδα πήγαινα κι εγώ σχολείο μαζί με τον Παναγιώτη. Δεν κάνανε τίποτα εκεί μέσα....

Μια φορά βρήκανε ένα σκυλάκι. Πώς θα το βγάλουμε το σκυλάκι, πώς θα το βγάλουμε... Του λέω: «Το βρήκα! Πώς τον λέγαν τον σκύλο του Οδυσσέα;» «Ποιος είναι ο Οδυσσέας;» με ρωτάει.... «Ωχ, κατάλαβα» του λέω. «Αφού δεν ξέρεις ούτε τον Οδυσσέα, σιγά μην ξέρεις τον σκύλο του».

Τα παιδιά αντιμετωπίζουν προβλήματα με τα μαθήματά τους στο σχολείο και η Μπόνη διαπιστώνει ότι είναι ανήμπορη να τα βοηθήσει. Εκφράζει την ανησυχία και το φόβο ότι δε θα καταφέρουν να εφοδιαστούν με όλες τις απαραίτητες γραμματικές γνώσεις, ώστε να μπορέσουν αργότερα να επιλέξουν ελεύθερα και συνειδητά το επάγγελμα που θα ακολουθήσουν, χωρίς να υποχρεωθούν σε χειρονακτική εργασία εάν δεν την επιθυμούν. Η Μπόνη υποστηρίζει απογοητευμένη ότι δεν μπορεί να βασιστεί στο δάσκαλο του μικρού της γιου, ότι κανείς δεν ενδιαφέρεται να βοηθήσει αφιλοκερδώς τα παιδιά της, και αυτή δεν μπορεί να αντέξει οικονομικά μια πρόσθετη αμειβόμενη παιδαγωγική ενίσχυση. Πριν φυλακιστεί η ίδια, η συνδρομή της στα παιδιά ήταν δεδομένη, φτάνοντας στο μάλλον υπερβολικό σημείο να πηγαίνει μαζί με το γιο της στο σχολείο για μια εβδομάδα. Η παρουσία της στο χώρο διδασκαλίας ενδεχομένως δεν απέφερε τελικά τα επιθυμητά αποτελέσματα, με ευθύνες να αποδίδονται στο διδακτικό προσωπικό που «δεν κάνανε τίποτα εκεί

Μάνες στο στάσιμο χρόνο και χώρο της φυλακής: Η ιστορίες της Μπόني και της Λίνας

μέσα», ωστόσο, η ιδέα και μόνο ότι ήταν «εκεί» και ότι ήταν «μαζί» λειτουργούσε ανακουφιστικά και δεν άφηνε τις χαμηλές επιδόσεις στο σχολείο να την ανησυχήσουν πολύ.

Όλα αυτά τα χρόνια που δεν μπορεί να βρίσκεται «εκεί», αντίθετα, η Μπόني σαν σε όνειρο και από απόσταση βλέπει να ξετυλίγονται τα γεγονότα στη ζωή τη δική της και της οικογένειάς της, χωρίς να της δίνεται η δυνατότητα να παρέμβει και να τα διαχειριστεί αποτελεσματικά. Ο ξαφνικός και αναπάντεχος εγκλεισμός της σε ένα κελί και η βίαιη απομάκρυνση από την προηγούμενη καθημερινότητα και τα κοντινά της συγγενικά πρόσωπα δεν της επέτρεψαν, όπως ισχυρίζεται, να συνειδητοποιήσει τις καταγιστικές τραγικές περιστάσεις που προηγήθηκαν και οδήγησαν στην καταδίκη της, και κυρίως το θάνατο του συζύγου της, αλλά ούτε και τις τρέχουσες εξελίξεις στις ζωές των παιδιών της:

Σαν σήμερα πριν μια μέρα και τέσσερα χρόνια σκοτώθηκε ο άντρας μου κι έτσι αυτές οι μέρες μου τον θυμίζουν και στεναχωριέμαι. Ξέρεις, δεν πρόλαβα να το συνειδητοποιήσω γιατί ήρθα κατευθείαν εδώ. Τόσα χρόνια δεν το συνειδητοποίησα. Μόνο σε μια άδεια που μάζεψα και πέταξα τα ρούχα του άρχισα να το συνειδητοποιώ και ήταν άσχημα. Τώρα θα πρέπει να το αντιμετωπίσω...

Για μένα ήτανε δύσκολο, για τα παιδιά όχι. Ο άντρας μου δεν ήταν ποτέ εκεί. Ή ήταν στη φυλακή ή έλειπε. Όταν έφυγα εγώ όμως ήταν πολύ άσχημο γι' αυτά. Ήταν διαφορετικό...

Ο μικρός τόσα χρόνια έμεινε ίδιος. Σαν να τον είχα στην κατάψυξη, δεν έτρωγε! Τόσα χρόνια ούτε πέντε πόντους δεν πήρε. Σαν να τον είχα στην κατάψυξη! Μόλις πήρα την πρώτη άδεια, τότε μόνο ψήλωσε.

Μια φορά που ήρθαν τα παιδιά τον πρώτο χρόνο, στεναχωρήθηκαν πολύ. Του μικρού άρχισαν να του πέφτουν τα μαλλιά, ξέρεις... (μου κάνει αναπαράσταση πιάνοντας και τραβώντας τα μαλλιά της). Του πέφτανε τούφες από δω κι από κει. Γι' αυτό δεν τον άφησα να με ξαναδει. Και μια φορά που ήρθε να με δει ο μεγάλος και του τα είπε μετά, άρχισαν να του ξαναπέφτουν. Ούτε τον μεγάλο άφησα να ξανάρθει.

Παρόλο που έχουν περάσει τέσσερα χρόνια ακριβώς από το θάνατο του συζύγου της, η Μπόني αρχίζει να τον συνειδητοποιεί για πρώτη φορά εκτός φυλακής, όταν επιστρέφει στον «πραγματικό» χρόνο της «κοινωνίας», στον τόπο της κοινής τους ζωής και έρχεται σε επαφή με τα προσωπικά του αντικείμενα. Μέσα στον «τεχνητό» χρόνο και χώρο της φυλακής η απουσία και η αιφνίδια απώλεια του άντρα της τής φαίνονται αδιόρατα μακρινές. Όσον αφορά τα παιδιά της, η Μπόني παρατηρεί πόσο άσχημο αντίκτυπο είχε η φυλάκισή της για αυτά και πόσο αρνητικά επηρέασε τις ζωές τους, κάνοντας αναφορές στις σωματικές αντιδράσεις, ειδικά του μικρού της γιου. Για να τον προφυλάξει όσο μπορεί, μάλιστα, όταν διαπιστώνει ότι επηρεάζεται τόσο έντονα ψυχοσωματικά που αρχίζει να χάνει τα μαλλιά του μετά από τις

συναντήσεις που έχει ο ίδιος ή ο μεγαλύτερος αδερφός του με τη μητέρα τους μέσα στη φυλακή κατά τον πρώτο χρόνο της φυλάκισής της, αποφασίζει να σταματήσει να δέχεται επισκεπτήρια από τα παιδιά της. Διακόπτοντας τα επισκεπτήρια με δική της πρωτοβουλία η Μπόνη αρνείται ένα από τα μητρικά της δικαιώματα αλλά και καθήκοντα ως φυλακισμένη μητέρα, σύμφωνα με τον αξιακό κώδικα της φυλακής και τις κατασκευασμένες επιταγές για μητρική επιτέλεση σε συνθήκες εγκλεισμού. Την άρνησή της την αξιολογεί ως θυσία για αυτό που προκρίνει ως το «καλό των παιδιών», χωρίς να αναφέρεται σε ενδεχόμενες συνέπειες της επιλογής της γι' αυτά. Η δήλωση της μητέρας ότι σταματά να δέχεται επισκεπτήρια «για το καλό των παιδιών» από μόνη της δικαιώνει την επιλογή και δεν επιτρέπει αμφισβητήσεις, στα πλαίσια ενός εξιδανικευτικού λόγου για τη «μητρότητα», και κατά συνέπεια, για τις επιλογές της «μητέρας», που, όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, κρίνει ότι με την απόφασή της αυτή επιτελεί δεόντως μητρικά δια της παραλείψεως.

Από τη διακοπή των επισκεπτηρίων μέχρι και τη στιγμή που η Μπόνη παίρνει την πρώτη της άδεια και επισκέπτεται τα παιδιά στο σπίτι στο χωριό, η ανάπτυξη του μικρού παγώνει «σαν να τον είχε στην κατάψυξη», κι ενώ βρίσκεται στην ηλικία των επτά ετών σταματάει να ψηλώνει για μεγάλο χρονικό διάστημα. Όλα αυτά η Μπόνη τα παρατηρεί με ανησυχία και έκδηλο προβληματισμό. Γνωρίζει ότι ο σύζυγός της είναι νεκρός, βλέπει ότι ο μικρός της γιος μέχρι και την πρώτη της άδεια δεν έχει ψηλώσει καθόλου, μαθαίνει ότι χάνει τα μαλλιά του μετά το επισκεπτήριο, δεν μπορεί να αποκωδικοποιήσει και να συνειδητοποιήσει, όμως, τι ακριβώς σημαίνουν όλα αυτά, και ξέρει ότι σύντομα, με την αποφυλάκισή της, θα έχει έρθει η ώρα «να τα αντιμετωπίσει».

Τώρα, μέσα από τη φυλακή ακόμη, το μυαλό της είναι πάντα έξω στα παιδιά της, ανησυχώντας για τα χειρότερα που θα μπορούσαν να τους συμβούν χωρίς αυτή να μπορεί να επέμβει:

Εδώ πέρα το μυαλό σου είναι πάντα έξω στα παιδιά σου. Το μεγαλύτερό μου φόβο εδώ μέσα ήταν να ξυπνήσει το μικρό μου γιο στο σπίτι μόνος του και να βρει πεθαμένη την πεθερά μου. Μόνο αυτό φοβόμουν περισσότερο. Άμα γινόταν αυτό μετά δεν υπάρχει χειρότερο.

Πάντως μες στην ατυχία μου ήμουν τυχερή που έχω τόσο καλά παιδιά. Ο μικρός μου γιος φροντίζει αυτός την πεθερά μου, αυτός μαγειρεύει, αυτός την κάνει μάνιο.

Τον μικρό δεν τον φοβάμαι. Κι ο μεγάλος τώρα εντάξει. Την πρώτη χρονιά έχασε την τάξη στο σχολείο.

Μια φορά έμαθα ότι έκλεψε μια μηχανή και τρελάθηκα, δεν ήξερα τι να κάνω. Ήθελα να φάω τα σίδερα! Φοβόμουν μην καταλήξει φυλακή και δεν μπορούσα να κάνω τίποτα...

Σ' εμένα το είπε, εμείς τα λέμε όλα. Μιλήσαμε πολύ ώρα, του είπα να πάει να την αφήσει στην πλατεία. Δεν είναι σωστό. Κι αυτός τόσο καιρό μαζεύει λεφτά για μηχανή. «Καλά» μου λέει «Σου δίνω το λόγο μου». «Το λόγο σου» του λέω «θα μου τον δώσεις αν κατάλαβες ότι δεν είναι σωστό και υποσχεθείς να μην το ξανακάνεις». Μετά από λίγο ξαναμιλήσαμε και μου είπε «Σου δίνω το λόγο μου».

Η μεγαλύτερη ανησυχία της Μπόφι εντοπίζεται στο ενδεχόμενο να πεθάνει η φιλάσθενη πεθερά της και να είναι ο μικρός της γιος αυτός που θα τη βρει νεκρή στο σπίτι, μόνος του. Η σκέψη αυτή την ταράζει, ταραχή που είναι εμφανής και στο λόγο της, στη χρήση της ελληνικής, επειδή πιστεύει ότι ένα τέτοιο ενδεχόμενο θα αποβεί τραγικό για τον ψυχισμό του μικρότερου παιδιού της. Γνωρίζοντας, ωστόσο, ότι η ίδια είναι ανίκανη να επηρεάσει κατά οποιονδήποτε τρόπο τα γεγονότα, προσπαθεί να αποδιώχνει τις αρνητικές σκέψεις από το μυαλό της, και με αφορμή αυτές αναφέρεται στην ποιότητα των παιδιών, και ειδικά του μικρού της γιου, που έχει αναλάβει εξ' ολοκλήρου τη φροντίδα της γιαγιάς του. Ο μεγάλος γιος της αντιμετώπισε προβλήματα με το σχολείο τον πρώτο χρόνο μετά τον εγκλεισμό της μητέρας του, χάνοντας μια τάξη, και αργότερα η Μπόφι συγκλονισμένη έμαθε ότι έκλεψε μια μηχανή. Το παιδί παρανόμησε, μακριά από τη γονική επίβλεψη, και η Μπόφι ένιωσε να εκμηδενίζεται ο ρόλος της ως προστάτιδα μητέρα που βλέπει ότι το παιδί της κινδυνεύει να βρεθεί στην επώδυνα γνώριμη γι' αυτήν πραγματικότητα της φυλακής και η ίδια δεν είναι σε θέση να κάνει τίποτε για να το αποτρέψει, παρά μόνο να του τηλεφωνήσει και να το συμβουλέψει από απόσταση εκατοντάδων χιλιομέτρων.

Σε απόγνωση και αδιέξοδο η Μπόφι στρέφεται παραστατικά ενάντια σε αυτό που συμβολικά και πραγματικά την κρατά μακριά από τις μητρικές της υποχρεώσεις και τα παιδιά της: «τα σίδερα». Συνακόλουθα με τον εγκλεισμό, διαπιστώνει ότι ο μητρικός της ρόλος έχει τεθεί υπό περιορισμό, κι ενώ δεν τη χωράει ο τόπος, γνωρίζει ότι οποιαδήποτε αντίδρασή της είναι μάταιη. Η Μπόφι αναφωνώντας «Ηθελα να φάω τα σίδερα!» δίνει την πιο χαρακτηριστική περιγραφή της βιωμένης εμπειρίας της μητρότητας, όπως αυτή εκφράζεται από τις περισσότερες γυναίκες μέσα στη φυλακή. Μιας μητρότητας που πλαισιώνεται από την επιβεβλημένη χωροχρονική πραγματικότητα της φυλακής και που, ταυτόχρονα, αναδεικνύεται από τις φυλακισμένες μητέρες ως κυρίαρχο στοιχείο της ύπαρξής τους, που τις χαρακτηρίζει πέρα από το χρόνο και το χώρο. Υπερβαίνοντας το στατικό χρόνο και

Μάνες στο στάσιμο χρόνο και χώρο της φυλακής: Η ιστορίες της Μπόνη και της Λίνας τόπο της φυλακής, η Μπόνη επιθυμώντας να φάει τα σίδερα δηλώνει παντού και πάντα «μητέρα».

Έντονη «επιθυμία να φάει τα σίδερα» η Μπόνη αντιμετώπισε και όταν άρχισε να έχει ξεκάθαρες και αδιαμφισβήτητες αποδείξεις για τη σεξουαλική ανάπτυξη και δραστηριοποίηση του μεγαλύτερου γιου της:

Την πρώτη του φορά με γυναίκαααα... Εκεί να δεις τι τράβηξα!
Ήταν στην κατασκήνωση, έξω το βράδυ, και γυρνάει το πρωί μ' αυτά τα...μ' αυτά τα...πώς τα λένε αυτά που κάνουν οι γυναίκες στο λαιμό; Τρελάθηκα. Ήταν δεκατεσσάρων χρονών! Παίρνω τηλέφωνο του κουνιάδου μου: «Πάρε δυο κουτιά προφυλακτικά» του λέω «και πήγαινε και εξήγησε στο παιδί τι γίνεται!». Το φαντάζεσαι να την άφηνε έγκυο σ' αυτήν την ηλικία; Αυτή ήταν δεκαοχτώ, μου 'ρχόταν να την σκοτώσω (γέλια). Τον παραπλάνησε τον γιο μου!

Η Μπόνη άφησε το μεγάλο της γιο δώδεκα χρονών χωρίς να έχει μέχρι τότε σαφείς ενδείξεις για τη σεξουαλικότητά του και χωρίς να του έχει μιλήσει η ίδια σχετικά, και δύο χρόνια αργότερα, στα δεκατέσσερα πια, συνειδητοποιεί ότι το παιδί έχει σεξουαλικές ορμές. Έχοντας στο μυαλό της το γιο της ακόμα στην ηλικία των δώδεκα, πανικοβάλλεται με την αποκάλυψη και σπεύδει να διευθετήσει το ζήτημα που προέκυψε. Αδυνατώντας εκ των πραγμάτων να τον διαπαιδαγωγήσει η ίδια σεξουαλικά, σταδιακά και διεξοδικά, ελλείπει και του πατέρα αναθέτει στον κουνιάδο της, στον πιο κοντινό άρρενα συγγενή, να βιαστεί να του «εξηγήσει τι γίνεται» και να του δώσει και δύο κουτιά προφυλακτικά. Συνειδητοποιεί ξαφνικά ότι ο γιος της μεγαλώνει και από παιδί που τον άφησε σιγά-σιγά γίνεται άντρας, ωρίμανση που η Μπόνη αδυνατεί να παρακολουθήσει ιδίως όμασσι και γι' αυτό την υποδέχεται με επιφύλαξη. Εμμένοντας στην παιδικότητά του, υποστηρίζει ότι ο γιος της «αποπλανήθηκε» από μεγαλύτερή του, ενήλικη κοπέλα, και αφήνει και εδώ να εννοηθεί, όπως και στο περιστατικό με την κλοπή της μηχανής, ότι αν βρισκόταν υπό την επίβλεψή της η «αποπλάνηση» δε θα είχε πραγματοποιηθεί.

Η μουδιασμένη στασιμότητα που βιώνει η Μπόνη ως φυλακισμένη μητέρα, και η αδυναμία της, παρά το δυναμικό χαρακτήρα της, να διαχειριστεί μέσα από το κελί της γεγονότα και καταστάσεις που συμβαίνουν ταυτόχρονα στην «κοινωνία» γίνεται αισθητή μέρα με τη μέρα, καθώς συνειδητοποιεί ότι ο χρόνος που περνάει γι' αυτήν έχει παγώσει, επηρεάζοντας και τον τρόπο με το οποίο αντιλαμβάνεται τα παιδιά της. Αναλογιζόμενη όλα τα χρόνια που πέρασαν μέσα στη φυλακή, διαπιστώνει ότι τα βιώματα της ως μητέρα ουσιαστικά έμειναν στάσιμα στο χρόνο, με εξαίρεση κάποιες εξωτερικές, επιφανειακές παρατηρήσεις που πραγματοποιεί σε

Μάνες στο στάσιμο χρόνο και χώρο της φυλακής: Η ιστορίες της Μπόφι και της Λίνας

σχέση με τα παιδιά της, τα οποία, μετά το πρώτο σοκ από τον εγκλεισμό της μητέρας τους, αναπτύσσονται με γοργούς ρυθμούς. Η καθημερινότητα στην «κοινωνία» φαίνεται να κυλάει παράλληλα με την καθημερινότητα στη φυλακή, με το χρόνο, ωστόσο, για τους «έξω» να κινείται με διαφορετικές ταχύτητες απ' ό,τι για τους «μέσα». Η φυλακή γίνεται αντιληπτή ως το πεδίο της μονοτονίας και της επανάληψης, ενώ η κοινωνία σημαδεύεται από την αλλαγή. Η ταχύτητα της ζωής «έξω» έρχεται αυτονόητα σε αντίθεση με τους αργούς ρυθμούς και τη μονοτονία της φυλακής (Βόγλης 2004: 332).

Ένα βήμα πριν την ελευθερία, η Μπόφι, χωρίς να χάνει το χιούμορ της και καπνίζοντας συνεχώς «για να περνάει η ώρα», όπως τονίζει, αναλογίζεται τα τέσσερα χρόνια που πέρασε μέσα στη φυλακή. Μετρά το χρόνο μετά τη φυλάκιση της ανάλογα με τις αλλαγές που παρατηρεί στα κορμιά των παιδιών, χωρίς, όμως, να μπορεί να κατανοήσει την ουσιαστική του σημασία και τον αντίκτυπό του στη σχέση της με τους γιους της. Αρχίζει τώρα να συνειδητοποιεί ότι τελικά αυτή ήταν που βρισκόταν στην «κατάψυξη» ενώ οι εξελίξεις έξω τρέχανε, και τα παιδιά, χωρίς να μπορούν να περιμένουν, μεγαλώνανε:

Μια φορά που είδα το γιο μου μετά από δυο χρόνια έπαθα σοκ. Το αγοράκι μου είναι αυτός ο άντρας εκεί πέρα που είναι δύο μέτρα; Και πώς θα τον δέρω τώρα; Θα πρέπει να βάζω κανέναν αλβανό (*γελάει και μετά ξανασοβαρεύει*). Αυτό είναι πολύ άσχημο, ξέρεις. Αυτό δεν ξαναγίνεται. Δεν μπορεί να στο δώσει κανείς. Εγώ το έχασα...

Τώρα που βγαίνω τους είπα: «Σαρανταοχτώ ώρες θα είμαστε αγκαλιά και δε σηκώνω κουβέντα!».

...Τώρα θέλω να τα έχω περισσότερο κοντά μου. Ανησυχώ περισσότερο. Τόσο καιρό ήμασταν χώρια. Τώρα θέλω να είναι κοντά μου. Τώρα που θα βγω τους είπα «Σαρανταοχτώ ώρες θα είμαστε αγκαλιά και δε σηκώνω κουβέντα!» (*γέλια*).

Οι σποραδικές συνενυρέσεις της Μπόφι με τα παιδιά της μόνο κατά τις άδειες που δικαιούται από τη φυλακή της επιφυλάσσουν πλέον μεγάλες εκπλήξεις. Οι γιοι της, ακόμα και ο μικρός, όταν αρχίζει να αποδέχεται τη φυλάκιση της μητέρας του, βρίσκονται σε μια ηλικία που μεγαλώνουν και αλλάζουν με ραγδαίους ρυθμούς, και αυτή δε βρίσκεται εκεί για να το παρακολουθήσει. Ενώ η Μπόφι βιώνει το χρόνο μέσα στη φυλακή ως μια ομοιόμορφη, ανούσια και στατική επανάληψη, ο καιρός που περνάει για τα παιδιά της ακολουθεί διαφορετική διαδρομή, μετατρέποντάς τα από αγοράκια σε άντρες, μια μεταμόρφωση που συντελείται μια μόνο φορά, και που η Μπόφι την έχασε, ως ένα σημείο τουλάχιστον. Αδυνατώντας να οικειοποιηθεί το χαμένο χρόνο, η Μπόφι στρέφεται με προσμονή στο μέλλον και στην επικείμενη

αποφυλάκισή της, με πρωταρχικό στόχο την ανάκτηση επαφής με τα παιδιά της. Γνωρίζει πως δε θα είναι εύκολο, αλλά είναι αποφασισμένη: «Θα πρέπει να τα προλάβω τώρα, *I 'll have to catch up, you know*», ξεκινώντας με μια σαρανταοχτάωρη αγκαλιά. Απαιτώντας αυτήν την υπερβολική αγκαλιά, η Μπόφι θέλει να τονίσει πόσο της έχει λείψει η παρουσία και η αγκαλιά των παιδιών της κι αναγνωρίζει ότι θα χρειαστεί χρόνο για να συνειδητοποιήσει την ελευθερία της και να βεβαιωθεί για την επανασύνδεση της οικογένειας. Έχοντας χάσει τη ροή και την εξέλιξη στις ζωές τους, αλλά και την επαφή με τους ρυθμούς στον «έξω κόσμος» γενικότερα, η Μπόφι θα πρέπει να ξαναγνωρίσει τους γιους της και να εισέλθει και να προσαρμοστεί σε μια διάσταση του χρόνου και του τόπου διαφορετική από αυτή που είχε συνηθίσει τέσσερα χρόνια μέσα στη φυλακή. Και σε αυτήν την προσαρμογή της υπολογίζει να τη βοηθήσει η υπεράνω χρόνου και τόπου μητρική της ιδιότητα.

Στο ξεκίνημα της γνωριμίας μας, όταν ρώτησα τη Μπόφι για την ηλικία των παιδιών της μου απάντησε: «Όταν φυλακίστηκα ο μικρός ήταν εφτά κι ο μεγάλος δώδεκα. Τώρα ο μικρός είναι έντεκα κι ο μεγάλος δεκαέξι» δίνοντάς μου αρχικά τις ηλικίες που τα παιδιά είχαν τη στιγμή της φυλάκισής της. Αυτή η εικόνα έχει χαραχτεί στο μυαλό της. Στη συνέχεια μου γνωστοποίησε και τις ηλικίες που αυτά έχουν τη στιγμή που μιλάμε απαντώντας στην ερώτησή μου. Η Μπόφι μπορεί να υπολογίσει μαθηματικά την ηλικία των παιδιών της ως μεγαλύτερη κατά τέσσερα χρόνια, όσα ακριβώς αυτή βρίσκεται στη φυλακή, δε φαίνεται όμως να συνειδητοποιεί το μέγεθος και τη σημασία των υποδηλωτικών της ηλικίας αριθμών στις ουσιαστικές τους διαστάσεις. Τα παιδιά της μεγαλώνουν, δεν είναι, όμως, απόλυτα σίγουρη για το τι ακριβώς σημαίνει αυτό. Εκείνη άφησε τους γιους της όπως τους ήξερε στα εφτά και δώδεκα χρόνια τους, και θα τους ξανασυναντήσει τώρα στα έντεκα και τα δεκαέξι τους, αντίστοιχα, έχοντας χάσει για πάντα το μεσοδιάστημα. Πριν αποχαιρετιστούμε μετά τη δεύτερη και τελευταία μας συνάντηση με πολλές ευχές για «καλή κοινωνία», η Μπόφι έβγαλε από το πορτοφόλι της και μου έδειξε φωτογραφίες των δύο αγοριών της, σε ηλικίες εφτά και δώδεκα ετών, σε ένα παρελθόν χαμένο ανεπιστρεπτί.

2.0. Αντιστροφή των ρόλων «μάνας» - «παιδιού»: Η ιστορία της Λίνας

Ο εγκλωβισμός των φυλακισμένων γυναικών στο χώρο και το χρόνο της φυλακής επιδρά, λιγότερο ή περισσότερο, στην τοποθέτησή τους μέσα στη σχέση με τα παιδιά τους, ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία και τα προσωπικά τους βιώματα. Η

Μάνες στο στάσιμο χρόνο και χώρο της φυλακής: Η ιστορίες της Μπόνη και της Λίνας

μακροχρόνια αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις και η σύντομη παραμονή στη φυλακή, συχνά αποδυναμώνει τις γυναίκες, στερώντας τους την ικανότητα και τη δυνατότητα να επιτελέσουν τις πρακτικές που οι ίδιες θεωρούν ότι θα έπρεπε να αποτελούν τα μητρικά τους καθήκοντα, αντιστρέφοντας τους όρους στη σχέση τους με τα παιδιά τους. Οι κοινωνικά κατανεμημένοι ρόλοι στη σχέση «μητέρας» – «παιδιού» προσδιορίζουν, από τη μια, ως «μητέρα» το δυνατό μέρος της σχέσης, που φροντίζει και μεριμνά για το «παιδί», και ως «παιδί», από την άλλη, το αδύνατο μέρος που χρειάζεται προσοχή, καθοδήγηση και υποστήριξη. Ως συνέπεια του εγκλεισμού, ωστόσο, οι ρόλοι αυτοί ενδέχεται να μην τύχουν της συμβατικής κατανομής τους ανάμεσα στις φυλακισμένες μητέρες και στα παιδιά τους και να αντιστραφούν.

Η αντιστροφή στην ανάληψη των ρόλων «μητέρας» και «κόρης» είναι πολύ συνηθισμένη στην περίπτωση που η κόρη μιας φυλακισμένης μητέρας είναι ενήλικη και οι δυο γυναίκες διατηρούν καλές σχέσεις μεταξύ τους. Η καταδικασμένη για τη δολοφονία του ερωτικού της συντρόφου Βαλμπόνα από την Αλβανία, μητέρα δύο ανηλίκων αγοριών και μιας ενήλικης κόρης, μετά από τέσσερα χρόνια κάθειρξης περιγράφει την αντιστραμμένη σχέση που διατηρεί με τη μεγαλύτερη κόρη της. Η νεαρή κοπέλα, μαζί με τον πατέρα της, έχει αναλάβει τη φροντίδα των δύο μικρότερων αδερφών της, και ταυτόχρονα εκτελεί και χρέη «μάνας» απέναντι στη φυλακισμένη μητέρα της. Η Βαλμπόνα διατυπώνει ρητά τη μεταστροφή στη σχέση τους, όπως την αντιλαμβάνεται η ίδια:

Της λέω είσαι η κόρη μου, είσαι η μάνα μου, είσαι όλα...

Συζητάω και με μια κυρία, και μου λέει μια φορά «Σαν παιδί μου σε βλέπω», κι εγώ της είπα «Έτσι είμαι!». Όταν βλέπω άνθρωπο έτσι καλό, αισθάνομαι σαν παιδί, αισθάνομαι την ψυχή μου ελαφριά, σαν παιδιού. Κάνουμε πολλές συζητήσεις με τα παιδιά μου, να μη μάθουν τα ψέματα. Κάνουμε πολλές συζητήσεις. Ξέρεις πώς συζητάμε; Σαν μάνα, σαν πατέρας, σαν αδερφή, σαν αδερφός...όλοι.

Πολλές φορές νιώθω πως έχω γίνει παιδί. Τώρα σαν παιδί έχω γίνει. Κι η κόρη μου είναι σαν να 'χει γίνει μάνα μου. Θέλω να αισθάνομαι σαν παιδί κι η κόρη μου σαν μάνα μου. Γιατί με στηρίζει πάρα πολύ η κόρη μου εδώ που είμαι.

...Γιατί μου λείπουν οι δικοί μου. Γιατί δεν είχα εγώ ποτέ προσοχή. «Τώρα έχεις γίνει σαν μωρό» μου λέει, «έχεις γίνει σαν μωρό».

Όταν την παίρνω τηλέφωνο τη λέω «μαμά», τη νονά μου. Ξέρεις πώς αισθάνομαι όταν τη λέω μαμά; Μου λείπει πολύ η αγάπη της μάνας, γιατί από παιδί δεν είχα στήριξη από τη μαμά. Εκεί (στην Αλβανία) πιο πολύ προσέχουν τα μεγάλα τα παιδιά. Κι εγώ ήμουνα μικρή, και κορίτσι. Δεν ζητούσα τα πολλά. Λίγα μόνο. Έπρεπε να έχω και λίγο αγάπη από μαμά και μπαμπά.

Μάνες στο στάσιμο χρόνο και χώρο της φυλακής: Η ιστορίες της Μπόφι και της Λίνας

Μίλησα με την κόρη μου πριν, και καμιά φορά την πειράζω. Και μου λέει «ρε μαμά, τώρα γίνεσαι έτσι, παιδί!». Πρέπει να την πειράζω λίγο. Γιατί δεν μπορώ να κλαίω όλη την ημέρα.

Η Βαλμπόνα μέσα στη φυλακή ισχυρίζεται πως έχει γίνει «παιδί», διαπίστωση με την οποία συμφωνεί ενίοτε και η κόρη της. Αυτό που αντιλαμβάνεται ως «παιδί» η Βαλμπόνα είναι ένα άτομο με «ελαφριά ψυχή», που έχει ανάγκη από υποστήριξη, προσοχή και αγάπη από τους γονείς του. Η εξήγηση που δίνει για τον «παλιμπαιδισμό» της εντοπίζεται στο παρελθόν της και την οικογένεια στην οποία ως παιδί μεγάλωσε στην Αλβανία, και στο παρόν της στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. Η Βαλμπόνα παραπονιέται ότι ως παιδί δε δέχτηκε την προσοχή που χρειαζόταν από τους γονείς της λόγω του ότι ήταν κορίτσι και είχαν προηγηθεί και άλλα παιδιά στην οικογένεια, με συνέπεια να της λείπει η μητρική παρουσία στη ζωή της ακόμα και τώρα στα σαράντα της χρόνια που είναι και η ίδια μητέρα τριών παιδιών. Επιπλέον, τα γεγονότα που οδήγησαν στην καταδίκη της και η επί τετραετίας παραμονή της στη φυλακή την έχουν καταβάλλει, την κάνουν να παρουσιάζεται ευάλωτη «σαν παιδί» και να αποζητά την υποστήριξη μιας «μάνας», την οποία συναντά στο πρόσωπο της κόρης της, κυρίως, αλλά και άλλων γυναικών. Στη διασκευασμένη σχέση που προκύπτει η Βαλμπόνα θέτει τους όρους και τους ρόλους, και αναλαμβάνοντας η ίδια το ρόλο του «παιδιού», αναγνωρίζει ρητά και ξεκάθαρα ως «μάννα» τη μεγαλύτερη κόρη της.

Στη νέα αντιστραμμένη σχέση που ενδεχομένως θα κατασκευαστεί, και ανήλικα ακόμη παιδιά αναλαμβάνουν ή τους αποδίδονται ρόλοι και λειτουργίες που θα μπορούσαν, σύμφωνα με τους παραπάνω προσδιορισμούς της «μητέρας» και του «παιδιού», να χαρακτηριστούν ως «γονικές» ή «μητρικές». Η μητέρα, αντίστροφα, φαίνεται να υπεισέρχεται αυτόβουλα ή όχι και στο συμβολικό επίπεδο στη θέση του «παιδιού» της δυαδικής σχέσης, όπως συμβαίνει κατά περίπτωση και στην περίπτωση της Λίνας.

Κατά σύμπτωση, η ιστορία της Λίνας καταγράφεται σε αυτό εδώ το σημείο, αμέσως μετά από την ιστορία της Μπόφι, με τη σειρά ακριβώς που τις γνώρισα μέσα στη φυλακή. Δυο μέρες μετά τη διαρκώς αστευόμενη, ευχάριστη παρουσία της Μπόφι και την αποφυλάκισή της, γνωριστήκαμε με την πολύ διαφορετική, σοβαρή και μετρημένη στις εκδηλώσεις της Λίνα, που ψύχραιμα και συγκροτημένα συνέχισε την γνωριμία μου με τις μητέρες μέσα στη φυλακή, υπό το πρίσμα της δικής της βιωμένης εμπειρίας. Η Λίνα, τριανταενός έτους, από τον Πύργο της Ηλείας, έχει

καταδικαστεί για τη δολοφονία του συζύγου της σε ισόβια κάθειρξη και όταν τη γνώρισα βρισκόταν ήδη εννέα χρόνια και δύο μήνες στο κτίριο της Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. Όταν της μίλησε η κοινωνική υπηρεσία για την έρευνα συμφώνησε κατευθείαν να μου μιλήσει κι έφτασε στην αίθουσα των συνηγόρων, στο δωμάτιο όπου παίρνουν τα αποτυπώματα από τις νεοφερμένες στη φυλακή που βρίσκεται ανάμεσα στην ακριανή αίθουσα συνηγόρων και το κοινό επισκεπτήριο, συνοδευόμενη από μια δεσμοφύλακα, χωρίς να μιλάνε μεταξύ τους στη διαδρομή. Η Λίνα μπήκε στο δωμάτιο, η φύλακας έφυγε, ανταλλάξαμε ονόματα και χειραψίες και αφού έλαβε τις πληροφορίες που ζήτησε για μένα και για την έρευνα, κάθισε στητή απέναντί μου περιμένοντας τις ερωτήσεις κι απαντώντας ήρεμα και αβίαστα σε ότι τη ρωτούσα. Όσο περνούσε η ώρα αναλάμβανε αυτή τη ροή της συζήτησης, έδειχνε περισσότερο φιλική και επέτρεψε στον εαυτό της μερικά σύντομα χαμόγελα. Μέχρι να αποχαιρετιστούμε, οι δικές μου παρεμβάσεις είχαν περιοριστεί στις πλέον απαραίτητες. Η πρώτη μας συνάντηση αρχίζει να καταγράφεται στο προσωπικό μου ημερολόγιο ως εξής:

Πέμπτη πρωί, και αφού δεν ήταν δυνατό να ξανασυναντήσω την Μπόνη, αποφασίσαμε με τη Χατζή να μιλήσω με μια άλλη γυναίκα, την Αντωνοπούλου Λίνα. Πριν φύγω από το γραφείο της Κοινωνικής Υπηρεσίας, η Χατζή με προειδοποίησε: «Η Λίνα δεν είναι σαν την Μπόνη που είναι έτσι ευχάριστη και ανοιχτή. Η Λίνα είναι πιο κλειστή». Με πληροφόρησε, επίσης, ότι είναι κόρη παπά, ότι ήταν παντρεμένη αλλά δεν τα πηγαίνανε καλά με τον άντρα της. «Τα έφτιαξε με κάποιον και μαζί σκότωσαν και έκαψαν τον άντρα της. Η ίδια το αρνείται. Λέει ότι το 'κανε ο άλλος».

Σοβαρή, τυπική στην αρχή, πιο φιλική στη συνέχεια, συνεργάσιμη και συγκροτημένη, μου μιλούσε λες και είχε προετοιμαστεί για τη συζήτησή μας. Λόγια σταράτα και ουσιαστικά, χωρίς να περιττολογεί. Φαίνεται δυνατή γυναίκα, και της το είπα. «Δεν ξέρω αν θα είμαι τόσο δυνατή μετά από εφτά χρόνια» μου απάντησε σκεπτική. Τότε υπολογίζει να αποφυλακιστεί.

Η παρουσία της με προβλημάτισε. Μια κοπέλα στην ηλικία μου σχεδόν καθόταν απέναντί μου και μου μιλούσε για τη ζωή της, και ήταν ισοβίτισσα. Ένα κορίτσι που στα εικοσιδύο της χρόνια άκουσε «Ισόβια». Στα τριανταένα της έχει κάνει ένα γάμο, δύο παιδιά, έναν ερωτικό εξωσυζυγικό δεσμό, ένα φόνο σύμφωνα με το δικαστήριο, εννέα χρόνια στη φυλακή και μια δυναμική, αποφασιστική προσωπικότητα, που αποτέλεσε, όπως υποστηρίζει η ίδια, επιβαρυντικό στοιχείο για την καταδίκη της...

Η παρουσία της Λίνας με προβλημάτισε. Η συνάντησή μαζί της αποτέλεσε την πρώτη ουσιαστικά πρόσωπο με πρόσωπο επαφή με την πραγματικότητα μιας μητέρας στη φυλακή, αφού είχε προηγηθεί και η επαφή με τη Μπόνη. Με τη Μπόνη,

λόγω της επικείμενης αποφυλάκισής της, ήταν σα να κάναμε έναν απολογισμό της εμπειρίας της, σα να βλέπαμε τη συνομιλία της ως μητέρα με τη φυλακή υπό το πρίσμα ενός κοντινού παρελθόντος χρόνου, που, ναι μεν θα επηρεάσει πιθανότατα ολόκληρη την υπόλοιπη ζωή της, ως καθημερινότητα ωστόσο πολύ σύντομα θα αποτελεί παρελθόν. Για τη Λίνα, αντίθετα, που είναι ισοβίτισσα, το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της για τα επόμενα χρόνια είναι η φυλακή, που αναπόφευκτα συνιστά την κυριότερη και πιο σταθερή συνθήκη μέσα στην οποία διαμορφώνει τις αντιλήψεις της και τον τρόπο που βιώνει τη μητρότητα τη στιγμή που μιλάει.

Η γνωριμία με την Λίνα με έβαλε σε σκέψεις και για έναν ακόμα λόγο. Απέναντί μου καθόταν μια κοπέλα απλή, όμορφη, σοβαρή και ευγενική, που στα τριανταένα της χρόνια, σχεδόν συνομήλική μου, βιώνει μια πραγματικότητα εντελώς διαφορετική από τη δική μου. Τα πράγματα που μας ενώνουνε και που μας χωρίζουνε με την Λίνα είναι πολλά. Η Λίνα είναι «οικεία» και ταυτόχρονα «άλλη». Χρησιμοποιώντας, μάλιστα, κατά τις συναντήσεις μας κοινούς κώδικες επικοινωνίας και κοινές πολιτισμικές αναφορές με αφετηρία την «οικειότητά» μας, συνέβαινε το παράδοξο να μεγαλώνει η «ετερότητά» μας. Κι αυτό γιατί όσο περισσότερα κοινά χαρακτηριστικά βρίσκαμε μεταξύ μας, τόσο πιο «εξωτική» γινόταν για μένα η «άλλη» διάσταση της ζωής της.

Η Λίνα ξεκινώντας την αφήγησή της πηγαίνει μια δεκαετία πίσω στο χρόνο και περιγράφει τον εαυτό της ως άνθρωπο αποφασιστικό και δυναμικό, στη νεαρή ηλικία των δεκαεννέα-είκοσι. Ανήλικη ακόμη παντρεύτηκε τον άντρα της από έρωτα όταν ήταν δεκαεφτά χρονών. Περιγράφοντας τη συζυγική ζωή τους κατά τα πρώτα χρόνια του γάμου τους φαίνεται αρκετά ικανοποιημένη. Σύντομα, ωστόσο, τα προβλήματα ξεκινούν στη συμβίωσή τους, όταν ανακαλύπτει ότι ο άντρας της κάνει τακτικά χρήση ηρωίνης:

- Συνήθως στο σπίτι μας δε βρισκόμασταν ποτέ. Πολύ περίεργη ζωή. Ήμασταν συνέχεια στο μαγαζί. Είχε και δύο δωμάτια οπότε καθόμασταν εκεί. Και σχεδόν κάθε βράδυ έξω. Εκατό χιλιάρικα [δραχμές] χαλούσα σε ένα βράδυ. Βγαίναμε κάθε βράδυ με διαφορετικά ρούχα. Δυο μέρες το ίδιο ρούχο δεν έβαλα. Θα με πάρεις για ψιλοψωνάρα. Δεν το έκανα για να προβληθώ. Γιατί δεν ήξερα τι να τα κάνω τα λεφτά το 'κανα. Έπαιρνα κάτι φουστάκια τέτοια μικρά (μου δείχνει με τις παλάμες) και τα πλήρωνα είκοσι χιλιάδες πριν εννιά χρόνια. Πλήρωνα όνομα.

Ο άντρας μου έπαιρνε και ναρκωτικά. Όταν έπινε ναρκωτικά δεν μου έδινε καμία σημασία. Όταν τον πιάναν τα στερητικά του είχαμε πόνους, εμετούς. Κι όταν περνούσαν τα στερητικά με χτυπούσε.

- Έτσι χωρίς λόγο;

- Ναι, χωρίς λόγο. Χρειάζεται και λόγο;

Τον ερωτεύτηκα στα δεκαεφτά. Δεν το ήξερα τότε. Όταν παντρευτήκαμε σταμάτησε. Μετά ξανάρχισε. Και ξανασταμάτησε. Και ξανάρχισε. Την δήλωση ότι δε θα σταματήσει μου την έκανε μετά από πέντε χρόνια. Παλιά έπινε και μπροστά μου. Μετά το έκανε κρυφά. Κρυβόταν στην τουαλέτα για πολύ ώρα. Κι όταν τον ρωτούσα: «Τι κάνεις εκεί μέσα;», μου 'λεγε: «Ένα τσιγάρο πίνω», ξέρεις, χασίς, ενώ ήταν ηρωίνη. Ο άντρας μου ήταν τέλειο παιδί. Το πρόβλημα ήταν τα ναρκωτικά. Αν δεν ήταν τα ναρκωτικά θα ήμασταν το πιο τέλειο ζευγάρι. Όταν είσαι παντρεμένη και κανείς άλλη σχέση συνήθως την κάνεις για το σεξ. Εγώ ερωτικά ήμουν ικανοποιημένη από τον σύζυγό μου. Δεν είχα ανάγκη από σεξ. Εγώ έκανα σχέση με τον Δ γιατί δεν με χτυπούσε, γιατί με αγαπούσε και μου το έδειχνε. Κι ο άντρας μου με αγαπούσε αλλά δεν το έδειχνε. Γιατί ο Δ μου έδειχνε στοργή. Τώρα που το σκέφτομαι βλέπω ποιος μ' αγαπούσε περισσότερο.

Η περιγραφή της οικογενειακής ζωής δεν τοποθετείται σε έναν οικιακό χώρο όπου το ζευγάρι μεγαλώνει τα δύο παιδιά του. Τα παιδιά, όπως εξηγεί στη συνέχεια η Λίνα, τα μεγαλώνουν οι γονείς της, ενώ αυτή και ο άντρας της περνούν τον περισσότερο χρόνο τους στο μαγαζί, ένα πρατήριο καυσίμων. Η Λίνα αναβιώνει μια καθημερινότητα που στηρίζεται κυρίως στην πολύωρη ενασχόληση με το μαγαζί, τις καθημερινές βραδινές εξόδους και την οικονομική ευημερία. Το μελανό σημείο σε αυτή τη δραστήρια καθημερινότητα και την μέχρι τότε αρμονική ζωή του ζευγαριού είναι τα ναρκωτικά και οι συνέπειες της χρήσης τους από τον άντρα της για την ίδια, που κυμαίνονται από απλή αδιαφορία μέχρι και ξυλοδαρμούς. Η βίαιη συμπεριφορά του άντρα της είναι που οδηγεί την Λίνα στη σύναψη εξωσυζυγικής σχέσης. Όπως εξηγεί, επιδιώκοντας ίσως να προσδώσει ηθική ποιότητα στην επιλογή της να συνδεθεί ερωτικά με ένα άλλο πρόσωπο, στην σχέση αυτή δεν προσέτρεξε αναζητώντας σεξουαλική ικανοποίηση από έναν άλλο άντρα, την οποία είχε από το σύζυγό της, αλλά τη συναισθηματική υποστήριξη και τρυφερότητα που της έλειπαν μέσα στο γάμο της. Η Λίνα, σύμφωνα με τα λεγόμενά της, χρειαζόταν έναν άντρα να την αγαπάει και να της το δείχνει, και πίστεψε ότι τον βρήκε στο πρόσωπο του εραστή της. Αναλογιζόμενη τώρα το παρελθόν, ωστόσο, αποφαίνεται ότι αυτός που την αγαπούσε περισσότερο ήταν ο σύζυγός της.

Μέσα σε έντονες εναλλαγές βίαιων και τρυφερών στιγμιotypών, και ανάμεσα σε δύο άντρες πια, η Λίνα, εξακολουθεί να ασχολείται υπερωριακά με το μαγαζί, επιδεικνύοντας ευστροφία και εγρήγορση. Σε υπεύθυνο πόστο και με αρμοδιότητες διευρυμένες, παρουσιάζει τον εαυτό της ως δυναμική και έξυπνη επαγγελματία, χαρακτηριστικά που, κατά τη γνώμη της, η κοινωνία αντιμετωπίζει επιφυλακτικά και καχύποπτα σε μια νέα ειδικά γυναίκα, και που πιστεύει ότι

επηρέασαν τελικά τη δικαστική κρίση και την καταδικαστική απόφαση που ελήφθη από τους δικαστές και τους ενόρκους:

- Είχε ο άντρας μου ιδιωτική επιχείρηση και δούλευα εκεί. Πρατήριο καυσίμων και πλυντήριο αυτοκινήτων.

- *Ήσουν ικανοποιημένη με τη δουλειά;*

- Ναι! Μου άρεσε πάρα πολύ γιατί ήταν πολύ δραστήρια και υπεύθυνη δουλειά. Εγώ κοιτούσα τα βιβλία, εγώ έκανα τις φορολογικές δηλώσεις, τα πάντα. Ήμουν συνέχεια σε εγρήγορση. Είναι δεκαεννιά-είκοσι ώρες δουλειά την ημέρα, για πέντε-έξι μήνες το χρόνο τουλάχιστον.

Αυτός ήταν και ένα από τους λόγους που κατηγορήθηκα. Επειδή ήμουν τόσο δραστήρια στα δεκαεννιά-είκοσί μου που μπορούσα να κρατήσω ένα τέτοιο μαγαζί μόνη μου. Το ότι ήμουν πολύ δραστήρια και έξυπνη γυναίκα, αυτό επιβάρυνε τη θέση μου. Γι' αυτούς: «Μια τέτοια γυναίκα είναι ικανή για όλα, μπορεί να κάνει τα πάντα.». Τις φοβούνται τέτοιες γυναίκες...δε με χάιδεψαν, ισόβια μου δώσαν. Ήταν ένας από τους λόγους που έπεισε τους ενόρκους.

Πιστεύω ότι οι ένορκοι επηρεάζονται. Οι δικαστές τηρούν το γράμμα του νόμου. Οι ένορκοι επηρεάζονται.

Πρωτόδικα ήμουν συγκατηγορούμενη. Πήγα για συναυτουργία (σε *ανθρωποκτονία από πρόθεση*). Η απόφαση πάρθηκε έξι-ένας. Ένας ψήφισε αθώα για όλα! Το έγκλημα είχε δύο σκέλη κι εγώ κατηγορήθηκα ότι συμμετείχα στο δεύτερο.

Στο Εφετείο πήγε άμεση συνέργεια. Άμεση συνέργεια σημαίνει ότι εγώ τον κρατούσα ενώ ο άλλος τον σκότωνε. Εγώ ήμουν μόνο εκεί και το δικαστήριο έκρινε ότι και μόνη η παρουσία μου παρείχε ψυχολογική στήριξη στο δράστη και συμμετοχή στο έγκλημα.

Παρόλο που η πρωτόδικη καταδικαστική απόφαση πάρθηκε με ψήφους έξι καταδικαστικές και μία αθωωτική, πράγμα που σημαίνει ότι τουλάχιστον και οι δύο από τους τρεις δικαστές του Μεικτού Ορκωτού Δικαστηρίου¹⁰ που τη δίκασε ψήφισαν υπέρ της καταδίκης της, η Λίνα είναι πεπεισμένη ότι οι ένορκοι είναι αυτοί που επηρεάζονται από την παρουσία μιας γυναίκας «δραστήριας και έξυπνης». Οι ένορκοι αντιπροσωπεύουν το μέσο άνθρωπο κι εκφράζουν το λαϊκό φρόνημα (Καραγιαννόπουλος 1995: 62, Ανδρουλάκης 1972: 113). Ως λαϊκοί δικαστές διατυπώνουν την ετυμηγορία της κοινωνίας, που κατά τη γνώμη της, «τις φοβάται τέτοιες γυναίκες» γι' αυτό και επεμβαίνει όταν εντοπίζει μοντέλα συμπεριφοράς που ξεφεύγουν από τα συμβατικά. Με την καταδικαστική τους ψήφο τη μέμφονται για την προσωπικότητα και τον τρόπο ζωής της. Η Λίνα, που ως νεαρή μητέρα δεν επιδεικνύει την κοινωνικά αναμενόμενη συμπεριφορά και δε μένει στον οικιακό χώρο για να αναθρέψει τα παιδιά της, αλλά έχει εισέλθει δυναμικά και αποφασιστικά

---

¹⁰ Το Μεικτό Ορκωτό Δικαστήριο (Μ.Ο.Δ.) συντίθεται από τρεις τακτικούς δικαστές και τέσσερις ενόρκους, τον εισαγγελέα και το γραμματέα. Οι δικαστές είναι ένα πρόεδρος πρωτοδικών, που είναι και ο πρόεδρος του Μ.Ο.Δ., και δύο πρωτοδίκες (βλ και τις σχετικές διατάξεις 377-408 για τους ενόρκους του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας).

Μάνες στο στάσιμο χρόνο και χώρο της φυλακής: Η ιστορίες της Μπόνι και της Λίνας

στον επιχειρηματικό κόσμο, πιστεύει ότι θεωρείται γυναίκα απρόβλεπτη και «ικανή για όλα», ακόμα και για τη δολοφονία του άντρα της.

Η Λίνα εκλαμβάνει την καταδίκη της ως αποδοκιμασία του τρόπου ζωής της από το κοινωνικό σύνολο, όπως αυτή εκφράζεται δια στόματος των λαϊκών δικαστών, που αμφισβητεί τη μητρική της ποιότητα. Η μομφή που δέχεται έχει ως έρεισμα το ότι δεν είχε αναλάβει την καθημερινή φροντίδα των παιδιών της, ότι εμπλέκεται, όπως έγινε δεκτό από το δικαστήριο, και καταδικάστηκε για τη δολοφονία του άντρα της και πατέρα των παιδιών της, και ότι, ως εκ τούτου, ούτε τώρα δύναται να αναλάβει την ανατροφή τους λόγω του ότι εκτίει την ποινή της ισόβιας κάθειρξης. Η Λίνα αναγνωρίζει και η ίδια ότι ως μητέρα ήταν μακριά από το παιδιά της αποδεχόμενη τη μομφή, όχι όμως για τους ίδιους λόγους που της καταλογίζει ο κοινωνικός και ποινικός έλεγχος:

- Τα παιδιά δεν μπορούσα να τα έχω καθημερινά, όλο το εικοσιτετράωρο. Ήταν πολλές οι ώρες που δούλευα. Τα παιδιά τα είχε η μαμά μου. Η μαμά μου έμενε στα τέσσερα χιλιόμετρα. Την μεγάλη την είχα μαζί συνέχεια μέχρι ενός έτους. Μετά δεν μπορούσα να την έχω συνέχεια κλεισμένη στο [παιδικό] πάρκο. Μετά απ' το χρόνο πήγε στη μαμά μου. Ήταν κι ο άντρας μου που έπαιρνε ναρκωτικά. Αυτός ήταν ο λόγος που δεν ήθελα τα παιδιά πολύ στο σπίτι.

- Πώς θα χαρακτήριζες το μητρικό σου ρόλο πριν και μετά τον εγκλεισμό σου;

- Ανύπαρκτο. Ήταν ανύπαρκτος λόγω δουλειάς. Υπαρκτός έχει γίνει τα τελευταία χρόνια. Μην ξεχνάς κι ότι έχω μεγαλώσει. Έχω δει πολλά. Είναι ένα καλό σχολείο ο Κορυδαλλός. Αρχισα να βλέπω τα πράγματα διαφορετικά μετά τα εικοσιπέντε-εικοσιέξι. Όσο περνάνε τα χρόνια αλλιώς τα βλέπω τα πράγματα κι εγώ και αυτές. Μεγαλώνουμε όλες (χαμογελάει). Αλλιώς ήταν πριν τη φυλακή, αλλιώς τότε με τα δικαστήρια, αλλιώς τώρα που έχω ηρεμήσει.

Τη φροντίδα των παιδιών πριν τον εγκλεισμό της Λίνας την είχε η μαμά της. Η Λίνα επιλέγει αυτή τη λύση για να μπορεί να δουλεύει περισσότερο στο μαγαζί, αλλά και για να κρατήσει, όπως υποστηρίζει, τα παιδιά μακριά από το σπίτι τους, όπου ο άντρας της έκανε χρήση ναρκωτικών. Οι δυο κόρες της, τελικά, διαμένουν και μεγαλώνουν σχεδόν αποκλειστικά με τη γιαγιά τους, και η Λίνα συνεχίζει να ασχολείται με το μαγαζί, χωρίς να προβληματίζεται πάνω στη φύση της σχέσης της μαζί τους. Αργότερα, ως απόσταγμα της ενδοσκόπησης που πραγματοποιεί μέσα στο κελί της πάνω στην ουσία της «μητρότητας», όπως αυτή την εννοιολογεί, συνειδητοποιεί ότι ο μητρικός της ρόλος στις ζωές των παιδιών της ήταν «ανύπαρκτος». Με το πέρασμα των χρόνων και την ανατροφή των δεδομένων στη δική της ζωή, τα αντιπροσωπευτικά της χαρακτηριστικά αντιστρέφονται. Πριν τον

εγκλεισμό της αναγνωρίζει τον εαυτό της ως δυναμική κι έξυπνη επιχειρηματία, αλλά όχι κυρίαρχα ως «μητέρα». Τώρα, μέσα από τη φυλακή η Λίνα βλέπει τα πράγματα «αλλιώς», αυτοπροσδιορίζεται πρωτίστως ως «μητέρα», που αρχίζει, όμως, να έχει αμφιβολίες για τη δύναμή της.

«Αλλιώς» εξελίσσεται και η σχέση της Λίνας με τις κόρες της όσο περνάει ο καιρός και μεγαλώνουν και οι τρεις τους. Η Λίνα βρέθηκε στη φυλακή σε πολύ νεαρή ηλικία για να εκτίσει ισόβια κάθειρξη και τα εννέα χρόνια που έχει περάσει ήδη εκεί, στον Κορυδαλλό, έχουν αποδειχθεί «ένα πολύ καλό σχολείο» στην πορεία της προς την ωριμότητα. Στη διαδρομή της αυτή η Λίνα συμπορεύεται με τις κόρες της σε μια αρκετά ιδιόμορφη σχέση, αφού και οι τρεις τους μεγαλώνουν αναγνωρίζοντας ως «μητέρα» το ίδιο πρόσωπο, τη μητέρα της Λίνας, που έχει αναχθεί σε «μαμά» και για τις κόρες της ενώ στην πραγματικότητα είναι η γιαγιά τους:

Την μαμά μου τη λένε «μαμά». Αυτή τα μεγάλωσε. Είναι η «μαμά» τους γι' αυτό. Και μένα και τη μαμά μου μας λένε και τις δύο «μαμά» κι εκεί μπερδευόμαστε τελείως. Μια φορά ήμασταν σε ένα μαγαζί με εκκλησιαστικά είδη και τα κορίτσια λέγανε «μαμά» και μένα και τη μαμά μου, την οποία βέβαια αποκαλούσα κι εγώ «μαμά». Κάποια στιγμή ο μαγαζάτορας δεν άντεξε και ρώτησε: «Με συγχωρείτε, αλλά τελικά ποια είναι μαμά ποιανής;». Άντε να του εξηγήσεις τώρα...

Εγώ είμαι η μαμά η καλή που τους κάνει τα χατίρια, που την αγαπάνε. Η μαμά μου είναι η μαμά που πεθαίνουμε γι' αυτήν. Εγώ είμαι η μαμά που παίζουμε μαζί, που τα λέμε. Χαίρονται που είμαι πολύ νέα. Δεν είμαι η μαμά με το ταγιέρ, είμαι η μαμά με το τζιν και το πουλόβερ. Να, βλέπεις πώς είμαι (με παραπέμπει στην απλή αμφίεσή της).

Οι κόρες της Λίνας, δεκατριών χρονών η Αφροδίτη και έντεκα η Δήμητρα, την ώρα που η ίδια διανύει τα τριανταένα, έχουν μεγαλώσει εξ' ολοκλήρου με τη γιαγιά τους, η οποία είχε αναλάβει τη φροντίδα τους πριν ακόμα φυλακιστεί η κόρη της. Για τα κορίτσια, η γιαγιά τους έχει υπεισέλθει σε λειτουργικό και συναισθηματικό επίπεδο στη θέση της «μαμάς» που λείπει, και αυτήν την ιδιότητα της προσδίδουν χωρίς να εγκαταλείπουν την προσφώνηση «μαμά» και για τη βιολογική τους μητέρα. Συμβαίνει έτσι το παράδοξο τα παιδιά να αναγνωρίζουν, από τη μια, ταυτόχρονα τη Λίνα και τη γιαγιά τους ως «μαμάδες» τους, και από την άλλη η Λίνα να αποκαλεί από κοινού μαζί τους τη γιαγιά τους «μαμά». Οι κόρες της Λίνας προσφωνούν την ίδια και τη γιαγιά τους «μαμά», εντοπίζουν, ωστόσο, διαφορετικά μητρικά χαρακτηριστικά στις δύο «μαμάδες», ανάλογα με την παρουσία τους και το διακριτό ρόλο που επιτελεί η καθεμιά, όπως διαπιστώνει και η Λίνα:

Η μικρή είναι ερωτευμένη και με κυνηγάει με τη φωτογραφία ΤΟΥ!
«Καλέ τον είδα!» της λέω. Τίποτα. Ξανάρχεται.

Έρχεται μια μέρα η μικρή και μου λέει έχω λεύκωμα, θέλεις να το κάνουμε μαζί; Ήταν κουραστικό. Το διάβασα. Καθίσαμε, γράψαμε μαζί τις ερωτήσεις, πώς να το ρωτήσω αυτό, πόσο χώρο να αφήσω για τις απαντήσεις, τέτοια. «Δεν το ξέρει η γιαγιά ότι έχω λεύκωμα». Είναι το μυστικό μας. Η γιαγιά το ξέρει βέβαια, αυτές όμως ξέρουν ότι δεν το ξέρει. Εγώ είμαι η μαμά-φίλη και καμιά φορά η μαμά-αυστηρή. Όταν είμαι η «μαμά-αυστηρή» το γυρίζουν το «μαμά» σε «γιαγιά»: «Αφροδίτη την αντιβίωση. Αφροδίτη την αντιβίωση. Αφροδίτη την αντιβίωση». «Ναι γιαγιά!». Το γυρίζει όταν γίνομαι αυστηρή.

Τα δυο κορίτσια διαχωρίζουν τις δυο «μαμάδες» τους ως προς τις ιδιαίτερες μητρικές λειτουργίες τους, που προσδιορίζουν και τη σχέση τους. Έτσι, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Λίνας, η ίδια είναι η «μαμά» που αγαπάνε, που είναι κοντά τους ηλικιακά, που παίζει μαζί τους και δεν τους χαλά χατίρι, που τις επισκέπτεται περιστασιακά και της εμπιστεύονται τα μυστικά τους. Η γιαγιά τους είναι η «μαμά» που είναι μεγαλύτερη σε ηλικία κι ανήκει αποκλειστικά στο χώρο των ενηλίκων, γι' αυτό και αναπόφευκτα θεωρούν ότι πρέπει να της κρατάνε και ορισμένα μυστικά, η «μαμά» που είναι αυστηρή και ενίοτε επιπλήττει, η «μαμά» που τις μεγάλωσε, που είναι καθημερινά μαζί τους και που υπεραγαπούν. Όταν, μάλιστα, η Λίνα υιοθετεί ορισμένη συμπεριφορά που εντάσσεται στις «αρμοδιότητες» της γιαγιά τους, όπως η αυστηρότητα, αμέσως οι κόρες της αλλάζουν την προσφώνηση και το περιεχόμενο που σε κανονικές συνθήκες της έχουν αποδώσει και δεν την αποκαλούν «μαμά», αλλά «γιαγιά», υπονοώντας ότι οικειοποιείται το ρόλο της «αυστηρής μαμάς» που οι ίδιες έχουν αποδώσει στη γιαγιά τους. Γίνεται σαφές ότι για τη Λίνα η λέξη «μαμά» δεν αρκεί από μόνη της για να περιγράψει τη σχέση της «μαμάς» με τα παιδιά, αλλά χρειάζεται να επεξηγηθεί περιφραστικά, ακριβώς επειδή η έννοια «μαμά» δε συνιστά για τα κορίτσια μια γενική κατηγορία, παγιωμένη και αδιαμφισβήτητη, αλλά συγκροτείται και εννοιολογείται ανάλογα με τα δεδομένα που υπάρχουν και ισχύουν για την συγκεκριμένη κάθε φορά περίπτωση.

Υπό την αιγίδα της κοινής «μαμάς», αφού η γιαγιά των κοριτσιών και μητέρα της Λίνας έχει υπεισέλθει στο ρόλο της «μαμάς» και των τριών, η Λίνα λόγω και της κοντινής τους ηλικίας, συνδέεται με τις κόρες της σε μια κατά περίπτωση οριζόντια σχέση, με στοιχεία φιλίας και αλληλεγγύης. Στο πλαίσιο αυτής της σχέσης οι τρεις τους μοιράζονται ανώδυνα μυστικά που δεν αποκαλύπτουν στην κοινή «μαμά». Τα κορίτσια κάνουν συνένοχο τους τη Λίνα προτείνοντάς της ενεργό συμμετοχή στις

Μάνες στο στάσιμο χρόνο και χώρο της φυλακής: Η ιστορίες της Μπόνη και της Λίνας

κρυφές τους δραστηριότητες, όπως για παράδειγμα στη σύνταξη του λευκόματος, χτίζοντας μέσα από τις πρακτικές αυτές μια συνθήκη αμοιβαίας εμπιστοσύνης.

Η εμπιστοσύνη και η αλληλεγγύη που επιδεικνύονται στη σχέση της Λίνας με τις κόρες της φαίνονται να είναι αμφίδρομες. Η Λίνα, από τη μια, γίνεται αποδέκτης και θεματοφύλακας των μυστικών τους και κοινωνός των παιχνιδιών τους, κι αυτές, από την άλλη, την υποστηρίζουν όταν καταλαβαίνουν ότι τις έχει ανάγκη. Όταν η Λίνα, έπειτα από εννέα χρόνια στη φυλακή αποφασίζει να ολοκληρώσει τις σπουδές της στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, στην απόφασή της αυτή έχει συμμάχους τις κόρες της. Η έκδηλη χαρά της και η περηφάνια της που συνεχίζει το σχολείο στην πρώτη Λυκείου με ξαφνιάζει ευχάριστα και ενθουσιάζει τις κόρες της:

- Ξεκίνησα και μαθήματα στην πρώτη Λυκείου! Εγκρίθηκε η αίτησή μου, τώρα, έχει μια βδομάδα.
- *Πολύ χαίρομαι. Από το Υπουργείο εγκρίθηκε;*
- Ναι, από το Υπουργείο. Μου έφεραν και λίγα βιβλία. Δεν μου τα έφεραν όλα - ο λυκειάρχης λέει για να μην τρομάξω. Το Υπουργείο μου ενέκρινε και εξετάσεις για τον Ιούνιο.
- *Και πώς θα γίνεται, θα διαβάξεις μόνη σου...θα έρχονται κάποιοι καθηγητές για μάθημα...;*
- Θα το κανονίσει ο λυκειάρχης. Είναι πολύ συνεργάσιμος ο λυκειάρχης. Θα πρέπει όμως να έρχονται τουλάχιστον τρεις, ξέρεις για αρχαία, μαθηματικά, φυσική, χημεία...και θα πρέπει να έρχονται εθελοντικά, χωρίς να πληρώνονται. Οπότε δεν ξέρω αν θα έρχεται κανείς.
- *Το κάνει καμιά άλλη εδώ, να συνεχίζει το σχολείο;*
- Όχι, μόνο εγώ το κάνω! Παλιά ήταν μια κοπέλα που τελείωσε ψυχολογία δι' αλληλογραφίας. Κι ο Φραντζής από τους άντρες πάει στο ΤΕΙ νομίζω. Αλλά εδώ μόνο εγώ είμαι. Μου λένε οι κόρες μου: «Διάβασες μαμά;» Μιλάμε κάθε μέρα και με ρωτάνε: «Διάβασες;» (χαμογελάει).

Η Λίνα είναι, σύμφωνα με τα λεγόμενά της, η μοναδική γυναίκα στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ. που συνεχίζει τη μόρφωσή της στα πλαίσια της επίσημης κρατικής εκπαίδευσης, γεγονός στο οποίο αποδίδει μεγάλη σημασία και η ίδια, αλλά και οι κόρες της. Για τα κορίτσια η απόφασή της να συνεχίσει το σχολείο τις φέρνει ακόμα πιο κοντά. Έστω και πλασματικά, αποκτούν μια παρόμοια καθημερινότητα που θα περιλαμβάνει μαθήματα με τους καθηγητές και μελέτη «για το σπίτι». Σε αντίθεση με την άγνωστη πραγματικότητα της φυλακής, η πρόσκτηση από τη Λίνα της μαθητικής ιδιότητας και η συμμετοχή της στην εκπαιδευτική διαδικασία συνιστούν γνώριμες διαδικασίες, πολύ κοντινές με τα δικά τους καθημερινά βιώματα στο σχολείο, που τώρα μπορούν να τα μοιραστούν πιο εύκολα μαζί της, δημιουργώντας

Μάνες στο στάσιμο χρόνο και χώρο της φυλακής: Η ιστορίες της Μπόνι και της Λίνας

μια νέα, ασφαλή γέφυρα επικοινωνίας. Από απόσταση, από το τηλέφωνο, τα παιδιά εκφράζουν κάθε φορά την υποστήριξή τους στη μητέρα τους για την προσπάθεια που καταβάλει ως μαθήτρια, επειδή νιώθουν ότι έχει ανάγκη από βοήθεια και ενθάρρυνση, και, ταυτόχρονα, ελέγχουν εάν αντεπεξέρχεται στις σχολικές της υποχρεώσεις. Ρωτώντας την επίμονα εάν διάβασε, οι κόρες της αναστρέφουν την κοινωνικά προσδοκώμενη σειρά ερωταποκρίσεων και ρόλων μέσα στην οικογένεια, όπου η «μητέρα», ή ο «γονιός» γενικότερα, ρωτάει και ελέγχει εάν τα «παιδιά» μελέτησαν τα μαθήματά τους για την επόμενη σχολική μέρα.

Η αντιστροφή στους ρόλους «μητέρας» και «τέκνων» συνδέεται από τις γυναίκες άμεσα με το χρονικό διάστημα που περνούν στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ.. Η εμπειρία της φυλακής και οι συνέπειες που αυτή έχει στη διαμόρφωση του εαυτού τους επηρεάζουν τη δυνατότητά τους να συμμετέχουν και να λειτουργήσουν σε κοινωνικά και οικογενειακά συμφραζόμενα εκτός φυλακής. Η αλλαγή είναι εμφανής και στην ιστορία της Λίνας. Ενώ, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, πριν από τον εγκλεισμό της θεωρεί ότι είχε μια δυναμική παρουσία στη σύνθετη επιχειρηματική δραστηριότητα του μαγαζιού που διατηρούσε ο άντρας της, όταν μετά από μια δεκαετία σχεδόν συνεχούς παραμονής στο ίδιο κτίριο, στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ., πήρε για πρώτη φορά άδεια είχε ανάγκη να κατατοπιστεί από τις κόρες της πάνω σε απλά και παλαιότερα αυτονόητα πράγματα που συνθέτουν τη ζωή στην κοινωνία:

Μετά από τόσα χρόνια έχω ξεχάσει να ζω. Μαθαίνω κι εγώ απ' αυτές. Για να φύγω στην άδεια και να πάω από δω στον Πύργο μου έχουνε δείξει πώς να το κάνω...

Ή όταν πηγαίνουμε στο σούπερ μάρκετ, εγώ χάνομαι. «Αμάν ρε μαμά!». Όλο έτσι μου λένε: «Αμάν ρε μαμά!». Χαίρονται να μου δείχνουν πράγματα. Μια φορά πήγαμε οι τρεις μας στο σινεμά κι άφησα σ' αυτές την πρωτοβουλία να βγάλουν εισιτήρια. Η αλήθεια είναι ότι εγώ δεν ήξερα να βγάλω εισιτήρια.

Τώρα έχω εκατό χιλιάδες [δρχ.] για να πάρω δώρα. Θέλω να πάρω ένα επιτραπέζιο να παίζουμε με τα κορίτσια - άντε και με τη γιαγιά - κι ένα πιο προσωπικό για την κάθε μια.

Μας αρέσει να παίζουμε επιτραπέζια. τώρα που μιλήσαμε στο τηλέφωνο ρώτησα τα κορίτσια άμα θέλουν να πάρουμε την καινούργια μονόπολη χρηματιστήριο, ξέρεις, αυτήν με το κομπιουτεράκι. «Άσε ρε μαμά! Εδώ δεν μπορείς να καταλάβεις την απλή μονόπολη θέλεις και μονόπολη χρηματιστήριο! Πάρε κανένα παιχνίδι που να καταλαβαίνεις. Εδώ δεν ξέρεις πόσο έχει το ευρώ. Για πες μας, πόσο έχει το ευρώ;». Ωχ! Πόσο έχει το ευρώ; Πού να ξέρω εγώ πόσο έχει το ευρώ, και τι με νοιάζει;

Και πήρα τηλέφωνο μια φίλη μου που ασχολείται μ' αυτά να μου πει, άμα με ξαναρωτήσουν να ξέρω. Πρέπει να καθίσω με το κομπιουτεράκι να μάθω και τα πολλαπλάσια μήπως και με ρωτήσουν, να ξέρω.

Μετά από μακροχρόνια παραμονή στη φυλακή, η Λίνα, όπως και οι περισσότερες φυλακισμένες γυναίκες, έχει απορροφηθεί και καταβληθεί σε τέτοιο βαθμό από τον εγκλεισμό της, ώστε δυσκολεύεται να αντεπεξέλθει σε απλές καταστάσεις καθημερινής φύσης, όπως το να διασχίσει το δρόμο και να ταξιδέψει όταν είναι έξω με άδεια, να βγάλει εισιτήρια για τον κινηματογράφο ή να υπολογίσει «πόσο έχει το ευρώ», ενώ πριν φυλακιστεί αυτή κρατούσε τα οικονομικά και τα λογιστικά ενός πρατηρίου καυσίμων. Οι κόρες της εντοπίζουν τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η μητέρα τους στον «έξω κόσμο» με έκπληξη και προσποιητή επίπληξη – «αμάν ρε μαμά!» - και με χαρά, όπως παρατηρεί η Λίνα, της μαθαίνουν ορισμένα πράγματα από την αρχή. Η Λίνα, με τη σειρά της, μπορεί να μη θεωρεί απαραίτητη για τη δική της καθημερινότητα στη φυλακή τη γνώση ορισμένων πληροφοριών, όπως την αξία του ευρώ, επιδιώκει, ωστόσο, να ενημερώνεται σχετικά για να μπορεί να ανταποκριθεί σε ενδεχόμενη «εξέταση» από τα κορίτσια της. Η επανένταξη των βαρυποινιτισσών, ειδικά, μητέρων όπως η Λίνα, στο δημόσιο, αλλά και στον οικιακό χώρο, κατά τη διάρκεια της άδειας και μετά την αποφυλάκισή τους, συνιστά διαδικασία που απαιτεί χρόνο και κόπο. Κατά τη διάρκεια της διαδικασίας αυτής ο ρόλος των παιδιών τους, έστω και αν είναι ακόμη ανήλικα, εκτιμάται ως πολύ σημαντικός και καθοδηγητικός.

Η κατανομή των ρόλων «μητέρας» - «παιδιού» στο συμβολικό επίπεδο φαίνεται να προκύπτει από τον αντίστοιχο συσχετισμό δύναμης-αδυναμίας των εμπλεκόμενων ατόμων. Όταν οι φυλακισμένες γυναίκες παραμένουν ισχυρές και αυτοδύναμες εξακολουθούν να αντεπεξέρχονται σε αυτό που η κάθε μια προσδιορίζει ως «μητρικές υποχρεώσεις». Όταν, αντίθετα, δηλώνουν, σκόπιμα ίσως, αδύναμες κι έχουν ανάγκη από φροντίδα και προστασία συχνά υπεισέρχονται στη θέση του «παιδιού», και τότε τα τέκνα τους επιφορτίζονται με γονικά απέναντί τους καθήκοντα, όπως περίπου συμβαίνει και με τους ηλικιωμένους ανθρώπους που δεν μπορούν να αυτοεξυπηρετηθούν και τους φροντίζουν τα παιδιά τους. Στην περίπτωση αυτή οι ρόλοι κατά κάποιον τρόπο αντιστρέφονται και εναλλάσσονται στο συμβολικό επίπεδο, με τα τέκνα να καλούνται να αναλάβουν «μητρικά» καθήκοντα απέναντι στη φυλακισμένη και φυλακοποιημένη μητέρα τους, η οποία, απ' την πλευρά της, ενδέχεται ενίοτε να επιδεικνύει συμπεριφορά «τέκνου» απέναντι και σε σχέση με τα παιδιά της. Όπως καταδεικνύεται και από το ακόλουθο σύντομο εθνογραφικό περιστατικό, η μεγαλύτερη κόρη της Λίνας, παρόλο που είναι μόλις

Μάνες στο στάσιμο χρόνο και χώρο της φυλακής: Η ιστορίες της Μπόνι και της Λίνας

δεκατεσσάρων ετών, φαίνεται να έχει αναλάβει ουσιαστικά το ρόλο της θέτουσας τις απαγορεύσεις «μητέρας» και η ίδια η Λίνα το ρόλο της ατίθασης «κόρης»:

Η Αφροδίτη ξέρει ότι καπνίζω και μου λέει: «Το ξέρω ότι καπνίζεις, αλλά δεν θέλω να καπνίζεις μπροστά μου». Κι εγώ καπνίζω από αντίδραση, έτσι να μην της περνάει.

Η αφήγηση του συγκεκριμένου περιστατικού γίνεται με χαμόγελα από την Λίνα που φαίνεται να απολαμβάνει το ενδιαφέρον της κόρης της για την υγεία της και την αυταρχική της απαίτηση να μην καπνίζει η μαμά της μπροστά της. Η δυναμικότητα που επιδεικνύει η Αφροδίτη της θυμίζει τον εαυτό της πριν φυλακιστεί και η διαπίστωσή της δείχνει να την ευχαριστεί. Η Λίνα, ωστόσο, επίτηδες δε συμμορφώνεται. Η εφηβικού ύφους αντίστιξη «απαίτηση/απαγόρευση»-«αντίδραση» στη σχέση «μητέρας»-«κόρης» υπάρχει και εδώ αντιστραμμένη, με την κόρη, από τη μια, να απαιτεί σεβασμό και συμμόρφωση, και τη μητέρα, από την άλλη, να αντιδρά και να μην υπακούει.

Προς το τέλος των συναντήσεών μας, η σοβαρή και τυπική Λίνα έδωσε τη θέση της σε μια φιλική και σχεδόν διαχυτική Λίνα. Μου εκμυστηρεύτηκε το δεσμό της με έναν άντρα που συναντά κατά τις άδειές της και τα σεξουαλικά προβλήματα που αντιμετωπίζει λόγω του μακροχρόνιου εγκλεισμού της και την κατανάλωση ψυχοφαρμάκων. Αυτές οι δυσλειτουργίες, ωστόσο, κρίνονται επουσιώδεις από την Λίνα. Όπως παρατηρεί ούτως ή άλλως σχετικά με τις σεξουαλικές της επιθυμίες: «Εμένα δεν μου λείπει πάρα πολύ. Εγώ παίρνω και ψυχοφάρμακα. Ίσως να λειτουργούν κι αυτά κατασταλτικά». Τα πραγματικά της προβλήματα τα εντοπίζει στον εκτοπισμό της από την κοινωνική πραγματικότητα και τη ζωή των παιδιών της. Η πολυετής αποδοκιμασία που εκφράζεται στο πρόσωπό της από τον κοινωνικό και ποινικό έλεγχο, με τη μορφή των ισοβίων δεσμών που την κρατούν στη φυλακή, την αποκόβει από την πραγματικότητα του έξω κόσμου και του περιβάλλοντος όπου μεγαλώνουν τα παιδιά της, και αποδυναμώνει σταδιακά την ικανότητά της να επανέλθει λειτουργικά στη ζωή τους. Ευρισκόμενη εκτός τόπου και χρόνου όταν βγαίνει περιστασιακά με άδειες από τη φυλακή, χρειάζεται τη βοήθεια τους για να κινηθεί εντός κοινωνικών και οικογενειακών πλαισίων, την οποία και εισπράττει μέσα από μια αντιστροφή των κοινωνικά προσδοκώμενων ρόλων ανάμεσα σε αυτήν και τις κόρες της, χάρη στην οποία επιβιώνει κατά τις άδειές της μέσα στην κοινωνία. Τελικά, δηλαδή, επανεισάγεται στην κοινωνική πραγματικότητα χάρη στη

Μάνες στο στάσιμο χρόνο και χώρο της φυλακής: Η ιστορίες της Μπόνη και της Λίνας
βοήθεια ενός τεχνητού γονικού σχηματισμού που έχει τις ρίζες του στην αυθεντική
μητρική σχέση.

Κεφάλαιο 7

«Ζωοδότρα» και «Φόνισσα»:

Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή

Οι μισές σχεδόν από τις γυναίκες που συμμετείχαν στις συνεντεύξεις, οι εννέα από τις δεκαεννέα για την ακρίβεια, βρισκόταν στη φυλακή επειδή είχαν καταδικαστεί για εγκλήματα κατά της ζωής. Η μεγάλη συμμετοχή τους στην έρευνα ίσως να ήταν συμπτωματική, ίσως, όμως, και να οφείλεται στην ιδιαιτερότητα της ποινικής και προσωπικής τους κατάστασης. Οι γυναίκες αυτές εξέτιαν πολυετείς κακουργηματικές ποινές και οι πιο πολλές βρισκόταν ήδη πάνω από τρία χρόνια στη φυλακή. Όταν πληροφορήθηκαν για τη διεξαγωγή της έρευνας συναίνεσαν ή επεδίωξαν με δική τους πρωτοβουλία να συναντηθούμε, εκφράζοντας μεγάλη ανάγκη να κουβεντιάσουν με έναν άνθρωπο εκτός φυλακής, γυναίκα κατά προτίμηση, για τα πολλαπλά προβλήματα που καλούνται να αντιμετωπίσουν στη ζωή τους, ή από περιέργεια, απλά για να σπάσει η ρουτίνα και η μονοτονία του εγκλεισμού.

Οι μητέρες που έχουν καταδικαστεί για έγκλημα κατά της ζωής φέρουν τις αντιφατικές ταυτότητες της «ζωοδότρας» και της «φόνισσας» που τους αποδίδονται από την κοινωνία και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης. Η βαρύτητα της μομφής που εισπράττουν επηρεάζει τον αυτοπροσδιορισμό και τη σχέση τους με τα παιδιά τους, και δυσχεραίνει την ενσωμάτωση στο κοινωνικό περιβάλλον και την αποκατάστασή τους μέσω της μητρικής επιτέλεσης. Ειδικά όταν το θύμα είναι ο πατέρας των παιδιών, εξαιτίας της ειδικής φύσης του εγκλήματος πολλές φορές παρακωλύεται η μητρική επιτέλεση και παρεμποδίζεται η επαφή με τα παιδιά, όταν αυτά απομένουν στη φροντίδα των πεθερικών, των γονιών του δολοφονηθέντος πατέρα. Τα πεθερικά

«Ζωοδότρα» και «Φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή οικειοποιούμενα τα εγγόνια τους και απομακρύνοντάς τα από τις μανάδες τους, σύμφωνα με τις ίδιες, παίρνουν την αντεκδίκησή τους για το χαμό του δικού τους παιδιού, στερώντας από τη φερόμενη ως δράστη το δικό της.

Ένα άλλο στοιχείο που συνδέει τις ιστορίες ορισμένων από τις γυναίκες που έχουν καταδικαστεί για ανθρωποκτονία είναι η προηγούμενη κακοποίησή τους στον οικιακό χώρο από τα θύματα, από τους τότε συζύγους ή ερωτικούς τους συντρόφους. Οι γυναίκες αυτές περιγράφουν στιγμιότυπα βίας στην καθημερινή τους ζωή πριν τον εγκλεισμό, βία την οποία εκτιμούν ότι δεν υφίστανται μέσα στη φυλακή. Στις συναντήσεις με την ερευνήτρια η ζωή τους μέσα στην Κλειστή Κεντρική Φυλακή Γυναικών Κορυδαλλού τοποθετείται μέσα σε μια πραγματικότητα που δομείται με βάση τα δεινά του εγκλεισμού, είναι απαλλαγμένη, όμως, από τη συζυγική/συντροφική φυσική και ψυχολογική καταπίεση.

1.0. «Ζωοδότρα» και «Φόνισσα»

Οι γυναίκες με καταδίκες για εγκλήματα κατά της ζωής βρίσκονται αντιμέτωπες με το γεγονός ότι τέλεσαν ή συμμετείχαν σε μια ανθρωποκτονία εάν παραδέχονται την ενοχή τους, ή ότι εκτίουν μια πολυετή κάθειρξη εξαιτίας μιας άδικης καταδίκης εάν δηλώνουν αθώες. Οι ποινές τους, όπως υποστηρίζουν, είναι κατά πολύ αυστηρότερες από τις αντίστοιχες των ανδρών για ανάλογης σοβαρότητας αδικήματα¹, και κυμαίνονται από δώδεκα χρόνια για θανατηφόρα σωματική βλάβη έως ισόβια δεσμά για ανθρωποκτονία από πρόθεση. Το θύμα, στα οκτώ από τα εννέα εγκλήματα που ενδιαφέρουν περισσότερο παρακάτω λόγω της ιδιαίτερης προσωπικής σχέσης με τις καταδικασμένες ως θύτες, ήταν ο σύζυγος και πατέρας των παιδιών τους ή, σε μια περίπτωση, ο ερωτικός της σύντροφος, απώλεια που σε ορισμένες περιπτώσεις επηρεάζει καθοριστικά την κατόπιν του εγκλεισμού σχέση και επικοινωνία των γυναικών με τα παιδιά τους.

---

¹ Η Azaola (1997) διεξάγοντας συγκριτική έρευνα σχετική με άντρες και γυναίκες που έχουν καταδικαστεί για ανθρωποκτονία στην πόλη του Μεξικό διαπιστώνει ότι οι γυναίκες εκτίουν ποινές κατά 25% μεγαλύτερες από ότι οι άντρες, γεγονός που αντανακλά τα πρότυπα συμπεριφοράς, κοινωνικοποίησης και αξιών που διαφοροποιούν τους άντρες από τις γυναίκες. Η προκατάληψη που παρατηρεί η Azaola σχετικά με το κοινωνικό φύλο στηρίζεται στο ότι η κοινωνία αντιλαμβάνεται διαφορετικά τις πράξεις βίας ανάλογα με το φύλο του ατόμου που τις διαπράττει, αντανακλώντας την κυρίαρχη ιδεολογία ότι τέτοιου είδους συμπεριφορές αποτελούν αναπόφευκτη έκφραση της «ανδρικής φύσης», τη στιγμή που η επιθετικότητα υπονομεύει τη «γυναικεία ουσία». Κατά το ίδιο σκεπτικό, κάποιος που θεωρείται κακός πατέρας δεν αντιμετωπίζεται με την ίδια αυστηρότητα, ούτε τυγχάνει της ίδιας τιμωρίας που θα επιβληθεί σε μια γυναίκα που θα κριθεί κακή μητέρα (1997: 332-333).

«Ζωοδότρα» και «φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή

Η επαφή με τις συγκεκριμένες μητέρες, πέρα από το χαρακτήρα του εγκλήματος και ό,τι αυτός συνεπάγεται για το περιεχόμενο και την εστίαση των συνεντεύξεων, είχε και μια ακόμη ιδιαιτερότητα. Το χρονικό των εγκλημάτων, τα πρόσωπα και οι ιστορίες ορισμένων από τις γυναίκες με τις οποίες μιλήσαμε στα πλαίσια των συνεντεύξεων και γενικότερα μέσα στη φυλακή, μου ήταν γνωστά ήδη στα κεντρικά τους σημεία από τον περιοδικό τύπο και τα τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων. Παρόμοιες υποθέσεις κατά τις οποίες, για παράδειγμα, μια γυναίκα κατηγορείται ότι έχει σκοτώσει τον άντρα της προσελκύουν μεγάλη δημοσιότητα, κάτι που συμβαίνει και σε σχέση με άλλα εγκλήματα, όχι όμως στην ίδια έκταση και ένταση. Συχνά, πριν ανακοινωθεί η δικαστική απόφαση, που ενδέχεται να είναι και αθωωτική, η γυναίκα στα σχετικά δημοσιεύματα παρουσιάζεται ως «φόνισσα» ή «συζυγοκτόνος», μια ταυτότητα που την ακολουθεί στη μετέπειτα ζωή της και που δύσκολα ανατρέπεται. Η πιθανότητα και μόνο τέλεσης του εγκλήματος εντυπωσιάζει και «πουλάει» από τα Μ.Μ.Ε., αίροντας αυθαίρετα και αυτοδίκαια την ιδιωτικότητα της προσωπικής ζωής της κατηγορουμένης. Με τη σύλληψη και την απαγγελία της κατηγορίας το ιδιωτικό παύει να προστατεύεται και αυτόματα γίνεται δημόσιο. Όπως παρατηρεί η αλβανίδα Πηνελόπη με πικρία για τη στάση που εισέπραξε ως κακοπροαίρετη και χαϊρέκακη περιέργεια των συμπολιτών της:

Όλοι στο δικαστήριο ήρθαν από περιέργεια, για να δουν πώς έγινα στη φυλακή, για να γελάσουν με τη δυστυχία της οικογένειάς μου. Αλλά εγώ έχω μια αξιοπρέπεια. Μπορεί να έφτασα φυλακή, αλλά έχω μια αξιοπρέπεια...

Τα Μ.Μ.Ε., καταγγέλλουν οι γυναίκες, προβάλλουν ως δικαιολογία ότι το κοινό έχει δικαίωμα να μάθει και τις παραμικρές λεπτομέρειες για τη ζωή τους, ακόμη και αν δεν έχουν αιτιακή σχέση και συνάφεια με το έγκλημα. Πράγματι, όταν γνώρισα την Αμαλία από τον Ασπρόπυργο, η υπόθεση της οποίας είχε γίνει γνωστή στο πανελλήνιο δύο χρόνια πριν τη συνάντησή μας, συνειδητοποίησα πόσα ήξερα ήδη για αυτήν και την οικογένειά της από την τηλεόραση και τις εφημερίδες. Η ίδια υποστηρίζει οργισμένη ότι έχει καταδικαστεί άδικα σε κάθειρξη δεκαπεντέμισι ετών για τη δολοφονία του συζύγου της. Βλέποντάς την αυτοπροσώπως μπροστά μου ένιωσα πως γνωρίζω αδικαιολόγητα πολλές λεπτομέρειες για την προσωπική της ζωή, με ένα μονόπλευρο τρόπο, τη στιγμή που η ίδια δεν ήξερε τίποτα για τη δική μου, και της το είπα. Δεν εντυπωσιάστηκε, αν και φάνηκε ότι εκτίμησε την παρατήρησή μου. Όταν κατόπιν τη διαβεβαίωσα ότι θα τηρηθεί η ανωνυμία της στα πλαίσια της έρευνας μου ανταπάντησε ότι δεν την πειράζει να συμμετάσχει

«Ζωοδότρα» και «φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή

ονομαστικά, αντίθετα το προτιμά επιδιώκοντας να δημοσιοποιήσει όσο το δυνατόν ευρύτερα, ακόμα και μέσω των ίδιων των τηλεοπτικών καναλιών που την υπονόμισαν, τη δική της εκδοχή της υπόθεσης: «Πες τα ονομαστικά, για να μάθει ο κόσμος. Γιατί ούτως ή άλλως όλοι ξέρουν τα πάντα για μένα»².

Η δημόσια έκθεση των γυναικών, και με όρους συκοφαντικής δυσφήμισης ακόμα, βιώνεται ως ένα μέρος του ποινικού κολασμού, που έχει αντίκτυπο και στη σχέση τους με τα παιδιά τους. Μετά την καταδίκη τους από το δικαστήριο, οι γυναίκες οδηγούνται στη φυλακή και τα παιδιά απομένουν αμήχανα, μπερδεμένα και τρομαγμένα μπροστά στην τηλεόραση προσπαθώντας να συνηθίσουν στην ιδέα της «μαμάς-δολοφόνου-συζυγοκτόνου» που φέρεται να έχει σκοτώσει τον πατέρα τους, χωρίς την παρουσία και το λόγο της ίδιας για να διασκεδάσει τις εντυπώσεις. Οι ίδιες, αδύναμες να αντιδράσουν μέσα από τη φυλακή, δεδομένης και της περιορισμένης έως ανύπαρκτης επικοινωνίας με τα παιδιά, ανησυχούν για την εξέλιξη της σχέσης τους και τη νέα εικόνα που τα παιδιά θα σχηματίσουν για τη μητέρα τους, επηρεασμένα από το προφίλ που θα συγκροτήσουν και θα προβάλλουν τα Μ.Μ.Ε. για εκείνη.

Όσον αφορά το πορτρέτο που οι ίδιες σκιαγραφούν για τον εαυτό τους, σε σχέση και με το έγκλημα για το οποίο έχουν καταδικαστεί, καμιά τους σχεδόν δεν παραδέχεται ρητά προμελέτη και δόλο, στοιχεία που θεμελιώνουν την κατηγορία «φόνισσα». Οι γυναίκες με τις οποίες μίλησα είτε αρνούνται εξ' ολοκλήρου την κατηγορία, είτε χαρακτηρίζουν τις περιστάσεις που οδήγησαν στην εγκληματική πράξη ως ατυχή «κακιά στιγμή» που δεν μπορούσαν να προβλέψουν, είτε υποστηρίζουν ότι βρισκόταν σε άμυνα κατά την τέλεση της πράξης, προσπαθώντας να αποτρέψουν παρούσα και άδικη επίθεση από την πλευρά του θύματος. Αποποιούνται την ψυχρή προμελετημένη δολοφονία, που δε θα μπορούσε άλλωστε να ταιριάζει, σύμφωνα με τον κυρίαρχο λόγο για τη «μητρότητα», ως πρακτική σε έναν άνθρωπο που έχει ήδη δώσει ζωή³. Η ανατροπή της κατηγορίας της

---

² Η ανωνυμία της τελικά τηρείται μέσω του ψευδωνύμου «Αμαλία», διότι κρίθηκε ότι θα προκύψουν δεοντολογικά και άλλα προβλήματα εάν χρησιμοποιούταν τα πραγματικά ονόματα για ορισμένες γυναίκες που θα συναινούσαν σε αυτό, και ψευδώνυμα για τις υπόλοιπες.

³ Η Azaola καταλήγει στο μάλλον απλουστευτικό και υπερβολικό συμπέρασμα πως όταν μια γυναίκα (μητέρα ή μη) διαπράττει το έγκλημα της ανθρωποκτονίας στην ουσία παύει να υπάρχει. Την ίδια στιγμή που οι ανθρωποκτόνες πράξεις ενός άντρα αντιμετωπίζονται ως η αντανάκλαση μιας στιγμιαίας έκφρασης μίσους συμβατή με την «αρσενική» του «φύση», και που σε ορισμένους κύκλους μπορούν να οδηγήσουν σε αυξημένη κοινωνική αναγνώριση, για τη γυναίκα αντίστοιχες πράξεις υπονομεύουν την ταυτότητά της, τη θηλυκή της ύπαρξη και οδηγούν τελικά στην καταστροφή της (1997: 338).

«Ζωοδότρα» και «φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή «δολοφόνου» και η ενίσχυση της μητρικής ιδιότητας της γυναίκας είναι ζωτικής σημασίας στη διαδρομή προς τη λύτρωση, σε προσωπικό και κοινωνικό επίπεδο.

Στη διαδρομή αυτή, οι γυναίκες καλούνται, καταρχήν, να διαχειριστούν τα ίδια τα πραγματικά περιστατικά που τις οδήγησαν ως «φόνισσες» στη φυλακή και την απώλεια του θύματος⁴. Διάγοντας μια ζωή επικεντρωμένη, στις περισσότερες των περιπτώσεων, στο σύζυγο και τα παιδιά τους μέχρι τότε, δυσκολεύονται να συνειδητοποιήσουν τις ανατρεπτικές εξελίξεις στις οποίες πρωταγωνιστούν και τη νέα τους ταυτότητα. Η Πηνελόπη, ενώ ήταν ήδη υπό κράτηση, θυμάται πώς αντέδρασε όταν οι αστυνομικοί την πληροφόρησαν ότι ο σύζυγός της απεβίωσε, πιθανόν από δικό της χτύπημα:

...Κι έρχονται κάποια στιγμή και μου λένε ότι πέθανε. Εγώ δεν καταλάβαινα, δεν μπορούσα να καταλάβω, είχα πάθει σοκ. Πρώτη φορά κατάλαβα τι θα πει σοκ. Κατάλαβες; Πέθανε! (κλαίει). Δεν ήξερα τι να κάνω, σκότωσα τον άντρα μου, τον πατέρα των παιδιών μου...

Τα παιδιά μου τα βλέπω στο όνειρό μου κάθε βράδυ, κάθε βράδυ... Κι αυτόν τον βλέπω συνέχεια στον ύπνο μου, βλέπω να τσακωνόμαστε. Εγώ δεν τον είδα πεθαμένο και νιώθω ότι υπάρχει... Εγώ άμα βγω θα τρελαθώ, γιατί δεν τον είδα πεθαμένο, ήρθα κατευθείαν εδώ, άλλαξα πραγματικότητα ξαφνικά. Φοβάμαι ότι άμα βγω θα τα συνειδητοποιήσω όλα...

Ζήσαμε τόσα πράγματα, κι έφτασα να κατηγορούμαι γι' αυτό το πράγμα... Δεν μπορώ να τη σηκώσω αυτήν την κατηγορία! Το πιστεύεις; Είμαι θυμωμένη μαζί του. Άμα βγω θέλω να πάω στον τάφο του να του φωνάξω «γιατί πέθανες;». Είμαι θυμωμένη...

Μέσα στην απόγνωση που περιγράφει η Πηνελόπη επιρρίπτει ευθύνες στο νεκρό σύζυγό της, όχι εξαιτίας της συμπεριφοράς του που ενδεχομένως οδήγησε στο τραγικό συμβάν, αλλά επειδή «πέθανε». Η ίδια δεν είδε τον άντρα της πεθαμένο και γι' αυτό δυσκολεύεται να συνειδητοποιήσει τις ανατροπές που έχουν επέλθει στη ζωή της κατόπιν και εξαιτίας του θανάτου του. Η δριμύτητα της κατηγορίας, σε ποινικό, αλλά και σε ηθικό επίπεδο τη λυγίζει, υπό το βάρος της απώλειας του συζύγου και των μετέωρων πλέον γονικών της υποχρεώσεων.

Με ανάλογη φόρτιση αντιμετωπίζει η Βαλμπόνα από την Αλβανία τη δολοφονία του ερωτικού της συντρόφου, μετά από μακροχρόνιους ξυλοδαρμούς και βιασμούς:

---

⁴ Στην τραγική ιστορία της πιο γνωστής φόνισσας στα χρονικά της ελληνικής λογοτεχνίας, στη «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη (2001) που πρωτοδημοσιεύεται το 1903 στο περιοδικό Παναθήναια ξετυλίγεται η κατάσταση στην οποία περιέρχεται μια γυναίκα όταν βιώνει την καταπίεση και την εκμετάλλευση του φύλου της σε συγκεκριμένες κοινωνικές και οικογενειακές συνθήκες (Δέλλιου 2003) και εντοπίζονται οι κοινωνικές κατασκευές του φύλου και των σχέσεων εξουσίας με σημείο αναφοράς τη σκιαθίτικη κοινωνία των αρχών του 20^{ου} αι. (Ανδρεαδάκη, Αποστολίδου 1998-1999).

Χάλασα τον άνθρωπο, την οικογένειά μου, τα παιδιά μου... Δεν μπορώ να το ξεχάσω αυτό το πράγμα, δεν φεύγει απ' το μυαλό μου. Δε φεύγει μάνα μου... Αυτό έχει αφήσει γραμμές μέσα μου. Κάθε μέρα το σκέφτομαι.

Θέλω να μιλήσω με τη μητέρα της [του], να της πω ότι δεν ήθελα να κάνω κακό, να καταλάβει.

Δεν θέλω να με συγχωρήσει, μόνο να με καταλάβει.

Ακόμα πονάω κι έχω πρόβλημα στο χέρι. Και δεν μ' ενδιαφέρει αυτό, που πονάω. Να ζούσε ο άνθρωπος, μόνο αυτό. Δεν μ' ενδιαφέρει ο πόνος που μ' έχει αφήσει. Μόνο να ζούσε για να μην το έχω για όλη τη ζωή μου.

Η Βαλμπόνα έχοντας πιο ξεκάθαρη αντίληψη για τα γεγονότα απ' ότι η συμπατριώτισσά της Πηνελόπη, επικεντρώνεται, κυρίως, στις συνέπειες της πράξης της για την οικογένεια τη δική της και τα παιδιά της, χωρίς να παραλείπει να αναφερθεί και στη μητέρα του θύματος, αναγνωρίζοντάς την ως ένα από τα πιο τραγικά εν ζωή πρόσωπα αυτής της ιστορίας.

Η βαρύτητα της κατηγορίας, η δραματικότητα των γεγονότων και η αδυναμία των δύο γυναικών να τα αποδεχθούν γίνονται εμφανείς στο λόγο τους. Εκτός από τις συνέπειες σε προσωπικό και οικογενειακό επίπεδο, η εμπρόθετη αφαίρεση ανθρώπινης ζωής αντιφάσκει με την καταξιωμένη κοινωνικά μητρική, ζωοδότρα ιδιότητα των γυναικών. Η ζοηρή αντίφαση που εγείρει το δίπολο «μητέρα-δολοφόνος» συνοψίζει το επίκεντρο του ενδιαφέροντος που επιδεικνύουν τα Μ.Μ.Ε., αλλά και την αιχμή της μομφής από την πλευρά της κοινωνίας. Η μομφή επικεντρώνεται στην ίδια τη μητρική ιδιότητα, δυσχεραίνοντας, κατά συνέπεια, την αποκατάσταση μέσω της μητρικής επιτέλεσης. Η δικαστικά αναγνωρισμένη φονική τους δραστηριότητα δε συνάδει με τη μητρική τους ιδιότητα, δημιουργώντας στο πρόσωπό τους την αντίφαση του να έχουν χαρίσει ζωή με τη γέννηση, και να έχουν αφαιρέσει ζωή με το φόνο. Από τις γυναίκες αυτές, όπως και από όλες τις γυναίκες, αναμένεται να «δώσουν ζωή», να γίνουν «μητέρες». Όταν, αντίθετα, «παίρνουν ζωή» και γίνονται «φόνισσες» μετουσιώνουν τον ηθικό και πρακτικό αντίποδα της μητρότητας, όπως αυτή υπαγορεύεται από την κοινωνία, και των συνακολούθων με αυτή αξιών.

1.2. «Εσύ στο χόμα κι εγώ στη φυλακή...». Και τα παιδιά;

Οι γυναίκες που έχουν καταδικαστεί για τη δολοφονία του συζύγου και πατέρα των παιδιών τους, ειδικά, περισσότερο από τις υπόλοιπες κρατούμενες βρίσκονται στο στόχαστρο της κοινωνικής κριτικής για λόγους διατάραξης της

«Ζωοδότρα» και «φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή

οικογενειακής και, κατ' επέκταση, της κοινωνικής ευταξίας. Αυτές που φέρουν το κοινωνικό καθήκον να διατηρούν τη συνοχή και να φροντίζουν για την ηθική τουλάχιστον ευημερία της οικογένειας γίνονται οι υπαίτιες ενός ισχυρότατου κλονισμού της, ενίοτε και της διάλυσής της. Η διαπραγματεύση και η επιτέλεση της μητρότητας από μέρους τους διαφέρει κατά το ότι έχουν να αντιμετωπίσουν την απώλεια του πατέρα των παιδιών, πολυετείς καθείρξεις, ρήξη με τα πεθερικά και τους γονείς τους ενίοτε, επαναδιαπραγματεύση των σχέσεων με τα παιδιά κ.ο.κ.

Το συγκεκριμένο έγκλημα για τα ανήλικα παιδιά έχει ειδικό βάρος και καθοριστικές συνέπειες για τη ζωή τους, μια και ο πατέρας τους είναι νεκρός και η μητέρα τους βρίσκεται στη φυλακή. Αναλογιζόμενη τί καλούνται να αντιμετωπίσουν τα παιδιά της, η Ηλέκτρα από την Κρήτη προσπαθεί να προσεταιριστεί το δικό τους τρόπο αντίληψης της καινούργιας πραγματικότητας: «Τόση πίεση που δέχονται, τέτοια πίεση...ο μπαμπάς τους στο χώμα κι η μάνα τους στη φυλακή...». Τα παιδιά χάνουν από την καθημερινότητά τους και τους δύο γονείς, έχοντας επιπλέον να διαχειριστούν το γεγονός ότι ο ένας σκότωσε τον άλλο ή τουλάχιστον καταδικάστηκε γι' αυτό, και διάφορα παρεπόμενα, όπως τις επικρίσεις από τα Μ.Μ.Ε. για τη μητέρα τους και τα σχόλια για την οικογενειακή τους ζωή, τα πειράγματα από τους συμμαθητές στο σχολείο κ.ο.κ.

Η Αμαλία ανησυχεί για τα παιδιά της, επειδή δε βρίσκεται μαζί τους για να τα στηρίξει μετά το θάνατο του πατέρα τους και εν όψει των άδικων, όπως υποστηρίζει, εναντίον της κατηγοριών. Τα παιδιά είναι πεπεισμένα για την αθωότητα της μητέρας τους. Ο μεγάλος της γιος, μάλιστα, που ήταν εννιά χρονών όταν έγινε το έγκλημα, όπως με πληροφόρησε η ίδια, έχει καταθέσει ως μάρτυρας υπεράσπισης ότι κοιμόταν μαζί με τη μητέρα του, δίπλα στον πατέρα του, χωρίς κανέναν από τους δυο τους να ξυπνήσει κατά την τέλεσή του. Οι δυο της γιοι έχουν βρεθεί, ωστόσο, από τη μια στιγμή στην άλλη μόνοι τους, χωρίς πατέρα και μητέρα, και η Αμαλία επέμεινε στην παρακολούθησή τους από παιδοψυχολόγο, με την οποία με προέτρεψε, μάλιστα, να επικοινωνήσω:

Θα σου δώσω το τηλέφωνό της να την πάρεις⁵. Εγώ δεν την ξέρω αλλά έχουμε μιλήσει στο τηλέφωνο. Και μου λέει «έχεις υπέροχα παιδιά» και της φαίνεται περίεργο. Γιατί να μην έχω υπέροχα παιδιά; Τα παιδιά μου

---

⁵ Λίγες μέρες μετά την κουβέντα μας με την Αμαλία τηλεφώνησα και συνάντησα στον Ασπρόπυργο την παιδοψυχολόγο που μου αποκάλυψε πολλά ενδιαφέροντα πράγματα σχετικά με τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα δυο παιδιά που η μητέρα τους βρίσκεται στη φυλακή για τη δολοφονία του πατέρα τους. Η καταγραφή και ανάλυσή τους, ωστόσο, στο σημείο αυτό δεν κρίθηκε σκόπιμη, με τη συζήτηση να επικεντρώνεται στις γυναίκες μέσα στη φυλακή και όχι στα παιδιά τους έξω.

«Ζωοδότρα» και «φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή

έχουν σχέδια, στόχους...είναι πολύ καλά παιδιά. Αλλά να, τώρα χάσανε τον πατέρα τους, χάσανε και τη μάνα τους...
Και βρίσκομαι τώρα εδώ πέρα δύο χρόνια χωρίς να έχω κάνει τίποτα.

Οι συνεδρίες με την παιδοψυχολόγο ενθαρρύνονται από την Αμαλία σε μια προσπάθεια υποκατάστασης της δικής της παρουσίας στο πλευρό των γιων της. Τα παιδιά χάσανε τον πατέρα τους, στην ουσία χάσανε και τη μάνα τους από την καθημερινότητά τους. Για την ανακούφιση των παιδιών, η τελευταία προσπαθεί να καλύψει το κενό της δικής της μητρικής απουσίας μέσω επαγγελματικής βοήθειας παιδοψυχολόγου, αλλά και μέσω των υπηρεσιών της δικής της μητέρας που έχει αναλάβει τη φροντίδα των εγγονών της.

Ενώ η Αμαλία επικεντρώνεται στην απώλεια από την πλευρά των παιδιών που «χάσανε τον πατέρα τους, χάσανε και τη μάνα τους», η Χούλια από το Μπελίζ της Λατινικής Αμερικής εστιάζει, κυρίως, στην απώλεια των παιδιών της, όπως τη βιώνει η ίδια. Η Χούλια έχει δυο γιους στο Μπελίζ που δε γνωρίζουν ότι βρίσκεται στη φυλακή και τους οποίους έχει να δει δέκα χρόνια, και μια κόρη την οποία έχει υιοθετήσει η αδερφή του συζύγου της:

- The fact is that I lost my children. I mean, I have them still, but I lost them. My daughter lives now with my kouniada...
- *Can't you get her back when you leave prison?*
- She does not only live with her aunt. She was adopted by her aunt. I gave her. I thought that that was best for her. I gave her because I love her. This is why I gave her. I will try to get her back, but still I lost her. She's lost. She has no mother, she has no father... mperdeuetai.
And I haven't seen my boys for ten years, since I came to Greece. The two sons, I don't know what is going to happen.

Η Χούλια δεν αποδίδει την «απώλεια» των ανήλικων παιδιών της τόσο στο έγκλημα και στον εγκλεισμό της όσο στη χρονική, και τοπική όσον αφορά τους γιους της, απόσταση που τη χωρίζει από αυτά, δυσχεραίνοντας τη μητρική της παρουσία στις ζωές τους, μια απόσταση που δεν είναι αποκλειστικά συνέπεια της καταδίκης της. Στη φυλακή η Χούλια βρίσκεται έξι χρόνια τη στιγμή που συναντηθήκαμε, κι έχει να δει τα αγόρια της από τότε που ήρθε στην Ελλάδα, πριν από δέκα χρόνια. Αποφάσισε να αφήσει τους γιους της στην αδερφή της στο Μπελίζ και να δώσει την κόρη της για υιοθεσία στην κουνιάδα της, μια επιλογή που δικαιολογεί πως έκανε για το «καλό τους» εξαιτίας της μακροχρόνιας απουσίας της. Δηλώνει ότι «έχασε τα παιδιά της» σαν πρόκειται για ένα γεγονός που συνέβη πέρα από τις δυνάμεις της, πραγματικότητα που, ωστόσο, φαίνεται να έχει επέλθει κατόπιν δικών της ενεργειών ή παραλείψεων, ενώ αναφερόμενη στα σχέδιά της για το μέλλον, μετά την

«Ζωοδότρα» και «φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή

αποφυλάκισή της, η παρουσία των παιδιών είναι δυσδιάκριτη. Αντιλαμβανόμενη ότι κινδυνεύει να φανεί αδιάφορη για τα παιδιά της ξεφεύγοντας από το κυρίαρχο πρότυπο της μητέρας, εξηγεί πως ότι έκανε το έκανε επειδή θέλει το «καλύτερο γι' αυτά», επειδή «τα αγαπάει», χρησιμοποιώντας μια αναντίρρητη και λακωνική «μητρική» ρητορική που δε χρειάζεται περαιτέρω διευκρινήσεις και δεν επιδέχεται αμφισβητήσεις. Η Χούλια επιλέγει να δώσει την κόρη της για υιοθεσία στην κουνιάδα της παρόλο που, όπως λέει, αυτό της στοιχίζει πολύ, πιστεύοντας ότι κάνει το καλύτερο για αυτήν ως μητέρα, σε μια οριακή μορφή μητρικής επιτέλεσης και αναγνωρίζοντας νομικά ως μητέρα της κόρης της μια άλλη γυναίκα. Πριν φύγει, τη δεύτερη φορά που συναντηθήκαμε, όπως και η Μπόνη, μου έδειξε φωτογραφίες των αγοριών της τραβηγμένες πριν από δέκα χρόνια. Η τελευταία μας συνάντηση με τη Χούλια τελικά ματαιώθηκε, επειδή, όπως με πληροφόρησε η ίδια εμφανώς ταραγμένη, είχε επικοινωνήσει με την αδερφή της στο Μπελίζ κι είχε μάθει ότι ο ένας της γιος έχει ένα πρόβλημα στην καρδιά του, γεγονός που την αναστάτωσε πολύ. Η ανησυχία της σε ένα μεγάλο βαθμό μεγεθυνόταν λόγω του ότι το παιδί της βρισκόταν στην άλλη άκρη της γης, είχε να το δει δέκα χρόνια και για να ξανατηλεφωνήσει και να μάθει λεπτομέρειες για την υγεία του έπρεπε να περιμένει εξαιτίας της διαφοράς στην ώρα και τους περιορισμούς της φυλακής. Νιώθοντας ότι η ζωή του παιδιού της κινδυνεύει βρέθηκε μπροστά στο τετελεσμένο ότι έχει καταστεί παντελώς αδύναμη να το βοηθήσει ως μητέρα.

Μιλώντας με αρκετές καταδικασμένες για ανθρωποκτονία γυναίκες είχα την εντύπωση ότι οι έννοιες της «ζωής» και του «θανάτου» έχουν αποκτήσει ξεχωριστή θέση στο λόγο τους. Η ισοβίτισσα Ρίτα, καταδικασμένη για τη δολοφονία του ιερέα εραστή της, αρνούμενη να συναντηθεί μαζί μου στα πλαίσια της έρευνας κοφτά απάντησε στο αίτημά μου: «Τι να σου πω; Πώς σκότωσα τον άντρα μου; Πώς σκότωσα τα παιδιά μου με αυτό που έκανα;». Η δε Ηλέκτρα, όπως και άλλες γυναίκες, συχνά αναφερόταν στα παιδιά της με εκφράσεις όπως: «το ότι είμαι μακριά από τα παιδιά μου με σκοτώνει», αλλά και «μόνο γι' αυτά ζω», δύο αντιθετικές, ακραίες μεταφορικές εκφράσεις ιδιαίτερα φορτισμένες για να δοθεί έμφαση στο ίδιο γεγονός, στη σημασία του αποχωρισμού και της επανασυνένωσης. Η Αμαλία δηλώνει ότι εάν χάσει το δικαστήριο που επίκειται σύντομα για την επιμέλεια των παιδιών «θα πεθάνει»:

Τα παιδιά μου είναι η ζωή μου.

Αν μου πάρουν και τα παιδιά θα πάρω ένα σκοινί και θα κρεμαστώ!

Θα πεθάνω αν μου πάρουν τα παιδιά μου.

«Ζωοδότρα» και «φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή

Τα παιδιά «παίρνουν» και «δίνουν ζωή» στην Ηλέκτρα και στην Αμαλία, που περιγράφουν τη φυσική και νομική απομάκρυνση από αυτά με τις έννοιες της ζωής και του θανάτου. Ανάλογη χρήση της «ζωής» και του «θανάτου» γινόταν και από καταδικασμένες για άλλα αδικήματα, εκτός από την ανθρωποκτονία. Οι φυλακισμένες για ανθρωποκτονία, ωστόσο, θεωρώ πως με μεγαλύτερη συχνότητα και έμφαση χρησιμοποιούσαν τις συναφείς εκφράσεις, λόγω της ιδιαιτερότητας του εγκλήματος για το οποίο έχουν καταδικαστεί και της μεγαλύτερης εξοικείωσής τους ίσως με την έννοια του θανάτου.

Στην πιο διακηρυκτική εκδοχή της δήλωσης ότι «τα παιδιά μου είναι η ζωή μου», η φρασεολογία αυτή σε αρκετές των περιπτώσεων παρουσιάζεται σχεδόν να κυριολεκτεί. Οι καταδικασμένες για τη δολοφονία του συζύγου ή του ερωτικού τους συντρόφου έχουν απωλέσει πολλά: έχουν χάσει το σύντροφό τους, ότι κι αν σημαίνει αυτό, κοινωνική καταξίωση, κοινωνική και επαγγελματική ζωή, πολύ ανεκτίμητο χρόνο μέσα στη φυλακή κ.ο.κ. Όχι απλά το πιο σημαντικό αλλά το μόνο που τους απομένει, σύμφωνα με μια είτε δραματική και απαισιόδοξη είτε ρεαλιστική εκτίμηση που κάνουν, είναι τα παιδιά τους ως κάτι το αναπόσπαστα δικό τους, ως βιολογική και κοινωνική ιδιοκτησία και συνέχειά τους. Σύμφωνα με μια άλλη πιθανή ερμηνεία, οι γυναίκες αυτές συνειδητοποιούν πως έχουν κάνει σημαντική ζημιά στα παιδιά με (την καταδίκη τους για) τη δολοφονία του πατέρα τους και το δικό τους παρεπόμενο εγκλεισμό και προσπαθούν να επανορθώσουν προσφέροντας τη «ζωή τους», και «πεθαίνοντας» για αυτά. Με τη θυσία αυτή, ενώ αρχικά τους στερούν οριστικά τον έναν γονιό, τελικά τους προσφέρουν ολοκληρωτικά τον άλλο, ως δική τους αντίστροφα παντοτινή ιδιοκτησία. Σε μια προσπάθεια, τέλος, να υπερκεράσουν το ανεξίτηλο στίγμα της ανθρωποκτονίας και να μετριάσουν τις εναντίον τους μομφές που προκύπτουν από την αφαίρεση ζωής, καταθέτουν τώρα τη δική τους ζωή στην υπηρεσία των ορφανών από τον έναν γονιό τέκνων τους. Η σημασία που διακηρύττεται πως έχουν τα παιδιά στη ζωή της γυναίκας αρμόζει να είναι ανάλογη με τη βαρύτητα του αδικήματος. Προς εξιλέωση απέναντι στις μομφές που δέχεται για τη ζημιά που προκάλεσε στα παιδιά, την οικογένεια και, κατ' επέκταση, την κοινωνία, η προσφορά, η θυσία της μάνας προς τα παιδιά και την κοινωνία οφείλει να είναι, κατά το δυνατό, αντιστοίχου μεγέθους για να προσεγγίσει τη λύτρωση: στο δρόμο προς την εξιλέωση, η «φόνισσα» μάνα, ενώ πήρε μια ζωή και βλήθηκε γι' αυτό, προσφέρει τώρα «τη ζωή της» επιδιώκοντας τη λύτρωση.

1.3. «Μου πήρες το παιδί μου, θα σου πάρω το δικό σου»

Τα παιδιά μετά την καταδίκη της μητέρας τους για το θάνατο του πατέρα τους και τη φυλάκισή της ή θα μείνουν με τους γονείς της, ή θα τα αναλάβει ανάδοχη οικογένεια ή ίδρυμα, ή θα τα κρατήσουν τα πεθερικά της, οι γονείς, δηλαδή του πατέρα τους. Στο σημείο αυτό θα αναφερθώ στην τελευταία περίπτωση, κατά την οποία την φροντίδα των παιδιών αναλαμβάνουν οι γονείς του πατέρα και θύματος, λόγω της ιδιαιτερότητάς της σε σχέση με το συγκεκριμένο αδίκημα της δολοφονίας του παιδιού τους από τη νύφη τους.

Από τις καταδικασμένες για ανθρωποκτονία γυναίκες με τις οποίες μίλησαμε μέσα στη φυλακή, δύο ενέπιπταν στην παραπάνω περίπτωση, είχαν δηλαδή ανήλικα παιδιά που διέμεναν μετά την καταδίκη με τα πεθερικά τους. Απουσία, πριν και μετά τον εγκλεισμό, των δικών τους κοντινών συγγενών που ενδεχομένως, κατά εκτίμησή τους, επέτρεπε και τους εναντίον τους ξυλοδαρμούς, τη φροντίδα των παιδιών και της Πηνελόπης και της Ηλέκτρας έχουν αναλάβει τα πεθερικά τους, απαγορεύοντας οποιαδήποτε επικοινωνία με τις μητέρες τους. Η Πηνελόπη δε διατηρεί πλέον επαφή με τα παιδιά της, με τα οποία υποστηρίζει πως είχε πολύ καλή σχέση πριν τον εγκλεισμό της, εξαιτίας της παρέμβασης των πεθερικών της:

Με τα παιδιά μου είχαμε άριστη σχέση. Τώρα, όταν μιλούσαμε με την κόρη μου στο τηλέφωνο, μου έλεγε «Μαμά, όταν μιλάμε στο τηλέφωνο πονάει το κεφάλι μου.» *(κλαίει)*.

Τώρα η πεθερά μου δεν τα αφήνει να μου μιλάνε στο τηλέφωνο. Μια φορά παίρνω και το σηκώνει ο γιος μου και φωνάζει «Μαμά, εσύ είσαι;», κι ακούει η πεθερά μου και τρέχει και του αρπάζει το ακουστικό από το χέρι, και φώναζε ο γιος μου «Άσε με στρίγγλα να μιλήσω με τη μαμά μου!» *(κλαίει)*.

Μια φορά τους έστειλα κάτι πράγματα με την αδερφή μου κι ένα γράμμα. Κι ο πεθερός μου δεν τα άφησε να το πάρουν το δέμα. Το γράμμα το κοριτσάκι μου δεν το ήθελε, αλλά ο γιος μου το άρπαξε. «Εγώ το θέλω το γράμμα της μαμάς μου!», και πήγε σε μια γωνιά να το διαβάσει. Τώρα δεν επικοινωνούμε καθόλου. Μίλησα μερικές φορές με το γιο μου... Μετά τον επηρεάσανε κι αυτόν...

Έστειλα ένα γράμμα στον πεθερό μου που του ζητούσα συγνώμη για όσο πόνο έχουν πάρει, αλλά του εξηγούσα, και ήξερε και αυτός τι ακριβώς έγινε. Και του ζητούσα να με αφήσει να βλέπω τα παιδιά. Είναι καλός άνθρωπος ο πεθερός μου. Αυτοί το ξέρω, δεν με αγαπούσανε, εγώ όμως τους αγαπούσα. Ήταν η οικογένειά μου. Ήταν και οι δικοί μου μακριά... Του έγραψα σκέψου τα παιδιά αυτά πόσο ανάγκη έχουν τη μανούλα τους... Χάσαν τον πατέρα τους, χάσανε και τη μάνα τους...

Η Πηνελόπη ζητά από τον πεθερό της να τη συγχωρέσει, χωρίς όμως να το πετυχαίνει, και προσπαθεί μέσω αλληλογραφίας να του εξηγήσει «τι έγινε», για να επισημάνει ότι στην πραγματικότητα δεν είναι δίκαιο να την εκδικούνται για το

«Ζωοδότρα» και «φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή

θάνατο του γιου τους. Ούτε η εκτίμησή της για τη διπλή γονική απώλεια που βιώνουν τα παιδιά και την αναγκαιότητα να έχουν κοντά τους τον ένα τουλάχιστον γονιό τους φέρνει αποτέλεσμα. Η επικοινωνία δεν αποκαθίσταται.

Παρομοίως έχουν τα πράγματα και για την Ηλέκτρα, από την οποία, μάλιστα, τα πεθερικά της εκτός από τη διακοπή της επικοινωνίας έχουν πάρει και δικαστικά την επιμέλεια των παιδιών⁶:

Από την αρχή τα πιάσαν, δεν τα αφήσανε. Κατευθείαν κάνανε ασφαλιστικά μέτρα, έχουν πάρει την επιμέλεια.

Είναι τόσο έξυπνα τα παιδιά μου και τόσο καλά, που άμα είχα κάνει ένα λάθος θα μου το συγχωρούσαν. Τα έχουν κάνει τώρα με ένα τρόπο, δεν ξέρω τι τους έχουν κάνει. Τα παίρνω τηλέφωνο και μου το κλείνουν. Πιστεύω ότι 99,9% είναι αυτό, ότι δεν τα αφήνουν.

Δεν τα αφήνουνε να μου μιλήσουν. Αυτά ήτανε παιδιά. Πολύ έξυπνα παιδιά, μαζεμένα, ντροπαλά, αλλά τα φοβίσανε: «Αν την πάρετε τηλέφωνο, άμα γράψετε κανένα γράμμα θα σας κλείσουμε στο ίδρυμα».

Εγώ πιστεύω μέσα μου ότι έτσι έγινε κι ελπίζω να μην κάνω λάθος.

Γιατί τα παιδιά τα ξέρανε όλα. Όλα μαζί τα περνούσαμε. Γι' αυτό ελπίζω, γιατί ξέρανε τι γινότανε...

Και αυτά (τους ξυλοδαρμούς από το σύζυγό) τα ξέρανε όλοι. Και πήγανε να με εκδικηθούνε με τα παιδιά. Αφού και η πεθερά μου μου έλεγε «παράτησέ τον».

Εγώ του είχα δει σαν δεύτερους γονείς μου. Γιατί; Αφού ξέρανε. Από τη στιγμή που με βλέπανε. Το καταλαβαίνω, χάσανε το παιδί τους, πονάνε, αλλά γιατί να λένε ψέματα; Αφού βλέπανε...

Θα τους το συγχωρέσει ο θεός αυτό το πράγμα, αυτό που κάνουν στα παιδιά μου; Τόση πίεση που δέχονται, τέτοια πίεση...ο μπαμπάς τους στο χόμα κι η μάνα τους στη φυλακή...Φοβάμαι μην κάνουνε ΜΠΑΜ! Πόσο θα αντέχουνε;

Είναι λάθος αυτό που κάνουνε. Έπρεπε να μου καταλογίσουν εκεί που έφταιγα, όχι κι εκεί που δεν έφταιγα...έπρεπε να φτάσουν μόνα τους να διαλέξουν. Αυτός ο εξαναγκασμός μπορεί να επηρεάσει τη ζωή τους μετά, άμα βρεθούν με έναν άνθρωπο, άμα κάνουν παιδιά, μπορεί να φερθούν κι αυτά έτσι γιατί τους έχουν βάλει μίσος. Τους έχουν βάλει δηλητήριο. Ναι, με μια λέξη αυτό, δηλητήριο.

...Το μόνο που θέλω είναι να μην τους αφήνουν να τους καταπατούν το μυαλό και την ψυχή τους. Φαντάζομαι ότι κι αυτοί δεν θέλουν το κακό τους. Αλλά αυτό που έχουν περάσει στα παιδιά είναι κακό. Εμένα παρ'όλα όσα μου είχε κάνει ο άντρας μου δεν έλεγα κακό λόγο γι' αυτόν στα παιδιά...

Δεν περίμενα να μου πούνε καλά το 'κανες. Αλλά αυτοί τώρα με εκδικούνται μέσα από τα παιδιά.

Η Ηλέκτρα έχει χάσει την επιμέλεια των παιδιών της, τα οποία αποφεύγουν την επικοινωνία μαζί της, αντίδραση που η ίδια υποστηρίζει ότι δεν αποτελεί δική τους απόφαση. Ίσως εμμένει σε αυτήν της την πεποίθηση γιατί δε θα μπορούσε να

---

⁶ Εκκρεμή δικαστήρια για την επιμέλεια των παιδιών είχαν και άλλες μητέρες που γνώρισαν μέσα στη φυλακή, όπως για παράδειγμα η Αμαλία.

«Ζωοδότρα» και «φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή

διαχειριστεί το ενδεχόμενο να την κρατούν σε απόσταση τα παιδιά της από δική τους επιλογή. Τα παιδιά, σύμφωνα με τα λεγόμενά της, είχαν ζήσει τη βία μέσα στο σπίτι τους μαζί με τη μητέρα τους, γνώριζαν τι συνέβαινε και γι' αυτό δεν μπορεί να πιστέψει ότι από δική τους πρωτοβουλία έχουν διακόψει τις επαφές μαζί της. Πιθανολογεί, μάλιστα, ότι εκφοβιστήκανε «με κλείσιμο στο ίδρυμα» για να το πράξουν, εν όψει και της ιδιαίτερα ευάλωτης θέσης εξάρτησης από τα πεθερικά της στην οποία βρέθηκαν. Αν και αναγνωρίζει ότι τα πεθερικά της μάλλον «δε θέλουν το κακό τους», καταγγέλλει ότι τους έχουν βάλει «δηλητήριο» και θεωρεί ανεπίτρεπτη και εκδικητική την καταλυτική τους παρέμβαση στη σχέση της με τα παιδιά της, που ως μητέρα θεωρεί ότι δικαιωματικά της ανήκουν. Τα παιδιά παρουσιάζονται να αλλάζουν γονική επιμέλεια σαν να επρόκειτο για ιδιοκτησιακό καθεστώς, ως παρεπόμενη ποινή και αποζημίωση που αποδίδεται στους γονείς του θύματος.

Και η Πηνελόπη και η Ηλέκτρα καταλήγουν στο συμπέρασμα πως η διακοπή της επικοινωνίας με τα παιδιά δεν οφείλεται σε δική τους απόφαση αλλά σε απαγόρευση των πεθερικών τους που θέλουν με αυτόν τον τρόπο να τις εκδικηθούν, όπως ρητά παρατηρεί η Ηλέκτρα, αναφερόμενη σε σκόπιμο «δηλητηριασμό» των παιδιών εναντίον της. Οι γονείς των συζύγων τους πιθανόν εξέλαβαν τη δολοφονία του παιδιού τους ως μια εμπρόθετη εκδικητική ενέργεια από την πλευρά της νύφης τους, μια φονική απάντηση στους ξυλοδαρμούς που υφίστατο, και τους οποίους η Πηνελόπη και η Ηλέκτρα υποστηρίζουν ότι και οι ίδιοι γνώριζαν. Παρόλα αυτά, το παιδί τους τώρα είναι νεκρό και αυτοί αντεκδικούνται το θάνατό του. Όπως μου εξήγησαν και άλλες γυναίκες μέσα στη φυλακή, τα παιδιά συχνά γίνονται αντικείμενο αντεκδίκησης και εκβιασμού από τα πεθερικά με μια λογική: «μου πήρες το παιδί, θα σου πάρω κι εγώ το δικό σου», όχι μόνο γιατί αυτό είναι «δίκαιο» να γίνει, αλλά και γιατί αυτό «πονάει» περισσότερο τη φυλακισμένη.

Η χρησιμοποίηση των παιδιών ως μέσου πίεσης και εκβιασμού των φυλακισμένων μητέρων δε γίνεται μόνο από τα πεθερικά τους, ως ανταπόδοση και εκδίκηση, ούτε μόνο στην περίπτωση δολοφονίας του πατέρα των παιδιών. Η Ισοβίτισσα Χρυσούλα, καταδικασμένη για άμεση συνέργια στη δολοφονία ενός άγνωστου σε αυτήν νεαρού ταξιτζή, καταθέτει ότι δεχόταν εκβιασμούς με αντικείμενο το παιδί της από τον πατέρα του:

- Εδώ μέσα κατάλαβα ότι δεν ήταν καλό παιδί. Άνοιξαν τα μάτια μου εδώ μέσα. Έβλεπα πράγματα που δεν τα έβλεπα πριν. Και κατάλαβα ότι ήταν ένας αλήτης. ...
Όταν έδωσα το παιδί έξω (μετά την τριετή παραμονή του στο *Παράρτημα*), μια φορά θύμωσε, και πάνω στο θυμό μου είπε «πρόσεξε

«Ζωοδότρα» και «φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή

γιατί θα σου πάρω το παιδί!». Και μου είπε τότε μια γυναίκα εδώ μέσα «Μην του φωνάζεις γιατί μπορεί να σου το πάρει το παιδί!».

- *Εννοείς να το έπαιρνε ενώ στην πραγματικότητα δεν τον ενδιέφερε;*

- Ναι! Θα το έπαιρνε έτσι για να μ' εκδικηθεί. Αφού δεν τον νοιάζει.

Θα πέθαινα αν τον έπαιρνε. Δεν ξέρω τι θα έκανα, θα έψαχνα να βρω τρόπο να δραπετεύσω, να πάω να τον βρω.

Η απειλή διατυπώνεται ρητά: «Πρόσεξε γιατί θα σου πάρω το παιδί!». Όπως, επίσης, ρητά διατυπώνεται και η αποφθεγματική συμβουλή από την παλαιότερη συγκρατούμενη: «Μην του φωνάζεις γιατί μπορεί να σου το πάρει το παιδί». Από μόνη της η βεβαιότητα και η επιτακτικότητα της συμβουλής είναι αποκαλυπτική της συχνότητας και της συστηματικότητας του εκβιασμού. Η μητέρα που δέχεται την απειλή βρίσκεται σε μειονεκτική θέση, ανήμπορη να αντιδράσει μέσα από τη φυλακή και αναγκάζεται να συμβιβαστεί με τις επιταγές της για να μη ριψοκινδυνέψει τη μητρική σχέση. Επιπλέον, ο εκβιασμός της φυλακισμένης μητέρας για απομάκρυνση των παιδιών ενδυναμώνεται περαιτέρω στο πλαίσιο του εγκλεισμού, καθώς απειλεί τελικά και τις αντιστάσεις, τον τρόπο που οριοθετεί τον εαυτό της η γυναίκα με κυρίαρχη τη μητρική της ιδιότητα και τις προσδοκίες της για λύτρωση από τη μομφή του εγκλήματος και του εγκλεισμού μέσω της μητρότητας.

2.0. Η «φυλακή» του οικιακού χώρου και η «απελευθέρωση» της φυλακής

Ο τρόπος με τον οποίο η κάθε γυναίκα βιώνει τον εγκλεισμό κι εκτίει την ποινή της, όπως έχει αναλυθεί και σε προηγούμενο κεφάλαιο, βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την προηγούμενη ζωή της, τη ζωή της σε καθεστώς «ελευθερίας». Η καθημερινότητα όλων των γυναικών πριν φυλακιστούν δεν είναι η ίδια, και προπαντός δεν μπορεί να χαρακτηριστεί πάντα «ελεύθερη». Πολλές φυλακισμένες μητέρες στην ελεύθερη ζωή τους, στην «κοινωνία» όπως λένε, ήταν αναγκασμένες να υποστούν ένα άλλο είδος άτυπου εγκλεισμού, τον «κατ' οίκον περιορισμό», όπου ουσιαστικά δεν επέρχεται στέρηση ή περιορισμός του κοινωνικά καθοριζόμενου συζυγικού-μητρικού ρόλου, όπως συμβαίνει με τη φυλάκιση, αλλά απόλυτη ταύτιση με αυτόν⁷. Η καθημερινότητά τους εξαρτιόταν, ρυθμιζόταν και διαγόταν σε σχέση με, και προς εξυπηρέτηση των κοινωνικά επιβεβλημένων οικογενειακών και

---

⁷ Ο περιορισμός της γυναίκας στον οικιακό-ιδιωτικό χώρο είναι εθνογραφικά καταγεγραμμένος στην Ελλάδα (βλ. Cambell 1964, Friedl 1986, Παπαταξιάρχης 1998α, β κ.ά.). Οι διχοτομικές κατηγορίες «δημόσιο»/«οικιακό-ιδιωτικό», βέβαια, όπως συνοψίζει η Γκέφου-Μαδιανού (2003β), έχουν δεχτεί οξεία κριτική στην ανθρωπολογία τη δεκαετία του '80, κριτική που εστίασε το αναλυτικό της ενδιαφέρον κυρίως στην κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή των φύλων σε αντιδιαστολή με τη δεδομένη «φύση» τους.

«Ζωοδότρα» και «φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή μητρικών τους υποχρεώσεων⁸. Ταυτόχρονα, αντιμετώπιζαν ενδεχομένως ψυχολογική και σωματική βία, πολλαπλές απαγορεύσεις και περιορισμούς (από τον πατέρα ή το σύζυγο) ως προς την ανάπτυξη μιας πιο προσωπικής και κοινωνικής ζωής ή ως προς τις επαγγελματικές τους επιλογές, εάν βέβαια τους παρεχόταν η δυνατότητα για τέτοιες επιλογές.

Το αποτέλεσμα ήταν, είτε δούλευαν οι μητέρες αυτές είτε όχι, πριν φυλακιστούν (κυρίως βέβαια όταν δε δούλευαν) να εγκλωβίζονται στον οικιακό χώρο⁹, να είναι έγκλειστες μέσα στο σπίτι τους, γεγονός που τις απομόνωνε από τον κοινωνικό τους περίγυρο, δυσχέραινε την κοινωνικοποίησή τους και τις περιθωριοποιούσε. Το σπίτι, παρόλο που δεν αποτελεί μια τόσο μεγάλη φυλακή όσο το εργοστάσιο, έχει όμως πιο συμπαγείς πόρτες και κάγκελα· έχει ένα φύλακα τόσο πιστό που κανείς δεν μπορεί να ξεφύγει απ' αυτόν, παρατηρεί η Γκόλντμαν παραλληλίζοντας το σπίτι με «φυλακή» (χ.χ: 40). Ο περιορισμός της ευρύτερης προσωπικής ταυτότητας των εγκλωβισμένων στον οικιακό χώρο γυναικών και των επιλογών τους πριν από τον εγκλεισμό συνοδευόταν σε ορισμένες περιπτώσεις και από έντονη και συχνή ψυχολογική, σωματική και σεξουαλική κακοποίηση¹⁰. Μέσα από συνομιλίες και την κατάθεση επώδυνων βιωμάτων από γυναίκες που επί σειρά ετών υποβαλλόταν σε τακτικούς ξυλοδαρμούς κι εξευτελισμούς μπορούν εύλογα να διατυπωθούν ερωτήματα ως προς το κατά πόσο ελεύθερη ήταν η καθημερινότητά τους πριν τον εγκλεισμό. Τα βίαια περιστατικά θυματοποίησης και κακοποίησης στην κοινότητα, στο δρόμο και στο σπίτι, μάλιστα, είναι τόσο πολλά και συνήθη που μερίδα ερευνητών/ριών καταλήγει ότι «οι γυναίκες συχνά είναι σωματικά και διανοητικά πιο υγιείς και ασφαλείς μέσα στη φυλακή παρά μέσα στην κοινότητα» (Acoca 1998: 61).

Οι γυναίκες αυτές, όταν φυλακίζονται, από την καθημερινότητα του σπιτιού τους όπου βρισκόταν υπό την εξουσία του συζύγου πρέπει τώρα να προσαρμοστούν στην καθημερινότητα της φυλακής. Υπό το νέο τους καθεστώς ως κρατούμενες τίθενται πλέον υπό την εξουσία του κράτους και της διεύθυνσης του σωφρονιστικού

---

⁸ Σύμφωνα με τα κυρίαρχα κοινωνικά πρότυπα, η μητέρα δεν είναι κάποια με τη δική της ζωή, επιθυμίες, ανάγκες, ιστορία, άλλες κοινωνικές σχέσεις, δουλειά. Είναι γνωστή μόνο για την ικανότητά της ως μητέρα (Chodorow, *Contratto* 1982: 65).

⁹ Το σπίτι ως φυλακή προσεγγίζει και η McDowel (1999: 88-89).

¹⁰ Η Eastal (2001) αναφέρει ότι ένα σημαντικό ποσοστό των γυναικών κρατούμενων στην Αυστραλία έχει κακοποιηθεί στο παρελθόν, είτε ως παιδί, είτε ως ενήλικας. Το ίδιο ισχύει και για γυναίκες που δεν βρίσκονται στη φυλακή, και στην Αυστραλία και την Ελλάδα και αλλού, στο παρόν κεφάλαιο, ωστόσο, ενδιαφέρει το πώς η προηγούμενη κακοποίηση των μητέρων επηρεάζει την μετέπειτα εμπειρία της φυλάκισής τους.

«Ζωοδότρα» και «φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή

καταστήματος. Και στις δύο περιπτώσεις, και στον οικιακό χώρο δηλαδή και στη φυλακή, βρίσκονται περιορισμένες, λιγότερο ή περισσότερο, σε συγκεκριμένο χώρο με την υποχρέωση να πειθαρχούν σε μια μορφή εξουσίας, ενώ στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ., μέσα σε μια αποκλειστικά γυναικεία κοινότητα, τους δίνεται ενδεχομένως η δυνατότητα να κοινωνικοποιηθούν ευκολότερα απ' ό,τι στο σπίτι τους και να συναντήσουν ανθρώπους με ανάλογα βιώματα. Η απόδοση χαρακτηριστικών ελευθερίας στη φυλακή και βίας στο οικιακό χώρο δε γίνεται από την πλειονότητα των εγκλειστών. Είναι γεγονός, ωστόσο, ότι μερικές μητέρες για πρώτη φορά στη φυλακή δηλώνουν «απελευθερωμένες» από τη συζυγική βία και καταπίεση, χωρίς αυτό να σημαίνει, βέβαια, ότι δεν υποφέρουν τη βία και τα δεινά του εγκλεισμού και κυρίως τον αποχωρισμό από τα παιδιά τους. Παρόλα αυτά, στις συζητήσεις μας περιγράφουν τη ζωή τους πίσω από τα κάγκελα με όρους μιας κατασκευασμένης από τις ίδιες «ελευθερίας».

Χαρακτηριστικές και αντιπροσωπευτικές, κατά τις παραπάνω πρώτες διαπιστώσεις, είναι οι ιστορίες της εικοσιοχτάχρονης Πηνελόπης από την Αλβανία και της σαρανταδύχρονης Ηλέκτρας από την Ελλάδα: μέσα από το λόγο τους περιγράφουν σε γενικές γραμμές τις ζωές πολλών εγκλειστών γυναικών με παρόμοια βιώματα. Και οι δύο βρίσκονται στη φυλακή καταδικασμένες για την ανθρωποκτονία των συζύγων τους κι εκτίουν ποινές είκοσι και δεκαπέντε χρόνων αντίστοιχα¹¹, εν αναμονή των Εφετείων τους. Η Πηνελόπη και η Ηλέκτρα ταραγμένες αφηγούνται περιστατικά ξυλοδαρμών, εξευτελισμών και καθημερινών ύβρεων που δεχόταν από τους συντρόφους τους, και γενικά αναφέρονται στη ζωή τους πριν τον εγκλεισμό με πίκρα, φόβο και αποστροφή. Ως κρατούμενες πια εκτιμούν ότι η δυστυχία τους επικεντρώνεται στο ίδιο το γεγονός της τραγικής κατάληξης της σχέσης τους με το σύζυγό τους και κυρίως στην απομάκρυνση από τα παιδιά τους, καταλήγουν, ωστόσο, στο θλιβερό συμπέρασμα ότι αν και φυλακισμένες γέυονται στιγμές ελευθερίας, απαλλαγμένες πλέον από τη συζυγική απειλή, βία και καταπίεση. Η Ηλέκτρα και η Πηνελόπη μέσα από τη φυλακή προβαίνουν στην κατασκευή ενός νέου εαυτού, «δυνατού» αλλά απελπισμένου λόγω της απομάκρυνσης από τα παιδιά, «ελεύθερου» αλλά φυλακισμένου με πολυετείς ποινές μέσα σε ένα κτίριο.

---

¹¹ Η ποινή της Ηλέκτρας μειώθηκε στο Εφετείο στα δεκατρία χρόνια και το Νοέμβρη του 2002 μου τηλεφώνησε εκτός φυλακής για να μου ανακοινώσει ότι αποφυλακίστηκε, έχοντας εκτίσει σχεδόν έξι χρόνια κάθειρξης.

«Ζωοδότρα» και «φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή

Οι αφηγήσεις της Πηνελόπης και της Ηλέκτρας σκόπιμα παρατίθενται χωρίς πολλές αναλυτικές παρεμβάσεις αρχικά, αφήνοντας το λόγο τους να κυλήσει χειμαρρώδης, όπως ακριβώς ξετυλιγόταν και στις συναντήσεις μας στη φυλακή. Στις εκτεταμένες αυτόβουλες αφηγήσεις που ακολουθούν περιγράφεται αναστοχαστικά και αξιολογείται η ζωή τους πριν και μετά τον εγκλεισμό. Ο πόνος που εκφράζουν και η λαχτάρα τους να μιλήσουν για τα δραματικά γεγονότα της ζωής τους, ελλείπει και ψυχολόγου στη φυλακή όπως παραπονιόταν, ήταν οφθαλμοφανής για μένα τότε και αυτό προσπάθησα να μεταφέρω και στους/ις αναγνώστες/ριες εδώ, τώρα.

2.1. «Ήταν η ζωή μου ένας εφιάλτης»: Ιστορίες κακοποίησης πριν τον εγκλεισμό

Οι ιστορίες γυναικών σαν την Πηνελόπη και την Ηλέκτρα δεν είναι μεμονωμένες μέσα στη φυλακή. Σε πάρα πολλά χαρακτηριστικά τους ομοιάζουν με τις ιστορίες άλλων γυναικών, οι οποίες συχνά, αν και όχι πάντα, προέρχονται από χαμηλά κοινωνικά στρώματα και βρίσκονται σε χαμηλά μορφωτικά επίπεδα, ενώ πολλές φορές εξαρτώνται, άμεσα ή έμμεσα, οικονομικά από τους συντρόφους τους. Οι γυναίκες αυτές περιγράφουν περιστατικά καθημερινής λεκτικής, φυσικής και ψυχολογικής βίας και εξευτελισμών στον οικιακό χώρο, στιγμιότυπα ξυλοδαρμών που ενίοτε κατέληγαν στην πολυήμερη νοσηλεία τους ή/και στην αυτεπάγγελτη απαγγελία κατηγοριών κατά των δραστών-συζύγων. Αισθήματα φόβου, ανασφάλειας και απόγνωσης ανακαλούνται να κυριαρχούν στη ζωή τους επί χρόνια. Σχετικά με τη ζωή της πριν τη φυλάκιση η Πηνελόπη θυμάται:

Δεκαέξι χρονών ήρθε και με πήρε ο άντρας μου. Παντρευτήκαμε με προξενιό. Με είχε δει σε μια φωτογραφία, του άρεσα κι έτσι γνωριστήκαμε. Εγώ πήγαινα σχολείο τότε και δεν ήθελα ακόμα να παντρευτώ, γιατί ήθελα να σπουδάσω. Αλλά ήταν δύσκολα τότε στην Αλβανία για κορίτσια να σπουδάσουν, κι έτσι παντρευτήκαμε και με πήρε στην Ελλάδα.

Δουλέψαμε μαζί. Στην αρχή μεροκάματα, να μαζέψουμε λεφτά, να φτιάξουμε σιγά-σιγά το σπίτι μας. Μετά έμεινα εγώ έγκυος κι όταν ήμουν δύο μηνών τσακώθηκε πολύ άσχημα, και με το δίκιο του, με τον κουνιάδο μου και τον κυνηγούσε με το τσινάρι. Κι έτσι πως τρέχανε φτάσανε στο σπίτι του και πήρε αυτός ένα τουφέκι και τον παρακαλούσα εγώ: «Μη Δημήτρη μου, σκέψου το μωρό που έχω στην κοιλιά...». Κι έπαθα τότε μια αιμορραγία, κι όλο το βράδυ με είχε στο σπίτι, δεν με πήγαινε στο νοσοκομείο. «Εδώ να πεθάνεις!» μου έλεγε. Κι εγώ αιμορραγούσα κι αυτός κοιμόταν δίπλα μου. Και το πρωί που πάμε στο νοσοκομείο του λέει ο γιατρός: «Γιατί μου την έφερες τώρα; Θέλεις να φωνάξω την αστυνομία;». Κι αυτός ήταν στεναχωρημένος.

...Εκείνο το βράδυ τσακωθήκαμε. Μέχρι τότε ήμασταν πολύ καλά, στην αρχή. Όταν πήγαμε στο καινούργιο το σπίτι η σχέση μας άλλαξε. Έλεγε η πεθερά μου διάφορα πράγματα κι ο άντρας μου που δεν είχε πάει ποτέ παραπέρα, μια ζωή στο χωριό ζούσε, άκουγε, άκουγε, τρελάθηκε. Του μπήκαν πράγματα στο μυαλό. Αρχισε να με βρίζει, με συγχωρείς, «Πουτάνα, γαμώ την Παναγία σου, γαμιέσαι...» χωρίς λόγο.

Μια φορά έκανα μπάνιο και μπαίνει μέσα και μου λέει: «Ξύρισέ το καλά, γιατί θα σε βγάλω στο παζάρι και δε θα αρέσεις». Με έκανε και αισθανόμουν χυδαία. Με παρακολουθούσε συνέχεια, με ζήλευε χωρίς λόγο. Τι να κάνω εγώ με τον άντρα μου, με δύο παιδιά; Με παρακολουθούσε, με έβριζε, και μετά ήθελε να κάνουμε έρωτα, κι εγώ δεν μπορούσα κατευθείαν μετά, σα να μη συνέβαινε τίποτα. Χρειαζόμουν λίγο χρόνο...

Ο άντρας μου ήταν καλός άνθρωπος. Είχε δύο πρόσωπα. Πέντε λεπτά φούντωνε και μετά από πέντε λεπτά ηρεμούσε και μου έλεγε «Έλα να κάνουμε έρωτα!» Κι εγώ δεν ήθελα, δεν μπορούσα αμέσως μετά. Και μου 'λεγε «Γιατί δεν θέλεις...έχεις γκόμενο γι' αυτό δεν θέλεις...»...

Μια φορά που με χτύπησε δεν άντεξα άλλο και φώναξα κι ήρθε η αστυνομία και φώναζε αυτός «Παρ' τε την!» κι έκαιγε τα ρούχα μου.

Έτσι ήταν. Τη μια με έβριζε και μετά ηρεμούσε κι ερχόταν στο σπίτι της φίλης μου, όπου πήγαινα, ερχόταν με λουλούδια και με παρακαλούσε κι εγώ δεν μπορούσα, τον συγχωρούσα. Η φίλη μου μου έλεγε «Μην πας. Θα γίνει πάλι το ίδιο». Αλλά εγώ δεν μπορούσα να τον χωρίσω. Τον αγαπούσα, ήταν και τα παιδιά...

Τι να κάνω μόνη μου με τα παιδιά σε ξένη χώρα;

...Ήταν συνοπτική διαδικασία στο δικαστήριο. Δικάστηκα μέσα σε μια μέρα. Κι ο διευθυντής της Ασφάλειας ήταν υπέρ μου, κι εγώ τα 'λεγα όπως ήταν, είμαι κι έτσι...αυθόρμητη. Αλλά δεν μπορούσα και να λέω τα οικογενειακά μας σε ξένους ανθρώπους. Τι να πω στο δικαστήριο; Ότι με χτυπούσε και μ' έκανε...σαν γυναικούλα να αρχίσω να λέω διάφορα; Δεν είναι σωστό να μιλάς για κάποιον που δεν είναι εκεί για να υπερασπιστεί τον εαυτό του, πόσο μάλλον για έναν άνθρωπο που έχει πεθάνει...

Εγώ δεν ήξερα πολλά πράγματα, αλλά μεγάλωσα με αρχές. Είχα αρχές. Μόνο στη φυλακή δεν περίμενα να φτάσω.

Τα ξεσπάσματα βίας του συζύγου της η Πηνελόπη, νέα και όμορφη κοπέλα, τα αποδίδει στην τυφλή του ζήλια. Για την Πηνελόπη το παράλογο της ζήλιας του είναι αδιαμφισβήτητο, μέσα από το λόγο της, ωστόσο, δε φαίνεται να του καταλογίζει πάντα άμεσα την ευθύνη για τις υπερβολικές, βίαιες αντιδράσεις του. Αντίθετα πιστεύει ότι οι υποψίες του υποκινούνται πρωταρχικά από την πεθερά της και βρίσκουν πρόσφορο έδαφος λόγω της περιορισμένης κοινωνικής αντίληψης του άντρα της, επειδή γεννήθηκε και μεγάλωσε σε χωριό. Το ότι τον εκτιμά, κατά βάση, ως «καλό άνθρωπο», συν το ότι είναι η μητέρα των παιδιών του, είναι και οι λόγοι

«Ζωοδότρα» και «φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή

που δεν τον εγκαταλείπει και επιστρέφει στη συζυγική εστία και τη φροντίδα των παιδιών μετά από εξευτελισμούς και ξυλοδαρμούς.

Η μητρική ιδιότητα προβάλλεται από την Πηνελόπη ως τεκμήριο της αθωότητάς της απέναντι στις αναίτιες, όπως ισχυρίζεται, μομφές που δέχεται από τον άντρα της. Δεν απαντά ευθέως επί των κατηγοριών, αλλά αντιτείνει ένα επιχείρημα που στηρίζεται στο στερεότυπο της μητρότητας. Πώς θα μπορούσε, ρωτά ρητορικά την ερευνήτρια, να απατά τον άντρα της μια γυναίκα με δύο παιδιά; Η Πηνελόπη θεωρεί πως το γεγονός ότι είναι μητέρα την απαλλάσσει αυτοδικαίως από την ανυπόστατη ούτως ή άλλως κατηγορία της μοιχείας. Ως μητέρα διακηρύττει πως δε θα μπορούσε να απατήσει το σύζυγό της, αποδεχόμενη εμμέσως, ίσως, με τη συγκεκριμένη επιχειρηματολογία το δικαίωμά του στη βία στην αντίθετη περίπτωση, όπου, δηλαδή, η σύζυγος και μητέρα των παιδιών του θα αποδεικνυόταν μοιχός.

Στην περίπτωση της Ηλέκτρας, σύμφωνα με την αφήγηση της ίδιας, δεν υπάρχει πάντα κατ' ανάγκη προσχηματικός λόγος, όπως η ζήλια, για την άσκηση σωματικής βίας, υπάρχει απλά παράλογη, καθημερινή κακοποίηση. Κακοποίηση που οδήγησε μετά από ορισμένα περιστατικά ξυλοδαρμών σε πολυήμερη νοσηλεία της σε δημόσιο νοσοκομείο και αυτεπάγγελτη ποινική δίωξη, αλλά και σε μόνιμες βλάβες στην υγεία της. Η Ηλέκτρα έχει υποστεί σοβαρά τραύματα στο κεφάλι έπειτα από χτυπήματα με σφυρί που δέχθηκε από το σύζυγό της. Στις συναντήσεις μας, ειδικά όταν διηγούνταν βίαια περιστατικά, συχνές ήταν οι παύσεις αρκετών δευτερολέπτων κατά τις οποίες έμενε ακίνητη σα να είχε πατηθεί ένα *pause* στην πραγματικότητα. Τις πρώτες φορές που πάθαινε ανάλογο «μπλακ άουτ», κατά δική της έκφραση, όταν επανερχόταν φερόταν αμήχανα και ντρεπόταν λίγο. Όταν τη ρωτούσα, ωστόσο, εάν δεν ένιωθε καλά και εάν θα προτιμούσε να σταματήσουμε τη συζήτησή μας με διαβεβαίωσε αμέσως ότι επιθυμούσε να συνεχίσουμε, εξηγώντας μου ότι «Μου κάνει καλό που μιλάμε. Πρέπει να τα ξαναθυμηθώ και για το Εφετείο». Πέρα από τις παύσεις αυτές, ο λόγος της ήταν πηγαίος και χειμαρρώδης και έτσι παρατίθεται ακολούθως:

- Πολύ. Πολύ. Πολύ κακοποίηση. Ήταν η ζωή μου ένας εφιάλτης, μια κόλαση ήταν η ζωή μου. Το μόνο λάθος μου ήταν ότι δεν είχα φύγει. Το λάθος μου ήταν ότι νόμιζα ότι είχα δύναμη. Με απειλούσε με μαχαίρι εκείνη τη βραδιά...

Έπινε κι ερχόταν και με χτυπούσε... Εκείνη τη στιγμή δεν ήξερα τι έκανα. Και να πω ότι είχα κάπου φταίξει. Εντάξει, όλοι έχουμε ελαττώματα, αλλά τα δικά μου δεν ήταν τίποτα, ξέρεις, σοβαρό. Δεν είμαι ούτε καμιά άτιμη, ούτε καμιά, με συγχωρείς, βρομιάρα. Όλη τη

μέρα ήμουνα με το σπίτι, με τη δουλειά και με τα παιδιά. Δεν έκανα τίποτα άλλο.

Θα μπορούσε να είχε συμβεί και κάτι χειρότερο, γιατί χτυπούσε και τα παιδιά. Και τα παιδιά μεγάλωναν, καταλάβαιναν, δε θα μπορούσαν να το ανεχτούν. Γιατί τα χτυπούσε και σε άσχημα σημεία: στο κεφάλι, στο πρόσωπο... Φοβόμουν και για το χειρότερο...

Μου είχε γίνει έμμονη ιδέα ότι αυτός θα με σκοτώσει εμένα. Γιατί έβγαινε, μεθούσε και γυρνούσε και με χτυπούσε. Τα έβαζα τα παιδιά να κοιμηθούνε, και μετά γυρνούσα να τα δω ξανά. Γιατί, λέω, το πρωί μπορεί να μην είμαι εδώ (*κλαίει*). Μπορεί να με σκοτώσει. Πρωί, βράδυ, δε σταματούσε αυτό το πράγμα. Στο σπίτι, στο μαγαζί, παντού...

- *Ήταν έτσι από την αρχή του γάμου σας;*

- Στα δεκαεφτά χρόνια τα δώδεκα ήταν έτσι. Μόνο τα πρώτα πέντε χρόνια δε με χτυπούσε πολύ. Πάντα γύρναγε, έπινε, όλο ήταν με φοιτήτριες, με μπαλέτα, με ρωσίδες... Ίσως δεν ήμουν κι εγώ πολύ δυναμική γυναίκα για να τον κρατήσω. Δεν είχα την πυγμή. Αυτό ήταν που δεν μπόρεσα να κάνω, να τον κρατήσω.

...Μ' είχε χτυπήσει τόσο βαριά δύο φορές...Μια φορά βγήκα με τα αίματα έξω, δεν ήξερα πού να πάω. Πήγα σε συγγενικά σπίτια, με έβρισκε. Μου έλεγε να γυρίσω. Και το λάθος μου είναι ότι γύριζα. Και μετά σε μια μέρα, σε ένα μήνα το ίδιο. Έβλεπα συνεχώς τον εαυτό μου σε κίνδυνο και δεν έκανα τίποτα.

Τώρα, να....! Τι ήθελα να πω; Ξεχνάω συνέχεια...

- *Πιστεύεις ότι κάποιος που χτυπάει τη γυναίκα του μπορεί να αλλάξει και να σταματήσει να τη χτυπάει;*

- Δεν ξέρω... Έχει γίνει, εγώ ξέρω μια περίπτωση που τον πλακώσαν οι συγγενείς της γυναίκας του και μετά, δεν ξέρω, φοβήθηκε; Πάντως δεν την ξαναχτύπησε. Πάντως εμείς λέμε κάτω μια παροιμία: «Ο λύκος κι αν εγέρασε κι άλλαξε το μαλλί του, ούτε τη γνώμη του άλλαξε, ούτε την κεφαλή του», κι «ο σκύλος άμα μάθει να πνίγει, το χούι του δεν το αλλάζει».

...Ακόμα κι αν έκανα ένα λάθος, δεν ήταν ανάγκη να με χτυπήσει.

Τώρα σκέφτομαι στον εαυτό μου πώς άντεξα τόσα χρόνια! Τα αναψηλαφώ, πού έφταιξε αυτός, πού έφταιξα εγώ... Απορώ πώς άντεξα. Ένα καθημερινός εφιάλτης ήταν. Κοιμόμουν το βράδυ και δεν ήξερα αν θα ξυπνήσω τα πρωί. Δεν έβλεπα, σαν να 'χα παρωπίδες. Δεν έβλεπα άμα γίνεται αυτό μέχρι πού μπορεί να φτάσει. Εγώ μόνο προσπαθούσα να αντεπεξέλθω στις υποχρεώσεις μου τις οικογενειακές, με τα παιδιά, τις οικονομικές... προσπαθούσα να είναι όλα εντάξει. Δύο χρόνια που τα είχε παρατήσει εντελώς, ενώ δεν ήξερα τίποτα, αντεπεξήλθα. Ενώ στην αρχή δεν μου άφηνε καν κλειδιά, δεν με εμπιστευόταν, πήγαινε πάντα μπροστά αυτός κι από πίσω εγώ...

Τι μου 'κανε δεκαεφτά χρόνια! Άμα κάτσω και τα γράψω δεν θα τελειώνουν!

Έκανα τα πάντα: ήμουνα στο σπίτι με τα παιδιά, στο μαγαζί, παντού. Και μετά απ' όλα αυτά, το ξύλο, την πίεση, το άγχος... κάποια στιγμή θόλωσε το μυαλό μου κι έγινε ότι έγινε.

Δεν ήταν μόνο το ποτό. Πολλές φορές συνειδητά το έκανε. Το βλέμμα του αυτό... Ήξερε τι έκανε. Δεν ήταν πάντα μεθυσμένος. Πολλές φορές δεν ήταν εντελώς μεθυσμένος. Δεν ξέρω. Μπορεί και να το έκανε επίτηδες, να έπινε λίγο για να με χτυπήσει, για να έχει δικαιολογία, να του έρθει πιο εύκολα, δεν ξέρω... Τώρα τα φιλοσοφώ όλα. Εδώ μέσα τα σκέφτομαι όλα. Γιατί και πολλές φορές μεθούσε, αλλά τα είχε τετρακόσια. Και στο μαγαζί τα κατάφερνε, και στο τηλέφωνο λειτουργούσε...

Τι να σας πω... Μου 'κανε διάφορα. Με κυνηγούσε, με κλείδωνε έξω με το νυχτικό, να μην ξέρω τι να κάνω, να φοβάμαι να γυρίσω και να φοβάμαι που άφησα τα παιδιά μου πίσω. Να φοβάμαι να μην τους κάνει και κακό.

Ήταν ο φόβος κι ο τρόμος, όχι μόνο ο δικός μου, αλλά και της οικογένειας ολόκληρης. Μια φορά που μ' έσερνε απ' τα μαλλιά έξω στη σκάλα, βγήκε η κουνιάδα μου, κι ένα σκαλί έκανε προς τα πάνω, πέντε πίσω πήγαινε που λέει ο λόγος. Φοβόταν. Πού να πλησιάσει; Του φώναζε μόνο «Άσ' την τη γυναίκα!».

Το σκέφτηκα να τον χωρίσω, αλλά δεν το έπαιρνα απόφαση. Αλλά και να τον χώριζα μπορεί και να με σκότωνε. Αφού μου το 'χε πει: «Και να φύγεις, όπου και να πας θα σε σκοτώσω». Φοβόμουνα.

Μια φορά που με χτυπούσε έπαθα σοκ και μιλούσα, μιλούσα, μιλούσα συνέχεια. Δεν τον έβριζα, έλεγα διάφορα. Και σκεφτόμουν, μακάρι σε μια σπηλιά να ήμουν μόνη μου, δε θα φοβόμουν τόσο, παρά στο σπίτι μου, στο κρεβάτι μου. Το πιστεύεις; Θα αισθανόμουνα πιο σίγουρη σε μια σπηλιά να ήμουν μόνη μου, παρά στο κρεβάτι μου στο σπίτι μου!

Τα ξεσπάσματα βίας του συζύγου της η Ηλέκτρα τα συνδέει με τις εξωσυζυγικές του σχέσεις, για τις οποίες επιρρίπτει και στον εαυτό της ευθύνες: «Ίσως δεν ήμουν κι εγώ πολύ δυναμική γυναίκα για να τον κρατήσω», και τη λήψη ουσιών, κυρίως αλκοόλ. Μέσα από τη φυλακή, ωστόσο, συνειδητοποιεί ότι το αλκοόλ ίσως και να λειτουργούσε ως πρόσχημα και δικαιολογία για τον ξυλοδαρμό, ενώ ο ίδιος «τα είχε τετρακόσια».

Η εξουσία του άντρα επί της συζύγου, ακόμα και η άσκηση ψυχολογικής και σωματικής βίας, υπό την ανοχή ή την περιορισμένη αντίδραση του ευρύτερου οικογενειακού και κοινωνικού περιβάλλοντός τους, θεωρούνται από την Πηνελόπη και την Ηλέκτρα «οικογενειακά» ζητήματα, γι' αυτό και δεν καταγγέλλονται. Πιστές σε μια λογική «τα εν οίκω μη εν δήμω» υψώνουν οι ίδιες τείχη στον οικιακό τους χώρο και στα όσα διαδραματίζονται σε αυτόν, απομονώνοντάς τον από την υπόλοιπη κοινωνία. Ακόμα και μετά την παραπομπή τους σε ποινικό δικαστήριο για την τέλεση του αδικήματος της ανθρωποκτονίας από πρόθεση¹², απολογούμενες

---

¹² Καμία από τις δύο δε δέχεται την κατηγορία της ανθρωποκτονίας από πρόθεση. Η Ηλέκτρα κατέθεσε ότι σκότωσε χωρίς να το επιδιώξει το σύζυγό της όταν πήγε να τον

«Ζωοδότρα» και «φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή

αρνούνται να μπουν σε λεπτομέρειες της οικογενειακής τους ζωής, θεωρώντας ότι με αυτόν τον τρόπο, μεταξύ άλλων, προστατεύουν και τα παιδιά τους. Ανάλογη συμπεριφορά θα άρμοζε σε μια «γυναϊκούλα», όπως εκτιμά η Πηνελόπη υποτιμητικά, και θα ήταν ανέντιμη απέναντι στο νεκρό, ενώ θα τραυμάτιζε ψυχολογικά και θα εξέθετε τα παιδιά. Είναι κοινός τόπος στη φυλακή ότι πολλές κακοποιημένες γυναίκες δε βοηθάνε τον εαυτό τους στο δικαστήριο γιατί «δε μιλάνε». Υποστηρίζουν ότι είναι ντροπή να μιλάς για την οικιακή βία, ότι είναι οικογενειακή υπόθεση. Και ως τέτοια αντιμετωπίζεται και από το οικογενειακό και το κοινωνικό περιβάλλον τους, οι παρεμβάσεις του οποίου είναι δυσδιάκριτες και περιορισμένες. Η αντρική βία στον οικιακό χώρο παρουσιάζεται ως καθοριστικό και αναπόφευκτο κομμάτι της ζωής τους, ένα μοιραίο, δυσβάσταχτο φορτίο. Όπως και η δικαστική κρίση και η εξουσία του σωφρονιστικού μηχανισμού που ακολουθούν, στο δικαστήριο και τη φυλακή αντίστοιχα.

Η Ηλέκτρα περιγράφει τη ζωή της ως «εφιάλτη» και «κόλαση» λόγω της κακοποίησης που υφίστατο η ίδια και του φόβου της για τη σωματική ακεραιότητα και τη ζωή των παιδιών της, τα οποία γινόταν, επίσης, αποδέκτες της πατρικής βίας. Ως μητέρα εκφράζει την αγωνία της για τα παιδιά της που κινδυνεύουν. Επιπλέον, η ανησυχία της, πέρα από την ανασφάλεια για τη δική της ζωή, επικεντρώνεται στο «χειρότερο», το οποίο αποφεύγει να διατυπώσει ρητά, εκπέμποντας ένα μεταφυσικό φόβο να το διατυπώσει με λόγια. Οι δυο γιοι της ήταν στην ηλικία των δεκατεσσάρων και δεκαπέντε ετών, αντίστοιχα, κατά το θάνατο του πατέρα τους και η Ηλέκτρα φοβόταν ότι δε θα ανεχόταν για πολύ τη συμπεριφορά του τελευταίου απέναντι στη μητέρα τους και τους ίδιους, και ό,τι σύντομα θα απαντούσαν στη βία με βία. Στην περίπτωση αυτή το «χειρότερο» θα ήταν ένας από τους δύο να χτυπούσε, ή και να σκότωνε τον πατέρα του, ή το αντίστροφο, τα γεγονότα, ωστόσο, προλαβαίνουν αυτό το ενδεχόμενο. Η Ηλέκτρα προσπαθεί ίσως να μετριάσει ηθικά τον καταλογισμό της εκτιμώντας ότι με τη συγκεκριμένη εξέλιξη των πραγμάτων, θυσιαζόμενη έστω και άθελά της ως «μητέρα» η ίδια, στην ουσία προστάτευσε τα παιδιά της. Μπαίνοντας αυτή στη φυλακή προφυλάσσει τους γιους της από την

αποκρούσει, ευρισκόμενη σε άμυνα, όταν αυτός την κυνηγούσε μέσα στο σπίτι τους με μαχαίρι. Η Πηνελόπη, ενώ παραδέχεται ότι λίγο πριν το θάνατο του άντρα της είχαν ένα διαπληκτισμό κατά τον οποίο τον τραυμάτισε κατά λάθος, κι από δική του υπαιτιότητα, ελαφρά στο χέρι με μαχαίρι το οποίο κρατούσε κίβοντας ψωμί, υποστηρίζει ότι μάλλον δεν ευθύνεται αυτή για το θάνατό του, καθώς στη συνέχεια εκείνος πιθανόν να δέχθηκε επίθεση από αγνώστους. Σύμφωνα με την ίδια τα τελευταία του λόγια πριν τον μεταφέρουν στο νοσοκομείο, όπου και υπέκυψε στα τραύματά του, ήταν: «Με φάγανε αυτοί με το άσπρο αμάξι».

«Ζωοδότρα» και «φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή

τέλεση του ιδίου αδικήματος. Το «χειρότερο» αποτρέπεται: καλύτερα αυτή στη φυλακή, παρά ένας από τους γιους της.

Ανατρέχοντας στο παρελθόν τους, η Πηνελόπη και η Ηλέκτρα ανακαλούν πως ένιωθαν άφωνες, άβουλες κι ανήμπορες να αντιδράσουν στα τεκταινόμενα με οποιονδήποτε τρόπο, αποδεχόμενες μοιρολατρικά την κατάστασή τους, εγκλωβισμένες στον οικιακό χώρο, κυρίως επειδή ήταν μητέρες. Όταν σε εξαιρετικές περιπτώσεις θεωρούσαν πως τα πράγματα είχαν φτάσει στο απροχώρητο και προσέφευγαν στις αρχές (αστυνομικές, δικαστικές), ή εγκατέλειπαν πρόσκαιρα το σπίτι τους καταφεύγοντας σε κάποιο συγγενικό ή φιλικό σπίτι, οι σύντροφοί τους με απειλές, μετανιωμένοι, ή προσποιούμενοι τους μετανιωμένους, θα τις αναζητούσαν ζητώντας τους να επιστρέψουν και υποσχόμενοι ότι θα αλλάξουν συμπεριφορά. Σχεδόν πάντα και παρά τις συμβουλές οικείων προσώπων και τη δική τους λανθάνουσα βεβαιότητα ότι «Μην πας! Θα το ξανακάνει!» συγχωρούσαν τους συζύγους τους κι επέστρεφαν στον οικιακό χώρο, για χάρη ή εξ' αιτίας των παιδιών κυρίως, όπως θυμούνται, για να διαιωνίσουν μια κατάσταση που οι ίδιες αντιμετώπιζαν ως αναπόδραστη.

Η ιδέα της οριστικής φυγής υπήρχε ως ύστατη, απελπισμένη λύση στο μυαλό των περισσοτέρων κακοποιημένων γυναικών με τις οποίες μίλησα μέσα στη φυλακή. Ο φόβος όμως - «Αφού μου το 'χε πει: "Και να φύγεις, όπου και να πας θα σε σκοτώσω". Φοβόμουν» - και η ανασφάλεια μιας μητέρας μόνης με ανήλικα παιδιά υπό την προστασία και την ευθύνη της - «πού να πάω μόνη μου με δυο παιδιά σε ξένη χώρα;» - απέτρεπαν την υλοποίησή της. Ο οικιακός χώρος για μια ακόμη φορά αντιμετωπίζεται ως φυλακή, η προοπτική απόδρασης από την οποία αντιμετωπίζεται με φόβο λόγω της ρητής και ξεκάθαρης απειλής της «σύλληψης» και των αντιπόνων από το δεσμοφύλακα-σύζυγο. Ειδικά η παράμετρος παιδιά φαίνεται ότι συνιστά σημαντικό ανασταλτικό παράγοντα στη λήψη της απόφασης για εγκατάλειψη της συζυγικής στέγης. Όπως υποστήριζαν πολλές γυναίκες μέσα στη φυλακή που είχαν βιώσει τη συζυγική βία, μέχρι και τη γέννηση του πρώτου τέκνου η γυναίκα παίρνει πιο εύκολα την απόφαση να εγκαταλείψει το σύντροφο-σύζυγό της, έχοντας μεγαλύτερη ανεξαρτησία κινήσεων και αντιμετωπίζοντας τη σχέση ή το γάμο τους ως «ημιτελή». Η γέννηση των παιδιών δεσμεύει τη γυναίκα που θεωρεί ότι ο γάμος «ολοκληρώνεται», και, κατά συνέπεια, η τεκνοποιία και η μητρότητα είναι που κάνουν την καταδίκη της γυναίκας στην εξουσία του συζύγου της να φαίνεται ως

«Ζωοδότρα» και «φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή

τελεσίδικη και αμετάκλητη. Τα παιδιά, σύμφωνα με την παραπάνω εκτίμηση, σφραλίζουν την πόρτα της οικιακής «φυλακής».

2.2. «Εδώ αισθάνομαι ελεύθερη! Μόνο το σώμα μου είναι φυλακισμένο»

Ο λόγος της Πηνελόπης και της Ηλέκτρας για την κακοποίηση και τη βία που αντιμετώπιζαν στον οικιακό χώρο από το σύζυγό τους εναλλάσσεται με μια εκτίμηση που κάνουν σχετικά με τη ζωή τους στο παρόν, υπό συνθήκες εγκλεισμού. Στη «φυλακή» της καθημερινότητας της οικογενειακής τους ζωής αντιδιαστέλλουν την «ελευθερία» που διακρίνουν πως υπάρχει μέσα στη φυλακή, σε σύγκριση πάντα με τα παρελθοντικά τους βιώματα. Η ζωή στη φυλακή δεν περιγράφεται σα να είναι ο «παράδεισος» μετά την «κόλαση» του έγγαμου βίου, περιλαμβάνει, ωστόσο, ορισμένα στοιχεία «ελευθερίας», όπως τα βαπτίζουν οι ίδιες. Η κριτική αποτίμηση της Πηνελόπης για τα υπέρ και τα κατά του εγκλεισμού κατατίθεται, σε γενικές γραμμές, ως εξής:

...Εδώ μέσα μαθαίνεις πολύ καλά και τον εαυτό σου. Είναι αυτή η εντριβή [τριβή] η καθημερινή. Ζεις με τα ίδια σχεδόν άτομα κάθε μέρα. Άντε να φύγει κάποια, θα έρθει κάποια άλλη. Κι έτσι μαθαίνεις και τον εαυτό σου. Τώρα ξέρω μέχρι πού μπορούν να αντοχές μου. Υπάρχουν διάφορα πράγματα που μαθαίνεις εδώ μέσα. Πιστεύω ότι ειδικά εδώ μέσα μαθαίνεις πολλά. Μόνο άμα δεν θέλεις δεν μαθαίνεις. Έχεις πιο πολύ χρόνο εδώ. Έχεις χρόνο να σκεφτείς.

Ακόμα κι από δω αρπάζεις τα καλά πράγματα, αν κι εδώ δοκιμάζεις τα πιο φοβερά πράγματα.

Είναι κι ανάλογα πώς έχει ζήσει ο καθένας έξω. Συγκεκριμένα για μένα, επειδή η ζωή μου ήταν πάντα περιορισμένη, ο άντρας μου δεν με άφηνε να κάνω τίποτα. Εδώ είμαι πιο ελεύθερη. Στο σπίτι μου ούτε μπάνιο δεν μπορούσα να κάνω.

Το μόνο που με νοιάζει τώρα είναι τα παιδιά μου. Μόνο στην ιδέα ότι δεν θα ξαναδώ τα παιδιά για τόσο καιρό... Μόνο για αυτό με πειράζει που είμαι μέσα. Γιατί εγώ εδώ είμαι πιο ελεύθερη. Κάνω μπάνιο όποτε θέλω χωρίς να μου λέει κανείς τίποτα, βλέπω τηλεόραση, μιλάω με κοπέλες...

Για μένα το πιο σημαντικό είναι οι δικοί μου άνθρωποι. Δεν είναι δηλαδή ότι είναι φυλακή-μπουντρούμι, ότι οι συνθήκες είναι τόσο σκληρές. Οι συνθήκες είναι καλές, οι υπάλληλοι είναι καλοί, το φαγητό είναι καλό, κι όποια λέει ότι δεν είναι καλό το φαγητό λέει ψέματα. Εγώ δούλευα στην κουζίνα και ξέρω. Τα υλικά είναι πολύ καλά, προσέχουν τι μαγειρεύουν, και μαγειρεύουν και για τόσο κόσμο. Λες και στα σπίτια τους τρώγανε καλύτερα. Διαφορετικό φαγητό κάθε μέρα, κοτόπουλο, ψάρια, κρέας, παστίτσιο, γιουβαρλάκια... Λες και στα σπίτια τους τρώγανε καλύτερα. Βέβαια θα υπάρχουν και περιορισμοί. Φυλακή είναι. Να μη ξεχνιόμαστε.

«Ζωοδότρα» και «φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή

Εγώ λυπάμαι πολύ που ακούω να λένε έτσι για τη φυλακή... Δεν είναι έτσι. Κι εδώ γίνονται πολλά, αλλά κι έξω γίνονται πολλά. Απλά, εδώ είμαστε πιο μαζεμένες και φαίνονται περισσότερο αυτά που γίνονται.

Η Πηνελόπη συνοψίζει την εμπειρία της από τη φυλακή, συγκρίνοντάς την και με την προηγούμενη ζωή της, στη φράση: «Αν κι εδώ δοκιμάζεις τα πιο φοβερά πράγματα...εγώ εδώ είμαι πιο ελεύθερη». Σε μια μάλλον υπερβολική διακήρυξη υποστηρίζει πως ο «μόνος» λόγος για τον οποίο την πειράζει που «είναι μέσα» είναι το ότι δε θα ξαναδεί τα παιδιά της για πολύ καιρό¹³. Η μητρική της ιδιότητα παρουσιάζεται να οριοθετεί τη «φυλακή» της, αφήνοντας να εννοηθεί πως εάν δεν ήταν μητέρα και δεν είχε παιδιά έξω δε θα την πείραζε και πολύ που βρίσκεται στη φυλακή. Η πρόθεση να δοθεί έμφαση με αυτόν τον τρόπο στον «πόνο της μητρότητας», όπως και στο ότι η «απελευθέρωση» της φυλακής είναι αποσπασματική και σχηματική μόνο, γίνεται εμφανής. Πιθανότατα, εάν δεν ήταν μητέρα, να ξεχώριζε και να εξέφραζε έναν άλλο «μόνο» λόγο που θα υποκαθιστούσε τη μητρότητα στην αποτίμηση των δεινών του εγκλεισμού.

Η έννοια «ελευθερία» μέσα στη φυλακή αποκτά νόημα, για την Πηνελόπη, σε αντιδιαστολή προς την ανελεύθερη «ελεύθερη» ζωή της πριν τον εγκλεισμό. Εντοπίζεται σε φαινομενικά ασήμαντες, καθημερινές δραστηριότητες και κοινωνικοποίηση, οι οποίες δεν ήταν αυτονόητες υπό τη συζυγική επίβλεψη και εξουσία: «κάνω μπάνιο όποτε θέλω χωρίς να μου λέει κανείς τίποτα, βλέπω τηλεόραση, μιλάω με κοπέλες...». Η «ελευθερία» στην οποία αναφέρεται, βέβαια, εντοπίζεται και νοηματοδοτείται μέσα στα πλαίσια και υπό την εξορισμού περιοριστική φύση της κάθειρξης. Γιατί όσο «ελεύθερα» και να δηλώνει πως νιώθει μια γυναίκα μέσα στη φυλακή, αναγνωρίζεται και από την Πηνελόπη το αυτονόητο κρίνοντας περιττό να το εξηγήσει περαιτέρω, πως κατά βάση «φυλακή είναι».

Η Ηλέκτρα, επίσης, αναφέρεται ρητά στη ζωή της μέσα στη φυλακή με όρους «ελευθερίας»:

...Δυστυχώς ή ευτυχώς μου δώσανε τόσο¹⁴. Το μόνο που πιστεύω είναι ότι κρίνανε δίκαια. Είμαι ευχαριστημένη, κατανόησαν πολλά. Το μόνο μου παράπονο είναι ότι δεν μπόρεσα να μιλήσω. Κόλλησα. Έπαθα τέτοιο μπλακ άουτ έτσι που έβλεπα τα παιδιά μου...Κόλλησε και η γλώσσα μου και το μυαλό μου. Έχω πάθει από τα πολλά χτυπήματα από τον άντρα

¹³ Τα παιδιά της Πηνελόπης, όπως και της Ηλέκτρας, μένουν με τα πεθερικά της, που δεν επιτρέπουν την επικοινωνία με τη φυλακισμένη μητέρα τους, όπως αναφέρεται πιο πάνω στο παρόν κεφάλαιο.

¹⁴ Αναφέρεται στο πρωτόδικο δικαστήριο και στην επιβολή από αυτό ποινής κάθειρξης δεκαπέντε ετών.

μου. Γι' αυτό βρίσκομαι εδώ πέρα...Μου έχει μείνει πρόβλημα στο κεφάλι από τα χτυπήματα. Λίγο να στρεσαριστώ, ξεχνάω, κολλάω. Εγώ δε βοήθησα τον εαυτό μου, δε μίλησα.

Το ΛΑΘΟΣ μου (*το τονίζει*) ήταν ότι άφησα μια κατάσταση να διαιωνίζεται. Έπρεπε να φύγω. Τώρα λέω: Πώς άντεχα τόσα χρόνια; Ζώο ήμουν;

Τώρα το παραμικρό δεν το ανέχομαι. Μπορεί να έχω ηρεμήσει, αλλά δεν μπορώ να ανεχθώ πράγματα. Άμα δω τον εαυτό μου ότι μέχρι εδώ μπορώ, φεύγω. Δεν κάθομαι να το υπομένω. Τότε νόμιζα ότι μπορούσα. Τα βάσανα δε με αφήνανε να κάνω αυτοκριτική. Νόμιζα ότι άντεχα. Τώρα τα βάζω όλα κάτω.

...Αυτή όλη η βία, αυτή όλη η κακή μεταχείριση...Όταν ήρθα στην αρχή εδώ, στον Κορυδαλλό, μου λέγανε οι άλλες οι γυναίκες ότι ήμουν σαν αγρίμι, απόμακρη.

Τώρα άρχισα να αισθάνομαι ελεύθερα. Το καταλαβαίνετε; Αρχισα να αισθάνομαι ελεύθερα μέσα σε μία φυλακή!

Έχω συναντήσει εδώ τόσες γυναίκες, διάφορες. Μορφωμένες, αγράμματες, καλές, κακές...Έχω ξεφύγει από τη βία, από την κακοποίηση. Έχω αρχίσει να νιώθω όπως όταν ήμουν ελεύθερη. Γιατί τόσα χρόνια δεν είχα νιώσει σαν άνθρωπος. Όχι ότι το έχω ξεπεράσει, αλλά πώς να σας το πω, η όψη μου έχει αλλάξει. Οι άλλες γυναίκες συνέχεια μου λένε «πόσο έχεις αλλάξει! Εσύ ήσουν άγρια, δε μιλούσες...» αλλά ήταν τα βιώματα που είχα. Ξέρετε πόσο ελεύθερα νιώθω τώρα, να γελάσω...αλλά πόσο να γελάσω με όλα αυτά; Να πω ελεύθερα τη γνώμη μου χωρίς να φοβάμαι μη με χτυπήσει κανείς. Καμιά φορά που μιλάμε και λένε οι άλλες «Πώ-πώ! Δεν την αντέχω τη φυλακή!», εγώ λέω ότι αισθάνομαι ελεύθερη στο μυαλό μου. Εμένα μόνο το σώμα μου είναι φυλακισμένο.

...Το μόνο που... Δεν βλέπω τίποτα...Εγώ τα βλέπω όλα εντάξει. Μόνο αυτό: να υπάρχει κι άλλο κτίριο να μην είμαστε τόσο στριμωγμένες. Στους θαλάμους έχει τύχει να είναι και εικοσιτρία άτομα σε ένα θάλαμο μιάμιση φορά σαν κι αυτό το δωμάτιο (*τρία επί πέντε μέτρα περίπου*). Εγώ, να σας πω, τα πράγματα δεν είναι άσχημα εδώ. Φως έχει, το φαί είναι καλό...Εγώ όσες φορές είχα ακούσει για φυλακή νόμιζα ότι θα είναι κανένα μπουντρούμι. Δεν είχα ιδέα, δεν μου είχε τύχει να ακούσω τίποτα. Μόνο έβλεπα στην τηλεόραση που πιάνανε κανέναν καμιά φορά και τον τραβούσανε...Εγώ περίμενα ότι θα είναι σκοτεινά, ότι θα χτυπάνε οι υπάλληλοι, ότι δε θα δίνουν φαγητό...Δεν έχω παράπονο...

...Και δεν είμαι αντικοινωνική, το αντίθετο. Εγώ όταν ήμουν ελεύθερη ήμουν πολύ κοινωνική. Έγινε κάπως από τότε που παντρεύτηκα. Ήμουν μέσα στον κόσμο κι όμως ήμουν έξω από τον κόσμο...

Τώρα που δεν έχω αυτή τη βία, αυτήν την κακοποίηση, αυτές τις απειλές... Συνέχεια με απειλούσε. Μου έλεγε διάφορα. Μια φορά μου έλεγε «θα σε δέσω με ένα σκοινί πίσω από το αυτοκίνητο και θα σε σέρνω σε όλο το Ηράκλειο...». Είχαμε κι ένα λυκόσκυλο τότε, τόσοσο...και μου έλεγε «θα σε κάνω κομματάκια με το αλυσοπρίονο και θα τα βάλω να τα φάει κι ό,τι κόκαλα μένουν θα τα βάλω στο φούρνο να μη μείνει ούτε η στάχτη σου.

Απορώ πώς έχω συνέλθει λίγο. Βέβαια έχουν περάσει τόσα χρόνια, έχουνε λείψει κι όλα αυτά...Μέχρι να συνέλθω πέρασε πάρα, πάρα

«Ζωοδότρα» και «φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή

πολύς καιρός. Μέχρι και τον Ιούνιο ήμουν με χειμωνιάτικα ρούχα και καθόμουν στον ήλιο για να ζεσταθώ. Κι είχαν περάσει και πέντε-έξι μήνες.

Τουλάχιστον έχω τα λογικά μου. Μου έχουν μείνει διάφορα προβλήματα υγείας, το κεφάλι μου μουδιάζει, πονάει, κολλάω, αλλά τουλάχιστον έχω τα λογικά μου.

Τουλάχιστον αν θα μ' αφήσει ο θεός να ζήσω δε θα πάθω άλλη λαχτάρα από δω και πέρα γιατί ξέρω πια...

Η Ηλέκτρα, με τη σειρά της, ταυτίζει την έννοια της «ελευθερίας» με την ασφάλεια που νιώθει μέσα στη φυλακή, μακριά από τον οικιακό χώρο που έχει συνδέσει άρρηκτα με την καθημερινή συζυγική βία. Σε έναν από τους πιο βίαιους θεσμούς της ανθρώπινης κοινωνίας, στη φυλακή, η Ηλέκτρα υποστηρίζει ότι γνωρίζει την ασφάλεια. Οι εξουσιαστικές δομές, η βία και η ιεραρχία μεταξύ των συγκρατουμένων της δεν παραγνωρίζονται, ούτε και μπορούν να συγκριθούν, όμως, σύμφωνα με τον απολογισμό που κάνει, με την καθημερινή, παράλογη και προσωποποιημένη κακοποίηση που δεχόταν για πολλά χρόνια από το σύζυγό της.

Ως έγκλειστες πλέον η Πηνελόπη και η Ηλέκτρα συνειδητοποιούν πόσο διαφορετικά έπρεπε να είχαν φερθεί και καταλήγουν στο συμπέρασμα πως «έπρεπε να είχα φύγει...». Αν είχαν φύγει, ίσως ο σύντροφός τους να ζούσε και οι ίδιες, μητέρες ανήλικων παιδιών, δε θα ήταν καταδικασμένες σε πολυετείς καθειρήξεις μακριά τους. Ωστόσο, οι πραγματικές συνέπειες του εγκλήματος για το οποίο καταδικάστηκαν δεν είναι οι μόνες που καθορίζουν αυτήν την αλλαγή στη στάση τους. Οι γυναίκες αυτές έχουν ανασκευάσει τον εαυτό τους μέσα στη φυλακή. Οι δηλώσεις πόνου και μετάνοιας για ότι συνέβη τελικά στη σχέση τους με το σύντροφό τους έρχονται να συμπληρωθούν κι από δυναμικές διακηρύξεις για την υπόλοιπη ζωή τους. Ο χρόνος κι η απόσταση που έχουν μεσολαβήσει από τη βία και τη γενικότερη κακοποίηση που είχαν υποστεί στον οικιακό χώρο τις κάνει να πιστεύουν πως τώρα βλέπουν τα πράγματα πιο καθαρά. Απορούν πώς άντεχαν τόσο καιρό τέτοια συμπεριφορά, μετανιώνουν που δεν είχαν φύγει κι υπόσχονται στους εαυτούς τους ότι δεν πρόκειται να ξαναζήσουν παρόμοιες καταστάσεις. Από άφωνα, δειλά και τρομαγμένα θύματα δηλώνουν αποφασισμένες να προστατέψουν τους εαυτούς τους, τους οποίους υποστηρίζουν πως γνώρισαν καλύτερα μέσα στη φυλακή. Η αυτο-οχύρωσή τους μέσα από τη φυλακή μπορεί να ειπωθεί ως μια προσπάθεια να λυτρωθούν από τα επώδυνα βιώματα του παρελθόντος, να αντεπεξέλθουν στην επίσης οδυνηρή πραγματικότητα του θανάτου του συντρόφου τους και του δικού τους εγκλεισμού, και να διαβεβαιώσουν τους εαυτούς τους ότι

«Ζωοδότρα» και «φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή

στο μέλλον δεν πρόκειται να επαναλάβουν τα λάθη που έκαναν πριν φυλακιστούν. Και, κυρίως, όπως δηλώνουν, να μπορέσουν να επιστρέψουν δυνατές και λειτουργικές εκεί που η κοινωνία και οι ίδιες υποστηρίζουν πως είναι η «θέση» τους: κοντά στα παιδιά τους.

2.3. Η «απελευθέρωση» ή η κατασκευή της «ελευθερίας» στη φυλακή

Αξιολογώντας τη ζωή τους στο παρόν, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι και οι δύο γυναίκες, και η Πηνελόπη και η Ηλέκτρα, την περιγράφουν με όρους «ελευθερίας», μιας έννοιας που βρίσκεται στον αντίποδα ακριβώς της «φυλακής». Η «ελευθερία» τους, μάλιστα, νοηματοδοτείται σε σχέση με το χώρο και την καθημερινότητα του εγκλεισμού και όχι μόνο με το γεγονός ότι εξέλειψε η πηγή της βίας που βίωναν στο παρελθόν. Η Πηνελόπη και η Ηλέκτρα δε δηλώνουν «ελεύθερες» επειδή ο σύζυγός τους είναι νεκρός, δήλωσε, άλλωστε, που θα ήταν κοινωνικά κατακριτέα και θα επέφερε εναντίον τους μομφές. Δηλώνουν «ελεύθερες» επειδή έχουν απομακρυνθεί από τον οικιακό χώρο και το χρόνο, ειδικά, της καταπίεσης. «Εδώ είμαι πιο ελεύθερη», «*τώρα ξέρω μέχρι πού μπορούν να φτάσουν οι αντοχές μου*» δηλώνει η Πηνελόπη, «*Τώρα άρχισα να αισθάνομαι ελεύθερα... Άρχισα να αισθάνομαι ελεύθερα μέσα σε μία φυλακή!... Γιατί τόσα χρόνια δεν είχα νιώσει σαν άνθρωπος*» διαπιστώνει η Ηλέκτρα. Χρησιμοποιώντας τοπικές και χρονικές εκφράσεις η Πηνελόπη και η Ηλέκτρα μεταπηδούν από το παρελθόν στο παρόν, από την οικιακή «φυλακή» στην «ελευθερία» της φυλακής, παραλείποντας το αιτιακό, ουσιαστικό κι επώδυνο μεσοδιάστημα που οδήγησε σε αυτό που αξιολογούν ως «απελευθέρωσή» τους.

Το ότι «νιώθουν ελεύθερες» μέσα στη φυλακή κατασκευάζεται και επικοινωνείται ως ένα μυστικό που μοιράζονται με την ερευνήτρια. Αξιολογώντας μάλλον θετικά τις συνθήκες κράτησης στα πλαίσια της έρευνας, πιστεύουν ίσως ότι αποτρέπουν, ανάμεσα στα άλλα, και τη ρήξη με τη διεύθυνση και τους υπαλλήλους του ιδρύματος. Μπροστά στις υπόλοιπες γυναίκες ανάλογη στάση θα μπορούσε να παρεξηγηθεί και να τις χαρακτηρίσει «ρουφιάνες» και «τσιράκια της διεύθυτριας». Στα πλαίσια της συναναστροφής της Πηνελόπης και της Ηλέκτρας με άλλες συγκρατούμενές τους δεν τις άκουσα να χρησιμοποιούν στο λόγο τους ουσιαστικά και ξεκάθαρα στοιχεία «ελευθερίας», παρά μόνο σε ελάχιστες στιγμές, να αναμεταδίδουν μεταξύ τους, ενώπιόν μου πάντα, ορισμένες στερεοτυπικές εκφράσεις, όπως «Γιατί, έξω καλύτερα είναι;», «Η κοινωνία χειρότερη φυλακή

«Ζωοδότρα» και «φόνισσα»: Γυναίκες που δίνουν-χαρίζουν και παίρνουν-αφαιρούν ζωή

είναι» κ.ο.κ. Οι δηλώσεις τους αυτές θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως μια στρατηγική επιβίωσης μέσα στη φυλακή. Αφού δεν μπορούν να αποφύγουν το γεγονός του εγκλεισμού, τουλάχιστον το προβάλλουν με ηπιότερους όρους, ακόμα και με όρους «απελευθερωτικούς», προσπαθώντας να μετριάσουν τις συνέπειές του για τις ίδιες και τη σχέση τους με τα παιδιά τους.

Η Πηνελόπη και η Ηλέκτρα κατά τις συζητήσεις μας προωθούν μια καινούργια, πλασματικά «ελεύθερη» ταυτότητα, ένα τέχνασμα, πιθανότατα, για να μπορέσουν να επιβιώσουν και να επιστρέψουν στην «κοινωνία» ως μητέρες στα παιδιά τους. Το κεντρικό στοιχείο, άλλωστε, που παραμένει αναλλοίωτο από την παλιά τους ταυτότητα και μετά τη φυλάκισή τους, είναι ότι εξακολουθούν να αυτοπροσδιορίζονται κυρίως ως μητέρες. Υποστηρίζοντας, μάλιστα, πως ο μόνος λόγος που υποφέρουν μέσα στη φυλακή είναι ότι βρίσκονται μακριά από τα παιδιά τους, η απουσία των παιδιών και, κατά συνέπεια, η μητρική παράμετρος της νέας τους ταυτότητας αποκτά ειδικό βάρος. Μέσα από τις αφηγήσεις και τις αποφάσεις τους παρουσιάζουν ένα νέο δυναμικό πρόσωπο. Διαβεβαιώνουν ότι τώρα πια δεν είναι οι ίδιοι άνθρωποι που ήταν πριν τον εγκλεισμό και που ανεχόταν πολλά από τους συζύγους τους. Αντίθετα, διακηρύττουν ότι μπορούν και θέλουν να κάνουν σωστές επιλογές, ως γυναίκες και μητέρες. Δηλώνουν ότι είναι «δυνατές» και «ελεύθερες» για να μπορέσουν να δυναμώσουν και να ελευθερωθούν από τα επώδυνα βιώματα του παρελθόντος, αλλά και του παρόντος, μέσα από μια νέα ταυτότητα.

Επίλογος

Η «αποκατάσταση του γένους»: Η μητρότητα ως μομφή και ως λύτρωση

- Οι γυναίκες νομίζω ότι φέρουν χειρότερα και την οικογενειακή αποτυχία – σου είπα ότι οι περισσότερες είναι χωρισμένες – και το στίγμα της φυλάκισης και το ότι δεν έχει δουλειά μετά. Γιατί πού να βρεις δουλειά μετά τη φυλακή; Η κοινωνία τις κρίνει πιο αυστηρά.

- *Γιατί νομίζεις ότι τις κρίνει πιο αυστηρά;*

- Γιατί η κοινωνία θεωρεί ότι η θέση της γυναίκας είναι στο σπίτι, όχι στην εγκληματικότητα, γι' αυτό και τις τιμωρεί πιο αυστηρά, ειδικά αν είναι μητέρες.

Βέβαια! Αυτό φαίνεται και στο δικαστήριο. Ειδικά όταν οι δικαστές είναι γυναίκες! Αυτό σου το λέω εκ μέρους τετρακοσίων γυναικών. Όταν πηγαίνεις στο δικαστήριο για αναβολές, για οτιδήποτε, και λες ότι είχε χάλια σύνθεση, εννοείς ότι ήταν όλες γυναίκες. Βλέπεις τη γυναίκα δικαστή που παίρνει το στυλ της εξουσίας. Ότι αυτή είναι το καλό δείγμα του γένους - του θηλυκού - κι εσύ είσαι το κακό, η ντροπή του...και γι' αυτό πρέπει να σε τιμωρήσουν παραδειγματικά. Για να αποκατασταθεί το γένος. (Άννα)

Η κοινωνική αντιμετώπιση των γυναικών για τις οποίες η δικαιοσύνη αποφαινεται πως εγκληματούν θεμελιώνεται, σύμφωνα με τα λεγόμενά τους, επάνω στην «παρέκκλισή τους από το σπίτι» και τη «στροφή τους στο έγκλημα»¹. Η Άννα, μιλώντας αντιπροσωπευτικά ίσως, αν και αυθαίρετα στο όνομα όλων των συγκρατουμένων της, βεβαιώνει πως ειδικά όταν η δικαστική έδρα αποτελείται από γυναίκες, η επίδειξη εξουσίας και κατασταλτικής διάθεσης από μέρους τους είναι

---

¹ Για την εμπλοκή των γυναικών στο έγκλημα και τους τρόπους με τους οποίους επηρεάζεται η απονομή της δικαιοσύνης ανάλογα με το φύλο της κατηγορούμενης βλ. και Naffine 1987, Edwards 1984, Worrall 1997, Flowers 1987, Yotopoulos-Maragopoulos 1992, Morris 1987.

Η «αποκατάσταση του γένους»: Η μητρότητα ως μομφή και ως λύτρωση ιδιαιτέρως εμφανής και σθεναρή, σε μια συμβολική κίνηση πάταξης της απόκλισης από το κυρίαρχο «γυναικείο/μητρικό» πρότυπο. Τίθεται, κατά τη γνώμη της, ένα ζήτημα «καλής» ή «κακής» αντιπροσώπευσης του γυναικείου φύλου και των μητέρων ειδικότερα, δυϊσμός σύμφωνα με τον οποίο όταν η «κακή» αντιπροσώπευση τιμωρείται, η «καλή» αναδεικνύεται και επιβραβεύεται. Οι κατηγορούμενες για οποιοδήποτε έγκλημα γυναίκες και κυρίως οι μητέρες παρουσιάζονται να αποτελούν όνειδος για τις, κατά τεκμήριο, πρέσβειρες του γυναικείου φύλου σε ζητήματα νομότυπης συμπεριφοράς και ηθικής ακεραιότητας, τις δικαστίνες, γι' αυτό και τιμωρούνται, ώστε να εκκαθαριστεί συμβολικά και να αποκατασταθεί το γένος, στα πλαίσια της ρητορικής που θέλει τους «κακούς» στη φυλακή.

Ενώ η μητρότητα ως έννοια χαίρει ανεπιφύλακτου σεβασμού, οι καθημερινές μητέρες (*actual mothers*) συχνά υποτιμώνται και απαξιώνονται γιατί υπολείπονται του ιδανικού (Luker 2000: 295-296, Mulinari 2000: 233, Connolly 2000: 263-264). Οι μητέρες, ανεξάρτητα από την εμπλοκή τους ή όχι με το έγκλημα, μάλλον υπόκεινται σε συνεχής ελέγχους και καταδυναστεύονται παρά βοηθούνται από τα κοινωνικά συμφραζόμενα, τη στιγμή που η έννοια της «μητρότητας» προβάλλει ανέγγιχτη και διατηρείται αλώβητη. Η κοινωνία προωθεί και διαιώνίζει το μύθο της μητρότητας χωρίς να υποστηρίζει παράλληλα τις μητέρες. Η γυναίκα που ενδεχομένως έδωσε ολόκληρο τον εαυτό της στη μητρική διάσταση της ύπαρξής της πρέπει να ξαναποκτήσει τη φόρμα της, να βρει μια δουλειά και να διατηρηθεί νέα και όμορφη αν θέλει να την αγαπούν. Κάθε είδους λειτουργοί έχουν το δικαίωμα να επιθεωρούν την ίδια, το σπίτι και τα παιδιά της, και να εκτιμούν το έργο της, αλλά κανείς από αυτούς δε φαίνεται να έχει το καθήκον να τη βοηθάει (Greer G. 2001: 270-275). Παρομοίως και μέσα στη φυλακή, αυτό που βάλλεται κοινωνικά μετά τον εγκλεισμό είναι οι ίδιες οι γυναίκες ως μητέρες που απέτυχαν να αντεπεξέλθουν στις πολιτισμικά προσδιοριζόμενες υποχρεώσεις τους, και όχι η ίδια η μητρότητα ως πρόσωπο και αδιαμφισβήτητο ιδανικό.

Είναι κοινός τόπος μεταξύ των γυναικών στη φυλακή πως για την κοινωνία η θέση της γυναίκας και μητέρας είναι στο σπίτι και όχι στην εγκληματικότητα, γι' αυτό και το φύλο τους, όπως και η μητρική τους ιδιότητα, λειτουργούν κατά τη γνώμη τους επιβαρυντικά, τόσο κατά τη δικαστική, όσο και κατά την κοινωνική κρίση. Κατά την κυρίαρχη ιδεολογία, μάλιστα, τόσο οι ανήλικοι όσο και οι γυναίκες στερούνται ελεύθερης βούλησης σε ότι αφορά το έγκλημα, γεγονός που συγκαλύπτει την υπόθεση περί τρυφερής «γυναικείας φύσης» και, κατ' αυτόν τον τρόπο,

Η «αποκατάσταση του γένους»: Η μητρότητα ως μομφή και ως λύτρωση συμβάλλει σε καθοριστικό βαθμό στην κατασκευή του στερεότυπου της γυναίκας εγκληματία ως αφύσικης, ανώμαλης² και ψυχικά ασθενούς (Φρονίμου 2000: 370). Η κοινωνική και η δικαστική απόδοση μομφής, όπως την εισπράττουν οι φυλακισμένες μητέρες δια της καταδικαστικής απόφασης που τις φυλακίζει, γίνεται σαφής. Η μυθολογία της τυπικής, ιδανικής μητέρας, σύμφωνα με τις στερεοτυπικές κοινωνικές επιταγές, φαντασιώνει μια μητέρα που ζει με τον πατέρα του παιδιού της και είναι στοργική, προστατευτική, γλυκιά, αξιόπιστη και καθημερινά παρούσα στη ζωή του. Αντιθέτως, μια γυναίκα που εγκληματεί, καταδικάζεται και φυλακίζεται, σύμφωνα με τις ίδιες πάντα κοινωνικές επιταγές, διαφοροποιείται από το στερεότυπο διότι δεν επιδεικνύει την κοινωνικά προσήκουσα συμπεριφορά, θεωρείται ανίκανη και ανεύθυνη μητέρα που παραμελεί και εγκαταλείπει τα παιδιά της. Η γυναίκα αυτή είναι κοινωνικά καταδικαστέα γιατί οι πράξεις της έχουν συνέπειες, εκτός από την ίδια, και για άλλα πρόσωπα άμεσα εξαρτώμενα από αυτήν, τα οποία, μάλιστα, θα αναμενόταν να λειτουργήσουν ως ανασταλτικοί παράγοντες της εγκληματικής της συμπεριφοράς, χωρίς, ωστόσο, αυτό να συμβαίνει από υπαιτιότητα δική της.

Τα αντικειμενικά γεγονότα της καταδίκης και του εγκλεισμού των μητέρων, ανεξάρτητα από το ενδεχόμενο φυλετικό έρεισμα της δικαστικής κρίσης, έχουν αντικειμενικές συνέπειες σχετικές με την επιτέλεση του μητρικού τους ρόλου και την εκπλήρωση των μητρικών τους υποχρεώσεων, όπως αυτές τις αντιλαμβάνονται. Άμεση συνέπεια του εγκλεισμού είναι η απομάκρυνση των μανάδων από τα παιδιά τους και, ως εκ τούτου, η αναστολή της μητρικής παρουσίας κι επιτέλεσης στον οικιακό χώρο, για όσο χρόνο τουλάχιστον θα διαρκέσει η ποινή τους (βλ. και Goffman 1994). Συμβαίνει έτσι το παράδοξο οι μητέρες να τιμωρούνται πιο αυστηρά, όπως υποστηρίζουν, επειδή η κοινωνία κρίνει ότι απέτυχαν να αντεπεξέλθουν στα μητρικά τους καθήκοντα, και η ίδια η κοινωνία, όπως εκφράζεται δια της απόφασης του δικαστηρίου, να τις αποκλείει από την εκτέλεση των μητρικών καθηκόντων που η ίδια επιτάσσει.

Ο στιγματισμός που αναφέρεται στη γονική ικανότητα της μητέρας αποτελεί μια ιδιαιτερότητα της γυναικείας φυλακής. Οι μητέρες αντιμετωπίζουν εξαιτίας του εγκλεισμού τους μια μομφή που γεννάται από την επικαλούμενη διατάραξη της κυρίαρχης κοινωνικής και οικογενειακής ευταξίας. Δε συμβαίνει το ίδιο, ωστόσο,

---

² Διάφορες εγκληματολογικές προσεγγίσεις που κατά καιρούς εστίασαν στη γυναικεία εγκληματικότητα προσέδωσαν στο φαινόμενο κάποιο βαθμό «ανωμαλίας» και, σε μεγάλη έκταση, στήριξαν τις ερμηνείες τους σε αναπόδεικτες, σεξιστικές υποθέσεις αναφορικά με τη «φύση» των γυναικών και τον «ιπποτισμό» των ανδρών (Πετούση 2001: 105).

Η «αποκατάσταση του γένους»: Η μητρότητα ως μομφή και ως λύτρωση και με τους άντρες κρατούμενους που θα στιγματιστούν λόγω της καταδίκης τους και της παραμονής τους στη φυλακή, δε θα χαρακτηριστούν, όμως, αυτόματα εξαιτίας της κακοί ή ανεπαρκείς πατέρες, εκτός και αν το συγκεκριμένο αδίκημα για το οποίο έχουν καταδικαστεί σχετίζεται άμεσα με τη γονική τους επιτέλεση και ικανότητα (π.χ. έκθεση ανηλίκου, κακοποίηση ανηλίκου). Οι εκτιμήσεις αυτές προκύπτουν από την υπάρχουσα διεθνή κυρίως και μη ανθρωπολογική κατά βάση βιβλιογραφία³. Ελλείψει σχετικών ερευνών καθίσταται σαφές πως μια πρωτογενής ανθρωπολογική ματιά σε ανδρικές φυλακές στην Ελλάδα θα μπορούσε να αποδειχθεί εξαιρετικά διαφωτιστική αναφορικά με τα παραπάνω κι όχι μόνο ζητήματα, επιτρέποντας ίσως και μια πιο εμπειριστατωμένη συγκριτική προσέγγιση των ανδρών και των γυναικών φυλακισμένων, προσέγγιση που σκόπιμα δεν επιχειρείται στην παρούσα έρευνα.

Οι φυλακισμένες μητέρες περιγράφουν την εμπειρία του εγκλεισμού, από τις πρώτες προσπάθειες προσαρμογής και κοινωνικοποίησης, μέχρι το βιωμένο παρόν στην Κλειστή Κεντρική Φυλακή Γυναικών Κορυδαλλού και την προοπτική της αποφυλάκισης, υπό το πρίσμα της μητρικής τους ιδιότητας. Ανάλογα με την εθνοτική και κοινωνικοοικονομική τους προέλευση, τη σχέση τους με τα παιδιά τους και την οικογένεια καταγωγής, την ποινή που εκτίουν και το έγκλημα που έχουν ή δεν έχουν διαπράξει και τα ευρύτερα προσωπικά τους χαρακτηριστικά, επαναπροσδιορίζονται και ταυτοποιούνται κυρίως ως «μητέρες» απέναντι στη συζητήριά τους. Μέσα από την ανάλυση του λόγου τους δεν αναζητάται καμιά «αλήθεια» – πώς θα μπορούσε άλλωστε; και ποιανής/ού «αλήθεια»; - αλλά η διερεύνηση των στρατηγικών συγκρότησης του μητρικού εαυτού.

Η αποτίμηση της οικογενειακής και σωφρονιστικής κατάστασης και της βιωμένης εμπειρίας των φυλακισμένων μητέρων τις οδηγεί σε ορισμένα γενικευτικά συμπεράσματα-διακηρύξεις που θεμελιώνουν στο φύλο και τη μητρότητα ως αναλυτικές κατηγορίες, και τον εντοπισμό του εαυτού τους μέσα σε αυτές. Η άποψη της Butler (1990) περί επιτελεστικής συγκρότησης του κοινωνικού φύλου⁴, δε φαίνεται εργαλειακά ελκυστική και χρήσιμη στις γυναίκες υπό το βάρος της αποδοκιμασίας της προσωπικής τους ζωής. Μέσα από τη φυλακή, πέρα από τις ειδικές προσωπικές περιστάσεις της ζωής τους καταθέτουν τη μαρτυρία τους

---

³ Βλ. Sykes 1958, Kiser 1991, Beckerman 1991, Enos 2001, Caddle, Crisp 1997β, Βόγλης 2004 κ.ά.

⁴ Κατά την Butler (1990) καμία ταυτότητα δεν υπάρχει πίσω και πριν από τις δράσεις του ατόμου, οι οποίες δεν «εκφράζουν» αλλά συνθέτουν την ψευδαίσθηση της σταθερής έμφυλης ταυτότητας.

Η «αποκατάσταση του γένους»: Η μητρότητα ως μομφή και ως λύτρωση γενικευτικά, χρησιμοποιώντας συχνά ένα λόγο αντιπροσωπευτικό ως «γυναίκες» και «μητέρες». Ως επιμέρους οργανικά κομμάτια ενός συνόλου που συγκροτείται κοινωνικά με βάση το φύλο και τη μητρική ιδιότητα, υποστηρίζουν πως κρίνονται, δοκιμάζονται, και λυτρώνονται, όχι μόνο μέσα από την προσωπική κι εξατομικευμένη διάσταση και διαχείριση της ζωής τους, αλλά, καθ' υπέρβαση της ατομικότητας και μέσα από τη δεδομένη και αδιαμφισβήτητη «γυναικεία» και «μητρική» τους υπόσταση.

Οι γυναίκες που συνάντησα μέσα στη φυλακή δεν είναι μόνο μητέρες: είναι και άνθρωποι, και εργαζόμενες ή ά(ν)εργες, ερωμένες, χρήστριες ναρκωτικών ή πολιτικά υποκείμενα. Όπως επισημαίνει η Γκέφου-Μαδιανού:

Δεδομένου ότι κάθε άτομο κατέχει περισσότερες από μια ταυτότητες, οι οποίες δεν είναι κατάλληλες για οποιαδήποτε συνάφεια ή συμφραζόμενα, η κάθε συγκεκριμένη ταυτότητα ορίζεται επιλεκτικά κατά τη διαδικασία της κοινωνικής διαντίδρασης. Η ταυτότητα, επομένως, μπορεί να εξαρτάται και από τη διαπραγμάτευση που λαμβάνει χώρα σε συγκεκριμένα κάθε φορά συμφραζόμενα ή πολιτισμικά αναγνωρισμένες συνθήκες (2003α: 49).

Στα συμφραζόμενα της φυλακής και ενόψει της έρευνας άλλες ταυτότητες ατονούν κι άλλες υπερτονίζονται, με τη μητρική να συγκαταλέγεται στις κυρίαρχες. Η μητρική ταυτότητα κατασκευάζεται εκ νέου με συντηρητικά εργαλεία και μέσα από το πρίσμα της φυλάκισης. Οι φυλακισμένες μητέρες για λόγους αυτοπροστασίας συμπλέουν με τις αναγνωρισμένες κοινωνικές αξίες και δεν αποτολμούν να αμφισβητήσουν ισχυρούς παραδοσιακά ρόλους. Ακόμα και γυναίκες που κατά την προ του εγκλεισμού ζωή τους δεν αυτοπροσδιορίζονταν κυρίως ως μητέρες, θεωρώντας τη μητρότητα ως δευτερεύον-επουσιώδες στοιχείο της ταυτότητάς τους, αναθεωρούν μέσα στη φυλακή, ανάγοντας τη μητρότητα σε κύριο χαρακτηριστικό του εαυτού τους, υιοθετώντας μια κοινωνικά προσδοκώμενη, «σωφρονισμένη» θα μπορούσαμε να πούμε, συμπεριφορά. Προβάλλοντας στο λόγο τους στερεοτυπικά μητρικά πρότυπα επιδιώκουν να αμβλύνουν την περιθωριοποιημένη θέση στην οποία βρίσκονται εξαιτίας του εγκλεισμού τους. Η αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας και ρητορικής περί μητρότητας φαίνεται το πιο πρόσφορο μέσο για την «κανονικοποίησή» τους στους κόλπους μιας κοινωνίας που τις αντιμετωπίζει τουλάχιστον καχύποπτα.

Ο λόγος και οι πράξεις των φυλακισμένων μητέρων κινούνται σταθερά προς μια κατεύθυνση υποστηρικτική της νέας τους κατασκευής περί μητρότητας και των επιτελεστικών της στρατηγικών μέσα στη φυλακή, πόσο μάλλον στα πλαίσια μιας έρευνας που τις προσκαλεί να συμμετάσχουν ως «μητέρες». Οι γυναίκες καλούνται

Η «αποκατάσταση του γένους»: Η μητρότητα ως μομφή και ως λύτρωση να μιλήσουν μαζί μου ως «μητέρες», και ως τέτοιες συμπεριφέρονται, ανάγοντας τη συμμετοχή τους στην έρευνα σε μια μορφή μητρικής επιτέλεσης. Η καθημερινή αυτή μητρική αυτοπροβολή και επιτέλεση, ωστόσο, απέναντι σε μένα, στις υπόλοιπες παρούσες γυναίκες, κρατούμενες και υπαλλήλους, αλλά και στους ίδιους τους εαυτούς τους και την κοινωνία συνολικά πιστεύω πως ανιχνεύεται και κυριαρχεί στη ζωή της φυλακής και πέρα από τα όρια της συγκεκριμένης, ή οποιασδήποτε άλλης, έρευνας σχετικά με φυλακισμένες μητέρες. Δεν είναι τυχαίο πως αυτοβιογραφικά και επιστημονικά κείμενα με θέμα τις γυναικείες φυλακές στην Ελλάδα και το εξωτερικό που δεν προσανατολίζονται κυρίως στη μητρότητα εμπεριέχουν κεντρικές αναφορές στις φυλακισμένες μητέρες και τις μητρικές τους επιτελέσεις μέσα στο χώρο της φυλακής⁵. Σε κάθε περίπτωση θα είχε ενδιαφέρον να διερευνηθεί κατά πόσο και με ποιον τρόπο επηρεάζονται οι επιτελεστικές στρατηγικές και η κατασκευή της μητρικής ταυτότητας μέσα σε ένα διαφορετικό ερευνητικό πλαίσιο που δε θα είχε ως επίσημο και γνωστοποιημένο επίκεντρο τις «φυλακισμένες μητέρες» και θα επεδίωκε να προσεγγιστούν περισσότερο και οι άτεκνες φυλακισμένες γυναίκες και η συγκρότηση της δικής τους πραγματικότητας μέσα στη φυλακή.

Μεγάλο ενδιαφέρον θα είχε επίσης να παρακολουθηθούν οι μητέρες αυτές, ο λόγος και οι πρακτικές τους μετά την αποφυλάκισή τους και σε μια περισσότερο ολιστική προσέγγιση της παρουσίας τους μέσα στην κοινωνία και τον οικιακό χώρο υπό το φορτίο της πρότερης φυλάκισής τους. Μια σφαιρική άποψη της ζωής και της καθημερινότητας των γυναικών στη φυλακή κατά την παρούσα έρευνα δεν υπήρξε δυνατή, λόγω μεθοδολογικών κυρίως περιορισμών που επιβάλλει το θεσμικό πλαίσιο της ιδρύματος. Τα δεοντολογικά και μεθοδολογικά προβλήματα που συνεπάγεται η διεξαγωγή ανθρωπολογικής έρευνας στη φυλακή, όπως αναλύθηκε, είναι πολλαπλά και δυσεπίλυτα⁶. Οι προσφερόμενες μέθοδοι συλλογής στοιχείων και οι περιορισμοί αυτοί, ωστόσο, δεν προσλαμβάνονται ως απαγορευτικές συνθήκες για τη διεξαγωγή ανθρωπολογικής έρευνας στη φυλακή, αλλά υποδεικνύουν την προσαρμογή του πλαισίου στην ιδιαιτερότητα του πεδίου, διαμορφώνοντας τον κατάλληλο ερευνητικό προσανατολισμό. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, η συγκεκριμένη έρευνα επιδιώκει να ανιχνεύσει τους τρόπους με τους οποίους οι φυλακισμένες μέσα από το λόγο τους κυρίως διαπραγματεύονται την έννοια της μητρότητας και την προσωπική τους εμπειρία ως μητέρες, μακριά από τον οικιακό χώρο και σε

---

⁵ Βλ. Watterson 1996, Φόρεστ 1980, Παπαδούκα 1981, Eastal 2001 κ.ο.κ.

⁶ Σχετικά με τα δεοντολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα που ανακύπτουν κατά τη διεξαγωγή ανθρωπολογικής επιτόπιας έρευνας στη φυλακή βλ. Rhodes 2001: 76-77.

Η «αποκατάσταση του γένους»: Η μητρότητα ως μομφή και ως λύτρωση καθεστώς εγκλεισμού, σε έναν επιτελεστικό «τόπο» που δεν εντάσσεται ξεκάθαρα σε καμιά από τις κατηγορίες «δημόσιο»/«ιδιωτικό» και ταυτόχρονα ανήκει και στις δύο. Πρόκειται για ένα εθνογραφικό παράδειγμα που αναδεικνύει τις στρατηγικές επανατοποθέτησης των γυναικών στο προσωπικό και κοινωνικό τους τοπίο μέσα από τη διαπραγμάτευση και σημασιοδότηση εννοιών και βιωμάτων, υπό ειδικές συνθήκες που δεν αποτελούν δική τους επιλογή.

Καθ' όλη τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας και μέσα από τις συζητήσεις μου με τις γυναίκες επεδίωξα να τις ακολουθήσω στην προσωπική τους διαδρομή μέσα στη φυλακή, και στην προσπάθειά τους τελικά να λυτρωθούν από τις στιγματιστικές συνέπειες του εγκλεισμού και την αμφισβήτηση της μητρικής τους ποιότητας. Για πολλές κρατούμενες μητέρες η αμφισβήτηση της μητρικής τους ταυτότητας αποτελεί μια άτυπη, παρεπόμενη του εγκλεισμού τους «ποινή», που τους επιβάλλεται μέσω της απομάκρυνσής τους από τον οικιακό χώρο και τα παιδιά τους. Η μέχρι τότε καθημερινότητά τους ανατρέπεται, και μαζί μ' αυτήν ανατρέπεται και ο τρόπος με τον οποίο εννοιοδοτούν κι αξιολογούν τον εαυτό τους, σε πραγματικό και αξιακό επίπεδο. Σε πραγματικό επίπεδο, από τη μια, θεωρούν ότι δεν μπορούν να σταθούν μάνες στα παιδιά τους, όπως θα ήθελαν κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού τους λόγω της φυσικής τους απουσίας από τον οικιακό χώρο και την καθημερινότητα των παιδιών τους. Σε αξιακό επίπεδο, διερωτώμενες ρητορικά «τι μάννα είμαι εγώ που βρέθηκα φυλακή;» και συμφωνώντας άτυπα με τις μομφές που δέχονται από το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, αμφισβητούν την ικανότητά τους για μητρική επιτέλεση, ακριβώς λόγω του γεγονότος του εγκλεισμού τους. Της μομφής δε γλιτώνουν ούτε οι «μωρομάνες» που δεν αποχωρίζονται τα παιδιά τους, καθώς δεν αρκεί ότι τα έχουν μαζί τους μέσα στη φυλακή για να γίνει κοινώς παραδεκτό ότι έτσι υπηρετούν τα μητρικά τους καθήκοντα. Η πυρηνική οικογένεια, άλλωστε, και σίγουρα όχι η φυλακή, αποτελεί επιβεβαίωση του αποκλειστικού κατάλληλου «τόπου» για την εκδήλωση φροντίδας και αγάπης, για την ανατροφή και την κοινωνικοποίηση του παιδιού. Κάθε παραβίαση του κανόνα αυτού θεωρείται μη αποδεκτή από το κοινωνικό σύνολο (Αθανασίου 2003: 48, Caron 1997).

Γι' αυτήν την πραγματική κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι μητέρες κρατούμενες δέχονται διπλό κατηγορώ από την κοινωνία, ενίοτε και από τους εαυτούς τους ή/και τα παιδιά τους: Μια μητέρα αντιμετωπίζει μομφές και επειδή εγκλημάτησε, αλλά και επειδή εγκλημάτησε παρά την ύπαρξη ανήλικων παιδιών υπό την προστασία και ευθύνη της. Η κοινωνία τη στιγματίζει και ως εγκληματία και ως

Η «αποκατάσταση του γένους»: Η μητρότητα ως μομφή και ως λύτρωση επιπόλαια και «κακή» μητέρα⁷, μέχρι να αποδειχθεί το αντίθετο, με τη μητρότητα να λειτουργεί εδώ ως επιβαρυντικό στοιχείο του ήδη επίμεπτου χαρακτήρα της. Οι μητέρες που βρίσκονται στη φυλακή και παραδέχονται την ενοχή τους, απ' την πλευρά τους, μέμφονται τον εαυτό τους ότι δεν μπόρεσαν να αντεπεξέλθουν στις σχετικές με τη μητρότητα κοινωνικές επιταγές και κατακλύζονται, όπως δηλώνουν, από πόνο και αισθήματα ντροπής, ενοχής και φόβου, επειδή άθελά τους έστω εγκατέλειψαν τα παιδιά τους. Ανήμπορες να επέμβουν ουσιαστικά στην καθημερινότητα των παιδιών τους και ανησυχώντας γι' αυτά, αυτοχαρακτηρίζονται ανεύθυνες και ανίκανες ως μητέρες μέσα από τη φυλακή, επειδή πιστεύουν ότι ως τέτοιες τις καταδικάζει η κοινωνία, αλλά κι επειδή και οι ίδιες συνειδητοποιούν ότι ο μητρικός τους ρόλος κι η σχέση τους με τα παιδιά τους βρίσκονται σε κίνδυνο από δική τους υπαιτιότητα.

Η ύπαρξη παιδιών από τη μία αποτελεί επώδυνη και επιβαρυντική συνθήκη για τις φυλακισμένες μητέρες: «Μόνο γι' αυτό με πειράζει που είμαι μέσα» καταλήγει η Πηνελόπη αποτιμώντας πρόχειρα την εμπειρία του εγκλεισμού και αφήνοντας να εννοηθεί ότι εάν δεν είχε παιδιά δε θα την πείραζε(.). Ενώ η μητρική προσωπική εμπειρία φαίνεται να βρίσκεται σε μια μετέωρη και δυσμενή κατάσταση έως την αποφυλάκιση, η μητρότητα με την ευρύτερη, εξιδανικευμένη της έννοια, από την άλλη, ουσιαστικά αποτελεί για πολλές γυναίκες, σύμφωνα με τα λεγόμενά τους, το κυριότερο στήριγμα που έχουν κατά την παραμονή τους στην Κ.Κ.Φ.Γ.Κ.. Σημαντικό ηθικό στήριγμα κατά τον εγκλεισμό τους συνιστά πολλές φορές και η ύπαρξη ή η προοπτική στο μέλλον της ερωτικής, κοινωνικής, επαγγελματικής κ.λ.π. ζωής τους. Το γεγονός ότι είναι μητέρες, ωστόσο, υποστηρίζεται στις πιο πολλές περιπτώσεις πως τις βοηθάει περισσότερο από οτιδήποτε άλλο να αντιμετωπίσουν τα δεινά του εγκλεισμού, έτσι ώστε να μπορέσουν αφού αποφυλακιστούν να επιστρέψουν στα παιδιά τους. Η ύπαρξη των παιδιών και της μητρικής ιδιότητας ενδυναμώνει και δίνει κουράγιο στις γυναίκες, τους δίνει μια εστίαση και μια προσμονή για το μέλλον⁸. Χρησιμοποιούν την μητρική τους ιδιότητα για να ισχυροποιήσουν τον εαυτό τους απέναντι στην πραγματικότητα του εγκλεισμού. Όσο πιο πολλά τα δεινά και όσο πιο έντονος ο «πόνος» τους, τόσο περισσότερη «δύναμη» χρειάζονται, και αποκτούν, για να επιστρέψουν στα παιδιά τους.

---

⁷ Βλ. και Dodge, Poguebin 2001: 52.

⁸ Παρομοίως, πολλές μητέρες παιδιών με ειδικές ανάγκες υποστηρίζουν ότι είναι δυνατές, διαφορετικές και καλύτερες μητέρες λόγω της αναπηρίας του παιδιού που τους δίνει νέο σκοπό και εστίαση στη ζωή τους (Landsman 2000: 178).

Η «αποκατάσταση του γένους»: Η μητρότητα ως μομφή και ως λύτρωση

Πέρα από την διαχείριση της μητρικής ταυτότητας σε προσωπικό επίπεδο, η μητρότητα μεταφράζεται σε σανίδα σωτηρίας που θα επαναφέρει τις γυναίκες ενεργές και απαλλαγμένες από τις μομφές που δέχτηκαν στο κοινωνικό παιχνίδι. Προς εξυπηρέτηση αυτού του σκοπού, φαίνεται πως είτε επιτείνεται, είτε και προσκτάται ακόμα η αίσθηση ή/και η προβολή της μητρική ταυτότητας δια της φυσικής απομάκρυνσης της μητέρας από τον οικιακό χώρο και μέσα από την εμπειρία του εγκλεισμού. Η μητρότητα χρησιμοποιείται από τις γυναίκες ως το θεμέλιο από το οποίο θα μπορούσαν να κατασκευάσουν μια θέση στον ευρύτερο κοινωνικό κόσμο (Lewin 1995: 103). Συχνά μάλιστα διαφοροποιείται η θέση τους από αυτή των κρατούμενων που δεν έχουν παιδιά υπό την προστασία τους, και οι οποίες δεν είναι το ίδιο «χρήσιμες» και «απαραίτητες» για την κοινωνία όσο οι φυλακισμένες έστω μητέρες. Η μητρική ταυτότητα που κατασκευάζεται πέρα από το στάσιμο χώρο και χρόνο της φυλακής μέσω επιτελεστικών στρατηγικών, ανάληψης συμβολικών ρόλων «μάννας-παιδιού», μιας ρητορικής του εγγεγραμμένου στο γυναικείο σώμα «πόνου» (Bourdieu 1977) κ.ο.κ. ξεπερνά το προσωπικό βίωμα της κάθε γυναίκας και την εντάσσει σε μια ευρύτερη κατηγορία που υπερβαίνει τα τείχη της φυλακής. Οι γυναίκες αυτές, παρ' όλο που έχουν συναίσθηση της διαφορετικότητας και της απομάκρυνσής τους από τη συμβατική μητρότητα, υπερτονίζουν διαρκώς το ιδανικό της μητρότητας και της επιτέλεσής της από τις ίδιες, στο βαθμό που η φυλακή το επιτρέπει. Δείχνουν να συνειδητοποιούν ότι η ανάδειξη των μητρικών τους χαρακτηριστικών και η απόδειξη της μητρικής τους ικανότητας και ποιότητας είναι ο μόνος τρόπος για να αναστρέψουν τις εναντίον τους μομφές. Όπως παρατηρεί η Paxson: «...η μητρική συμπεριφορά, προφανώς κάποτε δεδομένη σαν προορισμός της γυναίκας, τώρα υπόκειται σε έγκριση και αναγνώριση. Η μητρική φύση της γυναίκας πρέπει να αποδειχθεί» (2004: 8). Μέσω της επώδυνης και περιορισμένης, έστω, αλλά επιδεικτικής επιτέλεσης της μητρότητας επιδιώκουν να καταδείξουν ότι, παρά τις αντίξοες συνθήκες που συνεπάγεται ο εγκλεισμός τους, και μέσα στα πλαίσιά του, μπορούν να συνεχίσουν να είναι μητέρες στα παιδιά τους, αλλά και «μητέρες» γενικότερα. Χάρη σε μια ικανοποιητική μητρική επιτέλεση και κατασκευή μέσα από τη φυλακή, οι κρατούμενες μητέρες επιδιώκουν να οικειοποιηθούν την «μητρότητα» και μ' αυτόν τον τρόπο να λυτρωθούν⁹.

---

⁹ Παρομοίως και η μεταμόρφωση της «Εύας» σε «Παναγία» που καταγράφεται στην ελληνική εθνογραφία (du Boulay 1986, Rushton 1983, Dubisch 2000, Paxson 2004).

Η «αποκατάσταση του γένους»: Η μητρότητα ως μομφή και ως λύτρωση

Η μητρική ιδιότητα των φυλακισμένων γυναικών, κατά τα παραπάνω, αλλάζει τα δεδομένα του εγκλεισμού και της προσωπικής τους αξιολόγησης. Η μητρότητα αναγόμενη πολιτισμικά ως μοναδικό πεπρωμένο και δικαίωση στη ζωή καθορίζει την υπόσταση των γυναικών σε κάθε ανδροκρατούμενη κοινωνία, ανεξάρτητα από κοινωνική τάξη ή χρώμα (Στέκα, Καλογρίδη 1994: 154). Η μητρική συνείδηση που επιδεικνύεται στο παρόν μετριάζει τις εντυπώσεις της εγκληματικής συμπεριφοράς που καταλογίστηκε στο παρελθόν, και οι γυναίκες ανακτούν ως ένα βαθμό τη χαμένη ηθική τους υπόσταση. Ακόμα και στις περιπτώσεις των γυναικών που έχουν καταδικαστεί για αφαίρεση ζωής, το γεγονός ότι έχουν, επίσης, δώσει ζωή αντισταθμίζει, όσο αυτό είναι δυνατό, στο συμβολικό επίπεδο την απώλεια και την μομφή. Η κρατούμενη δεν είναι απαραίτητα η ανεύθυνη εγκληματίας που, εξαιτίας της καταδίκης και του εγκλεισμού της, τα παιδιά της στερήθηκαν τη μητρική παρουσία και επιτέλεση, αλλά μπορεί να είναι και η στοργική γυναίκα που, παρά την καταδίκη και τον εγκλεισμό της, συνεχίζει να αισθάνεται και να συμπεριφέρεται ως μητέρα στα παιδιά της.

Μέσα από τις αφηγήσεις των φυλακισμένων γυναικών αναδύεται μια ανταποδοτική λειτουργία της μητρότητας. Η προσφορά στη σχέση μητέρας – παιδιού λειτουργεί αμφίδρομα. Η εικόνα φαντάζει γνωστή στην ελληνική πραγματικότητα: η μητέρα έχει υποχρέωση να φροντίζει το ανήλικο παιδί, και αναμένεται από αυτό να τη «γηροκομίσει»¹⁰, να της συμπαρασταθεί υλικά και συναισθηματικά όποτε χρειαστεί και του ζητηθεί. Η μητρότητα απαιτεί θυσίες που μετασηματίζονται σε επένδυση για το μέλλον. Η προσφορά προσδοκά σε αναταπόδοση. Η «θυσία της μάνας» δε χάνεται. Εξαργυρώνεται σε κοινωνική αποδοχή. Μια γυναίκα φέρνει στον κόσμο παιδιά, τα οποία μετά και παρά τη φυλάκισή της την επαναφέρουν στην κοινωνία. Οι μητέρες «δίνουν» και η μητρότητα «φέρνει».

Οι γυναίκες, εντός και εκτός φυλακής, οικειοποιούνται τους ορισμούς της μητρότητας προς εξυπηρέτηση προσωπικών και συλλογικών στόχων (Ginsburg, Rapp 1991: 312). Η φυλακή προσδίδει στη μητρότητα μια λειτουργία λυτρωτική, καθώς η κάθαρση για πολλές κρατούμενες επέρχεται μέσα από τη μητρική τους ιδιότητα. Μέσω των ορισμών που κατασκευάζουν υπό το πρίσμα του εγκλεισμού ξεπερνούν την μομφή που προκύπτει από την προσωπική τους καταδίκη και λυτρώνονται μέσα από τη συλλογική τους μορφή και προσφορά στη φυλακή, την

---

¹⁰ Για τη «φροντίδα στα γεράματα» ως κινδυνολογική παρότρυνση για τόνωση της γεννητικότητας βλ. Αθανασίου 2003: 49.

Η «αποκατάσταση του γένους»: Η μητρότητα ως μομφή και ως λύτρωση οικογένεια και την κοινότητα. Χρησιμοποιούν ουσιαστικά την αναλυτική κατηγορία της μητρότητας για να προσδώσουν στους εαυτούς τους μια ταυτότητα λυτρωμένη από τη μομφή του εγκλεισμού. Κατασκευάζουν τη μητρότητα που θα τις αναγεννήσει προσωπικά και κοινωνικά, για να αποκατασταθεί, μαζί με το γένος, και η ίδια η γυναίκα. Η περιφρόνηση για τη φυλακισμένη γυναίκα μεταστρέφεται σε σεβασμό για τη μάνα (βλ. de Beauvoir 1979: 578). Η μητρότητα είναι η παράμετρος της ατομικής ταυτότητας, η τυπική ύπαρξη της οποίας στο πρόσωπο της κρατούμενης κατ' αρχήν αρκεί για να της προσδώσει συγκεκριμένα αρνητικά χαρακτηριστικά και μομφές. Ταυτόχρονα είναι και ο πιο προσιτός τρόπος για να ανακτήσει κατόπιν, μέσω της επιτέλεσης και της απόδειξής της, το σεβασμό και την εκτίμηση που στερήθηκε εξαιτίας του εγκλεισμού. Πρόκειται για μια αλληλεπίδραση της φυλακής με τη μητρότητα, όπου η φυλακή καταδικάζει τις μητέρες και η μητρότητα αναμένεται να εξαγνίσει τη φυλακή. Οι μητέρες ως άτομα φυλακίζονται, η μητρότητα ως απρόσωπο ιδανικό απελευθερώνει. Μέσω της μητρικής επιτέλεσης οι φυλακισμένες επιδιώκουν να αντιστρέψουν τη μομφή που συνεπάγεται γι' αυτές η μητρότητα και να την κάνουν λύτρωση, την πέτρα στο λαιμό να την κάνουν σωσίβιο.

Παράρτημα Ι

Πρόσκληση συμμετοχής σε έρευνα

Πρόσκληση συμμετοχής σε έρευνα

Ονομάζομαι Δέμελη Παναγιώτα και είμαι διδακτορική φοιτήτρια της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Με το σημείωμα αυτό θα ήθελα να σας προσκαλέσω να πάρετε μέρος σε μια έρευνα που πρόκειται να γίνει σχετικά με τη μητρότητα σε συνθήκες εγκλεισμού. Το κεντρικό ερώτημα της έρευνας είναι το πώς μια φυλακισμένη γυναίκα βιώνει τη μητρότητα, ή την εγκυμοσύνη της στη φυλακή, κάτι που μόνον εσείς είστε σε θέση να γνωρίζετε. Για το λόγο αυτό θα σας παρακαλούσα να δεχτείτε να μου μιλήσετε, οικειοθελώς και τηρώντας αυστηρά την ανωνυμία σας. Η εθελοντική συμμετοχή σας στην έρευνα θα φέρει στην επιφάνεια τους δικούς σας προβληματισμούς, βοηθώντας να ακουστεί ο δικός σας λόγος, ανώνυμα πάντα, προς τα έξω.

**Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων
Δέμελη Παναγιώτα**

Παρακαλώ για όποιες παρατηρήσεις έχετε να μου κάνετε επικοινωνήστε μαζί μου στο 8650207 ή 0932122573

Παράρτημα ΙΙ

«Κάτι διαφορετικό...»:

**Πρόσκληση συμμετοχής στο εργαστήριο δημιουργικής
απασχόλησης**

Κάτι Διαφορετικό;

εργαστήρι δημιουργικής απασχόλησης

Την Τρίτη 16/4, και **κάθε Τρίτη**, από τις 3 μέχρι τις 5, θα συναντιόμαστε στην αίθουσα ψυχαγωγίας η συντροφιά της **«άρσις»**.

Με κουβέντα και ιδέες, με ζωγραφική, κατασκευές και ότι άλλο προκύψει.

Θα σχεδιάζουμε και οργανώνουμε μαζί ειδηλώσεις, όπως προβολές ή μουσικά απογεύματα. Προσπαθώντας να βάλουμε λίγο χρώμα...

Θα χαρούμε πολύ να έρθεις να γνωριστούμε...

ενθουσιώδεις εθελόντριες

Παράρτημα ΙΙΙ

Στη φυλακή...

ΣΤΗ

ΦΥΛΑΚΗ...

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

ΑΘΗΝΑ 2000

Η έκδοση του οδηγού "ΣΤΗ ΦΥΛΑΚΗ"
χρηματοδοτήθηκε από το πρόγραμμα
"ΑΥΣΗΛΕΣΜΗ 2", Κοινωνική Προσαρμογή,
ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ, INTEGRA

Υπεύθυνη έκδοσης:

Κ. Δημητρούλη, νομικός
Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης
Διεύθυνση Προγραμμάτων, Τμήμα Ειδικών Προγραμμάτων

Υπεύθυνη επιμέλειας του οδηγού:

Φ. Μηλιάκη, εκπαιδολόγος

Συνεργάστριον:

Ε. Παλαισιάνη, δικηγόρος
Δ. Χιόνης, δικηγόρος
Μ. Χαπάση, μεταφράστρια

Ευχαριστούμε θερμά: τη Διευθύντρια της Κεντρικής Φιλολογίας,
Γιουλιάνη Κοροβιάλου, Α. Σερραϊνίβα, για την ουσιαστική
συνεισφορά της
τη Δ. Χαϊκού και Π. Αποθέρωτο για την αθλοαγωνική
προσφορά τους στην φιλολογική επιμέλεια του οδηγού

Ο οδηγός δανείζεται από τους παρακάτω φορείς:

Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης
Λαγρινών 417, 3ος όροφος, τηλ. 2530334
Κεντρική Φιλολογία Γιουλιάνη Κοροβιάλου (Κοινωνική Υπηρεσία)
Σολωμού 2

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Γνωριμία με το χώρο	4
2. Προσισπικό	4
3. Επισκεπτήριο - Ωράριο	5
4. Αλληλογραφία - Τηλεφωνική επικοινωνία	6
5. Άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων	7
6. Εκπαίδευση	8
7. Εκπαίδευση - Επαγγελματική Κατάρτιση	9
8. Εργασία	11
9. Θεραπευτικά Προγράμματα	14
10. Εργαστήρια	15
11. Αμοιβή	16
12. Ασφάλιση	16
13. Υγειονομική περίθαλψη	17
14. Κρατούμενη μητέρα	17
15. Αόσιες	18
16. Απόλυση υπό όρο	23
17. Παράπονα	26
18. Πειθαρχικά παραπτώματα	27
19. Μεταγωγές	31

1. ΓΝΩΡΙΜΙΑ ΜΕ ΤΟ ΧΩΡΟ

Βρίσκεται στο μοναδικό χώρο στην Ελλάδα όπου κρατούνται γυναίκες. Η Κεντρική Φυλακή Γυναικών Κορυδαλλού αποτελείται από 3 πτέρυγες και κάθε πτέρυγα από δύο ορόφους. Σε κάθε πτέρυγα υπάρχουν 2 θάλαμοι και 10 κελιά. Για τις μητέρες με μικρά παιδιά ηλικίας μέχρι 3 ετών που τα έχουν μαζί τους, στη φυλακή λειτουργεί το Παράρτημα. Το Παράρτημα αποτελείται από 16 κελιά. Για τις ανάγκες των παιδιών λειτουργεί επίσης παιδικός σταθμός.

2. ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

Η Κεντρική Φυλακή Γυναικών Κορυδαλλού διοικείται από τη Διεύθυνση της Φυλακής και σ' αυτήν εργάζονται οι παρακάτω υπάλληλοι:

- 1 Αρχηγός/ακας
- 7 Υπαρχηγός/ες
- 85 Σωφρονιστικοί υπάλληλοι
- 12 Διοικητικοί υπάλληλοι
- 2 Τεχνικοί
- 1 Κλητήρας

4

- 3 Δασκάλος
- 1 Νοσηλεύτρια
- 2 Κοινωνικοί Λειτουργοί

3. ΕΠΙΣΚΕΠΤΗΡΙΟ - ΩΡΑΡΙΟ

Μια φορά την εβδομάδα τουλάχιστον μπορείς να δέχσαι επισκέψεις συγγενών σου (μέχρι τέταρτου βαθμού). Οι επισκέψεις διαρκούν το λιγότερο μισή ώρα. Ακόμη μπορείς να δέχσαι το δικηγόρο σου, όσες φορές και για όση ώρα θέλεις. Μπορείς να δέχσαι και άλλους, εκτός από τους συγγενείς και το δικηγόρο σου, με άδεια του Συμβουλίου της φυλακής ή

μετά από άδεια του Υπουργού Δικαιοσύνης. Αν σου απαγορεύσουν ή σου περιορίσουν τις επισκέψεις, μπορείς να προσφύγεις στον Εισαγγελέα Πλημμελειοδικών Πειραιά. Αν είσαι αλλοδαπή μπορείς να επικοινωνείς με τους διπλωματικούς ή προξενικούς εκπροσώπους του κράτους του οποίου είσαι υπήκοος.

Για κάθε άλλη λειτουργεία σχετικά με το επισκεπτήριο ρώτησε τη Γραμματεία ή την Κοινωνική Υπηρεσία της φυλακής.

5

Να ξέρεις ότι:

Οι συγγενείς σου μπορούν να σε επισκέπτονται τις παρακάτω ημέρες και ώρες:

Δευτέρα: 3.00 - 5.30 το απόγευμα

Τετάρτη: 3.00 - 5.30 το απόγευμα

Παρασκευή: 8.30 - 11.00 το πρωί

Ο δικηγόρος σου μπορεί να σε επισκέπτεται τις παρακάτω ημέρες και ώρες:

Δευτέρα: 9.00 - 11.00 το πρωί

Τρίτη: 9.00 - 11.00 το πρωί και 3.00 - 5.00 το απόγευμα

Πέμπτη: 9.00 - 11.00 το πρωί και 3.00 - 5.00 το απόγευμα

Παρασκευή: 3.00 - 5.00 το απόγευμα.

Τα γραφεία της φυλακής λειτουργούν κάθε μέρα από 8.30 το πρωί έως 5.30 το απόγευμα, εκτός από Σάββατο και Κυριακή.

Αποφυλακίσεις γίνονται κάθε μέρα από 8.30 το πρωί έως 5.30 το απόγευμα εκτός από Σάββατο και Κυριακή.

4. ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ - ΤΗΛΕΦΩΝΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Μπορείς να επικοινωνείς με τηλεγράμματα, που βρίσκεται στον κοινόχρηστο χώρο της φυλακής, με τους δικούς σου και το δικηγόρο σου.

Να θυμάσαι ότι απαγορεύεται να χρησιμοποιείς κινητό τηλέ-

6

φωνο.

Μπορείς χωρίς κανένα περιορισμό να στέλνεις και να σου στέλνουν γράμματα και τηλεγραφήματα, το περιεχόμενο των οποίων δεν ελέγχεται, εκτός αν απβιάζεται για λόγους εθνικής ασφάλειας ή για να εξασφαλισθούν ιδιαίτερα σοβαρά εγκλήματα.

Να θυμάσαι ότι το μόνο που ελέγχεται τόσο στα γράμματα που στέλνεις, όσο και σε αυτά που δέχσαι είναι το περιεχόμενο του φακέλου (όχι το κείμενο) κι αυτό γίνεται πάντα μπροστά σου.

Να ξέρεις ότι σε περίπτωση που σου περιορίσουν ή απαγορεύσουν τη δυνατότητα επικοινωνίας μπορείς να προσφύγεις στον Εισαγγελέα Πλημμελειοδικών Πειραιά.

5. ΑΣΚΗΣΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΚΑΘΗΚΟΝΤΩΝ

Είναι δικαίωμά σου να παρακολουθείς τη Θεία Λειτουργία ή άλλες θρησκευτικές εκδηλώσεις στο χώρο της φυλακής όπου υπάρχει ορθόδοξος ναός.

Επίσης μπορείς να έρχοσαι σε επαφή με ορθόδοξη ιερέα, συνήγομο κάθε Κυριακή. Αν ανήκεις σε άλλη θρησκεία, μπορείς να δέχσαι επίσκεψη ανωνυμποιημένου εκπροσώπου της, ύστερα από αίτησή σου. Ακόμα, δικαιούσαι να συναντάς εξομο-

7

λόγο αποκοιμήσου: ανεγνωρισμένου θρησκευόμενου.

6. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Αν δεν έχεις τελειώσει το Δημοτικό Σχολείο, μπορείς να παρακολουθήσεις τα μαθήματα συμπλήρωσης βασικής εκπαίδευσης εφόσον αυτά γίνονται στη φυλακή.

Αν θέλεις να ολοκληρώσεις το Γυμνάσιο ή το Λύκειο, χρειάζεται εκπαιδευτική άδεια για να παρακολουθήσεις μαθήματα εκτός φυλακής.

Η άδεια δίνεται από επιτροπή που αποτελείται από τον Εισαγγελέα, το Διευθυντή της φυλακής και την Κοινωνική Λειτουργό. Η Κοινωνική Λειτουργός κάνει την εισήγησή της στην επιτροπή, η οποία λαμβάνει υπόψη της και τις υποδείξεις του Επιστημονικού Συμβουλίου της φυλακής.

Η επιτροπή, αφού ακούσει την άποψή σου, για να σου δώσει την άδεια:

- κρίνει ότι δεν υπάρχει κίνδυνος να φύγεις ή να κάνεις νέες παράνομες πράξεις κατά τη διάρκεια της άδειας
- εξετάζει:
  - α) την προσωπικότητά και τη συμπεριφορά σου κατά τη διάρκεια της κράτησής σου
  - β) την επαγγελματική και κοινωνική σου κατάσταση, την

8

επαγγελματική και κοινωνική κατάσταση της οικογένειάς σου καθώς και τις άλλες οικογενειακές που υποχρεώσεις γ) την ωφέλεια που μπορεί να έχει η χορήγηση της εκπαιδευτικής άδειας για την προσωπικότητά σου και τη μελλοντική σου εξέλιξη.

Όσο κάνεις χρήση εκπαιδευτικής άδειας σου παρέχεται το εκπαιδευτικό υλικό (βιβλία, σημειώσεις) και επιδοτείσαι από τα Κεφάλαια Εργασίας Κρατούμενων (ειδικός λογαριασμός της φυλακής). Η επιδότηση αυτή που παρέχεται με απόφαση του Υπουργού Δικαιοσύνης, ο οποίος την καθορίζει ειδικά για την περίπτωση σου.

Αν κατά τη διάρκεια των σπουδών σου κάνεις κάποιο πιθανό παράπτωμα και όσο επιβληθεί πιθανολογικός περιορισμός, το μέτρο του πιθανολογικού περιορισμού μπορεί να εκτελεστεί κατά τη διάρκεια των διακοπών ή αργιών.

7. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ - ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗ

Μπορείς να παρακολουθήσεις προγράμματα εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης μέσα στη φυλακή. Τα προγράμματα αυτά υλοποιούνται με την επιδότηση κρατικών και μη φορέων. Κατά κτηρίου έχουν πραγματοποιηθεί προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης με αντικείμενα: απομακρυσμένο γραφείο, αισθητική, οργάνωση εστιατορίου, σχεδιασμό και παραγωγή χειροποίητου κοσμημάτος, φυσική καλλιέργεια - κηπουρική, κεραμική, χειροτεχνία, υφαντική κ.λπ.

9

Για τα προγράμματα που γίνονται τώρα στη φυλακή μπορείς να ρωτήσεις την Κοινωνική Υπηρεσία ή τις κρατούμενες που συμμετέχουν σ' αυτά.

Να ξέρεις ότι για να συμμετέχεις σε προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης, τα οποία επιδοτούνται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο πρέπει να κατάγεται από χώρα-μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης

και να μην παρακολουθείς άλλο επιδοτούμενο πρόγραμμα την ίδια χρονική περίοδο.

Για τη συμμετοχή σου σε τίτλους ειδών προγράμματα **επιδότησαι ανά ώρα κατάρτισης**. Η επιδότηση είναι σήμερα 1.700 δραχ την ώρα και σου παρέχεται, αφού ολοκληρώσεις το πρόγραμμα και εφόσον δεν κάνεις αδικοκολύγητες απουσίες που ξεπερνούν το 20% του συνολικού χρόνου του προγράμματος.

Η συμμετοχή σου σε οποιοδήποτε πρόγραμμα εκπαίδευσης ή επαγγελματικής κατάρτισης **υπολογίζεται θεωρητικά στην ποινή σου**, δηλαδή η κάθε ημέρα παρακολούθησης του προγράμματος μειώνει την ποινή κατά 1 ημέρα και 3/4. Εάν παράλληλα με την παρακολούθησή του προγράμματος, εργάζεσαι μέσα στη φυλακή ο εσωτερικός υπολογισμός των ημερών κράτησής σου υπολογίζεται μόνο για τη μία περίπτωση (εργασία ή εκπαίδευση), με τον πιο ευνοϊκό για σένα τρόπο.

10

8. ΕΡΓΑΣΙΑ

Αν θέλεις να δουλέψεις, ζήτησε εργασία στη βιβλιοθήκη, στο μαγειρείο, στην αποθήκη, στην καθαριότητα, στο κυλικείο, στο εργαστήριο κοσμημάτων, στο εργαστήριο ταπητουργίας, στο εργαστήριο κομμωτικής, στη συντήρηση και την επισκευή του κτηρίου, στο ιατρείο.

Υπάρχουν 184 θέσεις εργασίας:

- 30 θέσεις μαγειρών
- 2 θέσεις τροφίμων
- 20 θέσεις στο εργαστήριο κοσμημάτων
- 5 θέσεις κυλικείου
- 2 θέσεις μαιευμού
- 4 θέσεις βοηθών νοσοκόμων
- 50 θέσεις καθαριστριών
- 1 θέση κλόντριας
- 33 θέσεις στο εργαστήριο ταπητουργίας
- 4 θέσεις στη βιβλιοθήκη
- 10 θέσεις κηπουρικής
- 4 θέσεις ελαστροματιστών
- 2 θέσεις για τη συντήρηση του κτηρίου
- 1 θέση βοηθού ηλεκτρολόγου
- 1 θέση στο μαγειρείο του παιδικού σταθμού
- 2 θέσεις καθαριστριών στον παιδικό σταθμό
- 1 θέση βοηθού βρασοκόμου
- 12 θέσεις στα εργαστήρια κομμωτικής - ζωγραφικής.

11

Αν θέλεις να εργαστείς πρέπει να κάνεις αίτηση. Όλες οι κρατούμενες μπορούν να εργαστούν και προτεραιότητα έχουν αυτές που υπέβαλαν την αίτηση νωρίτερα.

Αν θέλεις να εργαστείς σε βοηθητική εργασία (π.χ. καθαριότητα) πρέπει επίσης να κάνεις αίτηση.

Οι αιτήσεις συγκεντρώνονται και καταρτίζεται πίνακας με βάση την ημερομηνία που έγινε η κάθε αίτηση. Από τον πίνακα επιλέγονται οι κρατούμενες που θα εργαστούν. Προτιμούνται όσες υπέβαλαν την αίτηση νωρίτερα.

Οι εργαζόμενες σε βοηθητική εργασία εργάζονται για ένα τρίμηνο με δυνατότητα ανανέωσης.

Όταν εργάζεσαι, είσαι υπεύθυνη για τα εργαλεία ή τα υλικά που χρησιμοποιείς για την εργασία σου. Μετά το τέλος της εργασίας σου πρέπει να παραδώσεις τα εργαλεία και τα υλικά που χρησιμοποιείς, ώστε να μετρηθούν και να ασφαλιστούν από τον υπεύθυνο του εργαστηρίου.

Να θυμάσαι ότι πρέπει να προσέχεις αυτά τα εργαλεία και τα υλικά που χρησιμοποιείς, γιατί αν προκαλέσεις ζημιό από πρόθεση, το εργαστήριο μπορεί να μείνει κλειστό και εσύ θα έχεις κυρώσεις.

Η επίλυση, η κατανόηση των κρατουμένων στις θέσεις εργασίας και η εποπτεία τους γίνεται από το Συμβούλιο Εργασίας των Κρατουμένων.

Να ξέρεις ότι όταν εργάζεσαι η ποινή σου υπολογίζεται θεωρητικά ανάλογα με το αντικείμενο της εργασίας.

12

1 ημέρα και 3/4 για τις θέσεις:

τροφίμων
καθαριότητας
ψασιμιά
καθαριστριών
πλύντρες
βιβλιοθήκης
κτηπουρικής
καθαριστριών παιδικού σταθμού
βοηθού βρεφικούμο

2 ημέρες για τις θέσεις:

μαγειρών
εργαστηρίου κοσμημάτων
εργαστηρίου ταπητουργίας
ελασχοχρωματιστών
βηθών νοσοκόμων
συντήρησης του κτηρίου
βοηθού ηλεκτρολόγου
μαγειρείου παιδικού σταθμού
εργαστηρίων κομμωτικής - ζυγαρικής

13

9. ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Εάν έχεις προβλήματα με τη χρήση τοξικών ουσιών, μπορείς να συμμετάσχεις σε ομάδες και προγράμματα συμβουλευτικής για την ταξικοεξάρτηση που οργανώνονται από το ΚΕΘΕΑ και το 18 Άνω.

Η συμμετοχή είναι εθελοντική.

Για να συμμετάσχεις σε ομάδα ή πρόγραμμα του ΚΕΘΕΑ θα πρέπει:

- να είσαι άνω 45 ετών
- να μην έχεις άμεση ανάγκη νοσοκομειακής περίθαλψης

Μπορείς να δηλώσεις την πρόθεση συμμετοχής σου στο πρόγραμμα αποδοχόμενη στην Κοινωνική Υπηρεσία ή πληγώντας στους υπεύθυνους του προγράμματος στο χώρο όπου λειτουργεί το πρόγραμμα.

Οι ομάδες θεραπείας του ΚΕΘΕΑ λειτουργούν σε καθημερινή βάση, εκτός από Σάββατο και Κυριακή.

Το πρόγραμμα περιλαμβάνει και εκπαιδευτικές δραστηριότητες που υλοποιούνται από τη Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων.

Αφού παρακολουθήσεις το συμβουλευτικό πρόγραμμα μέσο στη φυλακή, έχεις δικαίωμα να πας σε θεραπευτική κόν

14

νότητα για ολοκλήρωση της θεραπείας σου σύμφωνα με το νόμο 2331/95.

Στο πρόγραμμα του 18 Άνω μπορούν να συμμετάσχουν όλες οι κρατούμενες-χρήστριες.

Μπορείς να δηλώσεις την πρόθεση συμμετοχής σου στην Κοινωνική Υπηρεσία.

Οι συνεντήσεις των μελών γίνονται κάθε Δευτέρα πρωί. Εάν κάνεις δύο συνεχόμενες απουσίες φεύγεις από το πρόγραμμα, εκτός εάν υπάρχουν λόγοι υγείας, μεταγωγή κ.τ.λ. Εάν παρακολουθήσεις το πρόγραμμα 4 συνεχόμενες φορές μπορείς να ζητήσεις βεβαίωση για να την χρησιμοποιήσεις στο αίτημα αποφυλάκισης σου σύμφωνα με το νόμο 2321/95.

10. ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ

Σήμερα στην Κεντρική Φυλακή Γυναικών Κορυδαλλού υπάρχουν δύο μόνιμα εργαστήρια: το υφαντουργείο που λειτουργεί με επίσημη του Εθνικού Οργανισμού Πρόνοιας και το Εργαστήριο Σχεδιασμού και Παραγωγής χειροποίητου κοσμημάτων που λειτουργεί με επίσημη της Γενικής Γραμματείας Εκπαίδευσης Ενηλίκων. Εάν θέλεις να συμμετάσχεις στα εργαστήρια, μπορείς να ενημερωθείς από την Κοινωνική Υπηρεσία.

15

11. ΑΜΟΙΒΗ

Όταν εργάζεσαι για λογαριασμό τρίτου αμείβεσαι τόσο όσο θα συμφωνήσεις με τον εργοδότη σου.

Να θυμάσαι ότι ένα ποσό μέχρι 20% των χρημάτων που θα εισπράξεις θα κρατηθεί από τη φυλακή στο λογαριασμό των Κ.Ε.Κ. (Κοράλλια Εργασίας Κρατούμενων).

Ο ατομικός λογαριασμός σου (χρημάτιο) που υπάρχει στο λογιστήριο της φυλακής αποσπάζεται από τα χρήματα που έχεις όσον μήνες στη φυλακή, από τα χρήματα που σου καταθέτουν οι δικοί σου και από τα χρήματα της εργασίας σου.

Να ξέρεις ότι απαγορεύεται να δίνεις οποιοδήποτε ποσό από τα χρήματα αυτά σε άλλη κρατούμενη, εκτός αν είναι οι γονείς, το παιδί, ο σύζυγος ή ο αδελφός σου.

12. ΑΣΦΑΛΙΣΗ

Να ξέρεις ότι οι κρατούμενοι ασφαλιζονται στο ΙΚΑ όταν εργάζονται στις παρακάτω θέσεις: Βοηθοί εργοδομών, Βοηθοί ηλεκτρολόγου, Ελεγκτροματιστές.

Η ασφάλιση καλύπτει εργατικό ατύχημα και ασθένεια που μπορεί να προέλθει από τη φύση της εργασίας και χορηγεί ιατρική περίθαλψη, επίδομα ατυχήματος και σύνταξη αναπηρίας, εάν αυτή προκύψει.

16

13. ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΗ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ

Η Διεύθυνση της Φυλακής που εξασφαλίζει ιατρικο-φαρμακευτική περίθαλψη. Μπορείς να ζητήσεις να εξετάζεσαι από το γιατρό της φυλακής ή από γιατρό της επιλογής σου, όποτε το επιθυμείς.

Αν πάσχας από χρόνια ασθένεια, μπορείς να ζητήσεις να σε παρακολουθεί ο δικός σου γιατρός με την παρουσία του γιατρού της φυλακής.

Να θυμάσαι ότι η δαπάνη για το γιατρό της δικής σου επιλογής βαρύνει εσένα.

14. ΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΜΗΤΕΡΑ

Αν έχεις μικρό παιδί ηλικίας έως τριών ετών, μπορείς να το κρατήσεις μαζί σου στη φυλακή, στον ειδικό χώρο που υπάρχει (**ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ**).

Παιδιά μεγαλύτερα των τριών ετών μπορούν, εφόσον δεν έχουν το κατάλληλο συγγενικό περιβάλλον και με κάποια προϋποθέσεις,

16

17

να εισαχθούν σε ιδρύματα παιδικής μέριμνας που λειτουργούν υπό την εποπτεία του Υπουργείου Υγείας Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων και του Υπουργείου Εργασίας.

15. ΑΔΕΙΕΣ

Κατά τη χρονική περίοδο που είσαι κρατούμενη κατάδικη (όχι υπόδικη), στις φυλακές μπορείς να πάρεις άδειες αποουσίας. Οι άδειες διακρίνονται σε τακτικές, εκπαιδευτικές και έκτακτες.

Οι **ΤΑΚΤΙΚΕΣ** άδειες σε προτομαζών για να ενταχθείς στην κοινωνία μετά την απόλυση σου και κάνουν πιο ανυπόφορη την έκταση της ποινής σου.

Οι **ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ** άδειες σε βοηθούν να αποκτήσεις ή να συμπληρώσεις τις γνώσεις σου.

Οι **ΕΚΤΑΚΤΕΣ** άδειες καλύπτουν έκτακτες και επείγουσες ανάγκες, όπως την ανάγκη να παρευθεις σε κηδεία δικών σου, κτλ.

Σε περίπτωση που η αίτησή σου για άδεια απορριφθεί δύο φορές μπορείς να προσφύγεις στην Εισαγγελία Πλημμελοδικικών Πειραιά. Εάν γίνει δεκτή παίρνεις την άδεια.

18

Δ) ΤΑΚΤΙΚΗ ΑΔΕΙΑ

Για να πάρεις τακτική άδεια πρέπει:

1. Να μην εκκρεμάς σε βάρος σου ποινική διαδικασία (δίκη) για αξιόπονη πράξη σε βαθμό κακουργήματος.
2. Να έχεις εκτίσει το 1/5 της ποινής σου, χωρίς εισπρακτικά υπολογισμούς των ημερών εργασίας. Αν έχεις καταδικαστεί σε ισόβια κάθειρξη, η κράτησή σου πρέπει να έχει διαρκήσει τουλάχιστον οκτώ χρόνια. Αν η ισόβια κάθειρξη προέρχεται από μετατροπή μη εκτελεσθείσας θανατικής ποινής, η κράτησή σου πρέπει να έχει διαρκήσει τουλάχιστον δεκαπέντε χρόνια.
3. Να έχεις συμπληρώσει τουλάχιστον 3 μήνες κράτησης στη φυλακή.
4. Να μη δημιουργείς βόσκιμες υποθέσεις (υπόνοιες) ότι υπάρχει περίπτωση να διαφύγεις ή να κάνεις νέα αδικήματα και ότι υπάρχει περίπτωση να κάνεις κακή χρήση της άδειάς σου. Γι' αυτό το λόγο εξετάζεται η προσωπικότητά σου, η συμπεριφορά σου καθώς και η ατομική, οικογενειακή, επαγγελματική και κοινωνική σου κατάσταση.

Η τακτική άδεια διαρκεί από μία έως πέντε ημέρες, στις οποίες συνιστολογίζονται οι Κυριακές και οι αργίες. Συνολικά οι άδειες δεν πρέπει να υπερβαίνουν τις σαράντα ημέρες το χρόνο.

Αν έχεις εκτίσει τα 2/5 της ποινής σου (μικτά, προσμετρούνται και τα ημερομίσθια) ή αν έχεις καταδικαστεί σε ισόβια

18

19

κάθειρξη δύοεκα χρόνων, η τακτική άδεια μπορεί να διαρκάσει μέχρι οκτώ ημέρες. Αν κατά τη διάρκεια της άδειας πρόκειται να πας σε τόπο που βρίσκεται σε απόσταση μεγαλύτερη από 300 χλμ από τον Πειραιά ή σε νησί με δύσκολη πρόσβαση, δικαιούσαι μια ημέρα παραπάνω άδεια για να πας και μία για να επιστρέφεις. Αυτές οι δυο ημέρες δεν υπολογίζονται στο σύνολο των αδειών κάθε χρόνου.

Άδεια μπορείς να παίρνεις ανά δύο μήνες. Ο χρόνος της άδειας θεωρείται τμήμα του χρόνου της ποινής.

Όταν παίρνεις άδεια, πρέπει να εμφανίζουσι στο αστυνομικό τμήμα του τόπου όπου μένεις (της διαμονής σου). Υπάρχει περίπτωση να σου επιβληθούν ορισμένες υποχρεώσεις κατά το χρόνο της άδειάς σου, τις οποίες είσαι υποχρεωμένη να τηρείς (π.χ. τρόπος διαβίωσης, τόπος διαμονής, κτλ.).

Τα έξοδα της μετακίνησης σου είναι θεαά σου. Αν δεν μπορείς να καλύψεις τα έξοδα του ταξιδιού, τότε ταξιδιώτες δωρεάν με δημόσια μέσα μεταφοράς, με έγγραφο που σου δίνει ο Διευθυντής της φυλακής. Σε κάθε περίπτωση πρέπει να αποδεικνύεις ότι έχεις τη δυνατότητα να επιβιώσεις κατά τη διάρκεια της απουσίας σου από τη φυλακή.

Αρμόδιο για τη χορήγηση της άδειας είναι το Πειθαρχικό Συμβούλιο, το οποίο αποτελείται από τον Εισαγγελέα Πλημμελειοδικών Πειραιά, το Διευθυντή της φυλακής και τον αρχαιότερο Κοινωνικό Λειτουργό. Το Συμβούλιο σε καλεί για να ακούσει τη γνώμη σου.

Β) ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΑΔΕΙΑ

Η εκπαιδευτική άδεια χορηγείται για τη φοίτησή σου σε σχολές όλων των βαθμών της εκπαίδευσης.

Για να πάρεις εκπαιδευτική άδεια δεν πρέπει να δημιουργείς βάσιμες υποψίες (υπόνοιες) ότι υπάρχει περίπτωση να διαφύγεις ή να κάνεις νέα αδικήματα. Εξετάζεται γι' αυτό το λόγο η προσωπικότητά σου, η ατομική, οικογενειακή, επαγγελματική και κοινωνική σου κατάσταση.

Για τον τρόπο χορήγησης της εκπαιδευτικής άδειας ισχύουν οι ίδιες προϋποθέσεις που ισχύουν και για την τακτική άδεια (Γνωμοδότηση Πειθαρχικού Συμβουλίου, κτλ.). Όταν παίρνεις εκπαιδευτική άδεια μένεις στη φυλακή.

Η απόφαση με την οποία σου χορηγείται εκπαιδευτική άδεια ορίζει τις ημέρες κι ώρες απουσίας σου, το εκπαιδευτικό ίδρυμα στο οποίο θα φοιτήσεις και την ολική ή μερική απόλυσή σου από υποχρεώσεις του προγράμματος λειτουργίας της φυλακής, ώστε να μπορείς να μελέτης.

Ειδικότερα, αν είσαι σπουδαστής δημόσιου τριτοβάθμιου εκπαιδευσης (Α.Ε.Ι., Τ.Ε.Ι.), εφόσον στη σχολή σου δεν είναι υποχρεωτική η παρακολούθηση μαθημάτων, μπορεί να σου παρέχεται εκπαιδευτική άδεια, μόνο κατά τις περιόδους των εξετάσεων και μέχρι 15 ημέρες για κάθε εξεταστική περίοδο.

Η εκπαιδευτική άδεια διάρκειας ανασταλείται με απόφαση της επιτροπής, ύστερα από εισήγηση του Κοινωνικού Λειτουργού όταν:

- η φοίτησή σου ολοκληρωθεί
- κάνεις κακή χρήση της άδειάς σου
- υπάρχει περίπτωση να διαφύγεις ή να κάνεις νέα αδικήματα
- έχεις τιμωρηθεί για πειθαρχικά παραπτώματα

Όταν έχεις πάρει εκπαιδευτική άδεια επιδοτείσαι κατά τη διάρκειά της από τα Κοινοτικά Έργα Εργασίας Κρατούμενων (Κ.Ε.Κ.). Το ποσό της επιδότησης ορίζεται με απόφαση του Υπουργού Δικαιοσύνης και του Υπουργού Οικονομικών.

Γ) ΕΚΤΑΚΤΗ ΑΔΕΙΑ

Δικαιούσαι έκτακτη άδεια που διαρκεί μέχρι 24 ώρες μόνο όταν αντιμετωπίζεις μία ιδιαίτερα σημαντική και επείγουσα ανάγκη, οικογενειακή ή επαγγελματική. Η συγκεκριμένη άδεια δίνεται με απόφαση του αρμόδιου Εισαγγελέα Κοινωνικού Λειτουργού, του Εισαγγελέα Επόπτη. Την άδεια μπορεί να δώσει και ο Διευθυντής της φυλακής, αφού ενημερώσει τον Εισαγγελέα Επόπτη, μόνο για κηδεία ή κρίσιμη κατάσταση υγείας του συζύγου ή στενού συγγενή σου (μέχρι β' βαθμού). Με την απόφαση ορίζεται και αν θα έχεις συνάδεια κατά τη διάρκεια της άδειας.

16. ΑΠΟΛΥΣΗ ΥΠΟ ΟΡΟ (ΥΦ' ΟΡΟΝ ΑΠΟΛΥΣΗ)

Να θυμάσαι ότι μπορείς να απολυθείς νωρίτερα από το χρονικό διάστημα που έχει οριστεί με την καταδικαστική σε βάρος σου απόφαση και πάντοτε με τον όρο της ανάκλησης, εφόσον έχεις εκτίσει:

- τα 2/5 της ποινής σου για **φυλάκιση**.
- τα 3/5 της ποινής σου για **πρόσκληση κάθειρξης**.
- τουλάχιστον 20 χρόνια (μικτά, δηλαδή 16 χρόνια με προσμέτρηση των ημερομηνιών) για **ισόβια κάθειρξη**.

Αν είσαι πάνω από 70 ετών και έχεις εκτίσει το 1/3 της ποινής τότε μειώνεται στα 2/5 της ποινής.

Αν κρατείσαι για ποινές κάθειρξης πρόσκαιρες ή ισόβιας δεν μπορείς να απολυθείς υπό όρο αν δεν έχεις παραμείνει στη φυλακή για χρονικό διάστημα ίσο με το 1/3 της ποινής που σου επιβλήθηκε και στην περίπτωση που κρατείσαι για ισόβια, 16 χρόνια.

Σε κάθε περίπτωση μπορείς να απολυθείς αν έχεις εκτίσει 20 χρόνια της ποινής σου.

- Αν είσαι πάνω από 67 χρονών κάθε ημέρα παραμονής στη φυλακή υπολογίζεται ως δυο ημέρες εκτιμώμενης ποινής.

Σε περίπτωση που σου έχουν επιβληθεί (συρροτικά) περισσότερες ποινές, τότε ο χρόνος έκτισης που απαιτείται για την απόλυση υπό όρο προσεκρίζεται κατά τα 2/5 των υπολοίπων ποινών.

Δικαιοσύνη απόλυση υπό όρο αν πάσχας από σύνδρομο επίκτητης ανοσοανεπάρκειας (AIDS), κατόπιν ειδικής πραγματογνωμοσύνης αρμόδιας επιτροπής.

Η απόλυση υπό όρο δεν χορηγείται, αν κριθεί με ειδική αιτιολογία ότι η διατήρησή κατά τη διάρκεια της κράτησής καθιστά αναγκαία τη συνέχισή της, για να αποτραπεί η τέλεση νέων αξιόποινων πράξεων. Υπάρχει περίπτωση να σου επιβληθούν ορισμένες υποχρεώσεις που θα αφορούν στον τρόπο ζωής σου και ιδίως τον τόπο διαμονής σου μετά την απόλυση σου. Μπορείς όμως να κάνεις αίτηση να ανυπαχθθούν ή να τροποποιηθούν αυτές οι υποχρεώσεις. Στην περίπτωση που δεν τηρήσεις αυτές τις υποχρεώσεις, η απόλυση σου μπορεί να ανασταλεί.

Αν από την απόλυση σου περάσει το υπόλοιπο χρονικό διάστημα της έκτισης της ποινής σου, αν από είναι περισσότερο από 3 χρόνια ή αν περάσουν 3 χρόνια χωρίς να γίνει ανάκληση, τότε θεωρείται ότι έχεις εκτίσει την ποινή σου. Η ισόβια κάθειρξη εκτίεται, αν περάσουν δέκα χρόνια από την απόλυση χωρίς να γίνει ανάκλησή της.

Αν μέσα στα προαναφερόμενα χρονικά διαστήματα κάνεις νέο αδίκημα με δόλο, για το οποίο σου έχει επιβληθεί οποιαδήποτε ποινή φυλάκισης ανώτερη από 6 μήνες, τότε αφαι-

ται η απόλυση σου και εκτίεις (αθροιστικά) και το υπόλοιπο της προηγούμενης ποινής σου, το οποίο έπρεπε να είχες εκτίσει.

Για τη χορήγηση και την ανάκληση της απόλυσής σου υπό όρο αποφασίζει το Συμβούλιο Πλημμελοδικών Πειραιά. Προσκαλείται δέκα ημέρες τουλάχιστον πριν τη συνεδρίαση για να παρευθεί είτε η ίδια (αυτοπροσώπως) είτε με συνήγορο.

Η απόλυση υπό όρο χορηγείται με αίτηση της Διεύθυνσης της φυλάκισης. Η αίτηση υποβάλλεται ένα μήνα πριν τη συμπλήρωση του χρόνου που απαιτείται, όπως αναφέρεται παραπάνω. Αν η Διεύθυνση της φυλάκισης κρίνει ότι δεν πρέπει να απολυθείς υπό όρο, υποβάλλει σχετική αναφορά μαζί με έκθεση της Κοινωνικής Υπηρεσίας της φυλάκισης στον Εισαγγελέα Πλημμελοδικών, ο οποίος την εισάγει στο Συμβούλιο.

Για την ανάκληση της υπό όρο απόλυσης αποφασίζει το ίδιο δικαστικό Συμβούλιο, ύστερα από πρόταση της αρχής που σε αποτείλει αμέσως απολύθηκας.

Η απόλυση υπό όρο σημειώνεται στο ποινικό σου μητρώο και χορηγείται μόνο μια φορά.

Η απόλυση σου από τη φυλάκη γίνεται τις εργάσιμες ημέρες. Αν η ημέρα λήξης είναι εργία, τότε η απόλυση γίνεται την προηγούμενη ημέρα. Αν είσαι σοβαρά άρρωστη, μπορεί να ανασταλεί η απόλυση σου, εφόσον είναι αδύνατη η μεταφορά σου σε δημόσιο νοσοκομείο.

24

25

17. ΠΑΡΑΝΟΜΑ

Κατά τη διάρκεια της κράτησης μπορείς να ασκήσεις τα νόμιμα δικαιώματά σου. Στην περίπτωση παράνομης ενέργειας μπορείς να γράψεις αναφορά και να καταγγείλεις την αδικία που έγινε σε βάρος σου στο Συμβούλιο της Φυλάκισης. Μέσα σε 15 ημέρες από την κοινοποίηση της απόφασης με την οποία απορρίπτεται το αίτημά σου ή μέσα σε ένα μήνα από την υποβολή της αναφοράς σου, αν δεν εκδοθεί απόφαση, έχεις το δικαίωμα να προσφύγεις στο Συμβούλιο Πλημμελοδικών Πειραιά. Το δικαστήριο, εφόσον δεχθεί κατ' ουσίαν την προσφυγή, ακυρώνει τα αποτελέσματα που απορρέουν από την παράνομη ενέργεια ή εντολή.

Η αρμόδια υπηρεσία του Υπουργείου Δικαιοσύνης, η οποία ασκεί την εποπτεία της λειτουργίας της Φυλάκισης, φροντίζει για την άμεση συμμόρφωση προς την απόφαση του Συμβουλίου της Φυλάκισης, ανακαλεί την παράνομη ενέργεια, ικανοποιεί το αίτημά σου και ελέγχει τους υπαίθυνους.

Μπορείς επίσης να απευθύνεσαι με αναφορά ή επιστολή σε κάθε δημόσια αρχή ή διεθνή οργανισμό και η Διεύθυνση της Φυλάκισης υποχρεούται να διαβιβάζει τα έγγραφα σου μέσα σε τρεις ημέρες στην αρμόδια αρχή.

18. ΠΕΙΘΑΡΧΙΚΑ ΠΑΡΑΠΤΩΜΑΤΑ

Υπάρχουν ορισμένοι κανόνες που ρυθμίζουν τη ζωή στη Φυλάκη. Να ξέρεις ότι αν δεν τους τηρείς διαπράττεις πειθαρχικό παράπτωμα. Για κάθε πειθαρχικό παράπτωμα υπάρχει και ποινή.

Τα πειθαρχικά παραπτώματα χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με την ποινή τους.

Πειθαρχικά παραπτώματα Κατηγορίας Α' διαπράττεις:

- Αν δε συμμορφώνεσαι με τις νόμιμες εντολές του προσωπικού της φυλάκισης
- Αν δεν προσφέρεις υπηρεσία που οφείλεις ή αν εμποδίζεις τις άλλες κρατούμενες να παρέχουν νόμιμη υπηρεσία
- Αν πάρεις μέρος σε βίαιη απόδραση περισσότερων κρατούμενων με ενωμένες δυνάμεις
- Αν απειλίζεις ή ασκείς βία κατά μελών του προσωπικού της Φυλάκισης
- Αν ασκείς σωματική βία κατά συγκρατούμενης σου
- Αν προσβάλλεις τη γενετήσια ελευθερία
- Αν σε γνώση σου κατασκευάζεις ή κατέχεις σμητά ή άλλα επικίνδυνα αντικείμενα, τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως όπλα

26

27

- Αν εισάγεις, παρασκευάζεις, αναμιγνύεις, καλλιεργείς, κατέχεις, διαθέτεις ή χρησιμοποιείς ναρκωτικά ή ονομασματοδραστικές ουσίες και αν παραβιάζεις οποιαδήποτε από τις βασικές διατάξεις του νόμου περί ναρκωτικών.
- Αν καταστράφεις περιουσιακά στοιχεία της φυλακής, ιδιαίτερα μεγάλης αξίας ή ειδικής χρήσης
- Αν δοροδοτήσεις κάποιο μέλος του προσωπικού της Φυλακής.

Αν κατηγορηθείς για κάποιο από τα παραπάνω πειθαρχικά παραπτώματα, τότε μπορεί να περιοριστείς σε ειδικό κελί κράτησης ή να μεταφερθείς ή να μη σου επιτραπεί για ένα χρόνο να συμμετέχεις σε εργασία ή σε πρόγραμμα επαγγελματικής κατάρτισης ή να πάρεις 16-30 βαθμούς ποινή.

Πειθαρχικά παραπτώματα Κατηγορίας Β' διακρίνεται:

- Αν αφαιρέσεις ή χρησιμοποιήσεις αντικείμενα αξίας ή προσωπικής ανάγκης που ανήκουν σε συγκρατούμενή σου, στη φυλακή ή σε τρίτο, παράνομα (χωρίς να σου έχει δοθεί η άδεια)
- Αν κατέχεις, χωρίς άδεια, χρήματα ή άλλα αντικείμενα που η κατοχή τους απαγορεύεται από τον κανονισμό της Φυλακής
- Αν υπαλείς ή πωλείς ψυχολογικά συγκρατούμενες
- Αν πουλάς είδη αποκλειστικής χρήσης, όπως είναι τα φάρμακα
- Αν οργανώνεις παράνομα και απαγορευμένα παιχνίδια
- Αν προσπαθήσεις να αποδράσεις

28

- Αν προσποιηθείς αυτοκτονία, αν πιστοποιηθείς, αν καταπιείς ξένα αντικείμενα για να μην εκπληρώσεις τις υποχρεώσεις σου ή για να κερδίσεις κάτι
- Αν βρίζεις ή κατηγορείς χωρίς λόγο (συκοφαντείς) τους υπαλλήλους της φυλακής ή τις συγκρατούμενές σου
- Αν συχνά παραπονιόσαι χωρίς λόγο

Αν κατηγορηθείς για κάποιο από τα παραπάνω πειθαρχικά παραπτώματα, μπορεί να μη σου επιτραπεί να δουλέψεις ή να πάρεις μέρος σε πρόγραμμα επαγγελματικής κατάρτισης ή να πάρεις 6 έως 15 βαθμούς ποινή.

Πειθαρχικά παραπτώματα Κατηγορίας Γ' διακρίνεται:

- Αν δεν τηρείς τους κανόνες για τα παράνομα ή απαγορευμένα παιχνίδια εκτός από την περίπτωση της οργάνωσης που προβλέπεται παραπάνω
- Αν κατασκευάζεις, κατέχεις ή χρησιμοποιείς απαγορευμένα είδη εκτός από αυτά που αναφέρονται στην Κατηγορία Α' (σελίδα 27, τελευταία παράγραφος)
- Αν συχνά παραλείπεις να τηρείς τους κανόνες υγιεινής που αφορούν σπύνα, το κελί σου ή το θάλαμό σου, καθώς και αν λερώνεις τους χώρους που χρησιμοποιούνται από όλες τις κρατούμενες, όπως είναι οι διάδρομοι κτλ.
- Αν παρακινείς άλλη συγκρατούμενή σου να κάνει κάποιο από τα παραπτώματα που αναφέρονται παραπάνω

Αν κατηγορηθείς για κάποιο από τα παραπάνω πειθαρχικά παραπτώματα, μπορεί να μη σου επιτραπεί για δύο μήνες να δουλέψεις ή να παρακολουθήσεις πρόγραμμα επαγγελ-

29

15

ματικής κατάρτισης ή να πάρεις 1-5 βαθμούς ποινή.

Μπορεί να σου επιβληθούν και περισσότερες από μία ποινές.

Τι είναι οι βαθμοί ποινής;

Οι βαθμοί ποινής λαμβάνονται υπόψη για την αξιολόγηση της συμπεριφοράς σου και ιδίως όταν είναι να απολυθείς με όρους, να πάρεις άδεια ή να υπολογιστούν τα μεροκάματα σου για να απολυθείς γρηγορότερα.

Ποιος επιβάλλει την πειθαρχική ποινή;

Την πειθαρχική ποινή επιβάλλει Συμβούλιο που αποτελείται από τον Εισαγγελέα, το Διευθυντή της φυλακής και τον παλιότερο Κοινωνικό Λειτουργό.

Με την επιβολή πειθαρχικής ποινής μπορεί να ειδοποιηθείς γραπτώς και γρήγορα για το παράπτωμα σου και να σου ζητηθεί να πάρεις μέρος στο Συμβούλιο για να υπερασπιστείς τον εαυτό σου.

Αν σου επιβληθεί πειθαρχική ποινή να ξέρεις ότι μπορείς να κάνεις προσφυγή μέσα σε πέντε μέρες στο Δικαστήριο Εκτέλεσης Ποινών. Αν απορροφθεί η προσφυγή σου από το Δικαστήριο Εκτέλεσης Ποινών δεν έχει άλλο δικαίωμα.

Επίσης, να ξέρεις ότι **δεν μπορεί να σου επιβληθεί πειθαρχική ποινή αν δεν υπάρχει νόμος που να ισχύει πριν κάνεις το παράπτωμα και αν ο νόμος δεν ορίζει τη διαδικασία της πειθαρχικής ποινής.**

Να θυμάσαι ότι απαγορεύονται:

- Οι πειθαρχικές ποινές που αποτελούν βασανιστήρια, ή

συνεπάγονται σωματική βλάβη ή άσκηση ψυχολογικής βίας

- Οι πειθαρχικές ποινές που στερούν θεμελιώδη δικαιώματα
- Οι πειθαρχικές ποινές που προσβάλλουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια
- Οι πειθαρχικές ποινές που μπορούν να βλάψουν την ψυχική και πνευματική υγεία
- Οι ομαδικές πειθαρχικές ποινές
- Η κράτηση σε σκοτεινά κελιά
- Να τιμωρηθείς δύο φορές για το ίδιο παράπτωμα.

19. ΜΕΤΑΓΩΓΕΣ

Μπορείς να ζητήσεις τη μεταγωγή σου σε άλλη φυλακή για τους παρακάτω λόγους:

- Προσωπικούς
- Οικογενειακούς
- Εκπαιδευτικούς
- Απασχόλησης
- Υγείας
- Για να παραστείς σε δικαστήριο, ανάκριση κτλ.

Τέλος τη μεταγωγή σου μπορεί να ζητήσει και η φυλακή για την ομαλή της λειτουργία.

30

31

Βιβλιογραφία

- Αβδελά, Έ.: 2002. *Δια Λόγους Τιμής: Βία, Συναισθήματα και Αξίες στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Acoca, L.: 1998. Defusing the Time Bomb: Understanding and Meeting the Growing Health Care Needs of Incarcerated Women in America. *Crime and Delinquency* 44(1): 49-69.
- Αλεξιάδης, Σ.: 1989. *Εγκληματολογία*. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Ανδρεαδάκη, Ε., Αποστολίδου, Α.: 1998-1999. Ανθρωπολογία και Λογοτεχνία: Το παράδειγμα της Φόνισσας του Παπαδιαμάντη. *Εθνολογία* 6-7: 441-465.
- Ανδρουλάκης, Ν.: 1972. *Θεμελιώδεις Έννοιες της Ποινικής Δίκης Α, Β, Γ*. Αθήνα: Σάκκουλας.
- Αργυρίου-Κυρίτση, Σ.: 1986. *Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού*. Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος.
- Arendell, T.: 2000. Conceiving and Investigating Motherhood: The Decade's Scholarship. *Journal of Marriage and the Family* 62: 1192-1207.
- Αρχιμανδρίτου, Μ.: 1994. *Ειδικά Ζητήματα Έκτισης των Ποινών*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Αρχιμανδρίτου, Μ.: 2001. *Γυναίκες και Έκτιση των Ποινών: Από την ιστορία του 16^{ου} στη θεωρία του 19^{ου} αιώνα*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Ασπράκη, Γ.-Ε.: 2004. Επαγγελματική Ηθική και Δεοντολογία στην Κοινωνική Ανθρωπολογία. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 115 Γ': 157-181.
- Athanasiou, A.: 2001. *Nostalgic Futures, Contentious Technologies: Reckoning time and population in Greece*. Διδακτορική διατριβή.
- Αθανασίου, Α.: 2003. Η Πειθαρχία της Συνέχειας: Σώμα, χρόνος και βιοπολιτική στην Ελλάδα σήμερα. *Σύγχρονα Θέματα* 82: 45-52.
- Athanasiou, A.: Υπό δημοσίευση. Bloodlines: Performing the Body of the 'Demos', Reckining the Time of the 'Ethnos'. *Journal of Modern Greek Studies*.
- Azaola, E.: 1997. Women Serving Time for Homicide in Mexico City. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice* 21(2): 331-340.
- Βαρίκα, Ε.: 1987. *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα (1833-1907)*. Αθήνα.
- Barlow, K.: 2001. Working Mothers and the Work of Culture in a Pappua New Guinea Society. *Ethos* 29(1): 78-107.

- Barlow, K.: 2004. Critiquing the “Good Enough” Mother: A Perspective Based on the Murik of Pappua New Guinea. *Ethos* 32(4): 514-537.
- Baunach, P. J.: 1985. *Mothers in Prison*. New Brunswick-Oxford: Transaction Books.
- Beckerman, A.: 1991. Women in Prison: The Conflict between Confinement and Parental Rights. *Social Justice* 18(3): 171-183.
- Bell, S. E.: 2004. Intensive Performances of Mothering: A sociological perspective. *Qualitative Research* 4(1): 45-75.
- Benjamin, J.: 1988. *The Bonds of Love: Psychoanalysis, Feminism and the Problem of Domination*. New York: Pantheon Books.
- Bernard, J.: 1974. *The Future of Motherhood*. New York: Dial Press.
- Bertaux, D.: 1981α. Introduction. In: D. Bertaux (ed). *Biography and Society: The life history approach in the social sciences*. Beverly Hills, California: Sage.
- Bertaux, D.: 1981β. From the Life History Approach to the Transformation of Sociological Practice. In: D. Bertaux (ed). *Biography and Society: The life history approach in the social sciences*. Beverly Hills, California: Sage.
- Bloom, B.: 1995. Imprisoned Mothers. In: K., Gabel, D., Johnston (eds). *Children of Incarcerated Parents*. New York: Lexington Books: 21-30.
- Βόγλης, Π.: 2004. *Η Εμπειρία της Φυλακής και της Εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Bosworth, M.: 2000. Confining Femininity: A history of gender, power and imprisonment. *Theoretical Criminology* 4(3): 265-284.
- Boudin, K.: 1998. Lessons from a Mother’s Program in Prison: A Psychosocial Approach Supports Women and Children. *Women and Therapy* 21(1): 103-125.
- Bourdieu, P.: 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bruner, E. M.: 1993. The Ethnographic Self and The Personal Self. In: P. Benson (ed). *Anthropology and Literature*. Urbana: University of Illinois Press.
- Burford, E. J., Shulman, S.: 1992. *Of Bridles and Burnings: The Punishment of Women*. New York.
- Burgess, R. G.: 1985. *In the Field: An Introduction to Field Research*. London, Boston, Sydney: George Allen & Unwin.

- Butler, J.: 1990. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Caddle, D., Crisp, D.: 1997α. Mothers in Prison. London: *Home Office Research and Statistics Directorate*. Research Findings 38.
- Caddle, D., Crisp, D.: 1997β. Imprisoned Women and Mothers: A Research and Statistics Directorate Report. London: *Home Office Research and Statistics Directorate*. Research Study 162.
- Caddle, D.: 1998. Age Limits for Babies in Prison. London: *Home Office Research, Development and Statistics Directorate*. Research Findings 80.
- Campbell, J. K.: 1964. *Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*. Oxford: Clarendon Press.
- Caraveli, A.: 1986. The Bitter Wounding: The lament as social protest in rural Greece. In: J. Dubish (ed). *Gender and Power in Rural Greece*. Princeton: Princeton University Press: 169-194.
- Carlen, P.: 1994. Why Study Women's Imprisonment? Or Anyone Else's? An Indefinite Article. *British Journal of Criminology* 34 special issue: 131-140.
- Caron, J.: 1997. *Ανύπαντρες Μητέρες. Γυναικείο Κίνημα: Από την υποταγή στην απελευθέρωση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Catan, L.: 1989. The Development of Young Children in Prison Mother and Baby Units. *Home Office Research and Planning Unit*. Research Bulletin 26.
- Chesney-Lind, M.: 1986. Women and Crime: The female offender. *Signs* 12: 78-96.
- Chodorow, N., Contratto, S.: 1982. The Fantasy of the Perfect Mother. In: B. Thorne, M. Yalom (eds). *Rethinking the Family: Some Feminist Questions*. New York: Longman Press: 54-75.
- Chodorow, N.: 1978. *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkeley: University of California Press.
- Clark, G.: 1999. Mothering, Work, and Gender in Urban Asante Ideology and Practice. *American Anthropologist* 101(4): 717-729.
- Clark, J.: 1995. The Impact of the Prison Environment on Mothers. *The Prison Journal* 75(3): 306-329.
- Clausen, J. A.: 1968. A Historical and Comparative View of Socialization Theory and Research. In: J. A. Clausen (ed). *Socialization Theory and Research*. Boston: Little Brown.

- Collier, F. J., Yanagisako, S.: 1987. Toward a Unified Analysis of Gender and Kinship. In: J. F. Collier, S. J. Yanagisako (eds). *Gender and Kinship: Essays Toward Unified Analysis*. Stanford University Press: Stanford: 14-50.
- Collier, J.: 1986. From Mary to Modern Woman. *American Ethnologist* 13(1): 100-107.
- Collier, J.: 1997. *From Duty to Desire: Remaking Families in a Spanish Village*. Princeton: Princeton University Press.
- Connolly, D.: 2000. Mythical Mothers and Dichotomies of Good and Evil: Homeless Mothers in the United States. In: H. Ragoné, F. WinddanceTwine (eds): *Ideologies and Technologies of Motherhood: Race, Class, Sexuality, Nationalism*. New York and London: Routledge: 263-294.
- Cowan, J.: 1998. *Η Πολιτική του Σώματος: Χορός και κοινωνικότητα στη Βόρεια Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Craven, C.: 2005. Claiming Respectable American Motherhood: Homebirth Mothers, Medical Officials, and the State. *Medical Anthropology Quarterly* 19(2): 194-215.
- Csordas, T. J.: 1990. Embodiment as a Paradigm for Anthropology. *Ethos* 18: 5-47.
- Dalton, S.: 2000. Nonbiological Mothers and the Legal Boundaries of Motherhood: An Analysis of California Law. In: H. Ragoné, F. W. Twine (eds): *Ideologies and Technologies of Motherhood: Race, Class, Sexuality, Nationalism*. New York and London: Routledge: 191-232.
- Δασκαλάκη, Η., Παπαδοπούλου, Π., Τσαμπαρλή, Δ., Φρονίμου, Έ.: 1996. Φυλακισμένοι, Πρώην Φυλακισμένοι και Κοινωνικός Αποκλεισμός. Στο: *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα: Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής. Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο τόμος Α'.* Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Δασκαλάκης, Η.: 1985. *Μεταχείριση Εγκληματία*. Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας.
- Davis, N. Z., Farge, A. (eds): 1994. *A History of Women in the West: Renaissance and enlightenment paradoxes*. v. 3. Harvard University Press.
- de Beauvoir, S.: 1979 [1952]. *Το Δεύτερο Φύλο*. Αθήνα: Γλάρος.
- de Lauretis, T.: 1984. *Alice Doesn't: Feminism, Semiotics, Cinema*. Bloomington: Indiana University Press.
- Degler, C.: 1980. *At Odds: Women and the Family in America from the Revolution to the Present*. New York: Oxford University Press.

- Δέλλου, Μ.: 2003. Το Τραγικό Στοιχείο στη «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη. *Φιλολογική* 21.
- Δημόπουλος, Χ.: 1998. *Η Κρίση του Θεσμού της Φυλακής και οι Μη Φυλακτικές Κυρώσεις*. Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας.
- Dobash, P. R., Dobash, R. E., Gutteridge, S.: 1986. *The Imprisonment of Women*. Oxford, UK: Basil Blackwell. New York, USA: Basil Blackwell.
- Dodge, M., Pogrebin, R. M.: 2001. Collateral Costs of Imprisonment for Women: Complications of Reintegration. *The Prison Journal* 81(1): 42-54.
- Dolgin, J. L.: 1997. *Defining the Family: Law, Technology, and Reproduction in an Uneasy Age*. New York and London: New York University Press.
- Δραγώνα, Θ.: 1987. *Γέννηση: Η Γυναίκα Μπροστά σε μια Καινούργια Ζωή*. Αθήνα-Γιάννενα: Δωδώνη.
- du Boulay, J.: 1974. *Portrait of a Greek Mountain Village*. Oxford: Clarendon Press.
- du Boulay, J.: 1984. The Blood: Symbolic Relationships between Descent, Marriage, Incest Prohibitions and Spiritual Kinship in Greece. *Man* (N.S.) 19: 533-556.
- du Boulay, J.: 1986. Women: Images of their nature and destiny in rural Greece. In: J. Dubisch (ed). *Gender and Power in Rural Greece*. Princeton: Princeton University Press: 139-68.
- Dubisch, J.: 1993. "Foreign Chickens" and Other Outsiders: Gender and community in Greece. *American Ethnologist* 20(2): 272-87.
- Dubisch, J.: 2000. *Το Θρησκευτικό Προσκήνιο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Μια εθνογραφική προσέγγιση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Duden, B.: 1993. *Disembodying Women: Perspectives on Pregnancy and the Unborn*. Harvard University Press.
- Duverger, M.: 1978. *Μέθοδος Κοινωνικών Επιστημών II*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Easteal, P.: 2001. Women in Australian Prisons: The Cycle of Abuse and Dysfunctional Environments. *The Prison Journal* 81(1): 87-112.
- Edwards, S. M. S.: 1984. *Women on Trial: A study of the female suspect, defendant and offender in the criminal law and criminal justice system*. Manchester: Manchester University Press.
- Enos, S.: 2001. *Mothering from the Inside: Parenting in a Women's Prison*. New York: State University of New York Press.
- Everingham, C.: 1994. *Motherhood and Modernity*. Buckingham – Philadelphia: Open University Press.

- Farrington, K.: 1992. The Modern Prison as Total Institution? Public Perception Versus Objective Reality. *Crime & Delinquency* 38(1): 6-26.
- Feinman, C.: 1986. *Women in the Criminal Justice System*. New York: Praeger Publishers.
- Finney Hairston, C.: 1988. Family Ties During Imprisonment: Do They Influence Future Criminal Activity? *Federal Probation* 52: 48-52.
- Finney Hairston, C.: 1995. Fathers in Prison. In: K., Gabel, D., Johnston (eds). *Children of Incarcerated Parents*. New York: Lexington Books: 31-40.
- Flowers, R., B.: 1987. *Women and Criminality: The woman as victim, offender and practitioner*. New York, Westport, Connecticut, London: Greenwood Press.
- Φόρεστ, Ε.: 1980. *Ημερολόγιο και Γράμματα από τη Φυλακή*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Forsythe, B.: 1993. Women Prisoners and Women Penal Officials 1840-1921. *The British Journal of Criminology* 33: 525-540.
- Foucault, M.: 1976. *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*. Αθήνα: Κέδρος.
- Foucault, M.: 1978. *Ιστορία της Σεξουαλικότητας. Πρώτος τόμος: Η δίψα της γνώσης*. Αθήνα: Ράππα.
- Foucault, M.: 1983. Afterword: The Subject and Power. In: H. L., Dreyfus, P., Rabinow (eds). *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Foucault, M.: 1988. The Political Technology of Individuals. In: L. H., Martin, H., Gutman, P. H., Hutton (eds). *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*. Amherst: University of Massachusetts Press: 145-162.
- Friedl, E.: 1962. *Vasilika: A Village in Modern Greece*. New York: Holt, Rinehart, and Winston.
- Friedl, E.: 1986 [1957]. The Position of Women: Appearance and reality. In: J., Dubisch (ed). *Gender and Power in Rural Greece*. Princeton: Princeton University Press: 42-52.
- Φρονίμου, Ε.: 2000. Γυναίκα και Φυλακή: Όψεις της Ελληνικής Πραγματικότητας. Στο: Η. Δασκαλάκη κ.ά. (επιμ.). *Εγκληματίες και Θύματα στο Κατώφλι του 21^{ου} Αιώνα*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

- Gailey, C. W.: 2000. Ideologies of Motherhood and Kinship in U.S. Adoption. In: H. Ragoné, F. WinddanceTwine (eds): *Ideologies and Technologies of Motherhood: Race, Class, Sexuality, Nationalism*. New York and London: Routledge: 11-55.
- Garcia Coll, C., Surrey, L. J., Buccio-Notaro, P., Molla, B.: 1998. Incarcerated Mothers: Crimes and punishments. In: C. Garcia Coll, J. L. Surrey, K. Weingarten (eds). *Mothering Against the Odds: Diverse voices of contemporary mothers*. New York, London: The Guilford Press.
- Gavron, H.: 1983[1966]. *The Captive Wife. Conflicts of Housebound Mothers*. London, Boston, Melbourne and Henley: Routledge & Kegan Paul.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ.: 1999. *Πολιτισμός και Εθνογραφία: Από τον Εθνογραφικό Ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ.: 2003α. Εννοιολογήσεις του Εαυτού και του «Άλλου»: Ζητήματα ταυτότητας στη σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία. Στο: Δ., Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.). *Εαυτός και «Άλλος»: Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*. Αθήνα: Gutenberg: 15-110.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ.: 2003β. Στο Πρόσωπο του Άνδρα μου Εμένα Βλέπουν»: «Δημόσιο» και «Ιδιωτικό» ως τόποι κατασκευής της έμφυλης ταυτότητας. Στο: Δ., Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.). *Εαυτός και «Άλλος»: Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*. Αθήνα: Gutenberg: 111-181.
- Giallombardo, R 1966: *Society of Women: A study of a women's prison*. New York: John Wiley.
- Ginsburg, F., Rapp, R.: 1991. The Politics of Reproduction. *Annual Revue of Anthropology* 20: 311-343.
- Godfrey, S. B.: 2003. "Dear Reader I Killed Him": Ethical and emotional issues in researching convicted murderers through the analysis of interview transcripts. *Oral History* 31(1): 54-64.
- Goffman, E.: 1990 [1965]. *Stigma: Notes on the management of spoilt identity*. England: Penguin.
- Goffman, E.: 1994 [1961]. *Άσπλα*. Αθήνα: Ευρύαλος.
- Γκόλντμαν, Ε.: χ.χ. Γάμος και Έρωτας. Στο: Λ., Κομέρ, Έ., Ρηντ, Έ., Γκόλντμαν. *Ο Μύθος της Μητρότητας*. Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος.
- Gordon, A. F.: 1997. *Ghostly Matters: Haunting and the Sociological Imagination*. Minneapolis: University of Minneapolis Press: 3-28.
- Greer, G.: 2001. *Η Ολοκληρωμένη Γυναίκα*. Αθήνα: Ενάλιος.

- Greer, R. K.: 2000. The Changing Nature of Interpersonal Relationships in a Women's Prison. *The Prison Journal* 80(4): 442-468.
- Hall, S.: 1995. Fantasy, Identity, Politics. In: E. Carter, J. Ronald, J. Squites (eds). *Cultural Remix: Theories of Politics and the Popular*. London, New York: Routledge.
- Hays, S.: 1996. *The Cultural Contradictions of Motherhood*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Hirschon, R.: 1978. Open Body/Closed Space: The transformation of female sexuality. In: S. Ardener (ed). *Defining Females: The Nature of Women in Society*. New York: John Wiley and Sons: 66-88.
- Horn, D. G.: 1995. This Norm is Not One: Reading the female body in Lombroso's anthropology. In: J. Urla, J. Terry (eds). *Deviant Bodies*. Indianapolis: Indiana University Press.
- Howard, J.: 1874. *The State of Prisons*. London.
- Hrdy, S. B.: 1999. *Mother Nature: A History of Mothers, Infants and Natural Selection*. New York: Pantheon Books.
- Hutton, P. H.: 1988. Foucault, Freud, and the Technologies of the Self. In: L. H., Martin, H., Gutman, P. H., Hutton (eds). *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*. Amherst: University of Massachusetts Press: 121-144.
- Θανοπούλου, Μ., Πετρονώνη, Μ.: 1987. Βιογραφική Προσέγγιση: Μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 64: 472-484.
- Θανοπούλου, Μ., Φρονίμου, Ε., Τσιλιμιγκάκη, Β.: 1997. *Αποφυλακιζόμενες Γυναίκες: Το Δικαίωμα στην Επαγγελματική Επανένταξη*. Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας.
- Ιγγλέση, Χ.: 1994. Φεμινιστικές Θεωρίες για τη Μητρότητα: Οι γυναίκες εξερευνούν τα σκοτεινά τοπία της φαντασίωσης. *Δίμη* 7.
- Ιωσηφίδου, Μ.: 1998. Αδελφές στο Χριστό: Η συγγένεια σε δύο ελληνικά ορθόδοξα μοναστήρια. Στο: Ε., Παπαταξιάρχης, Θ., Παραδέλλης (επιμ.). *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια: 277-312.
- Kaiser, G.: 1993-1995. Τα Ανθρώπινα Δικαιώματα κατά την Εκτέλεση της Στερητικής της Ελευθερίας Ποινής από Διεθνή Συγκριτική Σκοπιά. *Ελληνική Επιθεώρηση Εγκληματολογίας* 11-16.
- Καραγιαννόπουλος, Α.: 1995. *Επιτομή Ποινικής Δικονομίας*. Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας.

- Καρανίκας, Δ.: 1950. *Σωφρονιστική*, τ. Β'. Θεσσαλονίκη.
- Keough, L. J.: 2006. Globalizing 'Postsocialism': Mobile Mothers and Neoliberalism on the Margins of Europe. *Anthropological Quarterly* 79(3): 433-461.
- Kiser, G.: 1991. Female Inmates and Their Families. *Federal Probation* 55(3).
- Klein, R. S., Bahr, J. S.: 1996. An Evaluation of a Family-Centered Cognitive Skills Program for Prison Inmates. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 40 (4): 334-346.
- Koch, E.: 2006. Beyond Suspicion: Evidence, (un)certainty, and tuberculosis in Georgian prisons. *American Ethnologist* 33(1): 50-62.
- Κομέρ, Λ.: χ.χ.. Ο Μύθος της Μητρότητας. Στο: Λ., Κομέρ, Έ., Ρηντ, Έ., Γκόλντμαν. *Ο Μύθος της Μητρότητας*. Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος: 7-33.
- Κονδυλάκης, Ι.: 1894 [1964]. *Οι Άθλιοι των Αθηνών*. Αθήνα.
- Κορασίδου, Μ.: 1993. Η Υλική και Ηθική «Αναμόρφωση» των Φτωχών Γυναικών: Οχυρό κατά της «βίας» και της «αγριότητας» των απόκληρων της Αθήνας του 19^{ου} αιώνα. *Δίμη* 6: 145επ.
- Κορασίδου, Μ.: 2000. *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους: Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Κουράκης, Ν., Μηλιώνη, Φ.: 1999. *Έρευνα στις Ελληνικές Φυλακές: Β': Οι Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, ανέκδοτο.
- Κουράκης, Ν.: 1985. *Ποινική Καταστολή*. Αθήνα - Κομοτηνή: Σάκκουλας.
- Kristeva, J.: 1986. Stabat Mater. In: A. Jardin, H. Blake (eds). *The Kristeva Reader*. New York: Columbia University Press: 160-186.
- Κώδικας Ποινικής Δικονομίας*. Ν. 1493/1950.
- Λαμπροπούλου, Δ.: 1999. *Γράφοντας από τη Φυλακή: Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων 1947-1960*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Λαμπροπούλου, Έ.: 1994. *Κοινωνικός Έλεγχος του Εγκλήματος*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Landsman, G.: 2000. "Real Motherhood", Class, and Children with Disabilities. In: H. Ragoné, F. W. Twine (eds): *Ideologies and Technologies of Motherhood: Race, Class, Sexuality, Nationalism*. New York and London: Routledge: 169-187.
- Langellier, K. M.: 2001. Personal Narrative. In: M. Jolly (ed). *Encyclopedia of Life Writing*. Volume 2, L-Z. London and Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers: 699-701.
- Larsen, J., Nelson, J.: 1984. Women, Friendship, and Adaptation to Prison. *Journal of Criminal Justice* 12: 601-615.

- LeFlore, L., Holston, M. A.: 1989. Perceiving Importance of Parenting Behaviors as Reported by Inmate Mothers: An Exploratory Study. *Journal of Offender Counseling, Services & Rehabilitation* 14(1): 5-21.
- Leger, R.: 1987. Lesbianism Among Women Prisoners: Participants and nonparticipants. *Criminal Justice and Behavior* 14: 463-479.
- Lewin, E.: 1993. *Lesbian Mothers: Accounts on Gender in American Culture*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Lewin, E.: 1995. On the Outside Looking In: The Politics of Lesbian Motherhood. In: F. Ginsburg, R. Ratt (eds). *Conceiving the New World Order*. Berkley, Los Angeles, London: University of California Press: 103-121.
- Ληξουριώτης, Γ.: 1986. *Οι Κοινωνικές και Νομικές Αντιλήψεις για το Παιδί τον Πρώτο Αιώνα του Νεοελληνικού Κράτους*. Αθήνα.
- Liebling, A.: 2001. Whose Side Are We On? Theory, Practice and Allegiances in Prisons Research. *British Journal of Criminology* 41: 472-484.
- Λιναρδάκη-Παπαχρυσάνθου, Ι.: 1984. Εισαγωγή στην Ελληνική Έκδοση του Vellay. Στο: P. Vellay. *Σεξουαλική Ανάπτυξη και Μητρότητα: Ανώδυνος τοκετός με την ψυχοπροφυλακτική μέθοδο*. Αθήνα: Ευρύαλος.
- Loizos, P., Papataxiarchis, E.: 1991. *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*. Princeton: Princeton University Press.
- Lombroso, C.: 1876. *L' Uomo Delinquente*. Milan: Horpli.
- Luker, K.: 2000. Afterword. In: H. Ragoné, F. W. Twine (eds): *Ideologies and Technologies of Motherhood: Race, Class, Sexuality, Nationalism*. New York and London: Routledge: 295-297.
- Lundström, F.: 1987. Research Design in Total Institutions: Problems, Pitfalls, and Possible Solutions. *Quality and Quantity* 21: 209-218.
- Mably de, G.: 1789. Περί Νομοθεσίας 'Απαντα (De la Législation, Oeuvres Complètes). τ. IX.
- Μαυρής, Μ.: 2003. *Το Πανοπτικό του Χρόνου: Η διαχείριση του χρόνου σε συνθήκες μακροχρόνιας στέρησης της ελευθερίας*. Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδάνος.
- Mcdowel, L.: 1999. *Gender, Identity and Place: Understanding feminist geographies*. Cambridge: Polity Press.
- Meisenhelder, T.: 1985. An Essay on Time and the Phenomenology of Imprisonment. *Deviant Behavior* 6: 39-56.

- Moore, H.: 1988. *Feminism and Anthropology*. Cambridge: Polity Press.
- Morris, A.: 1987. *Women, Crime and Criminal Justice*. Oxford, New York: Basil Blackwell.
- Mousouli, M.: 2002. *The Psychological Impact of Imprisonment on Inmate Mothers in Greece: An exploratory study*. MSc Forensic psychology, University of Kent at Canterbury. Διπλωματική εργασία.
- Μπενβενίστε, Ρ.: 1994. *Η Ποινική Καταστολή της Νεανικής Εγκληματικότητας το 19αι. (1833-1911)*. Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας.
- Mulinari, D.: 2000. Uno Hace Cualquier Cosa Por los Hojos: Motherwork and Politics in Sandinista Nicaragua. In: H. Ragoné, F. WinddanceTwine (eds): *Ideologies and Technologies of Motherhood: Race, Class, Sexuality, Nationalism*. New York and London: Routledge: 233-262.
- Naffine, N.: 1987. *Female Crime: The construction of women in criminology*. Sydney, Wellington, London, Boston: Allen & Unwin.
- Naffine, N.: 1997. *Feminism and Criminology*. Oxford: Polity Press.
- Νασιάκου, Μ.: 1994. Απόψεις για το Μητρικό Ένστικτο. *Δίνη* 7.
- Νικολαΐδου, Σ.: 1976. *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία του Χώρου*. Αθήνα: Ερμής.
- Νταλιάνη, Μ.: 1994. *Children in Turmoil During the Greek Civil War 1946-1949: Today's Adults*. Stockholm: Karolinska Institute.
- ντε Χουάνα Τσάος, Ι.: χ.χ. *Μέρες*. Αθήνα: Διάδοση.
- Ortner, S.: 1974. Is Female to Male as Nature is to Culture? In: M. Z. Rosaldo, L. Lamphere (eds). *Woman, Culture and Society*. Stanford: Stanford University Press: 67-88.
- Ots, T.: 1991. Phenomenology of the Body: The subject-object problem in psychosomatic medicine and the role of traditional medical systems herein. *Anthropologies of Medicine* 7: 43-58.
- Owen, B.: 1998. *In the Mix: Struggle and survival in a women's prison*. Albany: State University of New York Press.
- Pack, S.: 2006. How They See Me vs. How I See Them: The Ethnographic Self and the Personal Self. *Anthropological Quarterly* 79(1): 105-122.
- Πανούσης, Γ.: 2002. *Η Ποιητική του Φυλακισμένου Χώρου*. Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας.

- Παπαγαρουφάλη, Ε.: 1998. Εισαγωγή: Ο Χορός ως Κοινωνική Πράξη. Στο: J. Cowan. *Η Πολιτική του Σώματος: Χορός και κοινωνικότητα στη βόρεια Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παπαγαρουφάλη, Ε.: 2002. Η Συνέντευξη ως Σωματική Επικοινωνία των Συνομιλητών. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 107 Α': 29-46.
- Παπαδιαμάντης, Α.: 2001[1903]. *Η Φόνισσα*. Αθήνα: Εστία.
- Παπαδούκα, Ο.: 1981: *Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ*. Αθήνα: Φωτοστοιχειοθεσία-Εκτύπωση Γ. Τσιβεριώτης ΕΠΕ.
- Παπαταξιάρχης, Ε.: 1998α. Εισαγωγή. Από τη Σκοπιά του Φύλου: Ανθρωπολογικές Θεωρήσεις της Σύγχρονης Ελλάδας. Στο: Ε., Παπαταξιάρχης, Θ., Παραδέλλης (επιμ.). *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια: 11-98.
- Παπαταξιάρχης, Ε.: 1998β. Ο Κόσμος του Καφενείου: Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό. Στο: Ε., Παπαταξιάρχης, Θ., Παραδέλλης (επιμ.). *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια: 209-250.
- Παραδέλλης, Θ.: 2000. Εισαγωγή στην Ελληνική Έκδοση: Ένας διαφορετικός εθνογραφικός τόπος. Στο: J. Dubisch. *Το Θρησκευτικό Προσκήνιο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Μια εθνογραφική προσέγγιση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια: xiii-xvi.
- Παρρέν, Κ.: 1887. Γυναικεία Φυλακάι της Πρωτεύουσας του Ελληνικού Κράτους, έτος Α', αρ. 26: 1επ.
- Πασσερίνι, Λ.: 1998. *Σπαράγματα του 20ού Αιώνα: Η Ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Paxson, H.: 2004. *Making Modern Mothers: Ethics and Family Planning in Urban Greece*. Berkley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Πετούση, Β.: 2001. Η «Φύση» της Γυναίκας και ο «Ιπποτισμός» του Άνδρα: Κλαστικές θεωρίες και προτάσεις για την γυναικεία εγκληματικότητα. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 106: 105-137.
- Πετρονώτη, Μ.: 2002. Κατασκευάζοντας Προφορικές Ιστορίες. Συνδιαλλαγές, Συγκρούσεις, Ανατροπές. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 107 Α': 71-82.
- Pitt-Rivers, J.: 1977. *The Fate of Sechem, or the Politics of Sex: Essays in the Mediterranean*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plaza, M.: 1982. The Mother/the Same: Hatred of the mother in psychoanalysis. *Feminist Issues* 2(1): 75-99.

- Pollock, M. J.: 1998. *Counseling Women in Prison*. Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE Publications.
- Πρόκος, Α.: 1936. *Συμβολή εις την Οργάνωσιν του Σωφρονιστικού Συστήματος εν Ελλάδι*. Αθήνα.
- Propper, A.: 1982. Make-Believe Families and Homosexuality Among Imprisoned Girls. *Criminology* 20: 127-139.
- Rafter, N. H.: 1982. Hard Times: Custodial Prisons for Women and the Example of the New York State Prison for Women at Auburn, 1893-1933. In: N. H. Rafter, E. A. Stanko (eds). *Judge, Lawyer, Victim, Thief: Women, Gender Roles, and Criminal Justice*. Boston.
- Ragoné, H., Twine, F. W.: 2000. Introduction: Motherhood on the Fault Lines. In: H. Ragoné, F. W. Twine (eds): *Ideologies and Technologies of Motherhood: Race, Class, Sexuality, Nationalism*. New York and London: Routledge: 1-8.
- Ragoné, H.: 1998. Incontestable Motivations. In: S. Franklin και H. Ragoné (eds): *Reproducing Reproduction: Kinship, Power, and Technological Innovation*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Reed, F. D., Reed, L. E.: 1997. Children of Incarcerated Parents. *Social Justice* 24(3): 152-169.
- Ρήγα, Α.-Β., Τρινταφυλλίδου, Σ. Σ.: 2001. Η Σημασία της Βιογραφικής Μεθόδου στην Ανάλυση του Αναπαραστατικού Λόγου των Χρηστών Ναρκωτικών. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 104-105: 3-42.
- Ρήγα, Α.-Β.: 1997. Πρόλογος στην Ελληνική Έκδοση. Στο: J. Caron. *Ανύπαντρες Μητέρες. Γυναικείο Κίνημα: Από την υποταγή στην απελευθέρωση*. Αθήνα: Gutenberg: 9-50.
- Rhodes, A. L.: 2001. Toward an Anthropology of Prisons. *Annual Review of Anthropology* 30: 65-83.
- Rich, A.: 1986. *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*. New York: W. W. Norton and Company.
- Rosaldo, M.Z.: 1974. Woman, Culture and Society: A theoretical overview. In: *Woman, Culture and Society*. M.Z., Rosaldo, L., Lamphere (eds). Stanford: Stanford University Press: 17-42.
- Rosaldo, M.Z.: 1980. The Use and Abuse of Anthropology: Reflections on feminism and cross-cultural understanding. *Signs* 5(3): pp. 389-417.
- Rushton, L.: 1983. Doves and Magpies: Village Women in the Greek Orthodox Church. In: P. Holden (ed). *Women's Religious Experience*. London: Croom Helm.

- Rushton, L.: 1998. Η Μητρότητα και ο Συμβολισμός του Σώματος. Στο: Ε., Παπαταξιάρχης, Θ., Παραδέλλης (επιμ.). *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια: 151-170.
- Sant Cassia, P., Bada, C.: 1992. *The Making of the Modern Greek Family: Marriage and exchange in nineteenth-century Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sawicki, J.: 1991. *Disciplining Foucault: Feminism, Power and the Body*. New York, London: Routledge.
- Scheper-Hughes, N., Lock, M.: 1987. The Mindful Body: A prolegomenon to future work in medical anthropology. *Medical Anthropology Quarterly* 1: 6-41
- Scheper-Hughes, N.: 1992. *Death Without Weeping: The Violence of Everyday Life in Brazil*. Berkeley: University of California Press.
- Schulte, R.: 1988. Infanticide in Rural Bavaria in the Nineteenth Century. In: H. Medick, D. W. Sabean (eds). *Interest and Emotion*. Cambridge: Cambridge University Press: 77-102.
- Sellin, Th.: 1944. *Pioneering in Penology*. Philadelphia, London.
- Sharp, F. S., Marcus-Mandoza, T. S., Bentley, G. R., Simpson, B. D. and Love, R. S.: 1997/1998. Gender Differences in the Impact of Incarceration on the Children and Families of Drug Offenders. *Journal of the Oklahoma Criminal Justice Research Consortium* 4.
- Simpson, S. S.: 1989. Feminist Theory, Crime, and Justice. *Criminology* 27(4): 605-631.
- Spierenburg, P.: 1991. *The Spectacle of Suffering: Executions and the Evolution of Repression, from Preindustrial Metropolis to the European Experience*. Cambridge.
- Σπινέλλη, Κ.: 1985. *Εγκληματολογία*. Αθήνα.
- Στέκα, Χ., Καλογρίδη, Α.-Δ.: 1994. Νέες Τεχνολογίες Αναπαραγωγής: Η επιστήμη στην υπηρεσία των γυναικών ή οι γυναίκες στην υπηρεσία της επιστήμης; *Δίμη* 7: 155-161.
- Stoller, P.: 1989. *The Taste of Ethnographic Things: The Senses in Anthropology*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Stone, L.: 2001. Theoretical Implications of New Directions in Anthropological Kinship. In: L. Stone (ed). *New Directions in Anthropological Kinship*. Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowman and Littlefield Publishers Inc.: 1-47.

- Strathern, M.: 1987. An Awkward Relationship: The Case of Feminism and Anthropology. *Signs* 12, 2: 276-292.
- Strathern, M.: 1992. *After Nature: English Kinship in the Late Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sykes, G.: 1958. *The Society of Captives*. Princeton: Princeton University Press.
- Σωφρονιστικός Κώδικας. Ν. 2776/1999, ΦΕΚ Α 291.
- Taylor, J. S., Layne, L. L., Wozniak, D. F. (eds): 2004. *Consuming Motherhood*. New Jersey: Rutgers University Press.
- Τζίκια – Χατζοπούλου, Α., Στεφάνου, Ι.: 1993. Ανθρωπολογία του Χώρου. *Πυρφόρος*. Μάρτιος/Απρίλιος.
- Thomas, J.: 1988. *Prisoner Litigation: The Paradox of The Jailhouse Lawyer*. Totowa: NE Rowman & Littlefield.
- Thomas, J.: 1993. *Doing Critical Ethnography*. Newbury Park. CA: Sage.
- Tulviste, T.: 2004. Sociocultural Variation in Mothers' Control Over Children's Behavior. *Ethos* 32(1): 34-50.
- Turner, B. S.: 1984. *The Body and Society: Explorations in social theory*. Oxford and New York: Basil Blackwell.
- Turner, B. S.: 1992. *Regulating Bodies: Essays in medical sociology*. London: Routledge.
- Umansky, L.: 1996. *Reconceiving Motherhood: Feminism and the Legacies of the 1960s*. New York: New York University Press.
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης: 2000. *Στη Φυλακή....* Αθήνα.
- Van Wormer, K.: 1987. Female Prison Families: How Are They Dysfunctional? *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice* 11(2): 263-271.
- Wacquant, L.: 2000. The New 'Peculiar Institution': On the prison as surrogate ghetto. *Theoretical Criminology* 4(3): 377-389
- Wacquant, L.: 2001. *Οι Φυλακές της Μιζέριας*. Αθήνα: Πατάκη.
- Ward, D. A., Kassebaum, G. G.: 1965. *Women's Prison: Sex and social structure*. Chicago: Aldine.
- Watterson, K.: 1996 [1973]. *Women in Prison: Inside the Concrete Womb*. Boston: Northeastern University Press.
- Weeks, J., Heaphy, B., Donovan, C.: 2001. Families of Choice. The Changing Context of Non-Heterosexual Relationships. In: J. Weeks, B. Heaphy, C. Donovan (eds).

- Same Sex Intimacies. Families of Choice and Other Life Experiments.* London and New York: Routledge: 9-27.
- Welch, M.: 1991. Persons with Aids in Prison: A critical and phenomenological approach to suffering. *Dialectical Anthropology* 16: 51-61.
- Weston, K.: 1991. *Families We Choose: Lesbians, Gays, Kinship.* New York: Columbia University Press.
- Wolf, A.: 2003. Maternal Sentiments: How strong are they? *Current Anthropology* 44: 31-49.
- Worrall, A.: 1997. *Offending Women: Female Lawbreakers and the Criminal Justice System.* London, New York: Routledge.
- Χρηστέα-Δουμάνη, Μ.: 1989. *Η Ελληνίδα Μητέρα Άλλοτε και Σήμερα.* Αθήνα: Εργαστήρι Διερεύνησης Ανθρωπίνων Σχέσεων, Κέδρος.
- Yotopoulos-Maragopoulos, A.: 1992. *The Peculiarities of Female Criminality and their Causes: A human rights perspective.* London: Esperia Publications.
- Young, S. D., Jefferson Smith, C.: 2000: When Moms are Incarcerated: The Needs of Children, Mothers and Caregivers. *Families in Society: The Journal of Contemporary Human Services* 81(2): 130-141.
- Zedner, L.: 1991. *Women, Crime and Custody in Victorian England.* Oxford: Clarendon Press.
- Zedner, L.: 1998. Wayward Sisters: The Prison of Women. In: N. Morris, D. Rothman (eds). *The History of Prison.* New York.